

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. СВ. КЛИМЕНТА ПАПИ

EDITIONES
UNIVERSITATIS CATHOLICAE UCRAINORUM
S. CLEMENTIS PPAE

Том 68 Vol.

о. д-р І. НАГАЄВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ

Dr. I. NANAYEWSKY
DE HISTORIA REIPUBLICAE UCRAINAE
IN SAECULO XX

РИМ 1989 ROMAЕ

Opera Universitatis Catholicae Ucrainorum

- т. 21. о. МИХАЙЛО КРАВЧУК, *Книга Псалмів* (Sac. Michael Krawcuk, Liber Psalmorum). Рим 1966, стор. 240. \$ 10.
- т. 22-23. о. д-р ІСІДОР НАГАЄВСЬКИЙ, *Історія Римських Вселенських Архисреїв*, частина I. (Dr. Isidorus Nahayewsky, Historia Romanorum Catholicorum Pontificum, pars I). Мюнхен 1964, стор. 363. \$ 10.
- т. 24-26. Проф. МИКОЛА ЧУБАТИЙ, *Історія християнства на Русі-Україні*, I том. (Prof. Nicolaus Čubatyj, De historia christianitatis in antiqua Ruś-Ucraina, vol. I). Рим-Нью Йорк 1965, стор. XI+6. \$ 20.
- т. 27. о. д-р МИРОСЛАВ МАРУСИН, *Чини Святительських Служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст.* (Prof. Myrosław Marusyn, Ordinum Pontificalium in Euchologio Kioviensi saec. XVI expositio). Рим 1966, стор. XVIII+210. \$ 10.
- т. 28-30. о. проф. д-р ІСІДОР НАГАЄВСЬКИЙ, *Історія Римських Вселенських Архисреїв*, частина II. (Prof. Isidorus Nahayewsky, Historia Romanorum Catholicorum Pontificum, pars II). Рим 1967, стор. 600. \$ 20.
- т. 31. Dr. EUGENIUS KAMINSKYJ, *De potestate Metropolitaram Kioviensium-Halicensium* (a. 1596-1805). Romae 1969, p. 180. \$ 10.
- т. 32. JULIUS KUBINY, S.T.D., *The History of Priašiv Eparchy*, Romae 1970, p. 216. \$ 10.
- т. 33. *Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи в першому п'ятиліттю свого постання і діяльності 1963-1968.* (De Ucrainorum Catholica Universitate S. Clementis Papae primo quinquennio peracto suae originis et activitatis enarratio). Рим 1969, стор. 290. \$ 10.
- т. 34. Д-р ПАВЛО СЕНИЦЯ, *Світильник істини. Джерела до історії Католицької Богословської Академії у Львові.* (Dr. Pawło Senycia, *Svitylnyk istyny. The Light-bearer. The historical sources of the Ukrainian Catholic Theological Academy of Lviv*). Том I Vol. Торонто-Чикаго 1973, стор. 1010. \$ 25.
- т. 35. *Перші українські проповідники і їх твори.* (De exordiis praedicationis Ucrainorum). Видання II Editio. Рим 1973, стор. 185. \$ 10.
- т. 36. о. проф. д-р ВАСИЛЬ ЛАБА, *Патрологія*. Видання II (Patrologia II Editio). Рим 1974, стор. 550. \$ 20.
- т. 37-39. Проф. д-р КОНСТАНТИН БІДА, *Іоаннікій Галатовський і його «Ключ Розуміння».* (Prof. Dr. Constantinus Bida, *De Joannitio Galatovskyj eiusque «Clavi Cognitionis»*). Рим 1975, стор. CIV+524. \$ 15.
- т. 40. Проф. д-р ПЕТРО ІСАЇВ, *Причини упадку Української Держави в княжі і козацькі часи.* (Prof. Dr. Petro Isaiv, *The Causes of the Fall of the Ukrainian State in Princely and Cossack Times*). Рим 1975, стор. 210. \$ 10.
- т. 41-42. *Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи в другому п'ятиліттю своєї діяльності 1968-1973.* (De Ucrainorum Catholica Universitate S. Clementis Papae secundo quinquennio peracto suae activitatis enarratio). Рим 1974, стор. 366. \$ 10.
- т. 43. Проф. МИКОЛА ЧУБАТИЙ, *Історія християнства на Русі-Україні, том II.*

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. СВ. КЛИМЕНТА ПАПИ

EDITIONES
UNIVERSITATIS CATHOLICAE UCRAINORUM
S. CLEMENTIS PPAE

Том 68 Vol.

о. д-р І. НАГАЄВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ

Dr. I. NANAYEWSKY
DE HISTORIA REIPUBLICAE UCRAINAE
IN SAECULO XX

РИМ 1989 ROMAЕ

Stampa: ESSE GI ESSE - Via Umbertide, 11 - Roma - Tel. 78.27.819

**ЦЯ КНИГА ПРИСВЯЧЕНА
ТИСЯЧОЛІТТЮ ХРЕЩЕННЯ
РУСИ-УКРАЇНИ**

988-1988

ВПРОВАДЖЕННЯ

Кожна людина має на землі якийсь призначення, якого ніхто інший за неї не сповнить. Подібно й нарід, збір більше або менше одиниць, сповняє свою збірну, неповторну, історичну місію на землі. Завважимо, що це завдання, місію, інакше пояснюють матеріялісти, а інакше віруючі в Бога люди. Останні називають це Божим призначенням.

Чи існують якісь познаки, критерії, що визначають місію народу на землі? Говорячи про більшість народів на землі, замітимо, що ці критерії, це звичайні чинники, напр. географічне положення, багатство чи вбозство їх землі, приналежність до якоїсь раси чи культурної групи людей тощо. Очевидячки, духово-культурний чинник підносить вагу їхнього історичного призначення.

І, якщо нарід тисячоліттями держиться своєї землі, захищає її кров'ю своїх найкращих синів і дочок та творить свою власну духову й матеріяльну культуру, він сповняє свою неповторну, історичну місію. І чим більше він виростить відданих синів і дочок, які готові життя своє віддати в обороні батьківщини, тим сильнішою буде його постава і пошана від сусідів. І, з другого ж боку, недостатня свідомість його місії спричинить повільний заник її відчуття, за яким звичайно слідує його повільне духове, а часто й фізичне вмирання. І прийде час, коли він перестане бути господарем на своїй, поневоленій хижачами землі.

Треба нам завжди тямити, що всі народи землі мають переконання, що нарід, який не може встановити на своїй землі свою владу, свій власний закон, ані свобідно плекати свою рідну культуру, вважається чимсь нижчим, чимсь нескінченим, так що його ім'я не завжди знайдемо на мапі народів світу, але ім'я хижача, який пограбував його землю, знайдемо там.

* * *

Перенісшись думкою в дуже стародавні часи, коли нащадок Ноя, Гомер, поселився був із своїм родом на Керченському, а частинно на Кримському півостровах в південній Україні, його нащадки кімерійці (Гіміррі за асирійськими пам'ятниками), перші автохтонні мешканці

України, утікаючи перед скитами напали на державу медійців в Малій Азії. Дещо згодом скити, мешканці України, іранського походження, виступили походом проти персів. Вони залишили по собі тривалу пам'ятку: місто в юдейській землі, яке й досі знає під назвою Скитополіс. Цей їх напад на перську державу, як свідчить Геродот з Галікарнасу, спричинив похід перського короля Дарія в Скитію, тобто в Україну, (коло 500 років до народження Христа), якого вони прогнали зі своєї землі.

І вже кілька отих історичних фактів можна пояснювати як майбутню місію українського народу — жити і діяти на грані двох великих культур: південно-східньої Азії і римо-візантійської Європи, включно з колоніями північно-африканського суходолу.

Навіть напір кочівних народів із східньо-азійського, сибірського суходолу на українські землі впродовж віків, таке призначення нашого народу підтвердив. В тих часах ця місія-призначення полягала в здержуванні їх нищівних нападів та в передаванні їм нашим народом посмаку осілого, культурного життя і цивілізації. Треба мати в тямці, що кочівні народи, які зруйнували давню римсько-візантійську імперію, найперше пустошили українську землю.

Таким чином, український нарід сповняв свою місію в періодах: кімерійському, скітському, сарматському, готському, гунському, аварському, хозарському та монгольсько-татарському. Цю місію сповняли наші племена античної доби, а згодом зорганізований ними союз, відомий під назвою держави Антів (II-VIII ст. н.е.), що був уже останнім етапом до виникнення могутньої Київської Русі, яка в часах свого кагана-імператора, Володимира Великого, рознесла світло Христової віри на сході Європи. Цю її місію продовжали її спадкоємниці: Галицько-Волинська Русь-Україна, Гетьманська держава майже до кінця XVIII ст. і, врешті, Українська держава 1917-1923 років, про яку говоритимемо в цій праці.

* * *

По занепаді й скасуванні Гетьманської держави 1764 року і по зруйнуванні Москвою її останньої фортеці, Запорізької Січі 1775 року, наші слов'янські сусіди, поділившись українською землею, пляново і безперервно змагали до знищення в нашому народі відчуття його давньої історичної місії на сході Європи. Урешті, Москва, збагатившись людським і матеріальним потенціалом України, знищила Польщу і впродовж XVIII і XIX ст. видвинула свої безправні претенсії до нашої історичної назви «Русь», а враз із тим хотіла присвоїти собі період Київської держави українського народу. Москва вживала всіх засобів і способів, щоб дове-

сти український нарід до стану «Івана без роду – Івана без плоду», тобто народу без свого власного минулого і представити його культурному світові, як етнічну масу, нездібну бути господарем на своїй власній землі і так оправдати свою імперіялістичну політику.

Та, одначе, обидва сусіди замало знали живучість українського народу. По довгому періоді важкої неволі він у 1917 році допоміг завалити царську тюрму народів і розпочав будувати свій національний храм, свою рідну державу.

І, хоч не вдалося йому закріпити її на довгий час, усе ж таки, отой короткий період власної державности запліднив в народі ідею відродження його державної традиції і нею ми всі живемо, хоч розсіяні по всьому світі.

Історична доля веде наш нарід нерозгадними шляхами до здійснення його історичного призначення на сході Європи. Віками він був поділений штучними кордонами. Сьогодні ж він живе вкупі, в Українській Радянській Республіці. Ця республіка є членом-основником Організації Об'єднаних Націй, хоч до якогось часу її делегати не обрані своїм народом і не висловлюють його свобідну волю, але по розвалі большевицької тюрми народів Україна встане.

* * *

В цій праці згадаємо недавнє-минуле народу в пошану нашим геройським батькам, для нашої власної застанови і для науки їхнім ункам. Важко писати історію людей і подій з-перед шістдесят років тому; далеко від Батьківщини, де бракує джерел, літератури та рідної атмосфери. І досі не появилась друком повна збірка документів Української Новітньої Держави; бо й не знати, чи вдалося їх зберегти в час двох воєнних хуртовин.

* * *

Молоді українські люди, уроджені й виховані на чужині, хочуть знати правду про Україну. З катедр, де вони студіюють минуле східньої Європи, вони чують різні опінії та теорії про український нарід, які не завжди відповідають правді, бо з різних катедр ідуть про те різні опінії. І це спонукало мене написати таку коротку історію української держави в нових часах, стараючись заховати якнайбільшу об'єктивність.

Згадаю, що для інформації чужинців про Україну та для вроджених на чужині українців, які не знали вже рідної мови, я написав дві англо-мовні історії України (див.: бібліографія), з яких одна діждалась свого другого видання.

З того часу на мою адресу надійшло чимало листів від наших істориків, професорів університетів і каледжів, які їх уживають; як також від людей, яким лежить на серці добро України, із просьбою, щоб історію про новітню Українську Державу надрукувати по-українському для користування українцям у розсіянні, а може вже незадовго в Рідній Україні.

І ось даю цю нову працю, обширнішу й доповнену новими документами та матеріалами. Я сподіюсь і радію, що вона може побачити денне світло в «Тисячоліття Хрещення Русі-України».

І. Нагасвський

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ

**УПАДОК І ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ**

1. Наддніпрянська Україна

*«Я кличу всемогутнього Бога в свідка і заприсягаюся, що не заради високих почестей, не задля багатства або яких інших цілей, але для вас усіх, що є під моєю владою, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої бідної України, для користі всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей хочу я за допомогою Бога чинити так, щоб ви з жінками вашими і отчизна не загинули під москалями ні під шведами».*¹

Такими врочистими словами промовляв великий державник гетьман Іван Мазепа до своєї старшини, приготувавши її до важливого, останнього бою з царем Петром I, від якого висліду мала рішитися доля України на довгі віки. І хоч злочасна битва під Полтавою, 8 липня 1709, була програна й стала початком повільного занепаду значення Гетьманської Держави та водночас початком супрематії Москви над Україною, вище приложені слова присяги великого гетьмана Івана Мазепи залишилися й залишаться його заповітом для прийдешніх провідників і державних мужів України.

За програну битву під Полтавою Україна заплатила Москві дуже дорогою ціною, бо лівобережні гетьмани: Іван Скоропадський (1708-1722), Павло Полуботок (1722-1724), Данило Апостол (1727-1734) та останній з них Кирило Розумовський (1750-1764) — мусіли бути нікими свідками нищення решток української державності.

Це відчуваємо з повних трагізму, невмірущих слів гетьмана Павла Полуботка, які він їх сказав мучителеві України, Петру I, який відвідував його в московській тюрмі: «Заступаючись за отчизну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми й для мене краще вмерти найгіршою смертю, як дивитись на загальну загибель моїх земляків».²

¹ Холмський, Іван, Історія України, Нью Йорк-Мюнхен, 1949, ст. 256.

² Грушевський, М., Історія України, Київ-Відень, 1921, ст. 397, оповідаючи про смерть

Чимало було внутрішніх і зовнішніх причин, що довели до трагедії під Полтавою і не будемо тут входити в деталі, бо це переходить намічені рамці нашої теми. За те підкреслимо, що державні ідеї гетьмана Івана Мазепи, незважаючи на те, що він їх не міг здійснити, мали й матимуть магічний вплив на загал українського народу, хоч від полтавської трагедії проминуло понад двісті п'ятдесят років.

Історик тієї доби в своїй монографії про Мазепу каже так: «Але чи вдалося Москві — байдуже, білій чи червоній — подолати Мазепу, як ідейного речника українства? Ні, не вдалося. Ні знищити, ні здолати. Парафразуючи слова Грушевського, смерть перелетіла над українською нацією — і вона не тільки пережила 250 літ полтавської московської перемоги, але навіть відродилася і стоїть далеко сильнішою ідейно супроти свого московського противника, ніж за царя Петра I. І саме тому Москва й досі, з непослабленим завзяттям і неугамовною ненавистю, веде боротьбу проти імення і символу Мазепи — боротьбу, якої вона виграти не може».³

Пильний дослідник завважить, що в XVIII ст. українцям не бракувало ані відваги ані матеріяльних засобів, щоб вийти переможцями з боротьби, тому вже сучасники гетьмана Івана Мазепи намагалися збагнути причини великої трагедії народу.⁴ І, наприклад, в преамбулі до Бендерської Конституції 1710 року гетьман Пилип Орлик, наслідник Мазепи, і його одноступці, говорячи *«про народ валечний, стародавний, козацький, що колись був покритий славою нескортою... і отвачами рицарськими... праведний Суддя Бог за умножившійся неправди і беззаконня, многи казнами наказавши, тот народ козацький понизил, смирил і ледво не*

гетьмана Павла Полуботка в московській тюрмі, каже: "Ця його смерть у в'язниці зробила велике враження в Україні, особливо між старшиною. Полуботка прославляли як героя-мученика за Україну. Оповідали, що він докоряв Петрові за порушення українських прав, доводив, що придушення України не робить йому ніякої чести-далеко більше слави правити свобідним і вдячним народом, ніж гнобити його силою. Пригадував вірність і службу українців, і докоряв цареві, що за ті криваві служби платить їм гнівом і ненавистю: «За те все ми, замість вдячності здобули собі зневагу і поневірку, попалих в останню неволю, платимо дань ганебну і незносу, змушені копати вали і канали, сушити болота непроходими гноючи їх трупами наших покійників, що цілими тисячами гинули від утоми, голоду і гострого повітря; і всі ті біди і кривди наші тепер ще збільшилися під теперішніми порядками: начальствують над нами чиновники московські, не знають прав і звичаїв наших і майже безграмотні — знають тільки, що їм все над нами чинити можна. І коли загніваний цар грозив Полуботкові смертю, останній сказав йому: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитись у спільного і величезного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом»".

³ *Оглоблин, Олександр*, Гетьман Іван Мазепа і його доба, Нью Йорк, 1960, стор. 7.

⁴ *Той же*, Люди Старої України, Мюнхен, 1959.

вічною руїною незвергл... Однак, осиротілоє по смерті свого первенствуючого Рейментаря (Мазепи) Войско Запорозжское... полагаючи сталую уфність в помочи Божой...»⁵ — обрало нового гетьмана, щоб він здійснював державницькі ідеї Мазепи і продовжав боротьбу за Богом — дані права свого народу.

З цитованих слів Бендерської Конституції виходить, що сучасники й однодумці гетьмана Івана Мазепи добачали причину полтавської трагедії в духово-моральному заломанні українського народу. Інакше кажучи, український нарід почав затрачувати свої державно-творчі прикмети, без яких не можна й думати про творення чи оборону власної держави. Москва і Польща, що своїм договором в Андрусові 1667 року роздерли надвоє живе тіло українського народу, потоптавши його Божі й людські права, зрушили його духову рівновагу, так що він почав тратити віру в свої власні сили.

Гетьман Іван Мазепа ударом свого меча знищив міт погубного союзу з Московією, заключеного гетьманом Богданом Хмельницьким у Переяславі 1654 року, і вказав прийдешнім поколінням шлях до відродження українського народу і його державности. І в цьому саме велике історичне значення гетьмана Мазепи і його пам'ять записана золотими літерами на сторінках нашої нової історії. І саме тому згадкою про нього і його добу зачинаємо наш нарис про новітню Українську Державу.

Дивні й нерозгадані є шляхи Божого Провидіння, що ведуть народи до сповнення їх історичної місії. Москва — смертельний ворог України — передбачаючи велику небезпеку і непереможний вплив Мазепиних ідей на український народ і лякаючись його впливу з-поза гробу, запорядила своїй ієрархії виготовити штудерно продуманий «чин анатеми» проти великого сина України, Івана Мазепи, що найбільше з усіх гетьманів любив Бога і свою рідну Церкву, за його... «зраду» під Полтавою.⁶

І цей кривдячий, поганий і єдиний у своєму роді «чин помсти» рік річно служили в усіх православних церквах московської тюрми народів, а в тому і в зайнятій Україні, в дні полтавської трагедії.

І ось цей неславний «чин» московської ієрархії, де гетьман Іван Мазепа у вислові московської церковної поезії є представлений як «диявол, бунтар і другий Юда», за засадою — кого Бог хоче покарати, тому розум відбирає — мав зовсім противний наслідок.

Цей негідний і неславний «чин помсти» рік річно пригадував укра-

⁵ *Хрестоматія з історії Української РСР*, Київ, 1959.

⁶ *Костомарів, Н.*, Мазепа, Львів, 1896; *пор. Оглоблин, О.*, Мазепа, ст. 330-333; *пор. Купранець, О.*, Проклятий Гетьман Мазепа, Торонто, 1958.

їнському народові, що з Москвою, яка зруйнувала його і врешті загнала на панщину, йому не подорозі. Він родив тугу в душах простолюддя, а разом з нею непереможне бажання сповнити задум Мазепи: позбувшись захланної і непроханої Москви, змагати до оснування своєї власної держави.

Революція будівничого української державности, гетьмана Богдана Хмельницького, і довголітні козацькі війни велися в ім'я вольностей і свободи народу в тому переконанні, що їх повне здійснення може статися лише в своїй власній державі.

І чужинці, що відвідували Україну в тих часах, згодом писали, що українці надівсе люблять свободу. І, наприклад, історик Жін Беноа Шерер так писав про козаків: «Вони воліли невігоди важких походів більше, як спокійне життя рабів. З їх минулого довідуємося, що їх батьки передавали своїм синам горде почування незалежності як найдорожчу спадщину, а слова “смерть або воля” були їх заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадібною зброєю».⁷

Запорозькі землі були останньою фортецею свободи і носієм української державної ідеї, тому в їх сторону звернула свій лукавий зір Москва та підступом і силою знищила їх весною 1775 року, сподіючись так зліквідувати останнє гніздо опору в боротьбі за відродження української державности.

Руїна Запорозької Січі, безсумнівно, була символом великого занепаду державних традицій в Україні. Під час облоги Січі московськими військами генерала Текелі настоятель Січової церкви, архимандрит Володимир Сокальський, умовляв козацьку нечисленну залого «не проливати християнської крові і прийняти царського генерала хлібом і сіллю».⁸ Однак, північний «християнин» не відплатився запорожцям християнською любов'ю, але розправився з ними гірше бісурмена. Катерина II запроторила останнього кошового Петра Кальнишевського на Соловецькі острови, замурувавши його в льоху без вікон і дверей, де він серед людських тортур закінчив своє боговгодне життя 1803 року. Ця трагічна доля українського державного мужа кінця XVIII і початку XIX ст. символізує долю всього українського народу, закріпаченого московськими тиранами.

Захланна і лукава цариця Катерина II зараз по знищенні Запорозької

⁷ *Annales de la Petite Russie ou, etc.; cf. Engel, J., Ch., Geschichte der Ukrainischen Kozaken, Halle, 1796.*

⁸ *Аркас, М., Історія Руси-України, Петербург, 1908, стор. 356; пор. Хрестоматія Української, ітд. I, ст. 536-37.*

Січі зачала роздавати запорозьку землю своїм фаворитам, вельможам і генералам, напр. князь В'яземський, генеральний прокурор сенату, одержав в дарі 200 тисяч десятин; князь Потьомкін 150 тисяч десятин; графиня Браніцька 21 тисяч десятин; граф Каменський 20 тисяч десятин і т.д. Впродовж 1784 року цариця роздала чотири з половиною мільйонів десятин козацької землі, а на решті почала колонізацію чужинцями, напр. в 1789 році спровадила з Прусії кількасот людей з секти менонітів і казала їх поселити в серці козацької землі, на острові Хортиці над Дніпром і на його правому березі, як казав Шевченко: «а на Січі куций німець картопельку садить».

Запорожці ж виїхали за Дунай під султана і там заснували собі нову Січ, бо цінити свободу як найвище добро в світі. Чимало з них з великої туги за рідною землею повмирали, а деякі опинилися на Кубані, де їх нащадки живуть по сьогоднішній день.

Цариця писала князю В'яземському: «Треба викоренити звихнену думку (українців), за якою вони вважають себе окремим народом, іншим від тутешнього (московського). Мала Росія, Ліфляндія чи Фінляндія це провінції, що є адміністровані даними їм привілеями. Відібрати все назад було б нерозумно, але й називати їх іноземцями і трактувати з цього заложення було б більше як помилно, а радніше, треба би назвати це дурнотою. Ці провінції, як також Смоленську, треба всяким способом довести до того, щоб вони помосковились і перестали дивитись (на нас) як вовк у лісі».⁹

2. Галицькі землі

В тому часі як Москва всіми середниками і засобами свого державного апарату змагала до опанування «тіла й душі» народу в Наддніпрянській Україні, його західна вітка переходила подібну долю.

Галичина не пережила козацької революції так сильно, глибоко й безпосередньо як східна Україна, усе ж таки, цілі ватаги галицьких закріпощених селян днями й ночами мандрували на Запоріжжя, щоб стати козаками. Обидва славні гетьмани, Сагайдачний і Хмельницький, виводили свої роди з Галицької України.

У час козацьких війн за гетьманування Петра Дорошенка галицькі землі понесли великі жертви крові й матеріальну руїну. Козацький літо-

⁹ Соловьев, С.М., История России, ітд. XIII, стор. 340.

писець, Самійло Величко, написав таке про галицькі землі: «Проходячи тогочасну Україну від Корсуня й Білої Церкви, потім на Волинь і Руське (галицьке) князівство на Волинь до Львова, Замістя, Бродів... я бачив багато городів і замків безлюдними, а вали пустими... (вони) стали пристановищем і житлом для диких звірів... Бачив я ще там у різних місцях чимало людських костей, сухі й нагі...».

Галицька земля, що з кінця XIV ст. входила в склад польського королівства, не створила такої героїської козацької традиції, як Україна над Дніпром. Натомість, Галичина будучи в сфері західного культурного впливу вже в тих давніх часах сповняла роллю «українського вікна» в західню Європу. Це й було причиною, що Львів став першим вогнищем української культури ще до революції гетьмана Богдана Хмельницького і звідти зачалось культурне й національно-політичне відродження всього українського народу.

По договорі Польщі з Московією в Андрусові 1667 року відносини в Галичині вернули до дореволюційного стану, а може навіть він значно погіршився. «Королевята» підкорили собі шляхту й міщан, а селян загнали на панщину, так що в половині XVIII ст. стан поневолення українського народу в Галичині дійшов до своєї кульмінаційної точки.

Вищі шари суспільства відrekliся свого народу, а міста польонізувалися. Давні братства підупали, а духовенство було зведене до такого стану вбозства, що майже нічим не різнилося від селянства. Польська шляхта винаймала українські церкви жидівським арендарям, які за кожне відчинення церковних дверей вимагали від селян окремого податку.

І такий невідрадний стан тривав аж до розбору королівства в 1772 році, коли Галичина, а три роки згодом Буковина, опинилися в складі австрійської держави. І цю подію дослідники вважають усмішкою долі галицьким українцям, бо вони стали інтегральною частиною західньої Європи, де нуртував тоді ліберальний дух, і так одержали більшу можливість двигнутися з великого пониження, в якому віками держали їх польські магнати і шляхта.

3. Доля українських Церков

а) Православна Церква

На східних землях Православна Церква від 1686 року була підчинена під владу Московського патріарха. Це зачалось в лютому 1685 року, коли царський уряд запорядив був вибір Київського митрополита, намі-

тивши наперед свого кандидата; цьому не противився гетьман Іван Самойлович, хоч Синод українського православного духовенства протестував. Усе ж дещо згодом у Москву була виряджена делегація духовенства з «чолобитнею» до царя і патріярха Йоахима. Водночас гетьман Самойлович вирядив своїх послів і тоді було заплановане підчинення української православної митрополії Московському патріярхові.¹⁰

На сумний наслідок не треба було довго ждати: Київський митрополит був позбавлений свободи діяння і впливу на свою паству. Йому було відібрано юрисдикцію над давніми епархіями-суфраганіями, а залишено лише Київську архієпархію.¹¹

Вплив москалів став ще більший, коли був скасований патріярхат у Москві царем Петром I, а на його місце був установлений свящ. Синод в Петербурзі, 21 січня 1721 року. І зараз при хіротонії митрополита Варлаама Ванатовича, 14 травня 1722, він був іменований тільки Київським архієпископом, а не митрополитом. Дійшло до того, що з часів архієпископа Гавриїла Банулеско-Бодоні (1799-1803), румуна за національністю, всі Київські владика аж до революції 1917 року були москалями.¹²

Так сумно скінчилося підчинення Київських митрополитів московському цареві. Вершком московської церковної шовіністичної політики в Україні була рікрічна анатема на гетьмана Івана Мазепу в усіх українських православних церквах під Москвою, як уже згадано.

б) *Католицька Церква*

В тому часі Українська Церква в межах польського коммонвелту, до якої у XVIII ст. долучилися епархії Правобережжя, переживала подібну долю. І, як хтось говорить про її краще положення, то це було завдяки її стосункам з осередком християнства в Римі. І через те, починаючи від Провінціального Синоду в Замісті 1720 року, західні впливи на життя українських християн значно зросли, бо українська ієрархія перевела цілий ряд церковних реформ на зразках західньої дисципліни, так що дослідники говорять про створення окремого українського обряду в Західній Церкві.

Найвидатніші папи того часу, а головно Венедикт XIV, взяв нашу

¹⁰ *Архивъ Юго-Западноу Россіи*, I, ст. 56-59; *пор. Власовський, І.*, Нарис історії Української Православної Церкви, Нью Йорк, II, ст. 330 і слід.

¹¹ *Там само*, III, стор. 359.

¹² *Praszko, J.*, *De Ecclesia Ruthena Catholica sede Metropolitana vacante 1655-1665, Romae, 1944; cf. Bilanych, J.*, *Synodus Zamostiana an. 1720, Romae, 1960.*

Церкву в свою оборону, намагаючись піднести її на рівень інших західніх Церков. Це був єдиний спосіб покласти кінець «хапанню душ» та дезерції наших людей до чужого табору. Цим «хапанням душ» з великим замилюванням трудилися польські ченці в своїх школах, куди українські батьки посилали своїх дітей.¹³

Українська Церква мала великі труднощі зі сторони магнатів і шляхти, а вище латинське духовенство, керуючись засадою: Бог високо, а папа далеко, ці труднощі поглиблювало своїм безнастанним вмішуванням у наші церковні справи. Наша ієрархія цьому протидіяла, напр. голосним був спір в часах митрополитів Флоріяна Гребницького, та Лева й Атанасія Шептицьких.

З гострих протестів папи, заадресованих до короля і нунція Сербельоні в Варшаві знаємо, що король віддав українське духовенство на поталу вельмож, їх піддавали різним шиканам, тягали до поміщицьких судів, висилали самих і їх родини на панщизняну роботу, духовенство було використовуване жидівськими арендарями, тощо. Папа гострими словами ганив короля і його уряд, запевняючи його, що Руська Нація є оточена особливою любов'ю Апостольського Престолу.¹⁴

Водночас папа заборонив латинським ченцям, головно езуїтам, трудитися перетяганням руських душ на латинство та запорядив нунцієві у Варшаві повчити весь латинський клір, як треба шанувати своїх руських братів у Христовому винограднику. Папа запорядив приймати до папських колегій кандидатів українського священства, щоб вони вміли боронити свою паству перед усякими небезпеками і напастями. І завдяки отій піддерці папи Українська Церква одержала можливість розвиватись і так стати духовою фортецею народу в тих важких часах.

Розпад коммонвелту спричинив переслідування нашої Церкви на Правобережжі в часах Катерини II, Миколи I й Олександра II. Церква перейшла вогненну пробу з великими жертвами в людях, заповнивши московські тюрми й Сибір владиками, священниками і мирянами. І не буде пересадом сказати, що якби не окупація Правобережжя, Волині й Холмщини москалями з їх варварськими методами нищення людей і всього українського дорібку, безсумнівно, наша Церква була б причинилася до скорого духово-національного відродження народу.

І лише насильне «возсоединеніє» нашої Церкви з свящ. Синодом у Петербурзі в 1839 і 1875 роках, її підчинення царським указам та заве-

¹³ *Documenta Pont. Romanorum*, II, pp. 87-88, 102-103, 104-105, 105-106; cf. *Litterae S.C. de Propaganda Fide*, etc., Romae 1957, IV, nr. 1714-1717.

¹⁴ *Litterae*, nr. 1716-1717; cf. *Documenta*, nr. 703.

дення в Україні московської мертвеччини знищили її динамізм і так на довгий час спинили процес розвою української національної ідеї.¹⁵

4. Проблиски відродження державної ідеї

а) Від автономістів до Валуєва

Землі і впливи на Правобережжі були зосереджені в руках спольщених магнатів, напр. Чорторійських, Сангушків, Тишкевичів, Браницьких, Потоцьких і т.д., які нагадували «королеват» з часів Хмельницького, і під царським режимом утискали українське населення. Це викликало реакцію людей і вони тікали на Запоріжжя, а звідти ширили духа свободи та бунту проти отих магнатів.

Починаючи з 1734 роком т.зв. гайдамацький рух зайняв цілий ряд міст, напр. Жванець, Броди і дійшов був до Львова; в 1750 році повстанці зайняли Мошин, Умань, Вінницю, Ляличів, Хвастів і дійшли аж до Полісся. Урешті, в 1768 році дійшло до грізного повстання, званого Коліївщиною, під проводом Максима Залізняка й Івана Гонти, коли Барська Конфедерація виступила з великими утисками проти українського населення. При тому чималу ролю грали також церковні справи, напр. гайдамаки, зайнявши Умань, вирізали там 2 тисячі людей впродовж однієї ночі, а між ними українських студентів із школи оо. Василіян.

Гайдамацький рух був науку Москві й Катерина II підтримувала його плянуючи на спілку з пруським королем розділити Польщу. Спричинивши внутрішню анархію, вона вислала свого генерала Кречетнікова помагати полякам здушити криваво гайдамацьке повстання, напр. 846 полонених з Гонтою на чолі було засуджено на смерть і після жорстоких тортур виконано присуд.

По розборі Польщі й зайнятті Правобережжя москалями згадані польські магнати задержали там своє давнє значення. Деякі дослідники думають, що старання магнатів про культуру польських людей на Правобережжі в часі двох-трьох десятків років під зверхністю москалів зробила більший поступ, ніж за ціле сторіччя панування польських королів. Хоч це дивно виглядає, але не будемо сперечатися.

Натомість, майже вся українська селянська маса була гноблена важ-

¹⁵ *Нагаєвський, І.*, Історія Римських Вселенських Архиреїв, III, УКУ, Рим, 1979. розділи 1-2.

ким кріпацтвом і суворим поліційним режимом та навмисне держала в безпросвітній темноті, зберігаючи лише славні козацькі традиції в усному переданні.

Тільки на Лівобережжі збереглася одна вільна верства: колишня козацька старшина, тепер піднесена до стану шляхетства чи дворянства, potwierдженого грамотою Катерини 1785 р. та довершеного Миколою I 1835 року.

Досліди, оперті на студіях архівних матеріялів, виказують, що під кінець XVIII ст. на Гетьманщині, Слобідщині й інших околицях розлогої України ще жила гетьманська державна ідея серед українського дворянства. Ця доба znana в нашій історії під назвою «автономістичного руху». Мабуть, найбільш типовим представником автономістів був поет-патріот Василь Капніст з Обухівки на Полтавщині. Його «Ода на рабство» була могутнім протестом проти московської політики в Україні, головнo проти формального встановлення кріпацтва Катериною II 3 травня 1783 року.

Василь Капніст, безсумнівно, був українським патріотом і бажав повернення прав своєму народові. Він жив у тісних стосунках з московськими аристократами, що були в опозиції до політики Катерини II супроти України, напр. генерал-губернатор України, граф П. Румянцев. Досліди виказують, що українські автономісти кінця XVIII ст. намагалися повернути гетьманщину дорогою т.зв. консервативної революції. Про серйозність того руху свідчить факт, що його прихильники вислали були Капніста в Прусію шукати там мілітарної допомоги в випадку, якби Україна задумала здобути свої права революційною дорогою. Довідуємося, що вони мали плян проголосити великого князя Павла, згодом царя Павла I, гетьманом України. Автономісти намагалися також відновити козацьке військо, що мало стати осередньою силою, при помочі якої можна було перевести цей плян у дійсність.¹⁶

На жаль, «всемогутній малорос», князь Безбородько, на те не погодився і цей плян не був здійснений. *Із заходів автономістів нічого не вийшло, бо самі вони дійшли до переконання, що їм з Москвою не подорозі і що справа визволення України та відновлення її державности, це справа самих українців. Україна може бути відновлена лише дорогою збройної, вільної боротьби, а не дорогою переговорів чи компромісів з москалями.*

Такі думки видно в сучасному анонімному творі п.з. Історія Русів, де є проведена ідея української самостійної держави від найдавніших часів

¹⁶ Оглоблин, О., Люди Старої України, ст. 84 і слід.

до кінця XVIII ст. При чому анонімний автор, прихильник руху автономістів, часто підкреслює, що Україна й Москва, це дві антитези, як вогонь і вода.¹⁷

Характеристичною рисою автономістів було те, що вони зачали основно досліджувати наше минуле й пильно збирати пам'ятки старовини, напр. сам «малорос» кн. Безбородько, довірений муж царя Павла I, учень Київської Академії, хоч і пішов на службу Москві, не зривав зв'язків з Україною і цілими масами збирав старовинні пам'ятки. Він схарактеризував тодішню суспільність в Україні, кажучи: «Знаєте через що дух героїства в Україні пропав? Через те, що від деякого часу місце козацтва зайняло школярство, — що замість давніх героїчних постатей появились кар'єристи, які шукають тільки посад та відзначень; вони за приповідкою “уночі не вовк і вдень не господар”».¹⁸

Автономісти, що рекрутувалися з-поміж дворянства, занадто далеко стояли від народу, тому мусіли потерпіти невдачу. Усе ж вони дали поштовх дослідникам — етнографам звернутись до самого джерела, до народу, старатися пізнати його думки і бажання, списувати його пісні, легенди і перекази, бо в них відбивалася його душа. Усе це вони порядкували й видавали друком, напр. Цертелєв, Срезневський, Лукасевич, Михайло Максимович і інші. Все це підносило ентузіазм дворянства та інтелігенції, і так повільно зачиналося відродження. Мова народу ввійшла в красне письменство з появою «Енеїди» Івана Котляревського 1798 року, а за ним пішли інші письменники і поети, аж доки геніяльний Шевченко своїм пророчим надхненням не поклав рубом національне визволення України. Кличі французької революції, перенесені вояками в Україну, мали великий вплив на українську інтелігенцію, що почала думати про повалення московської тиранії, напр. «Південне Товариство» чи «Товариство Об'єднання Слов'ян», хоч виразно не ставили визволення України. Викликане ними повстання «Декабристів» в Петербурзі 1825 року, до якого долучилися деякі українські полки, напр. Чернігівський, не мало успіху. Подібна доля стрінула польське повстання 1830 року.

В 1845 році гурт молодих українських учених заснував у Києві таємне «Кирило-Методіївське Братство» під проводом Миколи Гулака і Миколи Костомарова, а його членом був також національний пророк Тарас Шевченко. В основу своєї програми братство поклало національне визволення України, нарівні з іншими слов'янськими народами, а особливий натиск поклало на скасування кріпацтва.

¹⁷ *Історія Русів*, Нью Йорк, 1956.

¹⁸ *Холмський*, цит. праця, ст. 311.

«Книга Буття Українського Народу»,¹⁹ що була якби маніфестом цього товариства, визначала українському народові центральне, місяністичне завдання, щоб колись інші слов'янські народи, вказуючи на мапу України, говорили про неї: «Ось камінь, що його відкинули будівничі, і він став угольним каменем». Одначе, братчиків викрила царська поліція, вони були засуджені і запроторені в тюрму чи вислані на Сибір.

Ці репресії не вбили духа українських патріотів, бо в самому Петербурзі 1861 року постав центр, що голосив свої кличі в місячнику «Основа», яка, щоправда, звертала більшу увагу на ідею окремішности українського народу та його літератури, як на працю для його національно-політичного визволення.

Микола Костомарів так писав до соціалістичного часопису «Колокол»: (по-українському «Дзвін»): «У майбутньому слов'янському союзі наша Південна Русь повинна становити окрему державну цілість на всьому просторі, де народ говорить українською мовою і зберегти єдність (з Москвою), основану на ясній свідомості рівноправности. Нехай же ні росіяни ні поляки не вважають своїми землі, заселені нашим народом».²⁰ Це вже були сміливі думки, бо в них було висунене домагання національних прав для українців.

Водночас у Києві й інших містах України постав новий культурний рух, що дбав про піднесення освіти народу. Київська Громада згуртувала найбільш патріотичну молодь, що нав'язала контакт з молодими людьми інших міст та почали діяти як представники українського громадянства. І, хоч громадивці запевняли, що не думають про політичне визволення України, царський міністер Валуєв намовив царя видати указ із забороною друкувати українські книжки і читати ті, що друкуються за кордоном. Некультурні укази з 1863 і 1876 років мали вдарити в сам корінь українства, українську мову й культуру. І, цікаво, ніхто з московських «поступових» діячів не протестував проти такого варварства.

б) «Королівство Галичини і Володимирії»

Західньо-українські землі по розпаді Польщі ввійшли в склад Австрії: Галичина 1772, а Буковина 1775 року; Закарпаття залишилося в складі Мадярщини. Галичина й Буковина одержали назву «Королівства Галичини і Володимирії», — тобто землі Галицько-Волинської Держави.

¹⁹ Костомарів, Н., Книга Буття Українського Народу, Нью Йорк, 1954.

²⁰ Той же, Україна, в «Колокол»-і, 1860(61); *пор.* Doroshenko-Ohloblyn, A Survey of Ukrainian Historiography, New York, 1957, p. 141.

На горе українського народу до цього «королівства» були прилучені польські землі Краківщини і Сандомірщини, але без міста Кракова, що аж до 1846 року було якби незалежною республікою.

За Британською Енциклопедією цей штучний твір мав 30.299 квадратних миль простору і 7,980.477 мешканців до Першої світової війни. З того були 4,672.050 поляки та 3,208.092 українці. У властивій, Східній Галичині українське населення творило 72%, отже, подавляючу більшість. Натомість Українська Англомова Енциклопедія подає, що Галичина має 30.200 квадратних миль української етнографічної території.²¹

Це був період т.зв. «освіченого абсолютизму», коли Марія Терезія і її син Йосиф II переводили основні реформи в цілій державі. Загально кажучи, життя українського народу в Австрії одержало кращі умовини й можливості свого розвою, як це було в польському королівстві.

Австрійський уряд, перш усього, намагався зрівняти українське населення в правах з іншими національностями держави та піднести його культурно-освітній рівень. Він підтримав політику папів у справі закріплення українських церковних традицій і обрядів, і тому відкинув домагання польської латинської ієрархії перебрати під свою управу українські єпархії.

Завдяки старанням владик, Миколи Скородинського зі Львова і Антонія Ангеловича з Перемишля та уряду в Відні Апостольська Столиця відновила, 24 лютого 1807, стародавню митрополію в Галичі. В Відні було засноване «Барбареум», де мали студіювати кандидати на священиків аж доки не була заснована Генеральна Семінарія у Львові 1783 року, а на другий рік університет там же. При ньому був створений «Руський Інститут», де від 1787 року відбувалися виклади народньою мовою. Після його закінчення студенти св. Богословії переходили на богословський факультет при університеті. Інститут мав розвинутися в український університет. На превеликий жаль, перші професори Інституту не уживали чисто народню мову і тому це не знайшло оправдання в своїх ані в чужих. Інститут був закритий в 1809 році, а німецька мова залишилася панівною мовою в університеті.

Цісарський патент з 6 лютого 1792 року наказував учити українських дітей їх рідною мовою бодай двічі в тиждень: вівторок і четвер, і був запроваджений шкільний примус. Одначе, мандатори ширили «татарську вістку», що всіх письменних хлопців посилатимуть на службу до султана, тому люди ламали шкільний примус і в 1812 році він був знесений.

²¹ *Encyclopedia Britannica*, IX, p. 924; cf. *Ukraine a Concise Encyclopedia*, University of Toronto Press, 1963, I, pp. 24, 25.

Інший цісарський патент з 3 квітня 1817 року надав «королівству Галичини й Володимирії» з Буковиною т.зв. Станову Конституцію з своїм власним Становим Союзом. До нього мали належати чотири стани: 1) стан духовенства: архієпископи, єпископи, крилошани, архимандрити, що мали шляхетську метрику, звану індігенатом; 2) стан магнатів: князі, графи і барони; 3) стан лицарський — крайова шляхта, що мала свої «метрики» або була свіжо нобілітована; і 4) королівські міста — до таких належав Львів.

Предсідником Станового Союзу був цісарський намісник, а йому до помочі був установлений Крайовий Виділ, що складався з двох асесорів кожного стану і одного представника міста Львова. Союз мав дбати про податки, оплати, надавати шляхетські індігенати, тощо. Він збирався раз-у-рік на візвання намісника. Члени Союзу носили уніформу з гербом краю.

Становий Союз мав 100-143 члени, а першим його предсідником був намісник барон Франц Гауер, а від жовтня 1826 року був польонофіл князь Август Льобковіц. Від серпня 1832 р. уряд обняв архикнязь Фердинанд, при чому цивільні справи вів барон фон Гохфельден. Останнє засідання Союзу відбулося в 1845 році, бо на другий рік була революція польської шляхти в західній частині «королівства», яку австрійський уряд поборював польськими мазурами, платячи їм за голову кожного вбитого поміщика.

В 1816 році під патронатом владики Михайла Левицького, згодом митрополита і кардинала, о. Іван Могильницький заснував «Товариство Руських Учених», якого завданням було виготувати і надрукувати шкільні книжки народньою мовою, хоч і тепер не перейшли ще на чисту народну мову, тому й Товариство не відіграло сподіваної ролі в пробудженні народніх мас.

На цьому місці згадаємо, що найбільшим ворогом впровадження української мови до шкіл був у тому часі польський архієпископ граф А. Анквіч зі Львова, що мав великі впливи у Відні. Він обстоював тезу, що в Галичині є лише один, польський народ, а русини говорять польським діалектом. Проти митрополита Левицького було внесено протести до Риму, мовляв, він хоче розбити єдність народу. Йому вдалося було прихилити на свою сторону нунція Северолі, що своїм письмом до митрополита радив йому занехати працю над підготовою шкільних підручників у рідній мові, але митрополит держався свого переконання.

Діло пробудження народніх мас у Галичині доконала т.зв. «Руська Трійця», до якої належали студенти: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич. В 1837 році вони видали на чужині свою «Русалку

Дністровую» чистою народньою мовою і фонетичним правописом, і через те, як і через нові національні ідеї, вони не могли видати її у Львові.

«Вирвеш ми очі й душу вирвеш, але не возьмеш милости і віри не возьмеш, а не видреш любови й віри не видреш, бо руське ми серце і віра руська», — писав молодий студент богословії, Маркіян Шашкевич. І ці кличі молодого студента припали до серця широким масам народу, бо були написані його живим словом і походили із щирої душі.

Це не були самі слова, але за ними слідували діла. Відомо, що в 1836 році існувало у Львові руське патріотичне товариство. Про це довідуємося при нагоді злуки краківських «карбонаріїв» з «Товариством Польського Народу» у Львові, під час одного засідання руські семінаристи внесли інтерпеляцію: щоб у назві нового товариства була згадка про руський народ. І коли це домагання було відкинене, тоді було основане в греко-католицькій Семінарії «Руське Товариство», яке поляки з погордою називали «російським».

Одначе, в 1836-37 рр., семінаристи завжди уживали руську мову між собою і під проводом професора св. Богословії Львівського університету, Григора Яхимовича, згодом митрополита, працювали над русько-московським словником, щоб виказати подібності й різниці між обома мовами. Таким чином, праця для відродження народу пішла правильним шляхом.

Австрійський уряд, душивши польське повстання 1846 року, прилучив до Галичини Краківську область, а сам Краків утратив своє дотеперішнє значення. Проти цього штучного твору Австрії виступили наші політики, починаючи з 1848 роком, домагаючись створити окремий коронний край на всіх українських територіях в межах Австрії.

В тому році була «Весна Народів», що мала чималий вплив на наші землі і на формування політичного світогляду українців в половині ХІХ ст. З вибухом революції в Відні за почином українських єпископів і священників сформувалась у Львові «Головна Руська Рада», що звернулась із маніфестом до народу, видвигаючи ідею єдності всіх українців на всіх етнографічних територіях і в цьому лежала вага початків відродження Галичини.²²

От. С. Петрушевич писав: «Чиї це Карпати, чий цей Сян, Буг, Дніпро з Дністром, і весь простір урожайної землі між тими ріками? Яких то князів столицями був Київ, Матір Руських Городів, Червень, Володимир,

²² *Левіцький, К., д-р, Історія політичної думки галицьких Українців 1848-1914, Львів, 1926, ст. 21.*

Перемишль і Галич? Скільки назв, стільки дорогих руському серцю пам'яток... Ти є тіло від тіла нашої батьківщини, а твій дух, це дух її історії».²³

Головна Руська Рада зараз же висунула домагання до австрійського уряду створити з українських земель Австрії окремих автономний край, а меморіал у тій справі підписали двісті тисяч людей. Делегація українських представників 6 листопада 1848 року пропонує цісареві такі домагання: відділити українську частину Галичини; створити окрему українську гвардію; завести в школах українську мову; скасувати уряд мандаторів (залишку давньої польської окупації) та установити Комісію для справедливого поділу ґрунтів по скасуванні панщини; як також зрівняти в правах українське духовенство з латинським клиром і, врешті, усунути всіх державних урядовців з українських земель, які вказували неприхильність нашому народові.²⁴

Водночас в границях церковних деканатів було створено 45 Філій Головної Руської Ради, що мали нести нові кличі й освіту в найдаальші закутини краю. До проводу кожної філії входили представники всіх станів: трьох селян, трьох міщан, трьох шляхтичів, трьох дяків, десять священників і вісім світських інтелігентів. Про свідомість народу свідчить факт, що в виборах до парламента 1848 року українці з Галичини і Буковини обрали 39 послів. І на першому засіданні цього парламента виголосив дуже важливу промову селянин з Солотвини, Іван Капушак, про історичну вину поляків супроти нашого народу. Цей парламент потвердив скасування панщини в дні 15-го травня 1848 року і з того часу в кожному українському селі ставлено хрести-пам'ятники, біля яких щороку в тому дні збиралися процесії і служено всенародні молебні.

З почуттям гордості скажемо, що вже 1846 року один з майбутніх членів Головної Руської Ради, молодий о. Василь Подолинський, сільський душпастир з Лемківщини, написав свій твір п.з. «Голос Перестороги». Сам він, студіюючи в Відні, знав історію інших слов'янських народів і їх настанову до нас.

У своєму творі він обговорив чотири політичні концепції: 1) українсько-польську; 2) українсько-австрійську; 3) українсько-московську; і 4) самостійницьку. Три перші він відкидав, а розвинув четверту, самостійницьку концепцію. Він остеріг своїх земляків перед будь-якою угодою

²³ *Handelsman, I.M.*, *Ukrainska polityka kś. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską*, Warszawa, 1937, p. 108.

²⁴ *Левіцький, К.*, цит. праця, ст. 46.

з поляками, запевняючи, що навіть стотисячна армія не потрапить спольонізувати українського села. Поляки переконують нас, що ми й поляки маємо одну мову, то чому ж не заведуть українську мову в школах, замість своєї польської? — питає о. Подолинський.

Українсько-австрійська співпраця також безнадійна, бо австрійський уряд нещирий супроти українців: він хоче нас германізувати. Щодо українсько-московської орієнтації, каже о. Подолинський, вона подібна до польської: обидва наші слов'янські сусіди хочуть українців утискати, тому т.зв. всеслов'янську співпрацю москалі використають для себе.

Кінцевим висновком о. Подолинського була рада, щоб українці всіх земель об'єдналися і розвивали свою власну силу, бо сама Галичина не може виконати цю працю. Таким чином, сільський душпастир був творцем української, самостійницької концепції, що значно випередила всі інші українські, державницькі ідеї того часу. На ній виховувалось молоде покоління. Ідеї і зміст *«Голосу Перестороги»* були такі незвичайні й революційні, що ніхто не відважився надрукувати її ще за життя її автора: люди переписували цю працю, сотні й тисячі разів, читали її та передавали іншим читати.

5. Українці в час «Весни Народів»

На цьому місці відмітимо, що довголітній провідник польської еміграції, князь Адам Чорторійський, що походив з українського роду, був обраний еміграційним польським королем. Він вів широку дипломатичну акцію в західній Європі за поваленням московської, царської тиранії на всіх поневолених нею землях. У своїх політичних плянах він клав Україну на окреме місце. Князь часто говорив про своє українське походження і закликав поляків шанувати і цінити українців, їх мову, обряди, звичаї й обичаї, бо ж і самі поляки впродовж віків чимало скористали з багатой української культури. Він напоминав поляків ніколи не повторяти помилок минулого супроти українського народу, бо відроджений український народ може стати союзником Польщі проти Москви.²⁵

Князь Чорторійський навіть плянував заснувати при допомозі англійців українську друкарню на острові Корфу і звідти поширювати в українській мові письма, що підтримували б український самостійницький рух під московською окупацією. Його акцію підтримав о. Іпполіт

²⁵ Там само, ст. 93 і слід.

Терлецький в своєму «Слові до всієї слов'янської братії», надрукованому 1849 року в Парижі.

Та, на превеликий жаль, польська галицька шляхта не розуміла концепції князя Чорторийського, але постановила продовжати свою давню політику в мильному переконанні, що руський народ давно вмер і не відіграє вже будь-якої політичної ролі в Галичині.

Здійснюючи оцю свою політику, польські провідники, перш за все, атакували окремішність української мови, напр. посол до Сойму, Едмунд Країнський, атакував уряд міністра Стадіона за те, що він «поділив один галицький народ і тим посіяв незгоду між поляками і русинами», бо уживає в урядових письмах намісництва руську мову. Намісник А. Голуховський, також поляк по національності, відповів йому, що вже від 9 березня 1847 року, тобто ще до прибуття Ф. Стадіона до Львова, міністерство внутрішніх справ запорядило, щоб усі державні закони й оголошення в східніх галицьких повітах, де Українці є в подавляючій більшості, були друковані також і в руській мові, кирилицею, і цього ніхто не змінив.

Після впровадження навчання української мови в гімназіях 1850 року, як предмету зглядно обов'язуючого, побіч польської мови, у Перемиській і Львівській гімназіях, намісник А. Голуховський видвигнув принцип утравкізму, переконуючи Віденський уряд, що так, бодай трошки, вирівняється пропасть, витворену Головною Руською Радою між польською і руською молоддю. Відомо, що цю ідею використовувала галицька адміністрація на шкоду нашого народу і його культури.

В часах А. Голуховського проти запровадження української мови в усіх гімназіях виступив шкільний інспектор, д-р Евсевій Черкавський, у своєму справозданні до Відня. Він писав, що неможливість цього уряд визнав уже кілька разів у часах спроби урегулювання викладової мови в гімназіях, напр. 1848, 1849 і 1850-их роках і, врешті, не дав відповіді на письмо з 1854 року. І з часу знесення примусу вчитися руської мови в східньо-галицьких гімназіях не було жадної зміни в тій справі.

Щоправда, інспектор признавав, що інтерес до розвою руської мови і народности оживився між руським духовенством більше як будь-коли передтим і сьогодні чуємо руську мову, головно в кругах духовенства. Усе ж він жалів, що деякі руські письменники пішли невластивою дорогою. Їх мова не надається до літератури бо вона не зрозуміла всім мешканцям, тому не може розвинути і удосконалитись так, щоб стати інструментом присвоєння вищих термінів. Оті письменники звели на манівці руську мову, прийнявши слова, форми й звороти з церковно-слов'янської й московської мов і так постав діалект для русина важко

зрозумілий, а для інших мешканців Галичини зовсім незрозумілий.

Як видно, інспектор хотів використати москвофільство деяких одиниць, щоб не допустити українську мову до навчання в наших середніх школах 1850-их років, а з цього вийшла велика шкода народові.

Голосною була справа о. Якова Головацького, одного з членів «Руської Трійці», якого сам намісник формально обвинив у москвофільстві в своєму рапорті до Відня, 25 січня 1858, твердячи, що він одержав довірочну вістку від достовірних людей, що деякі греко-католицькі гімназіяльні катехити в своїх викладах уживають діалекту незрозумілого шкільним дітям і через те навчання релігії є безуспішне, хоч воно конечно до вироблення характерів і скріплення релігійного духа молоді.

При тому він виступив проти кан. М. Куземського і М. Малиновського, визнаних провідників народу. У згаданому письмі він висунув кілька проєктів: 1) скасувати українські катехитурні основи 7 липня 1856 року; 2) заборонити вживання кирилиці, а замість неї завести латинку; 3) зробити польську мову обов'язковою в усіх нижчих клясах гімназій і в реєстрі, 4) завести в Українській Церкві новий, Григоріянський календар.

Це вже була фронтова атака на українські традиції і якби вона була успішна в тому часі, була б спричинила велику шкоду нашому народові. На щастя, міністер внутрішніх справ, фон Тун, відкинув цей проєкт за порадою о. Григора Шашкевича, радника в міністерстві.

Та, однак, намісник А. Голуховський не перестав атакувати українське духовенство. В липні 1859 року він знову писав до Відня, що інформаціям руського духовенства сепаратистичної партії не можна довіряти ані віддати їм рішачого голосу, бо воно не має виключного мандату виступати в обороні інтересів руської народності. Своєю дотеперішньою діяльністю воно дало причину до сумнівів щодо чистоти своїх намірів. Є речі, на які треба звернути увагу уряду, писав Голуховський довірочно, зв'язуючи деяких галицьких москвофілів з Москвою, мовляв, вони є на царському жолді.

«В червні цього року — писав Голуховський — був у Львові російський письменник Смірнов, ніби для збирання матеріалів для написання історії галицького князівства. Він мав поручаючі листи і до польських письменників (Вельовський і Добржанський), але головно до професора руської мови на Львівському університеті, о. Якова Головацького. По відбутті конференції з поодинокими членами руської сепаратистичної партії, Смірнов заявив із задоволенням, що зближення русинів з сусідною Росією поступило вперед.

«Бувший редактор видаваних тією ж партією періодиків “Лада” і “Сімейная Бібліотека” увійшов у тісний контакт із Смірновом, а навіть

просив його бути посередником між російським урядом, що мав би платити за редагування тих письм в російському дусі. Про Шеховича говорено, що видає ті періодики за московські гроші. При тому завважую — писав Голуховський — що в редагуванні брав участь о. проф. Яків Головацький. Шехович був якийсь час редактором руської газети — “Зоря Галицькая”, орган під керівництвом кан. Куземського з Головної Руської Ради і цей орган підтримував інтереси руської сепаратистичної партії не менше як згадані періодики.

«На увагу заслуговує також побут російського письменника Громика у Львові і його зв'язки з руською партією. Громико описав свою подорож, подаючи імена осіб, з якими мав довірочний зв'язок і хід їх довірочної розмови. Я поробив конечні заходи дістати той опис друком».

Такою підлізливою тактикою намісник Голуховський діпняв свого. Українська мова була на якийсь час усунена з викладів в університеті, а сам о. Я. Головацький виїхав на Московщину.

Такою тактикою згаданий намісник сторпедував проєкт поділу Галичини на властиву, українську Галичину і на т.зв. західню Галичину з переважаючим польським населенням. Цей поділ був вирішений по невдалому повстанні 1846 року, так що в лютому і березні 1847 року був відомий докладний поділ території, напр. до Кракова були призначені міста: Вадовиці, Бохня, Новий Санч, Ясло, Тарнів і Сянік; а до Львова всі східньо-галицькі землі і Буковина. Поділ мав увійти в життя 3 квітня 1847 року, але вийшли труднощі практичної натури, напр. створення двох нових епархій для греко-католиків і для римо-католиків, що вимагали старань у Римі.

Одначе, цісар Фердинанд підтримав цей поділ у патенті з 13 жовтня 1847 року, а на другий рік цього вимагала Головна Руська Рада і намісник граф Ф. Стадіон приготував дві Соймові Курії: одну у Львові, а другу в Кракові, що мали по 140 членів кожна (20 від міст, 30 від шляхти і 90 від селян). Але по його відході до Відня на становище міністра внутр. справ, справу стримали поляки. Кан. Куземський і Малиновський домогалися її здійснення, 29 березня 1849, і цей поділ був би Божою благодаттю для українського населення, але польська шляхта, хочаби задержати гегемонію в краю, його сторпедувала. Це сталося в часах намісництва А. Голуховського.

Згадаємо ще про старання створити українські військові частини в формі кількох куренів, але на рекомендацію А. Голуховського цісар не прийняв цього проєкту ГРРади. В свому письмі з 28 квітня 1849 року він аргументував: «Не можу поминути уваги, що формація дальших руських батальйонів є недопустима, бо я довідався, що русини мають неправиль-

ний намір множити своє військо до величини корпусу в силі 10 тисяч мужви, на що ступнево мав би погодитися цісар. Не порушуючи льояльності русинів, уважаю це засміливим кроком, а навіть державі небезпечним, щоб без потреби творити корпус надхнений народніми змаганнями, у кінцевому висліді сепаратистичними. Цей корпус був би важаний за збройну репрезентацію народу».

В наслідок неприхильної акції намісника Голуховського творення більшої української військової одиниці було заборонене.

* * *

I, хоч національне відродження галицьких українців виявило великі потенціалні сили народу, йому не доставало вироблених політичних провідників, що вперто і незломно повели б були народ до здобуття всіх домагань, висунених ГРРадою. До цього причинився також реакційний курс в Австрії 1850-их років, що його вповні використав намісник А. Голуховський, уживаючи всяких середників і підступів, як ми вже згадали, щоб знищити відроджений український національний рух.

Непривичні до безоглядної політичної боротьби українські провідники по гарному початку, якби самоліквідували Раду в 1851 році, перемінивши її на Виділ, якого завданням було дбати про Народній Дім у Львові.

Щойно в 1861 році повіяло дещо свобіднішим духом: був установлений Галицький Сойм, до якого українці обрали 49 послів (на всіх 150). Була створена організація «Молода Русь» і вона перебрала обов'язок голосити народові ідеї про єдність і самостійність українського народу під усіма займанщинами. Вона ширила їх в своїх органах «Вечерниці», «Мета», «Нива», виступаючи завзято проти москвофілів, які спинювали відродження народу. Таким чином, поволі народжувалась «Молода Україна» на галицьких землях.

На жаль, українські послы дуже цупко держалися австрійського правительства, що часово їх піддержувало проти поляків, і може тому вони не витворили своєї власної політичної програми, що включала б орієнтацію на свої власні сили. I, як правительство, потерпівши поразку в пруській війні, було змушене політичними обставинами дійти до порозуміння з угорською і польською шляхтою, яка за свою піддержку династії Габсбургів одержала майже необмежену владу над українським народом в Австро-Угорщині, наші послы не могли вчинити нічого.

Це й було причиною, що український народ в Галичині опинився під «двоголовою гидрою», бо хоч у краю обов'язували конституційні закони, польська й угорська адміністрації мали такі великі привілеї, що могли легко паралізувати всі прояви українського національного життя. Ця об-

ставина ще більше пхала старшу генерацію провідників, що не мали довір'я в свої власні сили, на дорогу співпраці з «великорусским» народом в надії, що москалі допоможуть їм здобути права від Австрії. У Львові була основана т.зв. Погодінська колонія під проводом історика Дениса Зубрицького, що ширив погляди немов би український народ належав до «єдиного русского народу» і так приготавляв ґрунт до «возсоєдинення Галиції з Росією».

По програній війні з Прусією Австрія, як згадано, змінила свою політику в Галичині. 23 вересня 1866 р. граф А. Голуховський знову був іменований галицьким намісником, але з правами віцекороля, надані йому шефом віденської уряду, графом Белькреді. Відень рішився віддати Галичину під владу поляків; т.зв. «Галицька Резолюція» з 1867 р. давала полякам особливе становище в Галичині.

Для поконання можливої опозиції в парламенті уряд приготавив інтригу, мовляв, з Парижа наспіла таємна вістка від Наполеона III, що вже в скорому часі московський цар задумує поділити Австрію, тому Галичину треба віддати під контроль сильнішого, польського елемента. За те польська шляхта годилася в усьому підтримувати політику уряду.

З того часу не лише політичні, але й культурні права українського народу були послідовно нищені, напр. мову допускали лише в судах на виразне жадання сторони. При Віденському уряді сидів міністер для галицьких справ, що був польської національності, а в кожному міністерстві були польські мужі довір'я і через їх руки йшли всі проекти законів і запорядків для Галичини. І це була ота «двоголова гидра», що загрожувала знищенню нашого народу, тому 27 жовтня 1869 р.— посол Ю. Лаврівський в імені всіх українських послів в Галицькому Соїмі пропонував полякам згоду: за зречення домагання поділу Галичини на польську й українську, вони жадали рівноправности обох народів, заборони польонізації та пошани українській мові в східній Галичині. Та, одначе, витягнена до згоди рука зависла в повітря. Поляки її не прийняли.

Молода генерація «народовців» скептично дивилася на таку пропозицію й пішла за кличами Шашкевича і Подолинського, орієнтуючись на свої, хоч ще слабкі сили. Цей здоровий рух піддержала студентська громада у Львові, напр. о. Данило Тянякевич своїми листами і закликами ширив цей рух по цілому краю. У 1867 р. почала виходити «Правда», в якій друкували свої твори українські письменники з усіх земель; в 1868 р. було засноване Товариство «Просвіта», а п'ять років згодом «Товариство ім. Шевченка», що в 1892 році було переіменоване на наукову інституцію. Співпраця українців з-під різних окупацій скріпила національно-сборницький рух, а з нього поволі почала формуватись політична сила.

Говорячи про змагання українців у половині XIX ст., мусимо згадати про далекосяглий плян папи Григора XVI створити для австрійських українців патріархат у Львові, до якого мали б належати також українці мадярського королівства. В цій справі було вислане письмо з Секретаріату Стану до цісарської канцелярії в Відні 3 травня 1843 року. Папський нунцій Альтієрі в Відні відповів на нього в своєму письмі з 8 червня, повідомляючи, що канцлер Меттерніх і сам цісар Фердинанд вповні піддержують цей проєкт папи.²⁶

Одначе, мадярські державні й церковні мужі внесли такі сильні протести до Відня й Риму і папа не мав змоги перести цей проєкт у життя. Епохальне значення українського патріархату на хід дальших подій було б дорогоцінним скарбом нашому народові на шляху до його релігійного й національного дивинення в нових часах. На жаль, неприхильні йому сили із самолюбних спонук до цього не допустили.

Для вияснення труднощів, що їх наш народ переживав на Мадярщині варто згадати про намагання мадярів понизити закарпатських братів, а головню завести мадярську мову в їх богослужби. Пригляньмося, як це діялося. В 1825 році в Кошицях була надрукована збірка церковних пісень по-мадярському, а згодом друга в Дебречині. Владика В. Попович з Мукачева дозволив їх співати в деяких наших церквах (1863 р.) і це було початком мадяризації нашої Церкви на Закарпатті.

Мадяри, найперше, звернули свою увагу на Гайдудорожчину, яку відірвали від Мукачівської єпархії, назвавши її «мадярським греко-католицьким вікаріятом». Населення вікаріату було руське, що підлягало віковому натискові мадяр. І так уже 1873 року державним розпорядком засновано Єп. Вікаріят для «мадярських греко-католиків» і пороблено заходи для впровадження в його церквах мадярську мову в богослужбу.

Не було припадком, що 27 червня 1896 року в тисячоліття насильного захоплення мадярськими ордами з Лебедії-Ателькузу з Причорноморських степів, зайнятої тоді болгарами і слов'янами Паннонії, — Гайдудорозький вікарій відслужив св. Літургію східнього обряду по-мадярському в університетській каплиці в Будапешті. А що це сталося без попередньої згоди Апост. Столиці, папа Лев XIII видав 2 вересня 1896 року декрет через Конгрегацію св. Уряду, який забороняв уживати мадярську мову в східній Літургії.

²⁶ *Нагасвський, І.*, Патріархати, їх початок і значення в Церкві та Український Патріархат, УБНТ, Торонто, 1973 (Лондон, 1976), ст. 64-69.

Мадярська ієрархія оправдувала себе, мовляв, служення деяких частин Літургії по-мадярському здержить греко-католиків від переходу до московської схизми. Але Ап. Столиця ще раз підтримала свою заборону і 29 січня 1899 року Лев XIII запорядив греко-католицьким владикам, щоб вони щороку посилали до Риму свої рапорти, чи і в якій мірі мадярський уряд натискає на них завести мадярську мову до св. Літургії.

В час паломництва «греко-католицьких мадярів» до Риму 1900 року вони вияснявали достойникам Римської Курії, що вони не русини, як думає папа, але є нащадками грецьких колоністів середньовіччя, але папа Лев XIII не прийняв їх аргументацію і не змінив своєї постанови.

В часах Пія X мадярський уряд просив папу піднести Гайдудорозький Вікаріят до ряду єпархії, бо є там 240.000 нащадків грецьких колоністів і їм треба служити св. Літургію по-грецькому. Цим разом противились румуни (волохи), але папа Пій X не був політиком і не визнавався на мадярських «тонкощах». І остаточно Гайдудорозька єпархія була офіційно й канонічно ерегована 8 червня 1912 року. До неї були приділені парафії: 78 руських і 83 румунських. Її тимчасовим адміністратором був єп. А. Папп з Мукачева, сильний мадярон, а на другий рік був назначений єп. С. Мікльоссі, що осів в Дебречині. Усе ж таки, обман мадярів вийшов наверх, бо ніхто не думав служити по-грецьки, хоч Апост. Столиця цього домагалася. Всі українські парафії Гайдудорожчини, де була заведена мадярська мова, пропали безповоротно для української Церкви й на-роду.²⁷

6. Початок організації політичної сили

а) Наддніпрянська Україна

В 1870-их роках у Києві зібралося в «Громаді» чимало інтелектуалістів, напр. Антонович, Чубинський, Лисенко, Вовк, Русов, Старицький, Нечуй-Левицький, а головно, молодий і рухливий Михайло Драгоманів. 1873 р. вони заснували українську наукову інституцію: «*Південно-західня Філія Російського Географічного Товариства*». Органом української думки був часопис «Кієвскіи Телеграфъ».

Загально кажучи, громадівці йшли по лінії федерації України з Мос-

²⁷ Korolevsky, C., *Living Languages in Catholic Worship*, The Newman Press, 1955, pp. 23-45.

квою, але Україна мала одержати широку автономію. Одначе, київські москалі переслали цареві Олександрові ІІ меморіал з обвинуваченням, що українці хочуть самостійної України з гетьманом на чолі. Цар установив спеціальну комісію і в наслідок її рекомендації 18 травня 1876 року була проголошена «абсолютна заборона читати і писати по-українськи». По цій некультурній забороні політична діяльність громади змаліла; деякі її члени виїхали закордон, а між ними Михайло Драгоманів, що почав вести широку політичну діяльність з Женевы в Швейцарії, і вона мала великий вплив на батьківщину.

Михайло Драгоманів видвигнув клич «лицем до народу» і радив на-в'язувати тісний контакт з політичними рухами Європы. Він дальше підтримував ідею федерації з Московією, бо не вірив у можливість створення самостійної України. Проф. Михайло Грушевський так оцінив діяльність Драгоманова: «(Він) сильно виступив проти перецінювання українського національного питання, признаючи національність тільки по формі, в яку мусить бути влитий загально-європейський поступовий і соціалістичний, демократичний зміст (космополітизм у цілях, націоналізм у формах і засобах). Українці, на його думку, мають бути соціалістами, тому настоював на спільну працю з московськими соціалістами. Цим завдав великий удар національній ідеї».²⁸

Опершись об утопійну теорію філософа Прудона, Драгоманів хотів переконати своїх земляків, що автономні народи-держави якимсь, точно неозначеним способом, об'єднуються в одну федерацію, повалять царський абсолютизм і щойно тоді зачнеться «безначальственне життя», в якому всі народи-держави матимуть рівні права й обов'язки.

Такими своїми поглядами Драгоманів започаткував шкідливий, внутрішній фермент в українському національному таборі, який спинив розмах громадівців у Києві, а деякі його послідовники, напр. Ковалевський, посувалися аж до сектанської нетерпимости й заїлости. У висліді частина молодого покоління, зневірена політичним безділлям, зачала переходити до московських, політичних, підпільних організацій, напр. «Земля і воля», «Народня воля», що підготовляли соціалістичний переворот та творили в Україні свої ячейки, в яких гуртувалися молоді люди, що вірили в чесність співпраці з москалями в майбутній соціалістичній державі, як це голосив Драгоманів.

Що думали московські провідники про цю співпрацю, хай свідчать думки московського «панславистичного пророка» Каткова. Він писав так:

²⁸ Грушевський, М., цитована праця, Київ-Відень, 1921, ст. 514, 530, 540.

«Польська революція є нічим в порівнанні з національно-літературним рухом в Україні. З вибухом польської революції Росія в найгіршому випадку може втратити одну провінцію, але як цей національний і літературний рух в Україні виграє, він поцілить у саме серце Росії, тому сепаратистичні змагання українців мусять бути знищені».

Це бачили інші громадівці і взялися за підготову модерного націоналістичного руху, напр. «Братство Тарасівців» в 1892 р., що нав'язало контакт з Галичиною. Прихильники тієї організації основували по різних містах таємні студентські громади, що їх завданням було поширювати національну свідомість серед народніх мас.

В 1897 р. представники громад з'їхалися до Києва і там заснували «Загальну українську безпартійну демократичну організацію», що мала свої філії в різних місцевостях та постановила об'єднати всіх українських патріотів.

Два роки згодом у Харкові студенти заснували «Революційну Українську Партію», що видвинула клич боротьби за самостійну українську державу, але скоро вона перемінилася в соціал-демократичну партію. З неї постала чисто національна «Народня Українська Партія» під проводом Миколи Міхновського. Урешті, Загальна Українська Організація була перемінена в «Українську Демократичну Партію», що згодом була знана під ім'ям «Демократична Радикальна Партія». Всі ці партії працювали в підпіллі. Таким чином, українці вийшли зі сфери просвітянства і стали на чисто політичну площину.

По програній з Японією війні восени 1905 року вибухла революція, що охопила також Україну й це було першою спробою сил українського політичного руху. Вийшло таке, що всі революційні партії навипередки голосили автономію України, побудовану на утопійних соціалістичних принципах, щоб потягнути за собою селянські маси, але кожна партія вела свою власну політику. Не було одного координаційного осередка, що об'єднав би був ці розпорошені сили.

Дня 17 жовтня 1905 року була проголошена конституція і заповіджені вибори до 1-ої Державної Думи, але крім Демократично-Радикальної Партії, інші революційні рухи їх збойкотували. Усе ж була зорганізована українська парламентарна громада, до якої записались 40 делегатів з України, а в другій Думі було їх 47. Їх головним домаганням була автономія України, права української мови в школах і судах, розв'язка земельної справи, охорона праці тощо. Перша Дума існувала 72 дні, а друга 103 дні.

В часах реакції прем'єра міністрів П.А. Столипіна москалі держалися політики: Росія від XVII ст. поборювала український політичний рух і

дальше буде поборювати його, бо він загрожує єдності держави. Врешті, конституція була скасована, хоч залишилася ще свобода друку, організації товариств та уживання української мови в двох університетах: Харкові й Одесі.

Дуже скоро московські реакціонери повели пляновий, безпощадний наступ на український національний рух, а з цього знову занепала політична діяльність партій. Ця обставина була причиною, що московські політичні партії, головню «конституційні демократи», звані «кадетами», значно поширили свою діяльність на Україні. Узагалі, угруповання московських політичних партій поділило українське громадянство на аналогічні партії. Селянські маси захоплювались розв'язкою земельної справи, а інтелігенція політичного питання, при чому розв'язка національного питання була зіпхана на задній плян. Такий стан був загрозливий для українців, бо московські консервативно-ліберальні та соціалістично-революційні угруповання відносилися до розв'язки української проблеми в однаковій мірі негативно.

Як московські провідники думали розв'язати українське питання, видно з думок їх «поступовця» Петра Струве, надрукованих ним у «Рускій Мислі». Він писав, що історичний процес уже довершив злиття українського народу з московським в один національний організм, так що український елемент уже цілковито розплився у московському морі. Старатися тепер творити українську національність означало б розбивати один «русский організм». Проти цього протестують всі росіяни і мусять солідарно, всіма силами і середниками його поборювати.²⁹

Щоправда, П. Струве великодушно признавав, що українська культура має право на існування, але тільки в формі народніх пісень, казок і творчости з народнього побуту. Інакше кажучи, вона може існувати в формі етнографічного провінціалізму. Струве і його «поступові» однодумці були переконані, що допустити українську мову до «вищої сфери» чи в літературу ніяк не можна, бо це перешкоджуватиме «прониканню русского языка і русскої культури» в українську народню масу. Такі самі погляди мали московські ліберальні письменники і провідники, напр. Кашкаров, Погодін, Лашкевич, Макляков, як також сам «вождь» кадетів П. Мілюков, і багато інших.

На жаль, українські провідники легковажили такі погляди московських «поступовців», дарма, що в Україні доходило до куріозів, напр. полякам, литовцям, лотишам, естонцям і татарам, можна було уживати

²⁹ Михайленко, М., Росія і Україна, Київ-Відень, 1921, ст. 36 і слід.

рідну мову в школах, але українцям і білорусинам цього не вільно було робити.

В 1908 році радикально-демократичні провідники заснували нову організацію під назвою «Товариство Українських Поступовців» і вона стала центральною організацією Наддніпрянщини перед першою світовою війною. На жаль, і вона не видвигала національно-політичних, а лише культурні постулати. Таким чином, московська реакція придавила політичний рух в Україні напередодні війни, і ця обставина мала фатальний вплив на події під час революції, бо всюди відчувався брак політично-вироблених людей, що могли б були відважно й розумно вести свої державні справи.³⁰

б) Наддністрянська Україна

На галицьких землях у наслідок австрійсько-польської співпраці молодий український рух знайшовся в важкому положенні. Під кінець 1875 року до Львова прибув Михайло Драгоманів і з того часу деякі молоді провідники українського політичного руху почали видвигати соціальні справи більше як національні і так розбився єдиний фронт, бо були провідники, що національні справи клали на першому місці.

Говорячи про відвідини Драгоманова у Львові, професор Дмитро Дорошенко каже, що в діяльності Драгоманова було чимало сторін, які не були корисні для галицького суспільства: *його безоглядні виступи проти Церкви і духовенства в країні глибоко прив'язаній до своєї Церкви, де духовенство мало за собою великі заслуги перед нацією; його абстрактний соціалістичний і політичний радикалізм, що мало числився з реальними умовами галицького життя; його проповідь космополітизму, який фактично був замаскованим панрусизмом і який легковажив національне питання серед суспільства, яке ще мусіло боротися за елементарні права нації.*

Безсумнівно, соціальне питання було також пекучим у Галичині, бо напр. від 1789 до 1834 років польські поміщики присвоїли собі 1,687.000 моргів селянської землі, отже майже 22.5 відс. всієї власности селян. В роках після скасування злопам'ятної панщини поміщикам було призначене відшкодування за віддану селянам землю в сумі 193 мільйонів корон, яку селяни мали сплатити і ця «сплата» була п'ять разів вища, як у Чехії. Селяни платили щороку 15 мільйонів корон податку за поміщиків.

³⁰ Nahayewsky, I., Rev., Ph.D., History of the Modern Ukrainian State, 1917-1923, München, 1966, pp. 27-28.

Такий стан був кривдячий та ожебрачував селян, напр. у часах експорту збіжжя з панських ланів до Англії українське населення деяких околиць голодувало і щороку к. 50 тисяч людей вмирало з голоду. Крайова адміністрація кривдила українське населення, напр. 1888 року в західній польській частині краю збудовано 2.160 кілометрів шляхів, а в східній українській лише 647 кілометрів. До 1900-го року держава дала на розбудову 93 тисячі корон західній частині краю, і лише 26.645 корон східній частині; в тому часі на регуляцію рік західня частина одержала 13.645 корон, а східня 4.325 корон; на меліорацію ґрунтів: 11.461 корон одержала західня, а 3.800 східня частина. І так було в кожній ділянці.

Польська шляхта посідала великі лятіфундії, як острови серед українського моря, і всіма силами хотіла здержати на місці розвій політичного руху українців, бо лякалась утратити все. Під час першого страйку в Галичині польська шляхта піднесла свою особисту справу на висоту національної справи. Польський посол у Віденському парламенті, Ігнац Дашинський, з тієї нагоди говорив у своїй промові, що поміщики залярмували всю публічну опінію і так обманули думку обох народів, відчужили їх та створили між ними пропасть. Це була диявольська майстерність із сторони поміщиків, їх безсумлінність і сліпота. Чи не було б краще сказати полякам і русинам у Галичині — говорив Дашинський — «Ми дамо вам свободу, ми дамо вам хліб, ми створимо у вас притягальний осередок для цілої України, для цілої російської Польщі, ми вашій молоді дамо освіту, ми цю молодь зв'яжемо з нами і тим способом збудемо Схід. Замість того, ми протегуємо п'явки і на східніх границях виховуємо смертельних ворогів».

Така аргументація небагато помагала поміщикам, нащадкам польських колоністів, що загарбали українську землю, а тепер вели політику, з якої не було користі полякам ані українцям, ані європейській культурі. Польські поміщики жили галапасами на організмі українського народу та завзялись держати його в безпросвітній темноті. По скасуванні панщини вони якийсь час винаймали державі свої горальні, напр. у 1893 році було в Галичині 21.046 корчем, а народ пропивав щороку 25.5 мільйонів корон, збагачуючи поміщиків і державу, а вже 1897 року наші люди пропивали 30-40 мільйонів корон річно, а на все шкільництво краю держава видавала 8 мільйонів корон щороку, але в тому часі було в нас 36-40 відс. неграмотних людей.

Справа освіти була дуже занедбана, напр. 1876 року було в Галичині 1.340 українських народніх шкіл, яким держава часом помагала, напр. 1878 року східньо-галицьким школам дала 9.143 корон, а лише 5-ом польським повітам в тому самому часі дала 67.462 корон. Така політика

польської адміністрації занедбувала українські школи. Хай про це свідчать цифри, напр. в 1900-му році було шкіл:

<i>Рід школи:</i>	<i>Польські:</i>	<i>Українські:</i>
горожанські	44	—
6-клясові	56	—
5-клясові	104	—
4-клясові	191	5
3-клясові	40	20
2-клясові	327	350
1-клясові	(коло 1.300)	1,519

1914 року поляки мали в Галичині 59 державних гімназій, а українці мали 6 державних, повних, одну неповну, і 8 приватних, які вдержували самі батьки. Учительських семінарій було 10 утравквістичних, отже практично ані одної української. Катехитів було: 309 польських і 150 українських. Такий стан на теренах, де українці начислювали 72 відс. усього населення, був дуже кривдячий.

В уряді намісника у Львові не було ані одного українського урядовця; хіба який «русин», який шкодив своїм гірше, як чужий. Всі вищі посади в державі не були українцям доступні; нижчих урядовців переносено на захід, напр. 1907 року було їх там 1.300 осіб.³¹

У Відні на посадах у міністерствах того року були: у міністерстві фінансів 21 поляків та 1 українець; в мін. в нутр. справ: 8 поляків і 1 українець, у мін. сільського господ.: 6 поляків, ані одного українця; мін. освіти: 12 поляків, ані одного українця; мініст. справедл.: 24 поляків і 3 українці; всіх суддів (5 – ранги): поляків 686, українців 215. Це й була ота «двоголова гидра».

Польська адміністрація в Галичині, бажаючи скомпромітувати український політичний рух, в 1877 році зааранжувала процес проти «драгоманівських соціалістів»: М. Котурніцького, поляка з Варшави; Івана Франка, Михайла Павлика, О. Терлецького, Анни Павлик, Щ. Сельського та І. Мандичевського. Деякі з обвинувачених були засуджені «за зв'язки з закордонними соціалістами» і це послужило адміністрації розпочати нове переслідування наших політичних діячів та до заведення не-

³¹ Демкович-Добрянський, М., Українсько-польські стосунки в ХІХ ст., Мінхен, 1969, ст. 78, 83.

чуваних досі шикан під час виборів 1879 року, так що українці обрали тільки трьох послів до парламенту, а решту мандатів забрали поляки.³²

Того самого року була заведена польська мова урядовою мовою на Львівському університеті. З того приводу публіцист Володимир Барвінський скликав перше всенароднє віче до Львова 30 листопада 1880 року. Одначе, його резолюції мали більше культурнонаціональний, як політичний характер. І це було безпосереднім наслідком відвідин Драгоманова у Львові, що викликали фермент між своїми і дали нагоду польській адміністрації обвиняти український політичний рух у Відні, додавши ще йому «латку» соціалізму.³³

Щойно 24 жовтня 1885 року народовці заснували свою першу політичну партію «Народню Радугу», до якої проводу ввійшли найвидатніші провідники того часу: Ю. Романчук, О. Огоновський, та священники: О. Огоновський, О. Стефанович, С. Качала, Йосиф Заячківський, М. Січинський і інші. Ця партія відіграла важливу ролю в українському житті другої половини ХІХ ст. Вона завжди видвигала справу окремішности нашого народу та домагалась установаження коронного краю в українській Галичині, щоб у цей спосіб здихатись небажаного впливу польського елемента.³⁴

П'ять років згодом українські молоді діячі, які були під впливом Драгоманова, заснували свою окрему політичну партію 8 жовтня 1890 року. Між її основниками були: Іван Франко, М. Павлик, Е. Левицький, Р. Яросевич, С. Данилович і інші. Ця партія прийняла ім'я «Русько-Українська Радикальна Партія», і проголосила свою максимальну і мінімальну програми, домагаючись соціальних реформ, згідно з модними тоді кличами соціалістів.³⁵

Михайло Грушевський каже про те так: «Ідеї Драгоманова і галицький радикальний рух знаходять сильний відгомін, особливо серед молодого покоління, уже з 1890-их років. Проти культурництва і льояльності старших громадян наростає все сильніша опозиція». Українофільство «стає докірливою назвою в її устах, нею означають поверховне, непродумане до кінця відношення до українських національних домагань; хапання за зверхню, формальну, декоративну сторону». Як видно, радикальні діячі поставили соціальні лозунги вище національних ідей і це не-

³² *Левицький, К., д-р, цит. праця, ст. 165-166.*

³³ *Там само, ст. 185-187.*

³⁴ *Там само, цит. місце.*

³⁵ *Мудрий, В., Передісторія великого зриву, в УГА, Вінніпер, 1958, ст. 33; пор. Левицький, К., ст. 234-235.*

баром стало причиною внутрішньої кризи нової партії, що закінчилася її повним розламом.³⁶

В зв'язку з т.зв. болгарською кризою 1876-77 рр. відносини між Віднем і Москвою дуже напружились, так що дехто сподівався вибуху нової війни. У такій ситуації українська проблема зачала набирати всеєвропейського значення, головню, як з доручення «залізного канцлера» Бісмарка німецький філософ Едвард Гартманн опублікував працю в берлінській газеті «Тегенварт» (Сучасність), де говорив, що для рівноваги політичних відносин в Європі є конечним відновлення історичної, української, княжої держави в Києві під протекторатом Габсбурзької династії.

Такий хід подій мав великий вплив на заінтересування і працю наддніпрянських українців. В 1888 р. до Львова приїхав Олександр Кониський і намагався довести до порозуміння між галицькими українцями і поляками. Урешті, сам професор Володимир Антонович, якого загально вважали природним провідником наддніпрянських українців, постановив узяти всю справу в свої руки. 24 листопада 1890 року він запросив найвидастніших галицьких, українських провідників на спільну нараду з намісником Казимиром Бадені.³⁷

Водночас, австрійський уряд, опинившись перед можливістю війни з Москвою, натискав на галицьку, польську адміністрацію, щоб злагіднила курс супроти українців, бо так сподівався послабити галицький, москвофільський рух, дуже небажаний і шкідливий Австрії. І тепер намісник почав говорити з представником народівців і їх провідником, Юліаном Романчуком. У висліді дійшло до заключення «*нової ери*», що мала зачати нову добу польсько-українських стосунків у Галичині, хоч від самого початку було чимало песимістів, а між ними дуже впливовий український, політичний діяч, д-р Евген Олесницький, що не вірили в добру волю польського партнера.

³⁶ Грушевський, цит. праця, ст. 527.

³⁷ Сохоцький, І., о., Будівничі нової української державности в Галичині, в «Історичні постаті Галичини XIX-XX ст.», Нью Йорк, 1961, ст. 111-113. Подамо зіставлення вислиду виборів до Віденського Парляменту та Галицького Союму у Львові від «весни народів» аж до вибуху першої світової війни. Це дає найкращий образ політичних відносин між українцями і поляками в Австрії. *Висліди виборів до Парляменту*: в 1848 р. українці в Галичині обрали 35 послів; в 1861 р. 11 послів; в 1867 і 1870 рр. тільки 4-ох; в 1873 р. 1%; 1885 р. 5-ох послів; 1891 р. 7-ох; в 1907 р. 27-ох; в 1911 р. 26-ох. *Висліди виборів до Галицького Союму*: в 1861 р. українці обрали 46-ох послів; 1867 р. 35-ох; в 1870 р. 32-ох; в 1877 р. 14-ох; в 1883 р. 11-ох; 1889 р. 17-ох; 1895 р. 14-ох; в 1901 р. 13-ох; в 1908 р. 20-ох; в 1913 р. 32-ох. За новою виборчою реформою з 1914 р. українці завжди повинні були мати 62-ох послів у Соїмі; М. Яремко, цит. пр., ст. 166.

Маршалком Галицького Союму був обраний князь Сангушко, що при всяких нагодах і публічних виступах заявляв себе українцем з походження, бажаючи так позискати довір'я українського громадянства. «Нову еру» підтримав також український митрополит, кардинал Сильвестер Сембратович, який поволі усунув московфільських достойників з Митр. Консисторії і, здається, це було єдиним добрим наслідком тієї угоди, бо всі інші домагання українців, як напр. зрівнання українців з поляками перед державними законами, пошана їх мови в адміністрації, школах і судах, дбання про покращання долі українських міщан і селян тощо, не були респектовані адміністрацією.³⁸

Уже по одному році «угодової співпраці» саме життя показало, що «нова ера» в нічому не змінила відносин на краще й усе залишилось по-старому. Недовір'я песимістів справдилося.

27 грудня 1892 року відбулися збори «Народньої Ради», на яких устійнено нову політичну програму, що висувала гостру боротьбу за здійснення національних постулятів, а з тактичних зглядів жадано від адміністрації деяких змін, напр. справедливого урегулювання податкової системи, але це не було узгляднене. Остаточо «нова ера» була зірвана і зачався період посиленої боротьби, позначеної кривавими «баденівськими виборами» 1896-97 року. Варта згадати, що навіть у «медових місяцях» нової ери, коли відбулися вибори до парламента (1891 р.) українці втратили половину своїх мандатів, яких мали в 1873 році (сім послів проти п'ятдесятшість польських).

Про «баденівські вибори» так пише польський історик Леон Васілевський: Вибори провів гр. Бадені з нечуваним терором. Були стріли, полилась кров селян (вісім людей були вбиті), задзвеніли кайдани, до тюрем вкинено сотні людей, яких вина була в тому, що хотіли виконати свій громадянський обов'язок. Найзухвалішими шахруваннями, хабарами і надужиттями зламано опозицію русинів і проведено урядових послів у більшості округ загальної і селянської курії.

Всім урядовцям адміністрації, школи, суду, залізниці і т.д. наказано брати активну участь у виборах і через те й найбільші разючі зловживання, а навіть убивства не були покарані; навпаки, багато винних відзначено авансами. У такій ситуації українці були змушені піти на дорогу радикалізму і здобувати права важкою боротьбою, напр. наслідком отих виборів був селянський страйк, що був улітку 1902 року проти визискування селян поміщиками, проти спровадження на

³⁸ *Левицький, К.*, цит. праця, ст. 258-262.

українські землі польських кольоністів з заходу; узагалі, проти соціальної несправедливості. Він поширився був майже на цілий край. Цікаво, що галицькі москвофіли одержали наказ виступати проти страйку, бо цар лякався, що ця ідея може легко перекинутися через Збруч на східньо-українські землі над Дніпром. Що думав про страйк польський політичний діяч, І. Дашинський, ми вже згадували.

Серед таких напружених відносин 14 жовтня 1896 року Олександр Барвінський при піддержці церковних кругів заснував нову «Українсько-Християнсько-Суспільну Партію», а один місяць передтим (17 вересня) радикали, що стояли на чистих позиціях Карла Маркса, заснували свою «Українську Соціал-Демократичну Партію» під проводом М. Ганкевича і її завданням було організувати український міський пролетаріят та боронити його прав.

Таким чином, виникла загроза розгублення українських політичних сил і тому 26 грудня 1899 року у Львові була заснована «Українська Національно-Демократична Партія», що мала об'єднати всі прошарки українського народу. Її основниками були: Ю. Романчук, Е. Левицький, В. Охримович, В. Будзиновський, Іван Франко, що покинув радикальну партію, Кость Левицький, о. С. Стефанович, Михайло Грушевський і багато інших. Ця політична партія відіграла найбільшу ролю в житті галицьких українців, тому скажемо про неї дещо докладніше.

На своїх Установчих Зборах вона проголосила: *«Ми, галицькі Українці (русини), частина українсько-руського народу, що мав колись свою власну державну самостійність, згодом боровся віками за свої державно-політичні права, і ніколи не зрікся і не зречеться прав самостійного народу, — заявляємо, що найвищою метою наших народніх змагань буде дійти до того, щоб увесь українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну й політичну самостійність та з'єднався часом в один національний організм, в якому увесь народ діяв би для своєї загальної користі, для всіх своїх справ: культурних, економічних і політичних»*.³⁹

До першого проводу тієї партії ввійшли наступні політичні провідники: Ю. Романчук, К. Левицький, В. Охримович, І. Франко, Е. Озаркевич, Е. Левицький, Д. Савчак, М. Грушевський, О. Борковський, І. Белей, о. С. Стефанович та о. О. Темницький. Партія відкрила в повітах свої «Повітові Народні Комітети», що розгорнули широку політичну діяльність у всіх закутинах краю. Таким чином, боротьба за права народу перене-

³⁹ Мудрий, В., ст. 34-35.

слась із вершин на низини і почала вчити широкі маси народу політичної свідомості й дисципліни.

На порозі до нового сторіччя 2 грудня 1901 р. коло шістсот українських студентів покинули Львівський утравквістичний університет, якого адміністрація намагалася зовсім спольонізувати, і з ними солідаризувався новий Митрополит Андрей Шептицький, чим надав цілій акції серйозного значення. Він навіть казав студентам св. Богословії виїхати закордон і там упродовж цілого року вдержував їх своїм власним коштом на студіях. Чергового року прийшов широко закrojений страйк селян і, врешті, українські послы покинули Галицький Сойм, протестуючи проти несправедливої виборчої ординації. Щойно в січні 1907 року була проголошена нова виборча ординація до федерального парламенту, але й по ній доходило до кривавих виборів, під час яких 20 українських громадян були важко ранені, а чотири вбиті. Усе ж завдяки свідомості селян українці здобули тоді 27 мандатів, тому разом з Буковиною мали тоді в Відні 32 послів і це вже була поважна сила, з якою мусів числитися федеральний уряд.

Починаючи з «ново-слов'янським» Конгресом у Празі 1908 року, галицькі поляки порозумілися з москалями, так що польська адміністрація в Галичині мала піддержувати галицьких москвофілів, щоб знищити силу українського національного табору. Польські погляди в цій справі вилонили один з найвпливовіших «вшехполяків», Роман Дмовський, у своїй праці п.з. «Німці, Росія і Польська Справа», 1908 року. Вшехполяки, звані також Ендеками, це була партія польських «суперпатріотів», що зачала мріяти про «велику Польщу, від моря до моря», незважаючи на те, що на територіях «між морями» сидів український і інші народи. Одна газета тієї партії писала: «Наша (тобто польська) етнографічна територія займає терен, який не має навіть 5 тисяч квадратних миль (австрійських); і на такому просторі в наших умовах не може розвиватися народ великий і віруючий у своє майбутнє; тільки на сході (тобто на українських землях) маємо простір, відповідний для розвитку нашої потуги і нашої національної творчости».

«Русини повинні знати, що польська суспільність буде рішуче поборовати всякі їхні сепаратистичні намагання... Наша політика має бути послідовна і тверда, вона мусить наявно переконати русинів, що вони не можуть від нас відійти ані відірватися», писав урядовий орган тієї партії «Слово Польське».⁴⁰

⁴⁰ *Feldmann, Wilhelm*, Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846-1906, Krakow, 1907, II, pp. 202-203.

Після польсько-московського домовлення в Празі 1908 року голова московської делегації Олексій Бобринський постановив вертатись додому через Краків-Львів і всюди вітали його поляки, як «вісника нової ери» в польсько-московських стосунках. Галицький намісник дав свій дозвіл на відвідини московської делегації галицьких і буковинських, москвофільських станиць. І при тій нагоді гр. Бобринський виголошував політичні промови, мовляв, уже дуже скоро «підяремна Галицька Русь» злучиться з «государственною Руссю». І, хоч ця робота була разючою зрадою австрійській державі, вона мала повну й активну апробату й співпрацю польського намісника гр. А. Потоцького у Львові.

В Петербурзі було засноване «Галицько-Русске Общество» з філіями по всіх важливіших містах, а гр. О. Бобринський їздив усюди з доповідями про те, як «люто страждають руські люде» в Австрії та погрожував Австрії війною. Він запевняв москалів, що Росія не спочине доти, доки в Карпатах не повіватиме московський державний прапор. При тому всю вину за переслідування «русских людей Галиції» гр. Бобринський складав на галицьких українців, а не винував польську шовіністичну адміністрацію.

Згадане польсько-московське порозуміння стало тлом до кривавих виборів до Галицького Сойму на початку 1908 року, коли жандарми знущалися над українськими виборцями і закололи багнетами Марка Каганця в Коропці на Товмаччині. Через оті страшні надужиття і шахрайства українці здобули лише 12 мандатів, а москвофілам віддано 8. Ці вибори були безпосередньою причиною виконання атентату на намісника Потоцького студентом Мирославом Січинським. Смерть Потоцького звернула увагу західньо-європейських політичних кіл на ненормальні відносини в Галичині, а українська парламентарна репрезентація перейшла до опозиції.

В 1910 році знову посилилась акція за оснуванням українського університету у Львові, а її жертвою був студент Адам Коцко, якого вбили поляки. І тепер митрополит Андрей Шептицький категорично зажадав у Палаті Панів оснування українського університету і, врешті, схвалено, що це станеться в 1915 році. Також була схвалена нова ординація до Сойму, на основі якої мали ввійти до нього 62 українські послы. Таким чином, на передодні Першої світової війни справа рушила з місця.

Варто відмітити, що наслідником вбитого гр. Потоцького був іменований гр. Михайло Бобжинський, також польської національності. Він не змінив політики свого попередника, бо належав до того самого політичного угруповання. У своїх споминах він згадує, що впливав на уряд у Відні не вірити заявам українських політичних провідників у Львові, бо ані там ані в Києві народ не слухав їх. Бобжинський завважує, що по

такій його opinii цесар Франц Йосиф I під час однієї авдієнції в 1913 році змусив до мовчанки свого престолонаслідника, архикнязя Фердинанда, що був завзятий українофілом.⁴¹

Перед війною вся Галичина була вкрита густою сіткою господарсько-економічних установ, а головню спортових і парамілітарних «Січей» і «Соколів». Інтелігенція разом із своїм митрополитом і високопатріотичним духовенством змагали до відродження української державности.

7. Вибух першої світової війни

а) Відносини на східніх землях

Ми говорили вже про оснування на Наддніпрянщині «Товариства Українських Поступовців». Воно об'єднало найбільш активний елемент, у якому переважали соціялісти. Одначе, московський реакційний уряд Столипін добачав навіть у культурно-освітніх українських організаціях сепаратистичні тенденції, бо, як сам він рапортував у Думі, всі українські товариства змагають до відродження самостійної України, тому їх треба нищити безпощадно.

Московський уряд аж до самої війни не заводив на Україні земського самоврядування і будучи в вічному страхові перед українським сепаратизмом, держав український народ у темноті, не дозволяючи на уживання української мови в школах, церквах і, узагалі, публічному житті. Московські висланники в Україну, батюшки, урядники і вчителі обсіли українські міста і села та занималися московленням українських людей. До самої революції 1917 року московські вчителі в Україні побирали «спеціальний додаток» до платні за московлення українських дітей і населення.

Уже в час революції був зроблений трус в приміщеннях полтавського губернатора Багговута і знайдено там копію його рапорту ч. 201 до міністерства внутрішніх справ у Петербурзі під датою 4 лютого 1914 року. В ньому яскраво віддзеркалюється політика москалів на Україні, тому подамо з нього 12 пунктів. Губернатор радив міністерству: 1) до українських шкіл посилати тільки московських учителів; 2) також інспектори і директори народних шкіл України повинні бути москалями; 3) всіх учителів, що грішать «українськими нахилами» безмилосердно відганяти;

⁴¹ *Bobrzynski, M., Z moich pamiętników, Wrocław-Kraków, 1957, pp. 297-298.*

4) у школах завести навчання історії Московщини, насилу втискати поняття «єдиної» і неделімої «Россеї», а слово «Україна» пояснювати, як «окраїну» русского государства в давніх часах; 5) це саме, але в більшій мірі вчити в усіх середніх школах; 6) не допускати навчання загально-освітніх предметів, а дозволяти на вчительські курси; 7) звернути пильну увагу на сільське духовенство та його політичні переконання, а в єпископи поставляти лише людей «великорусскої» національності; 8) звернути пильну увагу на семінарії і подбати, щоб ректори і професори були лише великорусскої національності; 9) давати субвенції часописам для боротьби з українством; 10) саму назву «Україна – український» заборонити, а уживати лише слово «Малороссія – малорос»; 11) Намагання українців вирватись з-під економічної залежності Москви і заснувати свій торговельно-біржевий осередок у Києві спаралізувати та всякими силами і середниками піддержати московський економічний центр; 12) не допускати до жадного відповідального становища в державі людей, що колинебудь у минулому мали щонебудь спільного з українськими змаганнями, бо цей рух для «Россеї» є дуже небезпечний.

В дійсності така політика царського правительства була практикована в реакційних часах Столипіна і це викликало великий спротив українського політичного руху. В 1912-14 рр. московські «кадети», що були в опозиції до реакційного уряду, нав'язали контакт з українськими «тупівцями» та з «Союзом Автономістів Федералістів», заснованим в 1913 р., що об'єднював усіх представників, поневолених Москвою народів. І вже в 1914 р. в Державній Думі було видвигнене українське питання, а водночас у Києві самочинно і без дозволу уряду відбувалися врочисті Шевченкіські маніфестації.

Політичні відносини в Європі ускладнювалися з часу анексії Боснії Австрією і, врешті, 28 червня 1914 року атентат на архикнязя Франца Фердинанда і його дружину Софію в Сараєві був безпосередньою причиною збройного конфлікту, що скоро перемінився в світову війну. Стріли сербського націоналіста, Гавриїла Принціпа, в Сараєві були іскрою, з якої розгорілася велика пожежа.

Сербія, одержавши австрійський ультиматум, не сповнила його умов і заапелювала до Москви. Це було причиною, що 29 липня австрійська артилерія зачала обстрілювати Бельград і того самого дня цар Николай I видав наказ мобілізувати московську армію.

Відомо, що по програній Першій світовій війні Німеччина була визнана спричинником кривавої війни і мусіла платити величезні контрибуції. Сьогодні історична наука має до диспозиції чимало автентичних документів, які говорять що інше. Для прикладу скажемо, що біограф

царя Николи I подає коротку виміну телеграм між царем і німецьким кайзером Вільгельмом II, якого цар просив бути посередником між австрійським і російським урядами. 28 липня 1914 р. кайзер Вільгельм вернувся з морської подорожі і негайно вислав цареві таку телеграму: «З великою журбою чую, яке враження викликали в Твоім краю акції Австрії проти Сербії. Завзята агітація в Сербії впродовж років спричинила поганий злочин, якого жертвою впав архикнязь Франц Фердинанд. Ти, безсумнівно, погодився зі мною, що Ти і я маємо спільний інтерес, як і всі суверени, настоювати, щоб усі особи, відповідальні за цей поганий злочин, понесли заслужену кару. В цьому політика не грає жадної ролі.

«З другого ж боку, я вповні розумію, як важко Тобі й Твому урядові стати перед публічною опінією. Отож, я з огляду на сердечну й ніжну приязнь, що віддавна лучить нас сильною зв'яззю, ужию свого впливу, щоб довести австрійців до порозуміння з Тобою. Щиро вірю, що допоможеш мені в намагання злагодити труднощі, які можуть виникнути. Твій щирий і відданий приятель і кузин. Вільгельм».⁴²

Воднораз цар Николай, довідавшись про поворот кайзера з подорожі, вислав до нього телеграму: «Радію Твоїм поворотом додому. В цьому дуже серйозному моменті прошу Тебе про поміч. Погану війну виповіджено вбогій країні. Обурення в Росії, якому я вповні співчуваю, є велике. Передбачаю, що скоро буду змушений натиском вчинити постанову, що можуть довести до війни. Хотячи уникнути такого нещастя як європейська війна, прохаю Тебе в ім'я нашої приязні щось зробити, щоб стримати Твоїх союзників від війни. Николай».⁴³

Кайзер Вільгельм II відповів йому 29 липня такою телеграмою: «Було б можливим для Росії бути лише глядачем австро-сербського конфлікту, без вмішування Європи в страшну війну, якої вона ще не бачила. Гадаю, що безпосереднє порозуміння між Твоїм урядом і Віднем можливе і бажане, і як я вже телеграфував Тобі, мій уряд продовжає в тому напрямі працю. Очевидно, що воєнні засоби зі сторони Росії, що їх Австрія вважатиме для себе загрозою, будуть сприяти катастрофі, яку обидва хочемо уникнути і спаралізує моє становище посередника, що я радо прийняв задля Твого відклику до нашої приязні і помочі. Вільгельм».⁴⁴

⁴² *Massie, R.K., Nicholas and Alexandra, New York, 1967, p. 269; cf. Buchanan, G., Sir, My Mission to Russia, I, pp. 200-204.*

⁴³ *Там само, р. 270.*

⁴⁴ *Там само, р. 270.*

У своїй відповіді цар радив віддати справу Міжнародньому Судові в Газі, але 30 липня телеграфував кайзерові: «Воєнні запорядження, які увійшли в дію, були рішені п'ять днів тому в цілі оборони, з огляду на приготування Австрії. Вірю усім серцем, що ці розпорядки не утруднять Твого посередництва, яке я високо ціную. Треба Твого сильного натиску на Австрію, щоб порозумітися з нами».⁴⁵

Того самого дня міністер закордонних справ С.Д. Сазонов переконав царя проголосити загальну мобілізацію і цар знову телеграфував кайзерові: «Технічно неможливо мені зависити воєнну підготовку. Але, як довго розмови з Австрією не зірвані, мої війська здержаться від нападу. На те даю Тобі моє слово честі. Николай».⁴⁶

Кайзер зараз же відповів: «У моїх змаганнях врятувати мир я посунувся до найдальших границь. Я не буду нести відповідальности за страшну катастрофу, що тепер загрожує культурному світові. Ти і лише Ти, можеш її відвернути. Моя приязнь для Тебе і Твого краю, що їх мій діду-ньо поручив мені на своїй смертній постелі, є ще мені дорогі і я був вірний Росії в біді, а особливо в час Твоєї останньої війни. І ще тепер Ти можеш врятувати мир в Європі, задержавши всі свої воєнні приготування».⁴⁷

І на цю телеграму він одержав відповідь царя: «Я розумію, що Ти є змушений мобілізуватись, але я хочу мати таку саму гарантію від Тебе, яку я Тобі дав, що ці приготування не означають війни і що я говоритиму для врятування загального миру, дорогого моєму серцю. З Божою поміччю наша довга і тривала приязнь не допустить до проливу крові. З довір'ям очікую Твоєї відповіді. Николай».⁴⁸

І цим разом кайзер Вільгельм телеграфував цареві Николаєві: «Негайна, ясна і щира відповідь Твого Уряду (кайзер має на думці німецький ультимат з 1 серпня) є єдиною дорогою уникнути велике нещастя. Заки одержу цю відповідь, на превеликий жаль, не можу дати відповіді на Твою телеграму. Прохаю дуже серйозно, щоб Ти без зволікання, видав наказ своїй армії під жадною умовою і в нічому не порушити наших кордонів».⁴⁹

На жаль, 2 серпня цар проголосив маніфест про приступлення Росії до війни проти Австрії; 5 серпня німецька армія ввійшла до Бельгії, і того самого дня Англія і Франція приступили до війни проти Німеччини. І так почалася Перша світова війна. Цар Николай II вислав 15 з половиною

⁴⁵ Там само, р. 271.

⁴⁶ Там само, рр. 271-72.

⁴⁷ Там само, р. 272.

⁴⁸ Там само, loc. cit.

⁴⁹ Там само, р. 273.

мільйонів молодих людей на гарматне м'ясо в ім'я амбіції династії Романових в басені Середземного моря; а щоб помститись на кайзерові, він 31 серпня перезвав свою столицю з «Петербург» на «Петроград».

Після wypowiedження Москвою війни Австрії почалися нечувані репресії в Україні; здавалося, українству приходить кінець. Всі спроби спротиву були здушувані по-драконському, а цілий ряд провідників і науковців ув'язнено й заслано. В Україні дозволено друкувати деякі речі, але лише на «общепонятном язике», а водночас розпочато судові докозання і розправи проти українських авторів за їх давню літературну діяльність. Інтервенції в Державній Думі не помагали. Міністер закордонних справ Сергій Сазонов кинув з парламентарної трибуни божевільне обвинувачення, мовляв, український політичний рух в Росії штучно викликаний за німецькі гроші. І, дивно, ніхто з московських правих чи лівих лідерів не протестував проти такого брехливого наклепу.⁵⁰

Про оті часи пише Володимир Винниченко: «Ми всі хотіли сепаруватись від насильства, від самодержавної руки, від ганебної смерти в петлі всеросійської шибениці. Нам закидали брак патріотизму... І що дивного, що ми, сидячи в тюрмах, засланнях, у підпіллях, з розбитими очима, із здушеним горлом... прислухувались до гуркоту гармат на фронтах і гадали, чи скоро той гуркіт наблизиться на Україну і розіб'є тюрму і визволить нас».⁵¹

Іменувавши в князя Николу Николаевича, унука кривавого Николі І, Начальним Командиром, цар Николай II виїхав 13 серпня до головної квартири в Барановичах на Білорусі. Він примістився у розкішно вистеленому ведмежими шкірами й орієнтальними килимами вагоні, а цариця Олександра не забула умістити на стінах його спального вагону двісті святих ікон, що мали берегти войовничого царя від нещастя і надхнути ідеями перемоги.

Тим часом, Никола Николаевич уложив маніфест до населення Галичини, де облудними словами хотів закрити правдивий намір анексії Галичини. Він писав: «Браття! Твориться Божий суд! Терпеливо з християнською покорюю, довгі віки томився руский народ під іноземним ярмом, але ні хитрістю ані переслідуванням не вдалося зломити в ньому надії на свободу.

«Як рвучкий потік несе каміння, щоб злитися з морем, так немає си-

⁵⁰ *Грушевський*, цит. праця, ст. 436-438; *пор. Шаповал Микита*, Велика Револуція і Українська визвольна програма, Прага, 1927, 202-204.

⁵¹ *Винниченко, В.*, Відродження Нації, Київ-Відень, 1920, I, ст. 38 і слід.

ли, що спинала б руский народ в його пориві до об'єднання. Нехай не буде більше поневоленої Русі! Спадщина св. Володимира, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши ярмо, хай піднесуть прапор єдиної, великої, неделімої Руссеї! Хай сповниться Боже Провидіння, що благословило діло збирачів рускої землі. Хай Господь допоможе свому царственному помазаннику Ніколі Олександровичу, імператору всієї Росії, завершити діло великого Івана Калити.

«А многострадальна Братіє Русі, повстань назустріч російським солдатам. Визволювані Русскі Браття! Всім нам знайдеться місце на лоні 'Матушки Руссеї'. Не кривдячи людей жадної народности, не шукаючи свого щастя в уярмленні іноземців, як це робили шваби, зверніть свій меч на ворога, а свої серця до Бога і моліться за Росію і за руского царя!».⁵²

Такими шовіністичними словами звертався до українського народу Галичини начальний командир московської армії, взиваючи їх зрадити австрійській державі і співпрацювати з москалями.

Якби у відповідь на такий маніфест дня 4 серпня, тобто два дні по виповідженні війни Москвою, наддніпрянські українці, що перебували у Львові, заснували «Союз Визволення України», який поставив собі за ціль відновити українську державу над Дніпром. Його членами-основниками були: В. Дорошенко, Д. Донцов, М. Меленевський, А. Скоропис-Йолтуховський, М. Залізник, А. Жук і інші. 5 жовтня 1914 року «Союз» проголосив у свому органі програму, домагаючись повернення самостійної України на українських територіях під Москвою, пропонував, щоб вона була монархією з конституційним устроєм.

СВУ розгорнув широку працю: він інформував світ про Україну, громадив українських емігрантів — наддніпрянців, держав контакт з східними землями і видавав публікації та меморіяли, напр. до європейської публічної думки про права України на самостійне життя, до шведського народу, до болгарського народу, до турецького народу і т.д. В свому письмі до австрійського правительства з 4 вересня 1914 р. СВУ повідомляв про перенесення свого осідку до Відня та про свою співпрацю з Українською Головною Радою, що її очолював д-р Кость Левицький. Найголовнішою ціллю СВУ, як повідомляв його голова, було відірвання України від Московії і поміч союзним арміям розбити московську тюрму народів.⁵³

В листопаді 1914 року найвищі австрійські чинники плянували виса-

⁵² Михайленко, цит. праця, ст. 60-61.

⁵³ Скоропис-Йолтуховський, А., Мій Злочин, у «Хліборобській Україні», Відень 1920-1921, ст. 191-237.

дити турецький експедиційний корпус на Кубані, а при тому співпрацював член президії СВУ, М. Меленевський. В організацію тієї справи були вмішані гр. А. Гойос, шеф кабінету міністрів, генерал Оскар Гранілович, член генерального штабу австрійської армії, і тайний радник, марграф Іван Паллявічіні. До цього корпусу мав ввійти український легіон в силі 1 тисячі мужви, звербованих між полоненими, яких мали вислати до Істанбулу. Інтересно, що на командира того корпусу пропоновано генерала Станислава Шептицького, з огляду на широко відоме ім'я тієї родини серед українського народу на східніх землях. Барон Василько з Буковини радив також набирати добровольців з-поміж українських вояків австрійської армії, а була навіть думка, щоб до корпусу включити легіон УСС. Були надії, що корпус викличе в Україні повстання проти Москви. Одначе, начальна команда австрійської армії не пустила УСС-ів. Також турецьке правительство не пішло на ідею творення такого експедиційного корпусу на своїй території, і на тому скінчилося.

Згодом видатні члени, Донцов і Залізник, виступили з СВУ і створили свою власну групу. Із звіту А. Скорописа-Йолтуховського і А. Жука довідуємося, що СВУ впродовж 4-ох останніх місяців 1914 року мав видатків на суму 227.994.10 корон; а найбільше видано на друк публікацій, поміч працівникам тощо. Письмо подає докладне число меморіалів, газет, брошур і книжок, видаваних СВУ, а при тому подає список співпрацівників в різних містах, напр. у Відні, Істанбулі, Софії, Римі, Штокгольмі, Празі і т.д.⁵⁴

СВУ розгорнув освідомлюючу працю між українськими полоненими, напр. у Вецлярі був зорганізований 1-ий полк ім. П. Дорошенка. Ця праця велася в таборах: Фрай-Штадту, Дуна-Сардагелю, Раштадту і т.д. В Ганновері-Імндені було к. чотири сотні українських старшин. Узагалі, СВУ опікувався понад 80 тисячами полонених, з яких згодом були поставлені дві дивізії.

б) Події на західніх землях

В лютому 1914 року українські політики в Галичині, бажаючи довести до нормалізації відносин, заключили з поляками угоду. Вони обіцяли не видвигати, принаймні часово, поділу Галичини і виявили готовість прийняти на себе ролю «меншини». За те домагалися 27% усіх мандатів у Соймі і такий самий відсоток урядовців у різних крайових установах. Ця

⁵⁴ Жук, А., Пам'яткова Книга, СВУ, 1917, ст. 375.

угода мала на цілі покласти українсько-польські відносини на реальну базу й тимчасово відсунути дотеперішні національно-політичні постуляти на другий плян і тому їй не ворожили довгого віку.

Михайло Грушевський, що дуже добре знав галицькі відносини, так писав про галицьке життя в першій декаді 20-го сторіччя: «Провідна національно-політична група, яка після прилучення до неї частини радикалів запанувала неподільно в політичному житті, взявши в свої руки головні органи преси, економічні й фінансові інституції, узагалі більше звертала увагу на те, щоб удержати в послуху і залежності громадянство, чим розвинути в нім політичну свідомість і самодіяльність... Ідейні культурні інтереси відступали перед всякими «реальними», політичними і партійними рахунками, і те культурне піднесення, яке поставило Галичину в центрі українського життя в попереднім десятиріччю, швидко спало в тих роках. Паде політична продукція, наукові інтереси, і їх не заступають і не вирівнюють успіхи економічних організацій, кооператив, банків, принаймні для тієї ролі, яку Галичина грала досі для цілої України, вони давали дуже мало або зовсім нічого».⁵⁵

Ще до вибуху світової війни три політичні партії створили у Львові «Головну Українську Раду», якої головою був обраний д-р Кость Левицький, націонал-демократ, а заступниками, Михайло Павлик, радикал, і Микола Ганкевич, соціал-демократ. В своєму маніфесті «Рада» підтримувала Австрію в війні проти Росії. В наслідок цього заклик була створена «Боева Управа», яка проголосила творення легіону «Українських Січових Стрільців». На чолі «Управи» були д-р К. Трильовський та Т. Рожанківський. Скоро до легіону зголосилися 28 тисяч добровольців з усіх закутин краю.⁵⁶

На жаль, в наслідок неприхильної акції намісника М. Коритовського і польських кіл у Відні, австрійський штаб прийняв лише 2 і пів тисячі добровольців. Намісник Коритовський справився противився всім емансипаційним старанням українців, користуючись при тому повною піддержкою «галицьких поміщиків вшехполяків». Усе ж таки, самі події виносили наверх вагу українського питання, напр. 2 липня 1914 р. барон Андріян писав цісареві про велику силу українського націоналізму і про перешкоди зі сторони польських поміщиків та галицької адміністрації.

Подібне писав консул Урбас зі Львова, якому було доручено приготувати текст маніфесту до українського народу про його визволення з-

⁵⁵ Грушевський, цит. праця, ст. 533.

⁵⁶ Стахів, М., д-р, Західня Україна і політика Польщі, Росії і Заходу, Скрантон, 1958, I, ст. 146 слід.

під московського ярма із запевненням, що австрійське правительство вповні підтримає всі його емансипаційні змагання.

Під кінець липня 1914 року в Відні відбулася таємна нарада найвищих державних дорадників, між якими був також митрополит Андрей. Рада просила його приготувати і переслати австрійському й німецькому урядам напрямні для їх майбутньої політики в Україні в випадку розпаду Москви. 15 серпня т.р. митрополит Андрей написав свій меморіал, підкреслюючи живучість гетьманських традицій у пам'яті українського народу і бажання незалежити себе від Москви також і під релігійним зглядом. Можна думати, що діючи в душі цього меморіалу, австрійське правительство вислало 20 листопада т.р. ноту до всіх своїх союзників, в якій повідомляло, що ціллю австрійської політики в цій війні буде відірвання від Москви українського народу й заснування самостійної України. Це не лише раз-на-все послабить Росію, але й відіпхне її впливи від басейну Чорного моря. З тексту ноти виходить, що це було ціллю війни Австрії з Росією.

Москва приступила до війни 2 серпня 1914 року і зараз же почала наступ на Галичину. З листа митрополита Андрея до д-ра Олесницького 22 серпня довідуємося, що *«проти нас ведуть акцію ті, що підтримували москвофільство в краю; а тепер арештують наших найкращих і невинних людей; про в'язнення москвофілів говорять, що це в наслідок доносів українців. Водночас переконують військові чинники, що українці і москвофіли в однаковій мірі не заслуговують на довір'я. В цьому безголовому замішанні — писав митрополит — готують українцям загалу. Коритовський діє хитро супроти українців і він небезпечний»*. В іншому листі до тієї ж особи митрополит Андрей писав, що він довірочно довідався від одного високого достойника про рішення намісника Коритовського ув'язнити всіх видатних українців, щоб з ними раз-на-завжди покінчити.

Українська Загальна Рада в своєму меморіалі з 18 червня 1915 року писала, що намісник Коритовський почав повне знищення українців, напр. при штабі кожної австрійської армії умістив по тридцять польських донощиків, які мають завдання представляти українців москвофілами і так їх нищити, бо військо, головно мадярські гонведи, не розбираються в українських справах і вішають усіх, хто назве себе «русином».

Українські політичні партії, поборюючи мілітаризм, ширили нехіль до творення своєї власної збройної сили, так що навіть були підношені думки усунути з гімназій грецьких і латинських клясиків, бо, мовляв, у них говориться про війни; а по-друге, ця нехіль до війська походила з факту, що австрійська армія завжди підтримувала інтереси династії Габсбургів, які віддали були український народ в Галичині під гегемонію по-

ляків. До воєнної справи була така велика нехіть, що ніхто з українських молодих людей не хотів іти до військової служби, дарма, що митрополит Андрей Шептицький нераз говорив і переконував синів священників, що військова служба є почесною службою для свого народу. Ця нехіть була причиною, чому в нас не було високих штабових старшин тоді, коли цього вимагала історична потреба. Це повторилося з історією організування легіону Січових Стрільців, про що хочемо згадати тут дещо докладніше.

6 серпня 1914 року згаданий уже консул Урбас своєю телеграмою зі Львова доносив шефові Кабінету Міністрів, гр. Гойосу; про акцію Української Головної Ради у Львові в справі сформування українського легіону в силі 3-15 тисяч добровольців; на їх жовто-синім прапорі, крім австрійського орла, мав бути галицький лев. Він говорив, що митрополит Шептицький і К. Левицький, голова Ради, підтримують цю акцію. Вона мала заманіфестувати лояльність українців до держави, на яку напав ворог, а з другого боку, українці хотіли підкреслити свою національну окремішність. Українські провідники, писав Урбас, питали його, чи поширювана поголоска про віднову польського королівства є правдива, тому організація легіону давала їм нагоду виявити свою волю, що українці не бажають бути в тому королівстві.

Три дні згодом консул Урбас вислав зашифровану телеграму Шефові Генерального Штабу Австрійської Армії, полк. Граніловичеві, де просив підтримати український легіон і приділити йому 5 тисяч рушниць, 500 пістоль і стільки шабель, та амуніцію. Воднораз заявляв, що ніяк не можна приділювати підстаршин польської національності до вишколу українських добровольців. На жаль, «хтось» вплинув на становище штабу, бо було приділено лише 1.700 перестарілих «верндлів», а до легіону було дозволено прийняти лише к. 2 тисячі добровольців.

Виходить, що українці відмовлялися скласти приписану «ляндштурмакам» присягу, але склали її аж по перенесенні зі Львова до Стрия. Один з істориків УСС-ів, д-р Н. Гірняк, каже, що добровольці складали окрему присягу на руки свого полевого духовника, о. О. Нижанківського, що звучала: *«Я, У.С.С. присягаю українським князям, гетьманам, Запорозькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої каплі крові. Так мені Господи Боже й Архангеле Михаїле, допоможіть. Амінь»*.⁵⁷

⁵⁷ Гірняк, Н., д-р, Організація і ріст УСС, Філадельфія, 1955, ст. 10 і слід.

На початку вересня 1914 року посли К. Левицький і М. Василько ургували в міністерстві, що Генеральний Штаб ставить перешкоди в організації українського корпусу, бо досі заприсяжено лише 2 тисячі добровольців, а відомо, що к. 28 тисяч прибуло до Стрия з усіх сторін краю, так що багато з отих молодих хлопців мусіли продиратися додому через австрійсько-московський фронт.

Прийняття добровольців віддано під тимчасову опіку полк. Моліка з 55-ої дивізії корпусу генерала Гофманна. Першим українським командантом легіону був проф. Михайло Галущинський, а згодом Грицько Косак. Вишкіл добровольців поступав скорим темпом, бо напр. з нагоди відходу двох сотень на фронт ком. М. Галущинський вислав з Мукачева телеграму вірності цісареві, запевняючи його, що український народ зв'яже свої надії з перемогою Австрії над її ворогами. За два дні він одержав від цісаря відповідь з подякою.

Український легіон УСС визначився великим героїзмом на фронті у Карпатах, боронячи гору Маківку перед масовим наступом московської армії, що мала наказ прорватися на захід від Карпат. 2 травня 1915 року генерал Фляйшман, командир фронту, в своєму окремому наказі підніс героїство українських стрільців, завдяки якому була врятована прикра ситуація на фронті і завдяки цьому вони здобули собі невмірущу славу. Це був добрий початок української збройної сили, що скріпила еманципаційні змагання українських політичних провідників. Яка велика шкода, що чисельність легіону не перейшла числа двох і пів тисяч.

Московська армія зайняла Львів 5 вересня 1914 року й була там аж до кінця червня наступного року. В тому часі губернатором Галичини був знаний уже нам, граф О. Бобринській. Він, перш усього, обсадив свою адміністрацію галицькими москвофілами і «всехполяками», що одержали директиви нищити «мазепинців», тобто українців.

Ще до вибуху війни московський «прогресист» П. Струве писав: *«Перш за все, Росія мусить об'єднати всі частини руского народу з імперією. З цього випливає історична конечність приєднати до нього "руську Галицію"». Ця інкорпорація є конечна для уздоровлення Росії, бо існування малоросійської вітки в Австрії причиниться до відродження українського питання».*

Коли ж так думали московські конституційні демократи, то можна собі уявити діяльність вірного царського слуги, реакційного Бобринського. Він виловив свою програму дуже коротко: *«Східня Галиція і Лемківщина, давно невіддільна частина однієї, великої Росії; на тих землях місцеве населення завжди було руске (московське), тому їх адміністрація має бути основана на руских началах. Я буду тут заводити*

*русский язык, закон і устройство».*⁵⁸

Які були оті «руські начала», не важко було догадатися. Московський деспотизм не дозволив українцям у Галичині урухомити жадної своєї інституції, книгарні чи бібліотеки. Натомість полякам дозволив відкрити цілий ряд таких книгарень і бібліотек. Польські школи були відкриті, а всі українські закриті. Для українських учителів відкрито курси московської мови, бо всі українські школи мали бути перемінені на московські, і т.д.

Недовго по зайнятті Галичини московською армією граф Бобринській казав робити списки видатніших українців, а між ними на першому місці був митрополит Андрей. 12 вересня зроблено в його резиденції строгий розшук; від 12 до 15 вересня його поставлено під домовий арешт, а 19 вересня вивезено через Київ у глибину Московії, де він просидів у строгих монастирях-тюрмах аж до вибуху революції 1917 року.

На початку жовтня 1914 року Бобринській запорядив переведення масових розшуків і ув'язнення, напр. у Львові впродовж кількох місяців арештовано 1.200 українських патріотів. В глибину Росії було вивезено 578 українців, а в тому 34 священники. Загально приймається, що з цілої Галичини вивезено на схід понад 12 тисяч людей.⁵⁹

Синод Московської Церкви в Петрограді зараз же вислав у Галичину фанатиків московського православ'я, владику Антонія Храповицького з Харкова і владику Евлогія з Холму, на «місію» для руйнування Української Католицької Церкви. У висліді коло двісті парафій в Галичині одержали священників з Московщини, але, як звітував у Москву сам генерал-губернатор, їх не хотіли приймати галичани, бо вони нічим не могли дорівняти «уніятським» священникам.

Таким чином, Москва зразу застосувала свої варварські методи супроти галицьких українців, незважаючи на те, що Галицька земля в своїй довгій історії ніколи не була з Московією, хіба за винятком дуже короткого часу, коли під час наполеонських війн її війська окупували частину Тернопільської області, яка по Віденському Конгресі знову вернула до Австрії.

Московську політику фізичного винищування української інтелігенції передбачували наші провідники і політичні діячі, що масово виїхали до Відня, який став центром українського політичного життя. 5 травня 1915 року була там зорганізована «Загальна Українська Рада», що проголоси-

⁵⁸ Дорошенко, Д., Галицька Руїна, в «Наше Минуте», Київ, 1918, (3).

⁵⁹ Там само, ст. 23 і слід.

ла свою політичну програму: *вільна українська держава над Дніпром та окремих коронний край на всіх українських етнографічних територіях під Австрією. Це був найбільш реальний підхід до розв'язки українського національного питання в тому трагічному моменті.*

В часі, як московські солдати маршували проти Австрії, а Галичина стала театром воєнних дій, галицький намісник Коритовський запорядив перевести масові арешти галицьких москвофілів, з якими нещодавно заключав передвибірчі угоди, а тепер скидав на них усю вину за невдачі австрійської армії на фронті. Під категорію москвофілів навмисно підтягнуто також чимало українських патріотів, щоб у такий спосіб знищити дорешти українську інтелігенцію й свідомий селянський елемент. Натомість польські москвофіли, т.зв. вшехполяки, тішилися повною опікою намісника.

При відвороті австрійської армії військо робило формальні облави і масово вішало українських людей, влаштовуючи на скору руку наглі суди де їх посуджувано в шпигунстві на користь москалів. Великою жорстокістю визначився суддя Загурскі, польської національності, що засудив на смерть коло сто українських в'язнів і особисто завжди асистував при їх вішанні.

Доходило до нечуваних у культурному світі знущань і вибриків солдатески, напр. 15 вересня 1914 р. мадярські гонведи зарубали шаблями сорок українських цивільних, безборонних людей у білий день на вулицях Перемишля. Загальна статистика подавала, що к. 36 тисяч українських цивільних людей, а в тому старців і жінок, розстріляно або повішено, і стільки ж наших в'язнів загинули в австрійських концентраційних таборах. Це був великий уплив крові, а водночас важкий удар по українському національному русі невеличкої, бо три і пів мільйонової вітки народу в Галичині. Це був наслідок австрійсько-польської співпраці.⁶⁰

Водночас треба сказати, що в тому самому часі не арештовано ані одного польського москвофіла із «вшехпольської» партії, дарма, що її члени не скривали своєї ворожості до Австрії, напр. у серпні 1914 року її член, посол Яронські, ще перед приходом московської армії до Львова зложив таку заяву: «Поділені територіями в своїх почуваннях і симпатіях до слов'ян, ми повинні творити одну цілість. Дай, Боже, щоб слов'янство під проводом Росії дало тевтонам таку саму відправу, яку перед п'ятьма сторіччями дала їм Польща і Литва під Ірунвальдом». І по такий

⁶⁰ *Левіцький, К., д-р, Історія визвольних змагань галицьких українців з часів світової війни 1914-1918, Львів, 1928, ст. 14.*

публічній заяві польська, галицька адміністрація не казала арештувати «вшехпольських москвофілів», але знушалась над українськими невинними людьми.⁶¹

По відступі москалів з Галичини, згаданий уже барон Андріян, був цивільним адміністратором звільнених теренів. У своєму звіті до Відня, 26 липня 1915, він описав поставу українців і поляків в час московської окупації. Перш усього, він ствердив факт, що в австрійських часах галицька адміністрація була в руках поляків і вони уживали її для польонізації краю, напр. за один лише рік у Перемишлі триста українців змушено змінити обряд на латинський і прийняти польську національність, інакше ніхто з них не міг одержати жадної праці.

В час же московської окупації — писав барон Андріян — польські «ендеки» (вшехполяки) виявили себе зрадниками, а їх «Слово Польське» цілковито перейшло на службу москалям, так що його редактори мусіли тікати на схід. Також польські «Соколи» і «Т-во Школи Людової» щиро співпрацювали з окупантами.

Натомість, українські селяни зовсім не переходили на православ'я, як це неправдиво передсказували поляки; вони ненавидять задиркуватість і бундючність польської шляхти. Українська ж інтелігенція, дуже нечисленна бо поляки не допускали українців до шкіл ані до урядів, які вважають якби своїм монополем.

Одна п'ята українського духовенства — писав Андріян — це т.зв. староруси, але вони льюальні супроти австрійської держави. Українські духовні дуже потерпіли: одні виїхали на захід, других галицька адміністрація заслала до австрійських концентраційних таборів, а третіх москалі вивезли в глибину Росії, поставивши їх перед старою альтернативою: або прилучитися до нашого православ'я або мусите стати латинниками.

Барон Андріян зробив такий кінцевий висновок: *«Східня Галичина, де лише четверта частина населення є поляки, яких віра в тверду польськість і ворожість до Росії мала бути якби догматом — була віддана на поталу полякам. Одначе, ця “догма” виявила себе фальшивою; події довели ясно, що несправедливе, політичне трактування українського народу викликало в ньому відрух москвофільства. Польська пануюча шляхта та міщанство, обсипувані ласками Австрії, стали таємними і явними москвофілами... Тверджу, що хитра політична система польської гетемонії в Східній Галичині виявила себе якнайгіршою в час російської окупації.»*

⁶¹ Стахів, цит. праця, ст. 179.

Держава, що в явний спосіб упродовж півсторіччя на всіх царинах життя піддержувала народній елемент — як це чинила Австрія з поляками — мала повне право очікувати від нього багато більше, як хитре лявірування: чи російська влада — наш непримиримий ворог — вдержиться в краю довше чи ні... А вже найбільше обтяжує вину польського режиму в Галичині — і це не було їхнє безсилля чи занедбання, але свідомі і самолюбна підтримка москвофільської партії між русинами — що завдячувала своє животіння московському рублеві і польській опіці. Пануючий народ в Східній Галичині є відповідальний не лише за свої власні гріхи, але й за гріхи всередині руськості. І так поляки подвійним способом виявили свою нездібність мати гегемонію в східньо-галицькому краю, де вони становлять лише незначну частину населення». ⁶²

Безсумнівно, таке свідчення австрійського високого державного мужа мало свою вагу на хід політики, а для нас воно було великою сатисфакцією, бо мало вплив на деякі політичні ходи віденського правительства, напр. по поверненні до Львова намісником був іменованій неполяк, ген. Коллярд, як також і його два найближчі наслідники, Діллер і Гуйн. Щоправда, і в часі їх адміністрації ані один українець не був іменованій старостою, але українці мали менше причин до нарікання, як передтим.

На інших українських землях справа представлялася ще гірше. Маємо текст письма українського вчителя з Луцька на Волині, перслане до українського політичного осередку в Відні в січні 1916 року. В ньому він писав: «Ввічливо прохаю СВУ звільнити нас від польського насилля... Ми надіялися бути під австрійською зверхністю, а тепер опинилися в польському ярмі, що є гірше від російського. Окружна команда польська, етапна команда польська, уряд міста польський. Я вже сиджу чотири місяці без праці і без хліба, а в моїй родині є п'ять осіб. Мені не дають жадної можливості заробітку й грозять мені, та не дозволяють учити шкільні діти. Українців не допускають до жадної служби.

Населення міста Луцька має к. 2 тис. жидівських родин, 100 українських, 10 польських, 10 чеських, 1 німецька й 1 російська. Натомість, посади міста, всі міські урядники, секретар, інспектор поліції — є всі поляки. Кожна національність має своїх представників у заряді міста: жида 5, поляки 5, чехи 4, німці 1 і росіяни 1, але українці не мають ані одного. Коли «освободження» йтиме дальше такою дорогою, тоді ми широко дякуємо

⁶² *Andrian-Werburg, L., Frh., von, Dr., Bericht des Legationsrates Baron Andrian über seine Informationsreise nach Ostgalizien, Krakau, am 26 Juli 1915, in Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, Philadelphia, 1966, I, pp. 56-71.*

за нього. Як Ви дійсно маєте там який вплив, постарайтесь, щоб на українських землях не був ані один поляк, а лише німці чи інші команди.

На цьому місці згадаємо, що німецький кайзер Вільгельм II плянував налагодити повоєнну співпрацю німецького народу з його польським сусідом у противагу Росії і тому вже на початку Першої світової війни зробив полякам надію, що допоможе їм відзискати свою самостійність.

До цього свого пляну він приєднав австрійського цісаря Франца Йосифа I-го. Одначе, Австрія мала свою концепцію розв'язки польської справи. Від міністра закордонних справ графа Черніна знаємо, що Австрія плянувала тріялізм: Австрія, Угорщина і Польща, а до нього входила б уся Галичина, тобто включно з властивою, українською Галичиною. Очевидячки, така концепція нарушувала права українського народу, який в жадному разі не бажав жити в польській державі.

Можна думати, що саме це було причиною резигнації старого «австрофіла», д-ра Костя Левицького, а з ним барона М. Василька з Буковини з проводу Української Загальної Ради.

Остаточо Відень і Берлін домоворилися створити польську державу: 5 листопада 1916 року цісар Франц Йосиф I і кайзер Вільгельм II формально проголосили її. Вони установили у Варшаві т.зв. Регенційну Раду, до якої ввійшли: архієпископ Каковський, Здзіслав Любомірський і Юзеф Островський. Ця Рада мала покликати до життя польський уряд.

Таким чином, завдяки реалістичній політиці німецького кайзера та австрійського цісаря були покладені основи під майбутню польську державу, яка мала бути їхнім політичним сателітом. Це мало місце два роки перед проголошенням української держави на західніх землях.

Незважаючи на цей факт, польські партійні лідери і державні мужі розвинули нечувану досі, неправдиву пропаганду за кордоном проти української держави, мовляв, українську проблему видумали німці. Цю пропаганду, як згодом побачимо, вони поширювали наспілку з московськими емігрантами під час Мирової Конференції в Версалі в Парижу, коли там важилась доля молоді української держави.

Польські політичні партії, за винятком «вшехполяків», з подякою прийняли дар німецького кайзера і з ним широко співпрацювали, напр. навіть польський соціяліст Юзеф Пілсудскі зорганізував свій легіон, що боровся по стороні німців проти держав Антанти.

На жаль, цього факту не використали українські дипломати в Парижі, як їм поляки закидали «германофільство», і тим позбавляли українську державу підтримки зі сторони західніх дипломатів.

Обіцянка створення незалежної Польщі німецьким кайзером у

близькому майбутньому та обіцянка австрійського цісаря надати цілій Польщі найширшу автономію, що в звичайній мові означало б видачу українців на повну поталу поляків, стало причиною кризи, а вслід за нею зміни української політичної орієнтації.

Українська Загальна Рада у проводі з д-ром Костем Левицьким саморозв'язалась, а керму політики перебрав у свої руки дотеперішній голова Української Парляментарної Репрезентації, д-р Евген Петрушевич, який повів політику орієнтації на свої власні сили.⁶³

Щоправда, молодий цісар Карло I запевнив українських представників, що доля української частини Галичини буде вирішена в користь українців, але це мало статися щойно після закінчення війни. І, можна думати, ця заява цісаря була причиною невідвигнення українськими парляментаристами в усій повноті справи жорстоких знущань малярських гонведів та польських урядовців над безборонним українським населенням в час відступу австрійської армії з Галичини в 1914 році.

Д-р Кость Левицький ще перед саморозв'язанням УЗРади домагався покарання військових і цивільних людей, що давали накази чи самі знущалися над безборонним поселенням Галичини, але він думав зробити це при допомозі адміністрації. Одначе, коли Фрідріх Адлер, убив прем'єра Штірка, з яким Кость Левицький мав добрі зв'язки, його наслідник, д-р Кербер, повів неприхильну нам політику. Справа знущань над українським населенням виринула ще раз у 1917 році, коли посол д-р В. Загайкевич виголосив у парляменті промову про звірства малярських гонведів у Галичині. Він мав документальні дані про всі ці справи, бо сам був аудитором при начальній команді «Південної Армії» в Стрию і там рятував українських селян обвинувачених у «зраді Австрії». Багато зпоміж них він вирятував від шибениці.⁶⁴

Згадана промова д-ра В. Загайкевича в парляменті викликала велике враження на послів і членів правительства, що одержали незаперечні факти та скількість повішених, невинних українських людей. Цю промову широко коментувала також закордонна преса. З тієї причини малярське міністерство оборони домагалось видачі Загайкевича в його руки, щоб з ним належно розправитись, але президія парляменту цього не вчинила, покликаючись на стародавній привілей посольської недоторканости.

Новий український політичний провід під проводом Е. Петрушевича скоро дійшов до переконання, що Австрія є заслабкою виграти війну, але

⁶³ *Сохоцький*: Будівничі, ст. 147-149.

⁶⁴ *Андрусак, Н., д-р*, Перемишль в українській історії перед 1918 роком, у «Перемишль західня твердиня України», Нью Йорк-Філядельфія, 1961, ст. 64.

досить сильною пошкодити українській справі, тому рішився на самостійницький, але досить обережний курс. 30 травня 1917 року він склав у парламенті заяву, що землі колишнього Галицько-Волинського королівства є чисто українськими землями, тому ніяким чином не можуть увійти в склад польської держави проти волі українського народу, бо це буде наявним насиллям над принципом самовизначення народів.

Подібну заяву склав також заступник голови Української Парляментарної Репрезентації, д-р Євген Левицький, 19 грудня 1917, кажучи: *«Східня Галичина з історичного огляду творить давнє самостійне староукраїнське Галицько-Волинське князівство, що довгий час було складовою частиною Київської держави українського народу. Тепер Східня Галичина, правду кажучи властива Галичина, в цілості творить неподільну і непозбутню спадщину Української Нації, і тому може, або в цілості залишитись при Австрії або так само в цілості злучитись з Українською Народною Республікою (над Дніпром), що відповідало б ідеалові Української Нації»*.⁶⁵ *І це було правильне становище українського політичного проводу, бо підкреслювало соборницьке розуміння української державности.*

Варто відмітити, що 31-го травня 1917 р. гурт українських старшин австрійської армії відбув свою довірочну нараду, де була також порушена справа злуки Галичини із східніми українськими землями. На жаль, старші «легалістичні» провідники не підтримали молодих старшин, тому цей гурт не виявив якоїсь більшої діяльності. Це згодом некорисно відбилось на подіях у листопаді 1918 року, бо вже 1917 треба було думати про конечність організування своєї збройної сили або, принаймні, впливати на австрійські чинники, щоб бодай частину українських боездатних вояків не посилати на сербський чи італійський fronti, але зосереджувати їх на східньому фронті, звідки легко було б їх покликати до служби рідній державі.

Усе ж таки, вже в тому часі український політичний провід домагався від австрійського правительства створити на галицьких землях окремий державний організм, зв'язаний з династією Габсбургів, а в випадку відмови грозив доходити прав народу перед міжнароднім трибуналом за порушення його прав на самовизначення. Подібну заяву склав у «Палаті Панів» митрополит Андрей уже по повороті з московського заслання.

⁶⁵ *Мудрий, В.*, цит. твір, ст. 43; *пор. Лозинський, М.*, д-р, *Українська Революція*, Відень, 1922, (5), ст. 22-23.

У жовтні 1917 року в Відні створилася Українська Військова Організація, якої найголовнішою ціллю було довести до об'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною. Був навіть дискутований плян організувати український корпус, що мав би боротися по стороні Антанти. В тій справі Петрушевич посилав до Женеви д-ра В. Панейка, але, на жаль, між галицькими, «легалістичними» провідниками не було такого, що взяв би на себе повну відповідальність і довів цей проєкт до щасливого кінця. Відомо, що в Італії було тоді коло 80 тисяч українських полонених, а між ними багато охочих зголоситись до українського війська.⁶⁶

⁶⁶ *Мудрий, В.*, цит. пр., ст. 43; *пор. Сохоцький*, ст. 165. *Д-р К. Левицький* (Вел. Зрив), ст. 52-54 каже, що в квітні 1918 року Василь Панейко їздив до Швейцарії в справі творення українського легіону по боці Антанти, але д-р Петрушевич уважав нечесним учинком зраджувати Центральні Держави.

ДРУГИЙ РОЗДІЛ
УКРАЇНЬСЬКА РЕСПУБЛІКА В ЧАСАХ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

1. Пробудження народу

Заки зачнемо говорити про революцію і відродження державности в Україні, є конечним подати чисельний стан населення на українських етнографічних територіях. Під впливом московського і польського натиску і колонізації пограничних полос, як також наїзду чужого елемента до більших і менших міст, зайшла на тих землях зміна в некористь українців.

Хочемо подати статистику населення України за австрійським і московським переписом з 1910-го року, що був у загальному вжитку в періоді відродження української державности, напр. ним користувалися державні мужі і військові штаби Центральних Держав. Можна думати, що ця статистика не відповідала точно дійсному станові, але була дещо до нього зближена.

<i>Край (губер.)</i>	<i>км²</i>	<i>населення</i>	<i>українців</i>	<i>відс.</i>	<i>жиди</i>	<i>поляки</i>	<i>інші</i>
Сх. Галичина	53.000	5,580.000	3,580.000	70%	12%	16%	3%
Зах. Буковина	5.000	350.000	300.000	80%	14%	14%	4%
Закарп. Русь	14.000	630.000	500.000	80%	15%	—	—
Холмщина	10.000	800.000	480.000	60%	14%	20%	—
Волинь	72.000	3,850.000	2,700.000	70%	13%	6%	—
Поділля	42.000	740.000	3,030.000	81%	12%	2%	—
Київщина	51.000	4,570.000	3,620.000	79%	12%	2%	6% (моск)
Херсон	71.000	3,450.000	1,690.000	54%	12%	1%	21% (моск)
Чернігів	52.000	2,980.000	2,450.000	86%	5%	—	4% (моск)
Харків	54.000	3,250.000	2,630.000	81%	1%	—	18% (моск)
Полтава	50.000	3,580.000	3,330.000	93%	4%	—	3% (моск)
Катериносл.	63.000	3,060.000	2,110.000	69%	5%	—	17% (моск)
Таврія	60.000	1.880.000	790.000	42%	4%	—	28% (моск)

	<i>км²</i>	<i>насел.</i>	<i>українців</i>	<i>відс.</i>	<i>жиди</i>	<i>москалі</i>
Кубань	39.000	2,630.000	1,250.000	47%	—	
Гродно	39.000 (14.000)	1,950.000	440.000	23%	17%	5%
Мінськ	91.000 (17.000)	2,800.000	390.000	14%	16%	4%
Бесарабія	46.000 (10.000)	2,440.000	460.000	20%	12%	6%
Курськ	46.000 (10.000)	3,020.000	670.000	20%	12%	77%
Вороніж	65.000 (29.000)	3,360.000	1,210.000	36%		63%
Дон	164.000 (45.000)	3,530.000	980.000	28%		67%
Ставропіль	60.000 (27.000)	1,230.000	450.000	37%		55% ¹

Жорстоке переслідування українців москалями в Галичині і масове виселення населення Холмщини, Гродненщини, Полісся і Волині опам'ятало московських політиків, напр. на з'їзді партії «кадетів» у червні 1915 року право українського народу на самовизначення було темою серйозної дискусії, а восени політики домагалися в Думі цілковитої зміни політики супроти України, але Дума була скоро розпущена і все залишилось по-старому.

З вибухом світової війни українські політичні партії Галичини і Буковини створили Головну Українську Раду, що в дні 3-го серпня 1914 року проголосила маніфест, яким взивала підтримати Австрію для скорішого визволення України.

Водночас українські емігранти з Великої України створили свій Союз Визволення України. Обидві організації 12-го травня 1915 року створили Українську Головну Раду, що мала дві основні цілі: 1) визволення Укра-

¹ *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe*, W.K. Lypynsky Ost-Europäischen Forschungs-Institute, Philadelphia, 1966, I, Die Ukraina. Ueberblick über die wirtschaftliche, historische, politische und militärische Entwicklung, pp. 298-313. Це важлива довірна студія про Україну, приготована знавцями для користування Штабом Німецької Армії, яку в дні 5-го лютого 1918 року переслав Вільгельм фон Шторк австрійському міністерству закордонних справ на руки міністра О. Черніна, якого представником він був при Ген. Штабі Армії. Статистика українського населення, як самі автори-знавці кажуть, була виготовлена на основі даних московського царського уряду в 1910 році. Отже, можна думати, що в деяких полосах країни відсоток українців був значно вищий, як його знаходимо в згаданій статистиці.

їни з-під Москви і 2) створення з українських земель в Австрії окремого коронного краю. При чому, щоб не дразнити мадярів, не було виразного домагання, щоб українці Закарпаття також належали до того коронного краю.²

В серпні того року СВУ протестував проти нечуваного в нових часах знуцання московської солдатески над українським безборонним населенням, виселюваним насильно із згаданих провінцій і грабежей та пуштошення їхнього дорібку в час гонення людей в глибину Московії.

Меморіал вияснював, що цей нелюдський наказ видав сам цар Николай II, а його міністер оборони Польянов переконував членів Думи, що цей «геніяльний стратегічний» плян подібний до того з 1812 року в часах війни з Наполеоном. Цей плян безглуздий, вияснював меморіал, і в обличчі поступу воєнної техніки не має жадного стратегічного значення, а є лише чисто політичним ходом для знищення українських квітучих господарств, і щоб тероризувати і десяткувати українське населення, бо так Москва сподіється знищити основу для здійснення українських національних аспірацій: осягнення української самостійної держави.

Цей і інші меморіяли Союзу Визволення України були поширювані в різних мовах і в різних країнах. Українська Загальна Рада проголосила в дні 22-го вересня 1916 року своєї звернення до культурних народів світу про винищування українського народу Московією. Підписані говорили: «Українська Загальна Рада, що складається з українців Австрії і з-під Росії, в ім'я культури й цивілізації, в ім'я людяности і поступу, в ім'я природнього й історичного права української нації на свобідний розвій своїх національних прикмет проти зазіхань Росії підчинити своїй тиранії Галичину, Буковину і східньопівнічну частину Угорщини (мова про Карпатську Україну), як також проти нищення всіх проявів українського національного життя.

«Підписані заявляють: Хочемо бути власними господарями на своїй землі. Хочемо жити в родині рівних і вольних народів. Бажаємо уживати свободу, духові сили народу і матеріяльні засоби нашого краю без перешкод для нашої власної користи і всього людства». Меморіал підписали: Кость Левицький, Микола Василько, Лев Бачинський, Микола Ганкевич, Маріян Меленевський, Ярослав Весоловський і Володимир Темницький.³

Великий розголос мав протест православного владики Нікона з Красноярська в червні 1915 року проти нелюдського переслідування і нищення Української Церкви в Галичині. На другий місяць делегація

² Лозинський, М., д-р, Галичина в рр. 1918-1920, Нью Йорк, 1970, ст. 18 і слід.

³ Ereignisse in der Ukraine, I, pp. 217-221.

українських провідників відвідала міністра освіти в Петрограді і висунула конечність заведення української мови в школах на Україні. Водночас зачалася акція московських поступових партій за лібералізацію реакційного режиму.

І чим більші поразки мала московська армія на фронті, тим більші були надії на свободу України. Ці надії осмілювали українських патріотів відновити свою працю для народу, напр. в лютому 1916 року громадяни міста Полтави вислали на руки членів Думи свій меморіал, в якому домогалися повернення українському народові повних його прав та наділення його автономією на тій самій основі, як це було обіцяно полякам.

Скрізь по Україні відбувалися з'їзди і конференції, на яких схвалювано домагання повернути народові його Богом-дані права. В цій акції вели перед члени Товариства Українських Поступовців, званих коротко Тупівцями, які належали до різних політичних угруповань. Інтересно, що після проголошення 14-ти Точок американським президентом Томою Вудровом Вилсоном 18 грудня 1916 року, Тупівці вислали до нього апель, 22 січня 1917, в якому просили взяти український народ у свою оборону. Вони вияснявали, що 35-мільйоновій українській нації належать повні права на своїй власній етнографічній території згідно з принципами самовизначення всіх народів земної кулі, проголошеними Вилсоном.

Водночас з тією легальною, загально-національною працею старших громадян, почалась нелегальна агітація різних соціалістичних партій і фракцій, що видвигали соціальні постуляти, кладучи натиск на боротьбу клас і висуваючи домагання якнайскорішого закінчення війни. Ці фракції рідко згадували про автономію України і про здійснення її національних прав, і це було великим недомоганням і важким промахом акції українських соціалістів, і за це небаром мав терпіти весь народ.

З-поміж соціалістичних діячів найбільш рухливим виявив себе Володимир Винниченко, видатний діяч соціал-демократичної партії, що занималась організацією робітничого пролетаріату. Є основи думати, що вже в цьому часі Союз Визволення України успів нав'язати контакт з деякими діячами на батьківщині й заохочував їх до праці для віднови самостійності України, хоч не знайшов одобрення своєї праці в Україні. *Володимир Винниченко розказує, що ще в тому часі українські соціалісти орієнтувалися на всеросійську революцію, напр. на з'їзді Української Соціал-Демократичної Партії в квітні 1917 року присутні відкинули одностайно ідею самостійної України, але бажали для неї автономії в рамках всеросійської федерації.*⁴

⁴ *Винниченко, В.*, Відродження Нації, I, ст. 41 і слід.

З тієї причини українські соціялісти занедбали національне освідмлення селянських мас, що становили понад 80 відсотків усього населення України. Віра у всеросійську революцію і занедбання національного освідмлення селянських мас виявили свої погубні наслідки тоді, коли в Україну зачали проникати большевицькі кличі, а агітатори засипували українські села своєю пропатандивною літературою. Невироблені національно люди не знали чого держатись і кому вірити, тому наставляли вуха тим, хто їм найбільше обіцював.

Тимчасом, московська армія поволі заломлювалась на галицькому фронті. Широко пропагована офензива генерала Брусілова знищила сотні тисяч молодих людей і виявила себе «Пирговою перемогою», бо відібрала масам вояцтва віру в можливість будь-якої перемоги. І вже в листопаді 1916 року московські «кадети», члени партії конституційних демократів, зачали атакувати реакційний царський режим, так що в лютому 1917 року в Петрограді зачались страйки і заворушення робітників.

Царський режим здеморалізований «распутінщиною» був глухий і сліпий, тому домагання соціялістичних фракцій у Думі створити коаліційний і більш ліберальний уряд не мали жадного успіху. Навпаки, цар Николай II, рішився розпустити Думу й це було причиною пляну зробити т.зв. палатну революцію і насильно усунути слабовільного царя і його деспотичний режим, здеморалізований до найвищого ступеня.

8 березня 1917 року в Петрограді зачався новий страйк робітників, а тут-і-там до них долучились солдати. Ситуація погіршилася, так що цар казав ужити війська для його здушення і при тому вбито стоп'ятдесят робітників. Одначе, 12 березня до страйкарів долучився Волинський, а потім Ізмаїльський полки, зложені в більшості з українських солдатів, що стояли залогою в столиці, а разом з ними й інші вийшли на вулиці міста і так почалася російська революція, що знищила царський деспотичний режим.⁵

Володимир Винниченко каже про те так: «Ми, українці, довірливо, безхитросно і простодушно почували себе рівноправними спадкоємцями з москалями. І оті сторіччя нашого поневіряння, великі сили стягнені з України на утворення “великої Росії”, жертви наших мас і свідомих груп, понесені в боротьбі з царизмом, усе це давало нам право на цю простодушність та довірливість... І ми детально, діловито, але простодушно до наївности вичисляли, що нам треба. А саме: самодіяльність нашого народу краще всього вкласти в форму автономії України. Формальність,

⁵ Там само, ст. 51; cf. Shandruk, P., Gen., Arms of Valor, New York, 1959, «Вступ» проф. д-ра Р. Смаль-Стоцького, ст. X.

урочистість, проголошення уложення в “законність” її ми охоче віддавали на Всеросійські Установчі Збори. Там же мала бути постановлена й проголошена федерація всіх народів Росії, яким також без усякого сумніву буде дано автономію».⁶

Така розброююча сповідь і апологія найвидатнішого українського соціаліста того епохального часу потверджує непідготованість і, можна сказати, трагізм українського політичного проводу в моменті, коли історична доля давала добру нагоду українському народові знову встановити суверенні права на своїй власній землі.

Московські прогресивні фракції Думи встановили комітет, з якого був створений демократичний уряд, а цар Николай іменував князя Львова його головою. В липні 1917 року по невдалій спробі большевицького перевороту був створений соціалістичний уряд під проводом Олександра Керенського, що знаний в історії під назвою «Тимчасове Правління». Згадаємо тут, що 9 квітня 1917 року німецький генеральний штаб, плянуючи розсадити московську державу знутри, перевіз із Швейцарії до Росії большевика Леніна і його співробітників: Крупську, Зіновєва, Радека, Інєсу, Карпінського і т.д. у замкнених вагонах і вони розпочали большевицьку акцію, так що в листопаді того року захопили владу в свої руки.

Цар і його родина був інтернований урядом Керенського в Царському Селі біля Петрограду аж до 13-го серпня, коли вони були вивезені до Тобольська на Сибір. Під кінець квітня 1918 року на наказ большевицького уряду в Москві царська родина була перевезена до Катеринобурга та уміщена в домі Іпатієва. 4-го липня т.р. центральне ЧЕКА вислало туди відділ чекістів, що складався з 5-ох лотишів і 5-ох мадярів під командою Якова Юревського. 13-го липня Юревській одержав з Москви наказ вистріляти без суду всю царську родину в пивниці дому Іпатієва. Це він виконав вніч 16-17 липня 1918 року. Так згинув останній цар-тиран з династії Романових, яка впродовж майже триста років руйнувала права, свободу та самостійність України.

2. Створення Української Центральної Ради

Вістка про революцію в Петрограді скоро пробилася в Україну, хоч у пресі не можна було про те писати аж доки генерал Брусілов дав на те свою згоду, і тоді українське громадянство довідалося докладніше про

⁶ Винниченко, цит. праця, I, ст. 51-53.

неї. Перед українським проводом неждано виросла важлива проблема: організувати свою місцеву владу. Одначе, з огляду на присутність московської, царської адміністрації і перебування в Україні великих московських військових гарнізонів, це не було легкою справою.

17 березня 1917 року представники громадянства і політичні партії створили «Виконний Комітет», що спершу склався з 12-ох членів, а між ними до проводу входили українці: барон Федір Штайнгель, голова; А. Ніковський, секретар; Сергій Єфремов від блоку Тупівців; М. Паламарчук від українських робітників та М. Порш від «Союзу Кооператив».

І цей «Комітет» упродовж трьох місяців був єдиною цивільною владою в Києві, а в цілому краю, міста і села обирали собі подібні Комітети, що виконували владу на місцях. Водночас Рада представників організацій обрала «Губерніяльний Виконний Комітет», якого головою був київський губернатор Михаїл Суковкин, москвин, а його заступником був Дмитро Дорошенко. В цьому «Комітеті» було чотирнадцять членів, і майже всі українці.⁷

Тупівці вийшли з підпілля і задумали стати об'єднуючим центром, а на чолі їх «Ради» був Сергій Єфремов. Вони збиралися в клубі «Родина». Представники соціалістів видвинули домагання, щоб до «Ради» було допущено стільки соціалістів, скільки вже було в ній членів інших фракцій.

Таким чином була створена «Українська Центральна Рада», що згодом була доповнена представниками соціал-демократів, війська, робітників, кооператив, студентів, духовних міста Києва та різних товариств, громад і гуртків.

Головство «Центральної Ради» було зарезервоване проф. Михайлові Грушевському, який 27 березня вернувся з московського заслання і прийняв вибір. До «Центральної Ради» ввійшли різні елементи, а між ними чимало таких, які зовсім не визнавалися на державному ділі. Одначе, вона стала першим українським революційним «Соймом». Цю історичну дату кладуть на день 17-го березня 1917 року, тобто вже п'ять днів після перевороту в Петрограді. Офіційним органом Центральної Ради була «Нова Рада» з редактором Андрієм Ніковським.

Орган Тупівців «Рада» завізвав увесь народ піддержати новий революційний лад та починати організацію політичного життя в краю, щоб бути готовими до участі в «Установчих Зборах», а водночас домагатися повної автономії України в федерації з Росією. І тепер Центральна Рада піддержала цей заклик, висилаючи князю Львову й Олександрові Керен-

⁷ *Дорошенко, Д.*, Історія Української Держави 1917-1923, Ужгород, 1930, I, ст. 40-41.

ському телеграму з висловами надії, що в вільній Росії будуть пошановані права українського народу.

22 березня Центральна Рада звернулася до народу з маніфестом, в якому сповіщала кінець двістілітньої царської неволі і закликала до будови власного життя в ладі й спокою, але радила всім звертатися до уряду в Петрограді з домаганням дати Україні територіальну автономію. Цей маніфест-відозва кінчився так: *«Народе Український... перед тобою шлях до нового життя. Сміливо ж, одностайно, іди на той великий шлях в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє, нове, вільне життя»*.⁸

Того самого дня українські старшини, що перебували в Києві, на своєму вічу проголосили себе «Установчою Військовою Радою», що організувала військові з'їзди, які пропагували ідею самостійності України.

Всюди зачали відкриватися закриті царським, деспотичним режимом установи, журнали і часописи. Праця Центральної Ради пішла жвавішим темпом по повероті проф. Грушевського із заслання і його всі визнали провідником народу. Уже в своїй першій статті, надрукованій в «Новій Раді», він закликав усіх розгорнути сили в повній ширині та класти сильні основи під будову держави, забуваючи про малозначні, партійні справи. Це він робив тому, бо був свідомий, що революція захопила народ несподівано і що в каламутних водах революції різні демагоги схочуть здійснювати свої партійні програми із шкодою для цілоти визвольної справи і так спинятимуть організаційний, державний, консолідаційний процес.

Приміщення Клубу «Родина», де засідала Ц. Рада, показалося затісним і вона перенеслася до кімнат будинку Педагогічного Музею. І там 27-29 березня З'їзд Кооператорів Київщини був першою великою, публічною маніфестацією, що висунула домагання автономії України, але під час паради вулицями міста учасники несли українські національні прапори з написами: «Хай живе Вільна Україна!» Цей з'їзд висунув домагання звільнити із заслання всіх галицьких в'язнів, і схвалено заснувати Український Військовий Клуб, якого головою був обраний Микола Міхновський; також вирішено зачати організацію охочекомонних полків усіх родів зброї. Головою організаційного Комітету був обраний полковник Глинський; заступником — полковник П. Волошин, і члени: Гоц, Павелко, Міхновський і інші. Було схвалено назвати перший полк імені Богдана Хмельницького, до якого в короткому часі вписалося 3.574 добровольців.

⁸ Там само, ст. 43.

1-го квітня відбулася перша, всенародня маніфестація, звана «Святом Свободи», з участю українського війська, студентів, робітників, урядовців, учнів і т.д. Назустріч походів із собору Св. Софії вийшло духовенство з процесією і торжественно загули дзвони з Мазепиною і інших дзвіниць Києва. На площі відслужено Панахиду за поляглих у війні українських вояків. Під час маніфестації промовляв Михайло Грушевський, взиваючи всіх скласти присягу перед образом Шевченка, що доти не спочинуть, аж поки не здобудуть автономію України.

Маніфестація винесла постанову підтримати новий уряд в Петрограді, що має проголосити вибори до Установчих Зборів і ними буде установлений автономний лад на Україні. Як уже згадано, Центральна Рада не мала адміністрації краю в своїх руках, тому треба було діяти обережно й розумно. Однак, дуже скоро показалося, що московські демократи, які заводили в себе новий лад, задумали держати всіх царських, реакційних урядників в Україні. І, наприклад, як Ц. Рада заповіла скликання всенароднього Конгресу в квітні, то московський соціаліст, К. Незлобін, голова Ради Робітничих Депутатів, грозив, що цей Конгрес буде розігнаний солдатськими штиками. І ніхто з московських соціалістів не протестував проти цього.⁹

Тим часом, українські соціалісти, як каже Винниченко, були переконані, що їм не прийдеється здобувати волі штиком, бо занадто вірили в нову, соціалістичну Росію. Вони думали, що саме виявлення волі української демократії буде найкращим і найбільш переконуючим аргументом і засобом до здобуття і реалізації свободи.

3. Політичні партії і напрямки

Для кращого розуміння дальшого розвитку подій і праці Центральної Ради треба нам ближче приглянутися політичним партіям і середовищам, яких представники створили і засідали в Раді і тому вони несуть повну відповідальність за всю її діяльність і важливі політичні рішення.

А. Товариство Українських Поступовців (ТУП) гуртувало в собі людей різних переконань. На з'їзді делегатів з різних околиць України дня 25 березня 1917 року вони прийняли назву «Союз Українських Автономістів-Федералістів». Головою був обраний проф. Михайло Грушевський, а його заступниками: О. Лотоцький та І. Шраг. Як вказує сама назва,

⁹ Винниченко, цит. праця, I, ст. 89, 92.

ця партія прийняла платформу автономії України в федерації з Москвою. З'їзд вирішив скликати Український Національний Конгрес. До тимчасового Центрального Комітету партії ввійшли: В. Біднов, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, О. Шульгин і С. Ерастов. За кілька місяців цей Комітет був змінений. Органом цієї партії, як і Центральної Ради, була «Нова Рада». Згодом «Союз» прийняв назву «Партія Соціялістів Федералістів».

Б. Українська Соціал-Демократична Партія, що від 1907 року не проявляла діяльності, тепер скликала з'їзд своїх прихильників до Києва, яким проводив Володимир Винниченко.

І цей З'їзд прийняв принцип автономії, як найкращу гарантію демократичних і національно-політичних прав народів Росії. Здійснення автономії України було найважливішим завданням цієї партії.

Вартим відмічення факт, що на з'їзд цієї партії були допущені члени аналогічної московської партії (звані «меншевиками»), що визнавали автономію України.

Поза Володимиром Винниченкою видатнішими лідерами цієї партії були: Д. Антонович, М. Порш, Ісаак Мазепа, М. Ткаченко, а особливо Симон Петлюра. Органом цієї партії була «Робітнича Газета», що її редагував Володимир Винниченко.

В. Партія соціялістів революціонерів була нечисленною й діяла під впливом своїх московських побратимів, що тепер перебували в Києві. На своїм з'їзді 4-5 квітня 1917 р. ця партія також висунула домагання національно-територіяльної автономії України в федерації з Росією. Делегати домагалися націоналізації землі на взір своїх московських побратимів, які добре знали звичай московського селянина управляти землею спільно, родинами. Натомість український селянин не любить колективного життя, бо є великим індивідуалістом.

Ця партія перша видвинула клич: Поміщицька земля належить селянам без викупу! — і скоро її прихильники організували «Комітети», що взялися переводити цей клич у дійсність. Це було причиною великого замішання й анархії по селах, а щонайгірше, це відірвало увагу українських селян від праці для творення держави та її закріплення. До цієї партії належали переважно молоді люди, до яких згодом пристав і сам проф. М. Грушевський. На своєму з'їзді в липні її Центральний Комітет обрав своїм головою М. Ковалевського, студента і сина поміщика із Чернігівщини.

Г. Українська селянська спілка вважала себе партією селян, але в дійсності була тільки підбудівкою соціал-революціонерів, що видавали

свій орган «Народню Волю». Ця партія організувала сільський пролетаріят, що терором рішав про все на селах, тому середньо-заможні селяни не мали змоги зорганізуватися.

Г. Партія українських соціалістів самостійників гуртувала військові елементи. Її головою був М. Макаренко, а заступниками І. Луценко та М. Андрієвський. Ця партія голосила кличі: «Земля хліборобам, а заводи робітникам!» На своєму з'їзді домагалася негайного проголошення самостійності Української Народньої Республіки.

Д. Українська Демократично-Хліборобська Партія була зорганізована значно пізніше і мала свій центр на Полтавщині. Вона стояла за повну суверенність українського народу і за право приватної власності та голосила, що щойно законно обраний Сойм вирішить земельну справу в Україні.

Видатнішими членами цієї партії були: М. Боярський, В. Липинський, Л. Климів, І. Корнієнко, М. Макаренко, В. Чигрин, С. Шемет, В. Шкляр і інші.

Е. Українська Федеративно-Демократична Партія була заснована 23 грудня 1917 року для об'єднання старшого покоління. І ця партія домагалась негайного проголошення самостійної України. Між її членами-основниками були: А.Ц. Десницький, В.В. Ігнатович, Г.І. Квятковський, В.П. Науменко, С.І. Кишакевич і інші.

Є. Була ще Українська Трудова Партія, якої лідером був адвокат Ф. Крижанівський, але вона великого значення не мала.

Це, менш-більш, приблизний образ політичних угрупувань в часах Центральної Ради. Вартим підкреслення факт, що представники війська перші сильно напірали, щоб була проголошена самостійність України, але делегати партій вважали таке домагання непотрібним. Таке становище соціалістів, очевидно, було на руку московським соціалістам, що не любили й поборювали «український сепаратизм», заявляючи відверто, що якби навіть Всеросійські Установчі Збори визнали автономію України, вони є готові боротися проти цього, мовляв, непотрібно розділювати пролетарів кордонами.

4. Всеукраїнський Національний Конгрес і збільшення Центральної Ради

В Центральній Раді засідали індивідуальні діячі, представники партій та організацій. Всі вони в європейському розумінню не мали безпосереднього мандату від народу говорити в його імені, а без цього не можна було перевести в життя автономію чи схвалити будь-який тривалий закон. З цього здавали собі справу самі делегати і тому на квітень 1917 р. був заповіджений Всеукраїнський Національний Конгрес делегатів народу з усіх закутин краю; але, треба сказати, що й вони не були представниками народу в повному того слова значенні, бо не були обрані демократично переведеними виборами.

Усе ж таки, ці народні делегати були речниками волі поважної частини народу. 19 квітня з'їхалися до Києва к. 900 делегатів від населення різних міст України, від війська, фльоти і т.д. До почесної президії Конгресу, крім проф. Грушевського, ввійшли: Владика Димитрій, письм. М. Грінченко, О. Левицький; а до ділової президії ввійшли: С. Ерастов, голова, та В. Винниченко, С. Єфремов, барон, Ф. Штайнгель, свящ. Погорілко, матрос Перепелиця і був там також представник Петроградського Правління, Суковкин.¹⁰

Наради Конгресу тривали три дні, в яких було виголошено ряд важливих докладів, як напр. Державне право і федеративні змагання України – Дорошенко; Федералізм та домагання російської демократичної республіки – Шульгин; Права національних меншин та їх забезпечення – Матушевський; Про способи створення автономного ладу на Україні – Крижанівський; Автономія України в федеративній республіці – Ткаченко; Про територіальну автономію України – Садовський; та Про забезпечення національних меншин – Понятенко.

Вже з тем докладів видно, який був дух на Конгресі, тому й цей Конгрес не пішов поза домагання національно-територіальної автономії України й інших народів Росії. Важним його рішенням було доручення Ц. Раді організувати в цілому краю «Крайові Ради» та поволі заводити українську владу на місцях. Іншим важним рішенням було те, що границі між автономними республіками мають бути визначені на основі етнографічного принципу.

¹⁰ *Дорошенко*, цит. праця, I, ст. 57 і слід.; *пор. Ковалевський, М.*, При джерелах боротьби, Інсбрук, 1960, ст. 281, розказує, що Грушевський був обраний головою Центральної Ради таємним голосуванням; бо вибір «через аклямацію» піддав би був під сумнів важність його головства.

Головою нової Центральної Ради був обраний проф. Грушевський; заступниками були: С. Єфремов – соц. федер., В. Винниченко – соц. демокр., отже всі три соціялісти. До Ради мали ввійти делегати від губерній, по чотири від: Київської, Волинської, Подільської, Херсонської, Катеринославської, Харківської та Полтавської, а по три делегати від менших губерній. Від міст по два представники від Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси і від українців у Москві та Петрограді. Політичні партії та організації одержали різне число представників, залежно від числа членства. Рада одержала право кооптувати 15% свого складу, головню з представників національних меншин.

З підсумків Конгресу, зроблених Грушевським і надрукованих в «Новій Раді», виходить, що в краю не були переведені загальні вибори, тому й мандат делегатів не був оснований на демократичних засадах. Це недотягнення відчували провідні члени Ради, напр. Винниченко; він боронив делегатів Конгресу тим, що загальні вибори були б вийшли в користь інтересів «буржуазії» і, якби так було сталося, він був за насильним перебранням влади на взір большевиків. І це непереведення загальних виборів в краю було Ахіллевою п'ятою Центральної Ради і відродженої української державности.

Воно було причиною великої аномалії, що селянські маси, які становили 80 відсотків усього населення України, не мали в Центр. Раді своїх представників, що заступали б їхні інтереси. А шкода, бо по селах вешталися всякі агітатори й були активні «Селянські Спілки», що почали ділити «десятини», зовсім не дбаючи, що каже робити Ц. Рада в Києві. Це понижувало її престиж в очах самого народу й анархізувало край, тим більше, що всюди по селах бракувало свідомих рук до праці.

Не краще було й по більших містах, де українці були в меншості, тому там доходили до голосу московські і промосковські чорносотенці та всяких напрямків соціялісти і «демократи», бо ці слова були тоді в великій моді, і всі вони зачали поборювати саму ідею автономії України і підривати довір'я населення до Ц. Ради в Києві.

Особливо голосними були «демократи» в Катеринославі, що виступили проти українських «буржуїв». У Харкові соціяліст В. Коряк публічно назвав український національний прапор «синьо-жовтою ганчіркою». У Полтаві настав розлам між українськими соціялістами і несоціялістами. На з'їзді 29 квітня соціал-революціонери хитрістю захопили провід у свої руки й перевели ухвалу про націоналізацію землі, заводів, приватних підприємств тощо. Там українські соціялісти виступали солідарно з своїми московськими пробратимами, але як обрана ними недосвідчена управа зрезигнувала, то московські «кадети» обрали до неї тільки своїх людей.

Подібне діялося й по інших місцевостях, бо українські соціалісти за-недбали одну важливу справу: виховання народніх мас в національному дусі; тому чужі, ворожі українському народові соціалісти доходили до голосу і саботували всі запорядки Ц. Ради, яка на основі кооптації зросла до 800 членів, але чимало з них зовсім не надавалися до державного діла і виголошували свої партійні програми, забираючи дорогий час і спиняючи працю для упорядкування відносин у краю і заведення своєї адміністрації, бо без цього не можна було думати про автономію ані про самостійність. Це відчували члени Ради й тому 6 липня вона обрала з-поміж свого складу «Виконавчий Комітет», знаний згодом, як «Мала Рада».

У Києві був також зорганізований «Виконавчий Комітет Ради Робітничих і Солдатських Депутатів», що між своїми 37-ма членами мав лише одного українця, Паламарчука; всі інші були московські більшовики, разом з жидівськими «Бундівцями», що з правила виступали проти «буржуазної» Ц. Ради. Вони створили свій центр у київському Арсеналі, опершись на московських літунах та користуючись підтримкою начальника військової округи полк. Оберучева, московського соціаліста. Вони нападали на Ц. Раду та всіх українських «буржуїв» у своєму органі «Голос Соціаліста Демократа».

Ця група плянувала навіть переворот проти українських «буржуїв» і скликала до Києва довірочний з'їзд робітничих і солдатських депутатів. На щастя, низи вислали делегатів від «Селянських Спілок» і вони видвигнули домагання автономії, організації своєї збройної сили тощо, і тому московські більшовики не могли вдіяти нічого. І хоч Селянська Спілка щораз більше хилилася в сторону національної програми, усеж таки, соціалістичні кличі були в неї на передовому місці. І це використовували соціалістичні агітатори, обіцяючи землю кожному, хто піддержить її програму і людей. І тут треба шукати за початком ненависти й боротьби між селянами, бо «батраки готовилися розкуркулювати кулаків», тобто вбогі готовилися грабувати добро багатших.

Для протидіяння цьому хлібороби-демократи повели свою акцію в обороні приватної власности. Вони почали організувати «Вільне Козацтво» в різних місцевостях, починаючи від Звенигородського повіту на Правобережжі. Воно визнавало Ц. Раду і вдержувало лад і порядок. На з'їзді «Вільного Козацтва» в Чигирині 8 жовтня, генерал Павло Скоропадський був обраний його головним отаманом.¹¹

¹¹ Скоропадський, Павло, Гетьман, Спомини, в «Хліборобській Україні», 1922-23, ст. 28.

Центральна Рада рішилась на тіснішу співпрацю з Петроградським Правлінням і 25 травня вислала туди Винниченка з 10-членною делегацією і меморіялом до кн. Львова, переконуючи його, що вона єдина є в силі задержати лад і порядок в Україні. Вона жадала формального визнання автономії України; допущення її представників на майбутню Мирову Конференцію; установаження посту українського Комісаря при правлінні в Петрограді; установаження Крайового комісаря і Ради при ньому; українізації фронткових частин; творення українських шкіл; обсади церковних та адміністративних посад українцями; призначення фондів на вдержання урядів та загальної амнесії для галицьких в'язнів.¹²

Навіть і ці «куці» домагання Ц. Ради налякали москалів, напр. міністер освіти Мануйлов обіщовав завести українську мову лише в народніх школах, а в середніх як предмет навчання. Узагалі, українську делегацію москалі прийняли неприхильно і по «довгих хождениях по мукам» вона з нічим вернулася в Київ.¹³

Саме тоді в Києві відбувався Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд, 10-16 червня, за кличем: хто за землю, той за автономію — а земля тому, хто управляє її своїми руками. З'їзд обрав 133 делегати, які мали ввійти до Ц. Ради. І на цьому з'їзді була видвинена справа самостійности України, але й цим разом Ц. Рада, незважаючи на відкинення Петроградом її мінімальних постулятів автономії, не еволюціонувала в напямі самостійности.

Усе ж відмова московського уряду сповнити згадані постуляти змушувала Ц. Раду вчинити якийсь більш енергійний крок у сторону автономії та налаштаннн адміністрації на місцях. Вже в цьому часі в Києві дуже добре знали, що уряд кн. Львова є безсильний, але мимо того держалися ще цупко ідеї федерації з Росією.

5. Перший універсал

Перед закінченням Другого Військового З'їзду, 18-23 червня, в якому брало участь коло 2 з половиною тисячі делегатів з усіх частин фронту і запілля, Центральна Рада рішилась проголосити Перший Універсал — Маніфест до українського народу. Його прочитав В. Винниченко 23 червня делегатам військового з'їзду.

В цьому Універсалі між іншим було сказано: *«Хай Україна буде*

¹² Дорошенко, цит. праця, I, ст. 80-81.

¹³ Винниченко, цит. праця, I, ст. 99.

вільною. Не oddіляючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад в Україні дають обрані вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні Українські Збори... (бо) ніхто краще за нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі. Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде відібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі на власність народів, як буде видано про те закон на Всеросійськiм Установчiм Зiбраннi, право порядкувати нашими українськими землями, право користуватися ними належало б тільки нам самим, нашим Українським Зборам».¹⁴

Універсал повідомляв, що Петроградське Правління відкинуло домагання Центральної Ради, то вона була приневолена взяти свою долю в свої власні руки, щоб захоронити край перед анархією і руїною. Рада взиває всі села, волості і міста організувати свою власну владу і підчинитися Ц. Раді, взявши до уваги права й інтереси національних меншин в Україні.

Універсал закінчувався так: *«Народе Український! У твоїх руках твоя доля. У цей трудний час всевітнього безладдя і розпаду докажи своєю однастайністю і державним розумом, що ти народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним».*

Нарешті, по трьох місяцях доповідей, гарячих дискусій, дебат, вагань, вичікування та «безначальства» Ц. Рада задумала взятися до державного діла, щоб завести в країю лад і порядок.

24 червня відбулося торжественне проголошення Універсалу при великому здвигові народу під врочисті звуки дзвонів на Софійській площі, де був відслужений Молебень, а під пам'ятником Хмельницького відбулася військова дефіляда. Торжество закінчилося відспіванням Шевченкового Заповіту, під час чого всі присутні стояли на колінах.

Не треба й казати, що таке торжественне проголошення «краєві і світові» автономії України геть зігнало сон з очей московських шовіністів, реакціонерів «прогресивних» в однаковій мірі; але Петроград був безсильний, щоб цьому перешкодити.

І, таким чином, поволі села і міста, а згодом і області почали визнавати владу Ц. Ради і, здавалося, народжується нова доба. 29 червня був покликаний до життя Генеральний Секретаріят, перший уряд автономної України. До нього ввійшли: *В. Винниченко* – голова і внутрішні справи;

¹⁴ Там само, ст. 219 і слід.; пор. Дорошенко, цит. праця, I, ст. 89-90.

П. Христюк – генеральний писар; *Х. Барановський* – фінансові справи; *С. Єфремов* – міжнародні справи; *С. Петлюра* – військові справи; *Б. Мартос* – земельні справи; *В. Садовський* – судові справи; *М. Стасюк* – харчові справи; *І. Стешенко* – освітні справи. Отож, крім безпартійного *Х. Барановського*, всі секретарі були соціалістичної орієнтації.¹⁵

Таким чином, дійшло до історичного куріозу: український, земле-власницький, глибоко релігійний народ, не маючи нагоди виявити свою правдиву волю в демократичних, всенародніх виборах, одержав свій перший уряд, що складався з соціалістичних доктринерів. Тому деякі сподівалися, що маси виборців розділивши найперше поміщицькі десятини, упімнуться свого права, або підуть за тими, хто дужче й голосніше кричатимуть і більше обіцятимуть.

6. Другий універсал

Коли в склад Центральної Ради ввійшли 130 делегатів від Генерального Військового Комітету 7 липня була створена Комісія, що мала зайнятися справою реформування Ц. Ради в Український Тимчасовий Сойм, якого завданням було б опрацювати статuti Автономної України. Два дні потім Генеральний Секретаріят був проголошений найвищою владою України.

Дня 6 липня була створена т.зв. «Мала Рада», що мала діяти між сесіями Центральної Ради, і обрано нову президію: проф. Грушевський – голова; заступники: М. Шраг, С. Весоловський, А. Ніковський та Ф. Крижанівський; секретарі: А. Постоловський, Я. Левченко, Л. Чикаленко, М. Чечель та член Е. Онацький.¹⁶

До «Малої Ради» входили: 8 делегатів від УПСР, 8 від УСДРП, 3 від

¹⁵ *Винниченко*, цит. праця, I, ст. 234.

¹⁶ *Дорошенко, Д.*, *Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920)*, Мінхен, 1969, ст. 157, каже, що в президії Ц. Ради засідав «сивобородий» Грушевський, голова; його заступником був 22-літній студент Микола Шраг, і ще два студенти секретарювали: Михайло Єремійв і Микола Чечель, обидва були в солдатських «гімнастюрках», на вигляд цілком типові «товариші».

В перших рядах партеру — каже Дорошенко — в центрі засідала купка есефів (соціалістів федералістів) і кілька більше поміркованих груп. Кругом сірі шинелі: фракція соціал-революціонерів, селянська спілка, безпартійні соціалісти, соціал-демократи, меншости».

Знову ж цей самий автор у своїй «Історії України» I, ст. 109, каже, що крім Чечеля, ще секретарювали: Л. Постоловський, Л. Чикаленко і Я. Левченко (без Єремїва).

УПСФ і по одному від українських трудовиків, народніх соціалістів і безпартійних. Також по три делегати від Рад: селянських, військових і робітничих депутатів.

Всі ці події в Києві змусили Петроградське правління старатися дійти до якогонебудь порозуміння з Центральною Радою, інакше вся Україна буде безповоротно втрачена, а цього москалі ніяк не хотіли. Тому 11-го липня з Петрограду прибули до Києва: Іраклій Церетелі, Михайл Терещенко і просто з фронту міністрер оборони, Олександр Керенській, згодом голова Тимчасового правління.

По довгих нарадах і ваганнях вони визнали Генеральний Секретаріят верховним, виконним органом України та згодилися прийняти автономний статут, що згодом мав бути затверджений Установчими Зборами.

Після від'їзду згаданих трьох мужів з Києва Центр. Рада в дні 16-го липня проголосила два документи: **Заяву Петроградського правління та Другий Універсал Центральної Ради.**

В «Заяві» діючий Генер. Секретаріят був визнаний найвищим адміністративним органом Автономної України, як також і право Ц. Ради приготувити проєкт національного статуту України, водночас з проєктом розв'язки земельної справи. Усе це мали затвердити майбутні Всеросійські Установчі Збори. Тимчасове Правління дало свою згоду на українізацію фронтних частин, але під умовою заховання єдності в команді; при чому делегати України мали бути в Міністерстві Оборони, в Генеральному Штабі та в Начальній Команді Армії.

Другий Універсал Ц. Ради, що розпочинався словами: «Громадяни Землі Української!» — доводив до відома згадану «Заяву» Тимчасового Правління в Петрограді та заповідав реорганізацію Генерального Секретаріату і сильно підкреслив, що автономія України має бути затверджена Всеросійськими Установчими Зборами.¹⁷

Член Військового Комітету, Володимир Кедровський, у своїх споминах, каже, що в час нарад у Києві фактично переможцем вийшов Петроград. Його міністри приїхали, як переможені шукати порозуміння, а виїхали як переможці, забравши зобов'язання від Ц. Ради відректися від теперішнього свого національного, революційного шляху політики, який давав їм велику моральну і фактичну силу, і стати на шлях порозумінь, компромісів та угодовства, що вже не могло підносити запалу в українських масах до боротьби. Люди казали, що будемо творити свою волю власними руками, а, тим часом, увесь час бігають до Керенського на

¹⁷ Винниченко, цит. праця, I, ст. 279 і слід.; пор. Дорошенко, цит. праця, I, ст. 115-116.

поклін та просять дозволу. Як наш народ хоче, так значить і повинні робити, а коли «руські» хочуть робити інакше, то хай собі там у себе так і роблять. Українські організації теж гадали, що Ц. Рада свого революційного шляху не залишить і дійсно стане повним господарем на Україні. Одначе, угода примусила її зменшувати свою активність і звузити свої домагання. У нас склалося таке враження, що далі, впереді, немає вже нічого, за що треба боротися, а залишилося лише полагоджувати в перших межах законності чергові справи біжучого дня... Коли при наступі перервали «наступальний порив» — це програана.

Глядячи з перспективи більш як півсторіччя можна бачити, що московський уряд, притиснений до муру своїми власними непорядками, виказав добру волю і можна було сподіватися, що як він вдержиться при владі, Україні вдасться задержати обіцяну автономію. Одначе, довкруги цієї угоди Ц. Ради з московським Тимчасовим урядом розгорнулася широка дискусія політиків та істориків. Москалі переконані, що «хитрий лис» Грушевський здорово обдурив недосвідчених Церетеллі, Терещенка та Керенського. Українці ж є переконання, як це ми вгорі говорили, що Петроградське Правління було вже таке слабке і немічне, що не варто було з ним узагалі говорити; хоч це останнє твердження може бути видаватися перебільшеним, бо напр. Тимчасовий уряд мав досить сили здушити большевицький переворот у липні. Говорячи щиро, така угода була природним вислідом соціалістичної політики Ц. Ради і через те ані вона ані її соціалістичні фракції не були готові проголосити повну самостійність України. У вересні С. Петлюра, як каже В. Кедровський, був переконання, що українські народні маси висунуть більші й ширші національні домагання ніж наші політичні провідники. Українські солдати змінились за кілька місяців революції. Між ними змінились дуже почування організації і єдності та збільшилась свідомість у національних і політичних справах. Організації українських вояків на фронті стали міцніші, а також вимоги і тон організованих вояків підвищились значно. Вони твердо вірили, що їх справедливі домагання мусять бути здійснені, і що немає вже повороту з дороги до їх мети: Вільної України.

Згідно з угодою Ц. Ради з Тимчасовим Правлінням «Мала Рада» мала бути побільшена до стану 58 членів, а в тому 18 не-українців. Велика ж Рада мала ще прийняти 30 відсотків свого стану і, таким чином, її найбільший стан досягнув числа 848 членів.

Подібно Ген. Секретаріят мав включити членів з-поміж національних меншин. У «Малій Раді» засідали деякий час большевики, напр. П'ятаков і Затонський, але по невдалій спробі большевицького перевороту в Петрограді 16 липня вони з неї вийшли.

По здушенні большевицького повстання в Петрограді прем'єром Тимчасового Правління був обраний Олександр Керенський. До нового ж Ген. Секретаріату України ввійшли: В. Винниченко – голова і внутрішні справи; П. Христюк – генер. писар; Б. Мартос – земельні справи; Х. Барановський – фінанси; В. Садовський – судові справи; І. Стешенко – освітні справи; М. Стасюк – харчові справи; С. Петлюра – військові справи; В. Голубович – шляхи; О. Зарубін – пошта і телеграф; М. Рафес – контрольор; О. Шульгин – міжнаціональні справи; М. Зільтерфарб – юдейські справи; В. Міцкевич – польські справи; П. Стебницький – державний секретар при Тимчасовому Правлінню в Петрограді.

І вже 29 липня 1917 року Генеральний Секретаріат виготовив «Статут Вищого Управління України», що складався з двадцятьодин параграфів і мав стати основою адміністрації краю, а водночас нормувати стосунки Генерального Секретаріату з Тимчасом Правлінням у Петрограді і навпаки. Державний секретар України при Правлінню в Петрограді мав дбати про інтереси України і передавати через Генеральний Секретаріат проекти законів до схвалення Центральної Раді. Закони мали набирати силу з хвилиною їх проголошення українською мовою в офіційному Віснику Законів. Закони мали бути проголошені в Україні, крім мови української, ще по-російському, по-польському і по-жидівському.¹⁸

Ані в згаданій угоді ані в «Статуті Вищого Управління України» не має згадки про територію, до якої вони відносяться. Грушевський згадує, що Ц. Рада вважала некорисним для розвою українського державного життя видвигати цю проблему в тому часі, бо її розв'язка залежала більше від рішення самого населення. Однак, цей аргумент не є переконливий, бо ця важлива й основна проблема, раніше чи пізніше, мусіла бути вирішена і без цього не можна було думати про налагодження адміністрації.

Крім того, в Статуті не було мови про те, звідки автономна Україна братиме фонди на удержання урядів, шкіл, війська тощо. Узагалі, Статут свідчить, що його автори чи автор думали більше політичними ніж державницькими категоріями, довіряючи добрій волі московських соціалістів в надії, що при зеленому столі можна буде з ними розв'язати і найважчі державні проблеми. З тих причин для вирішення остаточного тексту «Статуту Вищого Управління України» Мала Рада вирідила в

¹⁸ Там само, ст. 124-126.

Петроград нову делегацію під проводом голови Секретаріату, Володимира Винниченка.

Правду кажучи, що при докладному студіюванні «Статуту» не можна мати ясного образу, як у практиці мала діяти автономія України. Усе ж таки, і на цей «куций» Статут не вдалося досягнути згоди москалів, дарма, що Рада наглила своїми щоденними телеграмами свою делегацію. Щойно 17 серпня Тимчасове Правління відповіло своєю *«Тимчасовою Інструкцією для Генерального Секретаріату Тимчасового Правління в Україні»*.

«Інструкція» складалася з 9-ох параграфів, в яких прем'єр Олександр Керенський визнавав тимчасові повновасті Генерального Секретаріату лише в границях губерній: Київській, Волинській, Подільській, Полтавській і неповній Чернігівській. За «Інструкцією» в автономній Україні мали бути лише такі міністерства: 1) внутрішніх справ, 2) фінансів, 3) земельних справ, 4) освітніх справ, 5) торговельних справ і промислу та 6) праці. На всіх дев'ять Секретарів мали бути чотири неукраїнці. Інструкція подавала, що Тимчасове Правління в Петрограді діятиме через Генеральний Секретаріат, а радніше, через іменованого ним комісаря, що стало перебуватиме в Петрограді. Одначе, в наглих справах Тимчасово Правління пересилатиме свої запорядки просто до місцевих урядів в Україні, але повідомить про те Генеральний Секретаріат.

Як видно, Олександр Керенський не мав на думці дійсну автономію України, але радніше, давнє царське генерал-губернаторство початку XVIII ст., бо параграфи «Інструкції» майже касували автономію. Це, очевидно, піднесло настрої представників московської меншости в Українській Центральній Раді, як і по всій Україні, а соціалісти відверто заявили, що поборюватимуть «український буржуазний націоналізм».

В самій Ц. Раді було переконання, що «Інструкція» була подиктована недовір'ям до української демократії, бо члени Тимчасового Правління були просякнуті, московським, імперіялістичним шовінізмом; Інструкція фактично зламала угоду з липня, а це паралізувало можливість створити порядок в Україні; Інструкція, обмежуючи владу Секретаріату, нищила єдність демократії. Навіть соціал-революціонери розкололися надвоє, відкидаючи постанови Інструкції і дораджуючи знову йти на шлях революції.

Усе це спричинило урядову кризу і Винниченко, що довів до цього, 26 серпня зголосив свою резигнацію. На його місце був іменований Д. Дорошенко, але москалі счинили такий галас, що він відмовився прийняти головство Генерального Секретаріату. 3-го вересня Винниченко був

знову покликаний на свій пост і був визнаний Тимчасовим Правлінням, що в міжчасі проголосило Московську Республіку на місці давньої монархії.

В самій же Україні проти тієї «куцої» автономії протестували московські професори в Київському університеті, Духовній Семінарії й Політехніці, а в Київській Міській Раді велася завзята боротьба проти українізації українських шкіл. Усе це, очевидно, використовували большевики і поглиблювали нелад у краю, так що ніхто не знав кого треба слухати. На провінції урядували ще царські чиновники, в більшості неукраїнці, і саме вони найбільше саботували всякі зарядження Ц. Ради і через те вона мала слабкий контакт з провінцією.

Проти цієї аномалії виступала Ц. Рада, напр. 27 вересня в Петрограді відбувалося засідання Державної Демократичної Ради і в ній брали участь делегати Центральної Ради. І коли вони ставили домагання схвалити постанови, що допомогли б закріпленню Генерального Секретаріату, тоді почули голосні крики від московських соціалістичних побратимів: «На Сибір цих вусатих хахлів!»

Влітку 1917 року большевицькі агітатори розкладали поволі північний фронт, а Ц. Рада та Військовий Комітет і згодом Секретаріат зверталися до українських вояків із закликами українізувати як мога найбільше частин, тобто жадати від вищих командирів дозволу виділювати українців в окремі курені, полки, дивізії і навіть корпуси. Такому домаганням був спочатку проти Керенський, але як московські солдати масами покидали фронт, він годився на українізацію, бо такі частини виявили себе тугими й хоробрими.¹⁹

І, саме, на військові з'їзди до Києва прибували делегати таких українізованих частин не лише з українського чи румунського фронтів, але й з далекої півночі чи навіть Сибіру. Москалі нерадо гляділи на такі з'їзди і Керенський заборонив був Другий З'їзд, але його ніхто не слухав, напр. делегати від північного фронту їхали в вагонах, на яких маяли українські національні прапори через цілу Московщину і тим дратували москалів. На Другий З'їзд 3 червня прибуло 2.414 делегатів від 1,732.444 зукраїнізованих вояків, а з початку вересня 1917 року, як свідчить В. Кедровський, було 4 з половиною мільйонів таких вояків. І, саме, Другий З'їзд відкинув ідею шукати порозуміння з москалями дорогою переговорів, але доходити своїх прав збройною силою. Одначе, в урядових колах Києва було тоді інше переконання.²⁰

¹⁹ Кедровський, Володимир, 1917 Рік, Спогади, член Генерального Військового Комітету і товариш Секретаря військових справ у часах Ц. Ради, Вінніпер, 1967, ст. 124.

²⁰ Там само, ст. 120-126.

Для кращого зрозуміння мотивів українізації фронтових частин приложимо слова Симона Петлюри, Секретаря Військових Справ, сказаних у серпні. Він закликав усіх українців: пам'ятати, де б вони не були і на яким фронті не воювали б, — скрізь обороняти фронт, боронити волю України та революцію. Справа вимагає від нас усіх, щоб ми найліпше в цю хвилину піддержували порядок і накази військової влади. І коли справа вимагає, щоб якась українська частина з тилу їхала не тільки на південно-західний або румунський фронт, але і на всякий інший, то треба безумовно їхати, бо є один великий фронт оборони прав нашої волі і скрізь наші брати, наші земляки вимагають від нас нашої братньої допомоги. Піддержуйте малодушних, умовляйте непевних, покажіть приклад незміни. Всіх нас з'єднала любов до Вільної України та бажання захистити революцію. Покажемо, що ми справжні сини України, що любимо свій рідний край і все оддамо, щоб спасти його від загибуні.²¹ Сьогодні важко боронити такого урядового становища в Києві. Заохоту Симона Петлюри підтримувати війну в часі, як москалі покидали фронт, можна покласти на рахунок його антантофільства й охоти продовжити бодай трішки війну проти Центральних Держав або бажання підтримати воєнні заходи Тимчасового Правління в Петрограді і так здобути його довір'я до української демократії, без огляду на те скільки молодих людей підуть на гарматне м'ясо. Таку думку потверджують його слова, сказані на засіданні Ради, 19 серпня: «Коли на фронті і в Україні буде переведене формування війська за національно-територіальним принципом, то справа революції в Росії може опертися на українське військо, як на камінну гору. Українське військо здушить усяку контрореволюцію в самому зародку».

Та, однак, московські шовіністи не зрозуміли цього жесту Києва, представника Українського Уряду і чинно виступили проти українських вояків, напр. 8 серпня український полк ім. Богдана Хмельницького від'їздив з Києва на фронт. Московська залога за згодою московського полковника К. Оберучева, начальника Київської округи, в кількох місцях, а головно на Пості Волинському, обставила ешелони кулеметами і їх обстріляла з поблизького насипу. З-поміж сплячих українських вояків було к. сто ранених і 16 убитих. Добре озброєні московські солдати, стріляючи на українське військо в українській столиці, кричали до них: «Ми вам покажемо автономію, хахлацкія морди!»²²

Це діялося в часі, коли фронт тріщав, а здеморалізовані большевиць-

²¹ Там само, ст. 377.

²² Там само, ст. 304, 352-360.

кою агітацією московські частини цілими валками мандрували українськими селами з голосними кличами: «Діли поміщицьку землю!», і почали організувати червону гвардію. До них приставала всяка босячня, що бралася за ділення десятин, руйнувала оселі, нищила тварину, засіви і гвалтувала українських жінок і так стала бичем для українського цивільного населення. Заклики Генер. Секретаріату до заховання порядку і спокою мало помагали, тому українське населення почало організувати свою власну оборону і вимірювати справедливість і так пішла повинь самосудів по містах і селах.

Люди з усіх сторін натискали на Генер. Секретаріат своїми закликами: **«Беріть владу в свої руки! Будьте сильні, тверді, будьте справжнім урядом!»**

На провінції ширилося «Вільне Козацтво», що в жовтні відбуло свій з'їзд у Чигирині при співучасті 2 тисяч делегатів з різних місцевостей України. Вони обрали генерала Павла Скоропадського, командира 1-го українського корпусу, своїм головним отаманом; заступником обрано осаула Кубанського, а генеральним писарем Василя Кочубея. Була обрана Генеральна Рада Вільного Козацтва, що складалась із 12-ох членів. Вона звернулася до народу із закликом організувати збройну силу для боротьби з грабежами та для підтримки своєї власної влади.²³

2 листопада в Києві біля пам'ятника Богдана Хмельницького почався Третій військовий Конгрес при участі 965 делегатів, а згодом прибуло ще дві тисячі. Молебень відслужив польовий духовник 1-го українського полка, а потім відбулась військова парада. Пополудні в цирку при вул. Николая зачався Конгрес, який відкрив Євген Неронович словами: «Хай живе самостійна Україна!» Проф. Грушевський був головою почесної президії. Наспіли привіти від французів, бельгійців, румунів, та польських соціалістів.

В ході нарад Конгрес домагався проголошення самостійної України, у чому одержав підтримку від українських правників, але Винниченко у своїй промові заявив, що національний сепаратизм є провокацією, бо Україна має бути в федерації з Росією. Одначе, коли він, Стешенко і Зарубін виїхали в Петроград, як грім з ясного неба, наспіла вістка про большевицький переворот 6-7 листопада та про повалення уряду Керенського і про заклик Совнаркому до народів світу подбати негайно про мир. У Києві большевики зараз же піднесли голови та намагалися збільшевізувати Малу Раду, напр. на її засіданні 9 листопада делегати,

²³ *Дорошенко, цит. праця, I, ст. 151, 199.*

під першим враженням абсолютною більшістю своїх голосів підтримали большевиків.

Третій Військовий Конгрес тривав аж до 13 листопада і в своїх резолюціях видвигнув справи: 1) *з хвилиною перейняття в Петрограді влади большевиками єдиним виявом української демократії є Центральна Рада, тому намагання Ради Робітничих і Солдатських Депутатів перебрати владу в Україні треба відкинути. Конгрес подбає, щоб військові частини в Україні, як і фронтові частини, ніколи не виступили проти працюючого народу.* 2) *Право самовизначення народів є необмежене, тому український суверенний народ сам має вирішити, чи хоче жити в федерації з народами Росії, чи не хоче. Конгрес домагається від Генер. Секретаріату скликати негайно Українську Конституанту в межах етнографічних територій і хай вона встановить Українську Демократичну Республіку та переведе соціальні реформи, особливо різництва.* 3) *Для ведення боротьби проти анархії, що загрожує знищенням України, Конгрес домагається, щоб Ц. Рада і Генер. Секретаріат негайно перейняли в цілій Україні владу при помочі українського революційного війська. Конгрес жадає усунення московського шефа штабу Київської округи і такого ж комісаря, та обсадження тих посад українцями.* 4) *Конгрес домагається, щоб Ц. Рада взяла в свої руки справу війни і миру, і щоб були зроблені перші кроки для мобілізації української армії й фльоти.*

Під впливом всіх отих подій Центральна Рада обрала **«Комітет Оборони Революції в Україні»**, до якого ввійшли: М. Ткаченко – соціал-демократ; М. Порш – соц.-дем.; О. Севрюк – соц. револ.; М. Ковалевський – соц. револ.; А. Ніковський – соц.-фед.; Ф. Матушевський – соц. федер.; І. Пятаков – рос. большев.; М. Шаповал – соц. рев.; та С. Гольдельман – від жидів.

Крім них були ще додані: Сорадчев – рос. соц. револ.; Позицький – від українських соц. дем.; С. Петлюра від Військового Комітету; від залізничників – М. Шумицький; від Укр. Ради Солдатів – М. Тележинський і Касяненко; від Київ. Солд. Ради – Б. Крайсберг; від большевиків – В. Затонський; від жид. Бунду – М. Рафес; від жидівської соц. партії – М. Зільберфарб; також представники міст: Харкова, Одеси і Катеринослава. Дня 7-го листопада цей Комітет видав заклик до «Громадян України про переведення мобілізації сил».²⁴

В скорому часі Київ перемінився в дійсний воєнний табір з військовими частинами різних політичних орієнтацій: симпатиків большевиків

²⁴ Там само, 160-161, 179; cf. *Great Events of the Great War*, Ch. F. Hornew, F. Austine, 1923, National Alumni, VI, pp. 19-22; *Винниченко*, II, ст. 74-80.

було к. 6 тисяч мужви з 7-ма батеріями і 8-ма броневиками; прихильники Тимчасового Правління мали 10 тисяч солдатів. Большевики зайняли Печерськ, а прихильники Керенського засіли в Арсеналі. Таким чином, заносилося на цивільну війну в Києві. Командантом українських частин був іменований полк. Віктор Павленко.

На жаль, мимо обох згаданих з'їздів, Центральна Рада не розпоряджалося якоюсь значнішою силою, тому мусіла заключити угоду зі штабом Київської Військової округи, що був по боці Тимчасового Правління. Самі ж делегати «Вільних Козаків» і Третього Військового Конгресу, що репрезентували мільйони вояків на фронті, мусіли взяти зброю до своїх власних рук і боронити Ц. Раду, бо ще до закінчення Конгресу большевики зробили спробу захопити в свої руки владу в Києві, але цим разом Ц. Рада вийшла побідником.

Тепер московський Тимчасовий Уряд не в'язав її рук і вона могла свобідніше діяти. Виявилось також, що київські большевики діяли за директивами Совнаркому, дарма, що Ц. Рада була визнана урядом України. Її положення і престиж значно скріпилися, коли 19 листопада вождь південно-західного фронту, ген. Володченко, визнав її своєю суверенною владою. 25 листопада 1917 року Генер. Секретар Військових Справ, Симон Петлюра, іменував ген. Павла Скоропадського головнокомандуючим всієї Правобережної України, віддаючи під його команду всі українські, московські й інші війська на територіях України. Наступного дня верховний командир, ген. Духонін, визнав українську владу.

7. Українська Народна Республіка

Третій Універсал. На вістку про большевицький переворот у Петрограді Центральна Рада схвалила таку резолюцію: «*Визнаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремім краю, повинна перейти до рук усієї революційної демократії, уважаючи недопустимим перехід усієї влади виключно до рук Рад Робітничих і Солдатських Депутатів, які являються тільки частиною зорганізованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді*».

На засіданні «Малої Ради» 20 листопада проф. Грушевський по довшій промові про конечність рятувати край перед анархією, покликаючись на резолюцію 3-го Всеукраїнського Військового Конгресу, прочитав Третій Універсал. В ньому між іншим говорилося: *Однині Україна стає Народньою Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами*

нашими допомогти всій Росії, щоб уся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

Згідно з цим Універсалом до Української Республіки мали входити губернії: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Херсонська і Таврійська (без Криму), а долю Курщини, Холмщини, Вороніжчини й інших територій з українською більшістю мала вирішити організована воля самого населення.

Третій Універсал скасував приватну власність, націоналізував поміщицьку, монастирську, казенну та церковну посілість; установив 8-годинний день праці; скасував кару смерти за злочини і проголосив загальну амністію всім політичним і кримінальним злочинцям; і дав всім національним меншинам в Україні повні права й свободу.

Щонайважливіше, він назначив всенародні вибори до Українських Установчих Зборів на день 27 грудня 1917 року, а їх перше загальне зібрання мало бути скликане в дні 9 січня (ст. ст.) 1918 року. Інтересно відмітити, що поіменне голосування «Малої Ради» в схваленні цього Універсалу мало такий вислід: 42 члени «за»; нікого «проти»; 5 членів здержалися від голосування: це були московські соціал-демократи (меншевики): Кононенко, і Балабанюк; соціал-революціонери: Скловський і Сараджієв, та поляк, В. Рудницький.

22 листопада архієпископ Олексій з трьома іншими владиками та численним духовенством відслужили на Софійській площі Молебень у прияві членів Центральної Ради, Генерального Секретаріату та представників іноземних місій. По відчитанні тексту Третього Універсалу відбулася військова парада. Цей Універсал був також торжественно проголошений у Полтаві, Катеринославі, Одесі й інших містах України.^{24а}

^{24а} Винниченко у своїх споминах (II, ст. 115 слід.), приписуючи цей Універсал большевицькому повстанню, гіршиться всенародніми мольбами, кажучи: «Ніюдин наш революційний акт не обходився без участі попівства. Кожний універсал неодмінно читався на Софійському пляцу, з парадями, юрбою попів, з церковним дзвоном, молебнем, з усією тою негарною комедією, якою царизм і пануючі класи гіпнотизували темні шари населення. Ніде на всьому світі, ні за одної найбуржуазнішої революції цього не було.

«А коли серед нас знаходились такі, яким було гидко і соромно від таких недостойних усякого чесного і поступового чоловіка засобів затвердження своєї державности, їм зразу затуляли рота «нашою державністю». Для нашої державности, мовляв, некорисно було настроювати проти себе духовенство, навпаки, треба було привертати його на свій бік, бо як-ніяк, а це при темноті нашого народу є велика сила. А крім того такі паради і молебні дуже імпонували масам вояків, як разураз доводив генер. секр. військових справ, С. Петлюра, по ініціативі й заходами якого разураз чинились ті гидоти».

Приложений уступ із споминів Винниченка, голови Ген. Секретаріату, віддзеркалює духове наставлення членів його уряду до Церкви і її ролі в державі. Чи можна дивуватися їх неуспіхам?

Щоправда, Третій Універсал проголосив Українську Народну Республіку, але ще в федерації з Росією, де вже надобре засіли большевики, від яких Ц. Рада не мала жадного запевнення, що респектуватимуть угоду, заключену з Тимчасовим Правлінням Керенського. Із заяв большевицьких делегатів у Ц. Раді було відоме їх негативне становище до автономії України і вже з тієї причини обстоювати даліше федерацію з Москвою було великою помилкою українських соціалістів. І ця помилка мала вагомі й трагічні наслідки на розвій дальших подій в Україні.

З перспективи півсторіччя можна сказати, що Центральна Рада своєю впертою політикою федерації з Москвою змарнувала дорогоцінних вісім місяців та велике одушевлення народу творити свою власну державу. З тих причин цей Універсал не зробив на людей більшого враження як два попередні, хоч з політичного боку він давав багато більше. Заклики Грушевського рятувати мертвий уже московський державний організм, що від Переяславської Угоди руйнував українських нарід, його права і свободу, не лише що не мав жадного впливу на українське громадянство, але, навпаки, дискредитував Грушевського в очах народу, як державного мужа.

Крім того, проголошення автономної України, хоч і в федерації з Росією, поставило проти нової республіки всіх московських «кадетів», які зараз же виповіли їй непослух, дарма, що вона прийняла їх, захоронила від смерті і дала повні громадянські права.

Урешті, Третій Універсал, що проголошував націоналізацію землі, не викликав ентузіазму землевласників, а між ними селян, як також поставив в опозицію до Ц. Ради кола вищого й нижчого духовенства, від якого відбирав споконвічно-церковну землю, що була основою його прожитку та удержання церковних інституцій. Універсал не згадував, яку держава думає дати рекомпенсату за ці землі, ані які будуть спроможності вдержати ці інституції.

Як можна було сподіватися, по проголошенні Універсалу почалась акція відбирання землі, а з тим поглибилась анархія. Генер. Секретаріят, був перезваний тепер на Раду Міністрів, а Секретар земельних справ звернувся до народу із закликами, вияснюючи, що посідачів землі нижче 50-ти десятин не слід націоналізувати, а справа всіх інших земель буде вирішена на Українських Установчих Зборах. Заледве ці заклики мали якийнебудь успіх, бо до охочих «ділити десятини» долучувалися військові дезертири.

Зукраїнізовані полки, що через своїх делегатів брали участь у Військових Конгресах-З'їздах і домагалися проголошення повної самостійности України, тепер тратили запал і щораз більше «топніли», бо

не знаходили зрозуміння на верхах, напр. як полк. В. Павленко хотів організувати сердюцькі відділи в Києві, з Військового Секретаріату сказали йому, що організування такого війська буде першим кроком до відновлення постійної армії, а досі було й на майбутнє буде, що армія «підтримує пануючий клас у його боротьбі проти робітників і селян» в Україні.

Траплялися випадки, що українські фронтові частини пробивалися з Московщини в Україну і там своя рідна влада держава їх на станціях по кілька днів у холодних вагонах, без їжі, під квантанною і це дуже погано впливало на настрої патріотичних вояків, що всеціло віддавали себе до диспозиції свого уряду. Не діждавшись нічого, вони одинцем і самотужки пробивалися до своїх домів, де панувала атмосфера «ділення десятин».

8. Ленін відповідає Українській Народній Республіці

Большевицький Воєнно-Революційний Комітет 12 грудня дав наказ своїм гвардіям зачати повстання в Києві, але полк. В. Павленко своєю першою сердюцькою дивізією випередив їх і під ніч 11 грудня захопив від них 350 кулеметів, 5 мільйонів набоїв, багато гранат і іншого вибухового матеріалу. Одначе, ув'язнених організаторів повстання після короткого придержання випущено на волю. В Києві відбувся також з'їзд 54-ох делегатів большевицької партії, що явно-славно закликав до боротьби проти Української Республіки. З тих причин взаємини Ради Міністрів, що не визнала московського Совнаркому (Ради Народніх Комісарів) урядом Росії — погіршилися.

Недовго після цього знана комуністка, Євгенія Бош, що була обрана командиром збільшевізованого, другого гвардейського корпусу, одержала наказ рушити із Жмеринки на Київ і там розігнати український Уряд та встановити большевицьку владу.

У тому грізному моменті ген. Павло Скоропадський, що зі своїм 1-им Українським Корпусом мав відходити на протинімецький фронт, дав наказ обсадити всі шляхи і не допустив до Києва здеморалізованих банд. Цей наказ врятував молоду державу і населення її столиці від загрози й неминучого погрому. І лише завдяки скорій акції ген. Скоропадського та співпраці «Вільного Козацтва» вдалося тоді зліквідувати большевицьку загрозу внутрі держави.

Здушення спроби большевицького перевороту в Києві та розігнання збільшевізованого гвардейського корпусу українськими збройними силами були причиною, що 17 грудня 1917 року московський Совнарком

(Совет Народніх Комісарів) на чолі з Леніном вислав урядові Української Республіки ультиматум такого змісту:

«Російський соціалістичний уряд в імені Совету Народніх Комісарів, ще раз потверджує незалежність національного права всіх національностей, утисканих царською російською буржуазією — аж до визнання права тих національностей відділитись від Росії. Консеквентно, ми, Совет Народніх Комісарів визнаємо право Української Народньої Республіки відлучитись цілковито від Росії і ввійти в переговори з Російською Республікою в справі означення союзних і інших спільних взаємин між обома республіками.

«Все, що тичиться національних прав і незалежності України, ми, народні комісари, визнаємо без обмеження та умов.

«Щодо буржуазної республіки Фінляндії, яка продовжає бути буржуазною, ми не зробимо кроку до обмеження її національних прав бути такою, ані не будемо мішатися до незалежності фінського народу. Що більше, ми не вчинимо нічого противного національній незалежності жадного народу, що належить до російського федерації.

Та, одначе, обвинувачуємо Раду в Україні і наводимо факти, де під покришкою фраз і декларацій щодо національної незалежності, вона паде жертвою систематичної буржуазної політики, під якою ані Рада ані Совети України не хочуть визнати нашого Совету над їх країною. Надбавок Рада не хоче сповнити жадань Советів України щодо негайного скликання їх генеральної асамблеї.

«Отака непевна політика здержує нас визнати Раду правдивим представником робочого народу (що є використовуваний Українською Республікою) і недавно дійшло до того, що знищено всі шляхи до згоди з нами.

«Спочатку таке становище дезорганізувало відділи на фронті. Виданням нею маніфесту до українських частин на фронтовій лінії Рада знищила єдність боевих сил і спровокувала розділ в часі, коли єдність була можлива слідувати виробленими шляхами згоди між урядами обох республік. По-друге, Рада завинила в демобілізації тих частин в Україні, що були вірні Советам.

«По-третє, Рада дає свою поміч заговорів Каледина своїм становищем проти впливу Советів і вмішуючися в автономні права провінцій Дону і Кубані. Рада підготовляє дорогу активістам непродуманій серії зрадливих дій і контрреволюцій. Її методи включають охорону контрреволюційного руху Каледина проти волі великої маси козаків, дозволяючи прихильним Калединові військам пройти через Україну, а воднораз не дозволяючи проходити військам ворожим ген. Калединові.

«Своєю підтримкою найгірших ворогів, яких знала національна неза-

лежність народів Росії, якими є кадети і партизани Каледина, Рада змушує нас об'явити їй війну; і це ми вчинимо без вагання, навіть якби та інституція мала бути формально визнана такою, що безумовно репрезентує все населення незалежної буржуазної Української Республіки.

«З отих поданих причин Совет Народніх Комісарів закликає Українську Народню Республіку відповісти на слідуочі питання, дані Раді:

1. *Чи Рада обіцяє залишити і здержатися від акції, наміреної знищити спільний фронт?*

2. *Чи Рада обіцяє відмовити дозволу тим, що йдуть через українську територію в околицях Дону, Уралу чи іншого місця? Чи хоче зобов'язати себе обіцянкою, що не пропустить військ того роду без уповаження нашого начального вождя?*

3. *Чи Рада обіцяє дати поміч революційним військам в боротьбі проти контрреволюційних сил кадетів і ген. Каледина?*

4. *Чи Рада обіцяє здержати намагання роблені для нищення військ Советів і червоно-гвардійським одиницям на Україні? Чи обіцяє негайно переслати військовий виряд тим, від кого його відібрала?*

*«У випадку якби не прийшла задовільна відповідь впродовж 48 годин, Совнарком буде вважати себе в стані війни за інтереси Советів Росії й України. Підписали: В. Улянов, голова Совнаркому; Л. Троцький, Ком. закорд. справ».*²⁵

Варто пригадати, коли Ленін був на еміграції в західній Європі, він залюбки порівнював Україну з Ірландією і для обох домагався самостійности і саме тому його послідовники піддержували в Думі українців. Тепер же, дохопившись влади, вислав українському народові свій ультиматум, що нарушував його суверенні права і зачав нове кровопролиття для продовження московської, імперіялістичної політики в Україні.

Цього вже було забагато навіть українським соціялістам і Винниченко, що, до речі кажучи, згодом сам записався в комуністи, дав добру відповідь москалям.

Перш за все, Рада Міністрів закинула брак щирости й внутрішню контрадикцію в письмі Совнаркому, бо чи можливо визнавати право на самовизначення включно до відділення, а водночас хотіти накинути суверенному народові свою форму політичного правління?

²⁵ *Great Events*, VI, pp. 22-24.

По-друге, Секретаріат відкинув ідею вмішування Совнаркому у внутрішні справи Української Народньої Республіки. Намагання Леніна накинути демократичній Україні нову, політичну форму, що виказала такі страшні наслідки на території під Совнаркомом, — є несправедливе. І доки замішання і хаос пануватимуть у Росії і доки свобода, осягнена скиненням царської тиранії, буде нам заперечувана, Рада Міністрів дба-тиме, щоб те саме не повторилося на українських землях.

Форма української демократії — писав В. Винниченко — постала за директивами делегатів робітників, солдатів і селян, бо вони покликали до життя Українську Центральну Раду, а Генер. Секретаріат є лише її виразником. І коли реакційні кадети та різні большевицькі групи не люблять Ц. Ради, то Рада Міністрів завжди готова дати їм можливість покинути територію України і переїхати в їх рідну Москву.

І маючи на думці оборону української демократії, солдати розброїли здеморалізовані російські відділи, що підготовляли заговор проти Українського Правительства, щоб зачати братовбивчу, криваву війну.

Рада Міністрів УНР підтримує ідею єдності фронтової лінії, але московський Совнарком руйнує її, бо не стримує свої большевицькі частини, що цілими масами покидають фронт і вносять велике замішання. З тієї причбня Рада Міністрів дійшла до переконання, що втримати таку довгу фронтову лінію самими українськими частинами неможливо, і тому дано наказ українським солдатам залишити північний і північно-західний фронт та боронити український, південно-західний і румунський фронти.

З тих причин Рада Міністрів відкидає домагання Совнаркому і заявляє: якби Українській Народній Республіці була накинена війна, вона буде боронити прав своєї батьківщини. Письмо підписали: В. Винниченко, О. Шульгин.²⁶

Ще того самого дня Винниченко і Петлюра звернулися окремою відозвою до українських вояків «фронту і запілля», в якій прирікали їм опіку й робили надію, що прийде скоро до замирення. Український Комісар північного фронту одержав доручення ігнорувати всі накази большевицьких командирів.

Такою була відповідь Ради Міністрів, якою потрясла нахабність московського Совнаркому. З'їзд Рад Селянських, Робітничих і Солдатських Депутатів, що 17 грудня відбувся в Києві з участю 2-ох тисяч делегатів, — не дався заманити в сіті большевицької пропаганди. Це й було причиною, що московський Совнарком видав таємний наказ деяким

²⁶ Дорошенко, цит. праця, I, ст. 216-217.

українським більшовикам під проводом В. Затонського покинути з'їзд і податися в Харків. Всіх їх було коло сімдесят людей. 27-го грудня 1917 року на наказ Совнаркому вони відбули там свій окремий з'їзд Рад Робітничих, Солдатських і Селянських Депутатів, що згодом обрав собі назву «Всеукраїнська Центральна Рада Депутатів», а ще пізніше був перезваний на «Центральний Виконний Комітет України».²⁷

Ясна річ, що все це були москалі, за винятком кількох «малоросів» типу Затонського, Шахрая чи Коцюбинського. Совнарком наказав цьому Комітетові збройною дорогою «перебрати владу» від уряду Української Народньої Республіки та проголосити «Українську Советську Республіку» у проводі з «Народнім Комітетом».

Для розбиття цілості української національної території Совнарком проголосив аж п'ять таких «республік» в Україні. Згодом ліве крило українських соціал-революціонерів заявило себе по стороні більшовиків і так стало оруддям у їх руках, помагаючи «з матері полатану сорочку здіймати». І так розпочалась громадянська війна в Україні. Дуже скоро декого з них привіз Л. Троцький на мирові переговори до Берестя, щоб паралізувати працю української мирової делегації.

Досі Ленін не хотів вести в Україні відверту війну, але дав наказ більшовицьким відділам-партизанам нападати на українські села і міста та заводити там більшовицьку владу. Щойно 25-го грудня Йосиф Джугашвілі-Сталін звернувся окремим закликом «До українських більшовиків фронту і запілля», нацьковуючи їх проти українського правительства. В. Антонов-Овсієнко, родом москвин, був назначений головним командиром військ і одержав наказ наступати на Українську Народню Республіку за стратегічним пляном, виготовленим Совнаркомом у Петрограді.

Крім того, 7-го січня 1918 року Совнарком уповажив Військовий Революційний Комітет у Петрограді організувати «червону гвардію» для війни з Україною, а 12-го січня Ленін видав наказ у похвалу В. Антонову-Овсієнкові «за боротьбу проти Каледіна і його прихильників», тобто українців. Антонов у своїх споминах згадує, що по зайнятті Полтави полк. Муравйов доносив йому: *«Я покарав смертю всіх оборонців і місцеву буржуазію»*. А Сталін писав до Артьома в Харкові: *«Посилаю тобі 2 мільйони рублів посланцем, а більше переказом через банк; якби банк не схотів виплатити, арештуй усіх урядовців. Маєш досить рук забрати гроші. Не плакати, але робити революцію!»*

²⁷ Стахів, М., д-р, Перша Советська Республіка в Україні, Скрантон-Детройт, 1956, стор. 30 і слід.

На наказ Совнаркому під головством Леніна у Києві вибухло 29 січня 1918 року повстання. В тому часі він післав в Україну 2 тисячі матросів і 2 мільйони рублів, а до Антонова й Орджонікідзе вислав Ленін таку телеграму: *«На милість бога, найбільш енергійними і революційними способами посилайте сюди хліб, хліб і хліб!!! Інакше Петроград пропаде. Організуйте спеціальні поїзди з відділами війська і відсилайте разом. Подавайте вістки щодня! На милість бога!»*

Після зайняття Києва більшовиками Ленін вислав телеграму: *«Вітаю з перемогою! Зверніть увагу на запас харчів для Петрограду, і ще раз хліба!»* — а водночас телеграфував своїй делегації до Берестя, що Київ уже впав і Ц. Рада пішла в підпілля.

Вже оцих кілька вісток вистачає для ствердження факту, що московський Совнарком під головством Леніна запланував, приготував і фінансував напад на Україну. Винниченко в своїх споминах каже, що більшовики не мали дисциплінованих частин, але маси українського вояцтва уже в тому часі зовсім не ставили їм опору або навіть переходили на їх сторону, напр. у Харкові дався обезброїти 30-ий український полк, що дав більшовикам 18 панцерників і безліч іншої зброї.

Робітники і селянська голота, каже Винниченко, стали по стороні більшовиків, а причиною цього був конфлікт між національною і соціальною ідеологією. Він каже дослівно так: *«Не треба було національну ідею, всю справу національного відродження нашого народу робити справою буржуазного демократизму і тим баламутити широкі маси й одвертати активний елемент їх, пролетаріят, від самої ідеї національного відродження. Треба було бути, принаймні, розумними політиками, коли не могли бути добрими соціялістами: треба було розуміти дух часу, його тенденції і не випускати з українських рук влади»*.²⁸

Це публічне признание Винниченка, прем'єра УНР можна розуміти, як осудження деяких людей і партій Ц. Ради, які знищили національне почування народу, так що він відсунув національне визволення України на задній плян, пішов за соціальними кличами більшовицьких агітаторів. Українські соціялістичні партії втовкмачували народові соціальні кличі, а майже не говорили про національне визволення. І тепер більшовицькі агітатори кинули клич: *«Грабууй нагробоване!»* — та обіцяли селянам більше, як їм обіцували українські соціялісти, і вони пішли за ними.

Центральна Рада занедбала організацію своєї нової армії в переконанні, що в соціялістичному суспільстві міліція є вистачальною, і тому в хвилині наїзду московської червоної гвардії в Україну не було кому боро-

²⁸ Винниченко, цит. праця, II, стор. 215 і слід.

нити її. Не була навіть належно зорганізована військова команда, так що справа оборони впала на плечі Військового Секретаря, Симона Петлюри, а по його резигнації на М. Порша. Дня 6-го січня ген. Павло Скоропадський зрезигнував із свого посту, а на його місце прийшов ген. Гандзюк, якого скоро замінив полк. Капкан. Ген. Скоропадський у своїх споминах згадує, що Військовий Секретаріат на чолі з Петлюрою саботував його накази і тому йому не залишалось ніщо інше, як зрезигнувати. З цього приводу треба жалувати, бо незадовго потім ген. Щербачов, командир румунського фронту, рапортував про деморалізацію його армії і просив помочі підписати перемир'я з румунами, у чому допомогли йому делегати українського уряду. Зближався переломовий момент війни, коли військова сила була найбільше потрібна, не так для фронтової дії, як для охорони кордонів нової держави, але її не було.

9. Мир з Центральними Державами

Четвертий Універсал. В хвилині великої загрози Рада Міністрів, не маючи військових сил, не була в силі провести свою власну політичну концепцію і була змушена взяти участь у мирових переговорах у Бересті, де більшовики намагалися говорити також в імені України і, врешті, заключити з Ц. Державами мир. Винниченко і всі члени Ради Міністрів були свідомі, які будуть наслідки такого рішення.

З огляду на те, що Англія і Франція вже мали свої дипломатичні місії в Києві й вони інформували свої уряди, Рада Міністрів виготовила дипломатичну ноту про положення в Україні і можливість її замирення з Ц. Державами. Нота має дату 10-го січня 1918 року.

В ній говорилося, що: 1) політика Української Держави змагає до закінчення війни в усьому світі і замирення між воюючими народами; 2) мир має бути справедливий і забезпечити всім, навіть найменшим, народам, повне і необмежене право на самовизначення; 3) мають бути дані гарантії, що вияв волі народів буде вповні свободний; 4) насильне забирання навіть частини території якогось народу проти волі населення є недопускаєме; 5) всякі воєнні контрибуції, без огляду на їх форму, нищать працюючі класи народів; 6) Мирова Конференція повинна дати матеріальну поміч тим народам, що понесли шкоди й спустошення під час війни; 7) Українська Народня Республіка, яка й досі держить фронт своїм авторитетом, а її законний Уряд репрезентує її у всіх міжнародних справах і боронить прав свого народу; він має бути допущений до всіх мирових переговорів, конференцій і конгресів; 8) Власть Совнаркому не розтя-

гається на території бувшої Росії, а вже ніяк на вільну Українську Республіку, тому його постанови не зобов'язуватимуть уряду України, хіба він їх прийме; 9) федеративний Уряд Росії міг би це робити, але тільки тоді, коли його визнають усі народи, які встановили свої вільні держави. Коли ж федерації не можна буде створити в найближчій майбутності, мирові переговори можуть вести лише представники нових республік.

Сильно вірячи в принципи миру Рада Міністрів змагає до завдання загального замирення, покладаючи велику надію на його скоре здійснення. Рада Міністрів вважає конечним мати своїх представників на Мировій Конференції та надіється, що кінцевий мир знайде своє завершення на Міжнародньому Конгресі.²⁹

Як видно прем'єр Володимир Винниченко та міністер закордонних справ О. Шульгин, цією нотою мали намір оправдати Уряд України за приступлення до мирових переговорів в Бересті, хоч у згаданій ноті не було про те жадної згадки. Хто уважно прочитає ноту, має враження, що її автори хотіли пригадати державним мужам воюючих народів, що вже найвищий час кінчити війну й думати про майбутню Мирову Конференцію. Уважному читачеві ноти приходить на думку, чи не було б кориснішим вияснити державним мужам західніх воюючих держав незavidне положення України, на якій території й досі вибухали німецькі гранати і в якій імени намагались говорити большевики в Бересті, а водночас посилали свої добре озброєні банди палити й руйнувати українські села й міста, знущатись і вбивати її мирне населення, грабувати його дорібок, а особливо продукти його землі та поїздами вивозити їх на Московщину. Це й ніщо інше, було найважливішою причиною, що Українська Республіка по довгих ваганнях рішилась вислати своїх представників на німецько-большевицькі мирові переговори в Бересті.³⁰

Не треба й казати, що згадана нота викликала велике замішання між представниками Антанти в Києві. Французький ген. Табуї в розмові з прем'єром Винниченком переказав йому прагнення французького Уряду, щоб покищо Україна не проголошувала свого неvтралітету, але продов-

²⁹ Христюк, Павло, Замітки і матеріяли до історії української революції, 1917-1920, I-IV, Відень, 1921-22, II, стор. 95-96; *пор. Дорошенко, I, стор. 227-229.*

³⁰ На цьому місці згадаємо, що львівські поляки, довідавшись про намір Українського Уряду заключити мир з Центральними Державами в дні 11-го січня влаштували велику демонстрацію у Львові. Її очолило «Польське Національне Об'єднання» під проводом д-ра Антона Верещинського і винесла такі резолюції: 1) виступити дуже сильно проти заснування українського коронного краю в Галичині; 2) проти намагань відлучити Східню Галичину від Західньої, бо вона є польським краєм; і 3) сильно протестували проти вбивств і підпалів на Україні. Резолюції не подавали жадного факту ані документальних доказів; не згадуючи, що це робили московські дезертири з фронту.

жала оборонні бої на фронті проти Ц. Держав. Він повідомив також про угоду французів із чехами та їх готовість дати Україні до диспозиції 50 тисяч чеських вояків.³¹

Водночас українські представники при Антантській Команді в Яссах в Румунії: Галіп, Голіцинський, Чоботаренко і Ковжун, переказали до Києва, щоб Уряд ніяк не входив в мирові переговори з німцями, але організував при допомозі Антанти свою армію і держав західний фронт. Французький міністер Ст. Олер заявив був їм, що вже має рішення свого уряду визнати повну самостійність України. На жаль, українські представники не могли дати йому ясну відвідь, хоч мали вістки, що Франція призначила 800 мільйонів золотих рублів на поміч Україні й готова дати їй негайну допомогу технічними і воєнними матеріалами.

І, можна думати, що Україна прийняла б була умовини Франції, якби не наступ армії Антонова-Овсієнка на наказ Леніна в напрямі столиці України, Києва, чотирма фронтами: 1) з півночі на Бахмач-Київ; 2) з північного сходу на Харків-Донбас; 3) від Чорного моря і 4) від Полісся. Цей наступ ішов під фірмою большевицької «Харківської Республіки», мовляв, самі українці б'ються між собою.

Як уже знаємо, Ц. Рада не мала регулярного війська, бо всяке військо вважала «зряддям поневолення пануючої кляси над працюючим народом», тому її нечисленні відділи уступали перед новою,

³¹ Ковалевський, Микола, При джерелах боротьби, Інсбрук, 1960, стор. 430 і слід., каже, що ген. Табуї мав готовий план допомоги Україні з боку Антанти, напр. матеріальну поміч в сумі 10 мільйонів доларів, поміч у воєнному матеріалі тощо, але жадав від Ц. Ради ще держати південно-західний фронт.

М. Ковалевський (цит. праця, ст. 375) подає таку характеристику В. Винниченка: «Він не був революційним діячем в правдивому значенні цього слова. Його ревний патос, з яким він виголошував свої промови, виникав не стільки з його переконання, як з його південного степового темпераменту, яким він відзначався. Цілою своєю істотою він був письменник, поет і влучний обсерватор. Він занадто підлягав хвиливим впливам подій чи оточення. Можна було б сказати, що його імпресіоністична натура сприймала дуже швидко і дуже глибоко все, що діється довкруги, але не була в стані перетравити спожитий матеріал і зробити революційні висновки.

Він був, так би мовити, революціонером наполовину; сприймаючи глибоко зовнішній світ, він не міг поширити своє революційне мислення на другий — вирішальний акт — на дію і реакцію на події, що тоді точилися в атмосфері великої степової бурі. Ця недовершеність революційного інтелекту була джерелом сталих вагань, мінливості в рішеннях і раптових змін в оцінці ситуації. На протязі двох-трьох годин настроїв першого українського прем'єра мінявся від ідеалістичного ентузіазму до паралізуючого песимізму...».

Матимемо ще думки й інших людей про Винниченка; виходить, що він був непересічною людиною, але не був державним мужем великого формату, якого в тих часах Україна потребувала.

червоною гвардією, яка була створена з москалів, лотишів, китайців і мадярів.

Українські селянські маси не були виховані в національному дусі, а до того, наставлені на «ділення десятин», тепер слухали большевицьких, приємних вухам лозунгів «про рай на землі», заховували неутралітет або навіть помагали їм, не розуміючи, що самі готовлять собі нову неволю.

В хвилині найвищої загрози для держави Рада Міністрів на скору руку організувала добровольців. Надобавок, між правими і лівими партіями Ц. Ради виникла крамола. Щоправда, навіть більшість соціялістів була за спротивом большевицькій агресії, але ліві угруповання готовились навіть завести у себе радянським режим у надії, що він спаралізує большевицьку пропаганду між селянами. Навіть сам Винниченко хилився в їх сторону і радив усунути або навіть ув'язнити членів Ради Міністрів і заступити їх іншими. Сам Винниченко зрезигнував з прем'єрства, а Симон Петлюра пішов з відділами на фронт.

До цього часу в Бересті большевицькі делегати визнавали українських учасників переговорів, але як большевицька інвазія докочувалась до Києва, Лев Троцький привіз з собою до Берестя українську делегацію від «Харківської Республіки», переконуючи Ц. Держави, що саме вона репрезентує тепер більшість українського населення. Положення українських делегатів ускладнювалось ще і тим, що Третій Універсал, щоправда, проголосив Українську Республіку, але ще в федерації з Росією і тепер Лев Бронштайн-Троцький покликувався на те; бо підписувати мир могла лише суверенна держава. І так Ц. Рада рішила прискіпити проголошення самостійності України.

На засіданні «Малої Ради» 22-24 січня 1918 року схвалено кінцевий текст Четвертого Універсалу про повну суверенність України. Він був прийнятий на пленарному засіданні вніч під 25 січня, але має дату 22-го січня 1918 року. Таким чином під впливом делегацій Ц. Держав і під напором большевицьких відділів сталося те, що могло і повинно було статися на весні 1917 року, коли уся Московщина вилася в судорогах анархії.

В Четвертому Універсалі говорилося: *«Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою Українського Народу»...* Універсал стверджував, що Україна хоче жити в мирі з усіма сусідами, але жаден з них не сміє втручатися в її внутрішні справи. Універсал доручав урядові довести до кінця переговори з Ц. Державами і заключити з ними мир; здемобілізувати армію, яка по заключенні миру буде заступлена міліцією; роздати всю землю селянам без викупу на початку весняних робіт; а ліси, води і підземні багатства краю мають бути знаціоналізовані; всі фабрики і заводи негайно мають перейти на мирну продукцію, бо цивільне населення терпить великі недо-

стачі. Уряд має подбати, щоб ніхто не використовував громадян при ввозі чи вивозі товарів закордон, тому держава бере під свою контроль всі банки. Скоро мають бути скликані Українські Установчі Збори, що схвалять Конституцію Української Народньої Республіки.³²

Генеральний Секретаріят було презвано на «Раду Народніх Міністрів», якої головою обрано Винниченка.

Під час 9-ої сесії Центральної Ради, 28 січня 1918, прихильники Совнаркому захопили в свої руки київський Арсенал з наміром викликати в місті революльту саме в хвилині, коли з Лівобережжя підходила до Києва армія полк. Муравйова, бувшого царського старшини, що тепер перейшов на службу большевикам. Частини Муравйова оперували під командою Єгорова, Знаменского і Кудинского. Вони прийшли з Московщини для боротьби з Україною.

Київ готовився до оборони, маючи до диспозиції відділ «Вільних Козаків» під командою М. Руденка; два курені Гайдамацького Коша в силі триста мужви під командою С. Петлюри, та сотню галицьких Січових Стрільців під командою сот. Романа Сушка. Ці малі сили мали стримати большевиків над Дніпром. У Києві були групи «вільного козацтва», залишки самодемобілізованих полків, відділ матросів, а 1-го лютого долучився ще до них відділ полка ім. К. Гордієнка в силі 300 мужви під командою полковника В. Петрова. Решта присутніх у столиці частин, збаламучена большевицькою пропагандою, проголосила свій неутралітет. Також і кияни заховувались пасивно. Тома Масарик проголосив 3-го лютого чеські відділи в Україні складовою частиною французької армії, тому 50 тисяч чехів нічим не причинилися до оборони гостинного Києва. Те саме можна сказати про румунів, бельгійців і поляків, які також держали неутралітет.

Зрілість народу видно в дусі жертвенности його синів і дочок у великій загрозі, як напр. в часі облоги Відня турками 1683 року навіть старці, жінки й діти йшли на барикади, щоб рятувати свій город перед руйною.

Глядячи на Київ і його мешканців, бачимо до якої байдужности може довести народ довга неволя, а ще більше вплив лідерів, які по-

³² *Дорошенко*, цит. праця, I, ст. 264-267, подає, що на всіх приявних 49 членів «Малой Ради» чотири голоси були проти самостійности України: М. Балабанов, Д. Чижевський, Конноненков і М. Лібер (всі меншевики) і 6 здержалось від голосування: Скловський та Суховин (російські ес-ер), жид М. Гольдельман (поалей-ціон); і від об'єднаних жидівських соціалістичних партій, Шац; представник жидівського демократичного об'єднання, Дубинський та представник польського Центру Почентовський.

наївному вірили в соціалістичне братерство народів і занедбали підготувати народ до боротьби на смерть і життя в обороні його прав.

На щастя, честь народу рятували нечисленні герої, молоді запальчиві добровольці, а між ними шкільна молодь. Це була «Молода Україна», що готова була своїм життям боронити свободу батьківщини.

Під час кінцевої підготовки до оборони зайшла конечність вислати на фронт проти московських матросів полк. Муравйова курінь юнаків, студентів Університету св. Володимира та Академії св. Кирила і Методія.

Полк. А. Гончаренко, що був командантом бою під Крутами, каже, що от. Капкан вислав курінь Юнацької Військової Школи в силі 600 мужви і 20 старшин та 18 кулеметів із завданням боронити шлях: Гомель-Бахмач і Харків-Бахмач і здержати похід большевиків під ком. полк. Муравйова на Київ. Подібне завдання мали: «чорні і червоні» гайдамаки під ком. С. Петлюри та 1-ша сотня галицьких «Січових Стрільців» під ком. Р. Сушка.

В 4-й год. зранку 27-го січня на станцію Крути прибула ще студентська сотня в силі к. 130 студентів, які закінчили свій 7-денний військовий вишкіл. Гончаренко приділив їх на найменш загрожений відтинок фронту, щоб мали нагоду заправитися до бою. Того дня коло 1-ої год. пополудні Муравйов почав свій наступ. Командир студ. сотні Омельченко був ранений і не було його ким заступити, бо штаб сотні сот. Тимченка відїхав був з активними старшинами у напрямі Ніжина, щоб злучитися з деякими частинами Шевченківського полка, який пристав був до большевиків і зачав наступати на українські частини з-заду.

Того дня ввечері Гончаренко наказав відступ, в якому студентська сотня мала відступати перша, але одна її чота не з'явилась: в час відступу вона подалась на станцію Крути і там усіх захопили большевики та покололи їх багнетами. Усіх вбитих під Крутами було: 250 юнаків, 30 студентів і 10 старшин: разом 290 героїв.

Варто відмітити, що 1-ша сотня «Січових Стрільців» під ком. Р. Сушка була вислана під Бровари розброїти 1.400 бунтарів Наливайківського полка, а звідти помаршувала в Київ, щоб здушити большевицьке повстання. В тому трагічному моменті Київ боронили: залишки 5-ох бувших полків в силі 478 людей; 200 вільних козаків, 200 людей різних родів зброї і курінь галицьких «Січових Стрільців», а всі інші військовики проголосили себе неутральними. Душею оборони столиці були галицькі січовики, що врятували Ц. Раду і її Уряд, але втратили половину свого складу на полі бою.^{32a}

^{32a} Полк. А. Гончаренко особистий приятель автора цієї праці, розказував мені докладно про бій під Крутами.

Ген. Удовиченко, згадуючи у своїх споминах про бій під Крутами, каже: «П'ять годин безперестанку Студентський Курінь стримував червоні лави, сам будучи під градом куль та гранат... Московські багнети безжалісно кололи груди юнаків, розбивали їхні голови прикладами рушниць, добивали ранених. Бій скінчився. Ніодного полоненого ворог не взяв».

Молода, духово здорова генерація своїм запалом і героїзмом принесла собі і народові невмірущу славу. Після повороту Українського Уряду до Києва тіла деяких з них віднайдено і 19-го березня поховано з великою парадюю.

З-під Крутів московські матроси підійшли під Київ. Чотири дні їх артилерія бомбардувала столицю, б'ючи по урядових будинках і церквах, і так сіючи масовий терор. Український уряд просив антантських представників у Києві про посередництво, але не мав успіху. Чеські частини, що були в Києві, 7 лютого установили зв'язок з Муравйовим, вимагаючи його згоди виїхати без перешкод до Франції. Згодом Муравйов рапортував, що аліанти, чехи і серби висловили йому свою подяку, а поляки просили його, щоб він дозволив їм піти на південно-західний фронт.

Київ був евакуйований вніч 8-9 лютого так несподівано, що багато високих урядовців не встигли виїхати. Три дні відбувалися грабежі, насильства і убивства людей, а між ними вбито 2.576 старшин, за австрійським звітом з 2 квітня 1918 року. Назагал, усіх жертв, військових і цивільних було понад 10 тисяч. Муравйов рапортував Ленінові, що він наложив на київську буржуазію 10 мільйонів рублів контрибуції.

Центральна Рада й Уряд подались на захід, маючи при собі 3 тисячі вірного війська, що в даному моменті творило «армію» молоді держави. Голова Ради Міністрів, В. Винниченко, не поїхав на захід, а на південь не хочючи входити з німцями в ближчий контакт, як сам каже в своїх споминах. Уряд спинився в місті Житомирі, але на просьбу міщан, що лякалися репресій здеморалізованої московської 7-ої армії, він подався в Сарни на Волині в ближче сусідство німецької армії, куди прибув 19 лютого 1918 р.

Самі большевики розказують, що по здобутті Києва вони розстрілювали українців, напр. від 9-го до кінця лютого розстріляно понад 5 тисяч. Подібне діялося й по інших містах України. Це не було випадкове але пляноване й організоване, бо напр. Муравйов видав такий наказ: *«Військам обох армій: Єторова і Березіна, наказую безпощадно знищити в Києві всіх старшин, юнкрів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»*.

Большевик В. Затонський звітував офіційно, що будучи із М. Скрипником у Києві в хвилині його здобуття Муравйовим, бачив маси трупів,

яких кров червонила каміння вулиць. Большевики розстрілювали всіх, хто мав якенебудь відношення до Ц. Ради чи Уряду України. Якби так усі ті люди були стали солідарно до оборони, замість бути невідношуваними, Муравйов заледве міг би був здобути Київ.

По резигнації Винниченка 30 січня був створений новий кабінет: *В. Голубович* – голова і закордонні справи; *А. Немоловський* – військові справи; *П. Христюк* – внутрішні справи; *С. Перепелиця* – фінанси; *Е. Саквич* – шляхи; *М. Ковалевський* – харчі; *Н. Григорій* – освіта; *А. Терниченко* – земельні справи; *М. Ткаченко* – суди; та *Д. Антонович* – морські справи. Інші місця не були обсажені. Цей «лівий» уряд, як думали соціалісти, повинен був рятувати українські маси перед большевицькою пропагандою, бо створив «найлівішу» програму.³³

* * *

В дні 9-го лютого 1918 року Україна підписала мир з Центральними Державами в Бересті (про те буде докладніша мова в розділі VIII), який згодом підписали також большевики, тому не могли безпосередньо вести війни з Україною, бо лякалися вмаршу німецької армії на московські території. Натомість, їх партійні одностудці в Харкові одержали наказ проголосити «*Самостійну Українську Робітничо-Селянську Республіку*». Згадана вже Євгенія Бош була іменована комісаром внутрішніх справ; *В. Шахрай*, а згодом *Юрій Коцюбинський* – комісаром військових справ; *В. Азсен* – ком. фінансів; *Е. Терлецький* – ком. земельних справ; *Мартінов* – ком. пошти і телеграфу; *В. Затонський* – ком. освіти; *Г. Лапчинський* – управителем держ. секретаріату; *Е. Лугановський* – ком. харчових справ; *Ф. Артем* – торгівля і промисел; і *С. Бачинський* – ком. закордонних справ.

І «цей самостійний уряд» дав наказ *В. Антонову* — *Овсієнкові* вести війну проти «буржуазної» Центральної Ради, а сам Антонов проголосив себе «міністром». Таким чином большевицька Москва, замість допомогти Україні, завдала великий удар молодій державі і понизила її престиж за-

³³ *Дорошенко, Д.*, Мої спомини, ст. 216, замічує, що *Всеволод Голубович* був одною з найфатальніших фігур на українському політичному горизонті за всі роки від початку революції. В'ялий, флегматичний, ніякий державний муж і не промовець, — як він міг виплисти на поверхню життя — це загадка, яку можна пояснити хіба тільки тим, що в часі революції бувають усілякі несподіванки.

Його ганебне поведіння в двох політичних процесах (один зробили йому закликаним німці, а другий большевики, до яких він ідейно прилучився) заслужило йому більший розголос ніж його політична діяльність. Злі язика говорили, що Михайло С. Грушевський, завжди любив мати покірних і слухняних помічників в усякому ділі, навмисне підшукав собі такого прем'єра...

кордоном. Для прикладу скажемо, що 12 лютого французький ген. Табуї вислав з Києва телеграму до ген. Бартельо в Яссах з повідомленням, що в Києві вже непотрібно французького представника, бо Україна «вже привернена до єдності з Росією». Подібно в Англії «Вестмінстер Газет», що підтримувала політику прем'єра Лльойд Джорджа, написала своїм читачам, що уряд України зрадив Англію.

Самооборона не керується сентиментами; вона мусить спиратися на військовій силі, якої Ц. Рада не створила, тому тепер безцеремонно покинули її «союзники».

Покидаючи свою столицю, Центральна Рада не перервала своєї законотатної праці, напр., у тому часі була переведена календарна реформа, що мала зблизити Україну з країнами західньої Європи: день 16 лютого 1918 року за старим стилем ставав 1-им днем березня за новим стилем, а водночас Ц. Рада прийняла західньо-європейський час. Вона схвалила також закон про монетарну систему, за якою українська гривня мала 8,712 д. золота і ділилася на сто шагів; дві українські гривні мали вартість одного рубля з 1917 року; 20-гривенна монета мала бути вибита з золота, а 1-гривенна монета із срібла; шаги мали бути з ніклю; кредитові квитки по 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень мали, покищо, задоволити внутрішні потреби в Державі.

Тризуб, державний знак св. Володимира, був визнаний державним гербом України. Рада схвалила також закон про українське громадянство та про адміністративний поділ краю на «землі», яких мало бути тридцять. Таким чином, у важкому періоді були вирішені основні справи, без яких держава не може існувати.

В тому самому часі члени української мирової делегації за порозумінням з Ц. Радою звернулися з меморіалом до народів Австро-Угорщини і Німеччини і до свого народу в справі нападу большевиків на Україну, вияснюючи цілі московського червоного імперіялізму.

Хід думок, аргументація і стиль «Звернення» є цінним історичним документом, тому подамо його зміст в повності. Звернення починалося:

«До Народів Австро-Угорщини! 9-го лютого 1918 року в глибокім і гарячім бажанні жити приязно з нашими сусідами, ми підписали мировий договір з Державами Почвірного Союзу, щоб покласти кінець безглузній, братній війні і зібрати всі свої сили для творення свого власного, незалежного життя.

«Одначе, радісна вістка з 9-го лютого, за якою працюючі маси нашого народу тужили, не принесла нам спокою. Ворог нашої свободи вдерся до нашої батьківщини, щоб ще раз, як це було перед 254 роками, вогнем і мечем уярмити український народ.

«Створене майже в цілості соціалістами Всеросійське Зібрання місяць тому було розігнане російськими максималістами і тепер, як кажуть, вони виповіли війну українським соціалістам.

«З півночі сунуть банди червоних гвардістів на нашу країну і до них пристають російські дезертири, і звільнені з тюрем злочинці, та йдуть під наказами бувших поліцистів і жандармів на наші міста, розстрілюють мужів довір'я і провідників народу та обтяжують населення контрибуціями, із знищеного та горючого міста йдуть даліше шукати за добиччю.

«Цей варварський наїзд нашого північного сусіда ще раз поставив собі за ціль, як і передтим у нашій історії, знищити самостійність нашої держави, закриваючи добрими цілями свої дійсні і кінцеві причини, що лежать в нечесних намірах і махінаціях тих, хто заінтересований бачити анархію в Україні, як і тих, що хочуть повороту старого насилля.

«Заявляємо перед цілим світом, що петроградські комісари говорять неправду про повстання народу в Україні; говорять неправду, коли називають буржуазною нашу Ц. Раду, парламент Української Народньої Республіки, яка складається з українських соціалістів, і перевела в життя далекойдучі реформи. Петроградські комісари, які словами боронять добро литовського, польського, курляндського і інших народів, у Бересті вдавали приятелів і відкликали рештки війська з фронту, щоб потаємно кинути його проти України з наміром нас грабувати, вивозити збіжжя на північ і підкорити собі край.

«Тепер, коли по чотирьох роках впала темна стіна, що ділила нас від західних сусідів, підносимо наш голос, щоб подати вістку про нещастя нашого народу. Є велика небезпека здобуткам нашої молоді революції і лякаємось утратити важко здобуту свободу. Щодня йдуть криваві сутички з російськими бандами. На Волині й деінде збираємо нові сили для оборони перед проникаючим з півночі хаосом.

«У цій важкій боротьбі за наше існування шукаємо помочі. Надіємось, що свободолюбні народи Австро-Угорщини не будуть байдужими, як довідаються в якій небезпеці опинилась свобода українського народу.

«Поважна частина нашого народу є в границях вашої держави і живе в родині ваших народів, вона матиме особливо сердечне розуміння для нашої журби з приводу стосунків з нашим північним сусідом. Гадаємо, що прийшов час, коли ці наші браття рам'я об рам'я з повертаючими воєннопоненими підуть у бій проти спільного ворога нашого свободолюбного українського народу і принесуть йому свіжі сили для будови нової, свіжої потуги. Це хочемо зказати в важкій годині з надією, що наш

голос буде вислуханий». Підписали: О. Севрюк, М. Левитський, М. Любинський.

Закінчення звернення до німецького народу по словах «проникаючим з півночі хаосом» звучить: «В цій важкій боротьбі за наше існування шукаємо допомоги. Маємо глибоке переконання, що свободолубний і дисциплінований німецький народ не залишиться байдужим, коли дізнається про наше нещастя.

«Німецька Армія, що стоїть від сторони нашого північного ворога, має силу допомгти нам і через свій вмарш до наших північних полос може здержати напади нашого ворога. І про це хочемо просити в цій важкій годині в переконанні, що наш голос буде вислуханий» (Слідують ті самі підписи).³⁴

«Звернення» наших молодих дипломатів, співтворців Новітньої Української Держави, які достойно боронили самостійність України в час переговорів у Бересті, залишиться назавжди одною з найдорожчих і найцінніших пам'яток історії України.

У відповідь на нього О. Севрюк та, від Австрії, Візнер, підписали таку спільну заяву: «Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу, буде здійснене. Австро-угорські військові одиниці будуть пересунені з їхніх дотеперішніх становищ на територію Української Республіки і можуть бути звідти стягнені назад, як Центральна Рада того зажадає...».

Австро-Угорщина й Німеччина заключили між собою військову конвенцію ще перед висланням своїх військ в Україну, як довідуємось із довірочної телеграми Головної Кватири Австрійського Генерального Штабу в Бадені. Конвенція регулювала уживання залізниць для транспортів війська і военного матеріялу в Україну, зон розташування австрійських та німецьких військ тощо. Ще в тому часі не був заключений торговельний договір між Україною і Центр. Державами, тому не було мови про закуп харчів від України.

* * *

У Віденському парламенті велися дебати на тему ратифікації Берестейського миру з Україною в днях 18-19 лютого 1918 року. Прем'єр д-р Зайдлер реферував цю справу, представляючи великі користі з цього для Австрії. Він згадав також, що границю між Україною і Польщею на Холмщині вирішить мішана Комісія союзників, разом з представника-

³⁴ *Ereignisse in der Ukraine*, I, pp. 313-315, 378-79, 381-89, 389-400, 400-408; *Ibidem*, II, pp. 279-281.

ми українців і поляків. Коли ж члени польського клубу голосними вигуками і криком не давали йому говорити, одержали від нього відповідь: український народ Холмщини має таке само право на самовизначення, як і польський народ.

Про це говоритимемо окремо, але тут згадаємо, що вже 14 лютого Польська Регенційна Рада оголосила своє звернення до польського народу, де атакувала постанови Берестейського миру, називаючи їх «насилям» над польським народом. Три дні згодом вона вислала письмо до цесаря Карла I, атакуючи український народ, немов би він не був здібний до самостійного життя, бо... він не привів православних до єдності з Католицькою Церквою. Переслідувані на Холмщині греко-католики не були українці, але поляки.

Також і Ліга Польської Державности ляментувала, що мир у Бересті є «гвалтом» над засадами справедливости. Договір з Україною обезцінить значення слів «самовизначення народів». (Про це див.: IX-ий розділ цієї праці).

* * *

Німеччина погодилась дати Україні фінансову поміч в сумі 1-го мільярда марок та озброїти дві українські дивізії, що формувались з воєнополонених. Кайзер Вільгельм II казав ген. Людендорфові повідомити український уряд, що сорок старшин і вісімсот вояків будуть негайно вислані Україні на поміч, а за ними піде німецька армія і воєнний матеріал. Зустріч українських наступаючих частин з німецькою армією мала місце 25-го лютого, а кілька днів передтим українські повстанці розбили большевиків під Бердичевом і так відкрили дорогу на Київ. Большевики втікли з Києва, залишивши його охорону Грузинському Національному Комітетові. Київ звільнено 28-го лютого, після 19-ох днів окупації большевиками, яка принесла Україні велику моральну, престижеву і матеріальну шкоду. Український уряд вернувся до Києва в дні 1-го березня 1918 року.

Австрійська Начальна Команда оголосила своє «Звернення» до українського народу, висловлюючи радість, що матиме нового, могутнього сусіда зі сходу.

Водночас Начальна Команда австрійської армії в дні 19-го березня звернулась із зазивом до своїх військових частин, що мали їхати в Україну. Вона вияснювала, що ця експедиція має на цілі повернути в Україні захитаний публічний порядок, завести мир і нав'язати торговельні взаємини, які намітив мир у Бересті. Всяке відхилення від тих основних ліній австрійської політики вплине на неуспіх експедиції тепер та утруднить важливі для Австрії взаємини з Україною у майбутньому.

Отож у рамках тієї політики — говорилося у зазиві — треба якнайсильніше підтримувати український уряд. Існуючі власті й уряди, якщо добро і безпека армії дозволятимуть, мусять бути респектовані. Треба допомогти українському правительству поборювати непевність та анархію, але дбати, щоб не вийшла шкода австрійським інтересам і цілям. Треба поступати твердо. Австрійського адміністративного апарату не треба заводити на зайнятих армією територіях. Треба, як можна найбільше, стосуватись до існуючого політичного та адміністративного поділу, а з поступом експедиції ділити корпуси, дивізії, бригади, полки на етапи. За вдержання публічної безпеки, спокою і порядку в округах дбають військові командири.

Як бачимо, настанова й накази німецької армії були прихильніші українському населенню, як австрійські. Це можна пояснювати тим, що ще в тому часі німцям не загрозувала голодова катастрофа так, як австрійцям. По-друге, в німецькій армії не було стільки польського персоналу, як у австрійській армії. Поляки неприхильно впливали на уложення приязних стосунків між українцями та австрійцями.

До Києва першими ввійшли українські частини, а між ними Січові Стрільці під командою ген. Присовського і Симона Петлюри. Цей вмарш був великою маніфестацією всього населення. Петлюра виступав якби начальник партизан-повстанців, а з німцями ішов міністер військових справ, А. Жуковський, начальний командир від українського уряду.

На площу Св. Софії разом з Петлюрою їхав Е. Коновалець. Після Молебня відбулась парада; шойно після цього в Київ приїхав прем'єр В. Голубович з Урядом і президентом Михайлом Грушевським, та з «Малою Радою».

Полк. Муравйов звітував Ленінові про «майже мирне зайняття Києва гайдамаками, австрійцями, українцями й іншими солдатами», — по причині вузькодушного націоналізму «Українського Народного Секретаріату». Це вказує на велику зміну почувань між українськими симпатиками большевизму по одному місяці побуту під большевицькою владою.

Кінець Української Центральної Ради. І так силою історичних обставин війська двох західніх союзників опинились несподівано на українській землі, де рядила розбурхана революцією стихія. Німці ж і австрійці з віковою державною традицією та, головню німці, звиклі до порядку і дисципліни. Можна було передбачувати, що між ними дійде до непорозуміння або й зудару.

Президент Михайло Грушевський в своїй історії каже, що німецьке

правительство покляло його перед доконами фактом і без порозуміння з ним вислало в Україну кілька корпусів війська.³⁵ Дипломати союзників вмить пізнали, що український Уряд зложений з випадкових людей і не говорить в імені народу, капіталу чи індустрії. На їх думку індустрія в Україні в чужих руках і мріє про відродження Росії, а селяни, щоправда, говорять по-українському, але не мають повної державно-національної свідомості й зрілості. Вони думали, що Ц. Рада могла б була успішно паралізувати большевицьку агітацію підтримкою землевласників, але цього не робить; навпаки, вона пішла проти них, тому не має на кого опертися.

В центральних урядах сидять люди нові; бо досвідчені, що колись її очолювали, не хотіли брати на себе відповідальності за помилки режиму і відійшли. Рада не має грошей і розказують, що большевики при відході забрали з собою кліші й тепер не можна навіть надрукувати паперових грошей, конечних для вдержання міліції, судів, шкіл тощо.

Селяни ставляться до нашої армії неприязно, рапортували дипломати, а часто вороже, головно селяни й робітники, бо знають наше переконання про політику Ради. Її сила сягає там, де став наш вояк ногою. Поміщицькі добра спустошені, продукти в руках селян, але вони міняють їх за потрібні їм речі; тут усе дороге, напр. фунт сала 140 рублів (замість урядової ціни 3-ох рублів); звіт з 24 березня подає значно нижчі ціни, напр. фунт борошна 1.50 руб. і стільки ж за фунт волонини, і 2.50 руб. за фунт сала. Видно ціни поволі стабілізувалися. Ми є заслабкі, щоб забирати продукти силою, писали звітодавці. Тут так виглядає, що до нас існує велике недовір'я, тому мусимо придумати способи, якби найкраще заінтересувати селян продавати нам свої продукти і засівати землю; селяни забрали землю поміщиків і тепер вже не думають про комунізм. Вони поховали царські рублі і чи не було б добре казати їм платили за забрану землю, тоді й гроші будуть і буде повернене право приватної власності.

Господарські експерти союзників нарікали на український уряд, що він завів монополію на цукор, якого запас налічували на 30 тисяч вагонів (300 тисяч тон), але уряд купує його по 30 рублів за пуд, а продає союзникам по 60руб. за пуд, отже вдвоє стільки. Є також познаки, що він ховає збіжжя для товарообміну з Росією. Деякі купці можуть дістати збіжжя, але в обмін за товари. Вони доносили, що індустрія нечинна, а торгівля знищена. Недовір'я всіх проти всіх спричинило те, що банки пусті, бо ніхто не щадить, а всі ховають гроші вдома. По селах немає правильної адміністрації і люди не виконують наказів Ради; вони мають повно всякої

³⁵ *Die deutsche Okkupation, Geheime Dokumente*, pp. 34-35; cf. *Ereignisse*, II, pp. 286-287.

зброї і не хочуть її віддати. В селі рядять всякі комітети, що ділять поміщицьку землю.

Сам Грушевський, рапортували австрійські дипломати, є ідеаліст, але не має впливу на міністра земельних справ. Залізничні робітники вже місяць не плачені, але дисципліновано працюють; у Жмеринці задержано 180 вагонів збіжжя, а для 29 вагонів закупленого вже збіжжя немає взагалі вагонів.

З рапортів на початку квітня довідуємось, що в сусідніх з Галичиною селах зачали появлятися поміщики. Вони опублікували свій меморіал про земельну реформу в Україні, в якому назвали членів сільських комітетів злочинцями. 4 квітня австрійський представник міністерства закордонних справ при військовій команді в Україні, граф Карл Травтсмандорф, рапортував до Відня про пляни німців усунути від влади Ц. Раду. З огляду на непевність ситуації в Києві проф. Грушевський перейшов жити до сальонового вагону на залізничній станції, що є завжди «під парою» і туди він запросив до себе Травтсмандорфа на розмову. Він видався авторові рапорту безпомічним стариком, що був шильдом для молодих і зарозумілих людей. Одначе, в звітах інших людей говориться, що Грушевський вміло вів засіданнями Ради і, звичайно, одержував чого хотів.³⁶

Травтсмандорф писав, що в Києві є два дуже здібні військовики; ген. Сливінський, шеф штабу, і ген. Бронський, командант Київської округи, але в урядах сидить чимало молодих людей і студентів, які щиро вірять в утопійні соціалістичні кличі, і зовсім не визнаються на державному ділі. Це приблизний образ міністерств. Міністри не мають наказового ані езекутивного апарату; люди з малими зажаленнями забирають цілі дні дорогого часу, тому в ждальнях міністрів завжди повно прохачів і дам, а в цілому міністерстві лише один телефонічний апарат.

Цілий Київ на вулиці й ніхто не працює; 12 тисяч московських старшин і солдатів політикують і роблять галас; 2 тисячі чеських старшин і солдатів скриваються, а французи й англійці агітують проти українського

³⁶ *Дорошенко*, *Спомини*, ст. 237, характеризує тодішні взаємини українців з німцями цей автор каже, що німців приймає дуже сухо, як ворогів, а не союзників. Німці сподівалися в Києві зустрінути українців, але тим часом, російські, жидівські і польські круги робили все можливе, щоб зблизитись до німців та інформувати їх про українців і їхню молоду державу.

Надзвичайна сухість і черствість у відносинах, ця характерна особиста риса проф. Грушевського, немов надавала урядовий тон взаєминам українського уряду до німців, військових і цивільних, урядовців і журналістів, що приїздили до Києва. Ніякого прийняття, ніяких зустрічей і взаємин поза стисло офіційними справами.

Таке трактування німців, очевидячки, не впливало на наладнання взаємин, які щораз погіршувалися.

правительства. В заряді міста москалі, що явно саботують Раду. І серед таких обставин відбуваються паради, театральні вистави, посвячення прапорів тощо. Німці підвезли дві нові дивізії, бо не знати, чи не будуть перебирати владу в свої руки.

Знаючи правдиву причину вислання австрійських відділів в Україну, можна думати, що вони нервувалися, бо не могли вивезти з України досить збіжжя, щоб рятувати Австрію від голодової катастрофи. І, зовсім зрозуміло, їх звіти про відносини в Україні занадто суб'єктивні і песимістичні.

Та, однак, маємо і свої голоси з того часу, що їх підтверджують, напр. в офіційні Центральної Ради «*Нова Рада*» від 21 березня 1918 року є редакційна стаття, якої зміст подамо в цілості (на жаль, з німецького тексту, бо не маємо українського під рукою).

В ній редактор писав: «20 листопада мин. року була проголошена незалежна Українська Республіка, а 9-го лютого цього року заключено мир цієї республіки з Центральними Державами і так ця республіка одержала міжнародню санкцію. Отож маємо самостійну державу, власну територію і уряд (Ц. Рада і Міністерста), три найважливіші фактори, з яких мусить складатися держава. Жадний правник не скаже, що самостійна Україна не існує. І самі українці вірять в українську державу, хоч самостійної України не було передтим ані тепер. Фасада є, але позаду немає нічого. Блистячу «синьо-жовту фатаморгану» видно...

«Не є правдою, що кінцеве слово історичної драми “Відродження України” вже наступило. Ні, акція осягнула кульмінаційний пункт, але є перерва між 4-им і 5-им актом. Занавіса ще вдоліні і за нею буде або успішний кінець або трагедія, якої досі ще не було.

«З тривоگوю і болем очікуємо катастрофи в хвилині, коли наше положення вже давно не було таке блискуче, як тепер. Як хінським муром ми відділені від Росії і російського “самовизначення”, маємо сусідів зайнятих більше на заході, ніж робити анексії на сході. Маємо меншості, що стоять перед доконаною самостійністю України, маємо Холмщину, і так небезпека ягайлонської ідеї відсунена і зникло питання поділу Галичини, вони були вважані як утопії. Блискуча ситуація — але трагедія неминуха, як справи підуть так, як дотепер.

«Не для гарних очей України німці відважилися інтервенювати. Думка знищення Росії була для них завжди чужою, бо вже в час війни вони хотіли знайти якийсь модус вівенді, щоб спільно із східнім сусідом звернутися проти свого головного ворога-Англії. Від 1914 року Наполеон став у Німеччині національним героєм і його ідея континентального союзу проти Англії розвинулась у найбільш популярну концепцію серед німець-

кого народу. Основу союзу мала творити Росія, погоджена з Німеччиною. Як в 1866 р. Австрія, так і Росія мала одержати найкращі умовини миру, щоб з учорашнім ворогом зробити завтрішнього приятеля і союзника. Такий русофільський напрям був у Німеччині до часу, коли Нахамкезе, Салькінд і Радек захопили владу і взагалі ціле анонімне міжнародне товариство, що керує тепер Росією. Як це сталося і коли Росія зачала розпадатися на часті, щойно тоді — не скорше — німецький уряд рішився на програму ділити Росію. З того часу датуються неплатонічні, українські симпатії.

«Велика історична концепція — політичного відділення т.зв. західньої Русі, про яку Карло X Густав, Карло XII і Мазепа мріяли, що концепцію німці вибрали за ціль своєї політики. Як довго? Це залежатиме від нас. Як пощастить нам збудувати на цьому місці політичне тіло, матимемо в Берліні щирих союзників; як ні, тобто як на місці нового осередку політичної волі України прийде порожнеча, то наслідки будуть катастрофальні. “*Натура горрет вакуум*” — і коли така порожнеча постане в Україні, в тому самому моменті із сходу, півдня і півночі вона буде заповнена. Конкретно кажучи, прийде до австро-німецької окупації з якиминьбудь сателітами з Варшави — або поглитне нас Росія.

«Німці дотримали постанов мирового договору вірно. Коли ж ми його не виповнимо, будемо засуджені обставинами, тобто прийде до кризи Холмського і Галицького питання, і тоді не зможемо нікого обвинувачувати. Але це не буде найгіршим в цій хаотичній ситуації. Далеко сумнішим було б, якби розбитий російський орел знову підніс свої крила над Україною. Це є мало правдоподібне, але не виключене. Якби було можливо Центральним Державам такою ціною одержати загальний мир, і запевнити собі з новоконсолідованою Росією приязні стосунки, то не треба сумніватися, що вони відмовляться це вчинити. Зворот до старого пляну легший, як до нового.

«І не є ціллю цієї статті вказувати, якою дорогою вийти з цього хаосу, але представити, що теперішня розв'язка українського питання є тимчасова і що в кожній хвилині може прийти інша. Стоїмо перед загрозою знищення нашої держави, що може зникнути як метеор і не показатися на політичному небі.

«Занавіса піднесена. Зачинається 5-ий акт драми. І від нас залежить, чи вона, як ми цього хочемо, скінчиться щасливо, або безприкладною в нашій історії катастрофою. Чи люди, яких припадок виніс на вершини українського правительства, схочуть це зрозуміти?»

* * *

В таких серйозних обставинах Центральна Рада рішилася 24 березня покликати до життя новий уряд у такому складі: *В. Голубович* – прем'єр; *М. Ткаченко* – внутрішні справи; *С. Шелухин* – суди; *М. Ковалевський* – земельні справи; *С. Коліух* – харчові справи; *Л. Михайлів* – праця; *М. Любинський* – закордонні справи; *Е. Сакович* – шляхи; *Клімович* – фінанси; *Т. Сидоренко* – пошта і телеграф; *В. Прокопович* – освіта; *Фещенко-Чопівський* – торгівля і промисл; *О. Лотоцький* – державний контролёр; *П. Христок* – державний секретар; *О. Жуковський* – військові справи; *Вульф Лацький*.³⁷

Як видно, в новому уряді були шість соціал-революціонерів: Голубович, Любинський, Ковалевський, Сакович, Христюк, і Лотоцький; та чотири соціал-демократи: Жуковський, Коліух, Клімович і Михайлів, а решта належали до інших, більше правих фракцій. Тому не диво, що граф Травтсмандорф звітував до Відня 6 квітня, що, хоч Рада держиться німецькими багнетами, даліше підтримує націоналізацію землі, селяни даліше озброєні, відчувається брак грошей, бо уряд ще не постарався про нові кліші.

10 квітня київські юристи внесли свій меморіал до уряду; в якому домагалися: *негайного заповідження загальних виборів і скликання Союму, який покличе до життя сильний уряд та подбає про організацію армії; а тим часом треба покликати до життя уряд зложений з самим фахівців і відкликати міністра Ткаченка з його посту міністра внутрішніх справ. Конче треба піднести повагу міністра справедливости, якого юристи підтримують. Врешті, переставити всі державні справи з революції на еволюцію і не торкатись церковно-національних справ.*

Юристи радили також деякі справи впровадити негайно, напр. заборонити неприхильну державі пресу; приймати до урядів тільки льяольних

³⁷ *Nahayewsky*, op. cit., Appendix, pg. 9 в дні 18-го квітня німецький Амбасадор фон Мумм вислав з Києва до міністерства закордонних справ у Берліні зашифровану телеграму, в якій говорилось, що ген. Іренер є готовий поінформувати німецькі військові найвищі круги про те, що не треба допустити до відбуття назначених Ц. Радою загальних виборів в цілі скликання Української Конституанти в дні 12-го травня 1918 року, бо він сподіється, що вона не буде прихильна німцям. Упадок цього Уряду — писав фон Мумм — буде кроком у темряву, то не знати чи це не спричинить великих забурень у цілій країні, від якої ми хочемо одержувати харчі. І виконання цього завдання вимагає великої організації, поборення нехиті селян, наладнання залізниць тощо. Крім того, ми самі з нашого боку не наладнали доставки наших товарів в обмін.

Якби справи погіршилися, *буде конечним установити уряд Генер. Губернатора.* Нагодою до зміни теперішнього уряду буде запланована демонстрація менших і більших землевласників, що відбудеться тут 15-го квітня (ст. ст.) тобто 28-го квітня (нового стилю). На всякий випадок ген. Іренер скріпив залогу міста, проти чого запротестував прем'єр Голубович.

людей; допильнувати, щоб в усіх урядах була уживана українська мова; на чолі всіх державних, міських і земельних урядів поставити лишень українців та звернути більшу увагу на протидержавну агітацію. І, як Ц. Рада цього не виконає, юристи перейдуть до опозиції.

Це був уже великий зворот направо. Офіціоз соціал-демократів «Робітнича Газета» подавала в тому часі, що селяни є проти соціалізації землі, а «Київська Мисль» писала, що до Києва приїздили 200 делегатів від селян Полтавщини в справі повернення приватної власності, але Рада цупко держалась своїх універсалів. Згаданий Травтсмандорф звітував у першій половині квітня, що *Українська Національно-Демократична Партія* під проводом ген. Скоропадського має за собою більшість хліборобів і плянує створити армію, якої взагалі не було, і хоче відновити загальну військову службу в Україні.

Вніч 23-24 квітня шеф штабу німецької експедиційної армії, ген. Гренер, скликав довірочну нараду, в якій взяли участь: полк. Штольцберг, предст. Господ. Комісії, нім. посол у Києві, фон Мумм; австрійський посол Форґач і від австр. війська, майор Фляйшман.

На тій нараді, щоправда, не поставлено поступити різко проти Ц. Ради, але деякі рекомендації були противні її суверенним правам, напр. не дозволити на організацію української армії доки німці будуть в Україні; німецькі воєнні суди каратимуть українських громадян за провини проти армії; висунено домагання усунути «непевні» елементи з уряду і розпустити всі земельні комітети; завести в Україні воєнне законодавство Центральних Держав; відновити вільну торгівлю продуктами і сирівцями; знести заборону вивозу та контролю залізниць; повернути в Україні право приватної власності і казати селянам платити за забрану в поміщиків землю; і, врешті, урегулювати справу валюти і її міжнародню вартість.³⁸

Ц. Рада на своїм неявнім засіданні рішила запротестувати в Берліні з приводу розпорядків ген. Айхгорна, жадаючи відкликати його з України, бо він нарушив суверенні права української держави.

Про тодішню політичну ситуацію в Україні говорить видатний соціаліст Микита Шаповал: «Апатія, безвольність, розклад, реакція — такі

³⁸ Nahayewsky, op. cit. Append., nr. 12. Дня 25-го квітня полевий маршал ген. фон Айхгорн, начальний командир німецьких військ в Україні, своїм наказом завів німецькі військові суди, що каратимуть за порушення публічного порядку, за злочини проти німецького і союзного персоналу і їх родин; заборонив публічні демонстрації, вести усну агітацію і в пресі, що може спричинити замішання; українські суди мають судити справи, що не підлягають німецьким судам; всі ці розпорядки обов'язують в хвилині їх оголошення. Штаб 27-го корпусу має провести цей наказ у дійсність.

головні риси тодішнього настрою, як влади так і суспільства. Що якийсь вихід мусів бути — для всякого було ясно, але мало-хто уявляв, що вихід зроблять німці. Не замінити тоді владу не можна було. Це було вимогою часу. Всі хотіли зміни влади, хоч ніхто не знав, на яку владу замінити».

Коли ж таємна «Організація Оборони України» схопила жидівського банкира Доброго в Києві, який тісно співпрацював в німцями, ген. Айхгорн завів в Україні німецькі, воєнні суди за акти терору проти німців та австрійців і їх прихильників. Він заборонив всякі публічні збори на вулицях та публікації занадто критичної преси. Він повторив своє домагання відкликати бригаду Натієва з Криму і казав обезброїти й розпустити 1-шу українську дивізію, сформовану з бувших полонених українців у Німеччині.

Врешті, під час нарад Ц. Ради відділ німецьких солдатів із штабу 27-го армейського корпусу під командою ген. Вацдорфа вдерся на залю нарад та арештував міністра війни Жуковського, мін. закордонних справ Любинського, міністра земельних справ Ковалевського, дружину міністра Ткаченка, команданта Київської міліції Богацького і шефа мін. внутрішніх справ Гаєвського.

Прем'єр Голубович пішов особисто до нім. посла фон Мумма протестувати і подорозі додому його придержали німецькі стежі, бо він не мав при собі жадного документу, що він є прем'єром України.

Це, безсумнівно, був акт неприязни німецької союзної армії, що перебувала в Україні на запрошення її правительства, тому посол фон Мумм і начальний командир німецької армії перепросили Український Уряд за цей неприємний інцидент. Він не лише був порушенням Берестейського договору, але й військової конвенції між Австрією й Німеччиною з 29 березня 1918 року.

На згаданому історичному засіданні Ц. Ради був схвалений проєкт нової конституції в Україні, що його мала апробувати й прийняти Конституанта, якої скликання було назначене на день 12 травня 1918 року. На тому ж засіданні проф. Михайло Грушевський був обраний першим президентом Української Народньої Республіки. Це були останні акти Центральної Ради.

Заки закінчимо розділ про Ц. Раду наведемо думки полк. Євгена Коновальця, командира корпусу Січових Стрільців, що охороняв Ц. Раду в Києві і знав особисто її найвидатніших людей, її змагання і працю. Він писав у своїх споминах: «Найбільше попеклись ми на нашій вірі в провідників тодішнього українського революційного руху. Вони користались у наших очах недосяжним авторитетом. І, хоч як боляче ми відчували їх нехіль до нашої ідеї, самостійної та незалежної Української Держави, а

про те ми не зневірювалися в них. Та швидко ми були примушені ставитися критичніше до діяльності діячів Ц. Ради, бо бачили наглядно, що їх політика вводить у краю, замість ладу, щораз більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, але веде державу до неминучої руїни... При всьому нашому недосвіді ми бачили ясно, що політика Ц. Ради, не дивлячись на сприятливі умовини, що заіснували по приході німців, не йшла по лінії позитивного державного будівництва. З другого ж боку, факт перебування німців в Україні, до чого причинилася Ц. Рада, повинен був заставити її шукати певного «модус вівенді» з німцями; тим часом діяльність Ц. Ради вказувала на щось протилежне». ³⁹

До цих думок лідера українського модерного націоналізму додамо ще думки його ідеологічного противника, С. Шемета, українського патріота й організатора «Вільного Козацтва», що від самих початків свого існування домагалася проголошення самостійної України. В своїх споминах він каже:

«Головну причину, чому українське державне діло в добі Ц. Ради, Директорії і Головного Отамана Петлюри представляється в такому кустарнім, мало серйознім вигляді, треба бачити в тому, що в ці періоди провід належав виключно і неподільно такій однобічній, майже виключно, по професії літераторській, нечисленній групі людей, серед яких не були представлені найважливіші фахові групи і соціальні шари нації». ⁴⁰

І тепер добре пригадуються нам слова «малороса» Безбородька з кінця XVIII ст. про те, що «в Україні пропав дух геройства, бо на місце козацтва прийшло школярство, на місце героїв прийшли кар'єровичі, що в ночі не вовки і в день не господарі».

Всі погодимося з тим, що держава для вдержання порядку всередині і для безпеки своїх границь мусить мати якусь силу — армію. Про таку силу дбають державні народи, бо вона хоронить їх перед агресією сусідів. Таку силу мають, кажучи модерним словом, «понад держави, як напр. Америка, Англія, хоч їх географічне положення є дуже вигідне і хоронить їх перед такою агресією».

Українська Центральна Рада була переконана, що Україна зі своїми відкритими границями і по двохсотлітній неволі вдержить свою самостійність без армії, тільки сильною вірою в соціалістичне братерство. І це було її непростимою помилкою і гріхом проти своєї нації, бо через те була змарнована рідкісна, добра нагода відродження і закріплення своєї державности.

³⁹ Коновалець, Е., цит. праця, 1948, ст. 5-8.

⁴⁰ Шемет, С., «За велич Нації», Львів, 1938, ст. 27.

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ
УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА

1. Напередодні перевороту

Приїзд союзних армій в Україну допоміг прочистити її від большевиків, а водночас на український нарід спали нові тягарі й обов'язки. Мир України з Центральними Державами в Бересті був заключений не через сентиментальні чи гуманітарні причини, але з державних рацій. Нові союзники, а головню Австрія, по кількалітній війні опинилися перед маревом голоду і їм був потрібний український хліб, тому й мир у Бересті дехто називав «хлібним миром».

В наслідок домагання Уряду Центральної Р а д и союзники дали своїх синів і велику кількість воєнного матеріялу і за те вимагали хліба, щоб рятувати своїх людей від голодової смерти. Цю справу мав унормувати взаємний торговельний договір. Що й сталося.

Допомігши очистити Україну від московських большевиків, союзники вимагали від свого нового партнера сповнення частини його зобов'язань. Австрійський представник у Києві, граф О. Форґач і німецький представник, барон фон Мумм, мали докладні інструкції своїх урядів у цій справі. Треба підкреслити, що німці виказали більше такту і вирозуміння, як австрійці.

На основі окремої військової конвенції з 29 березня 1918 р. між ними австрійські війська мали перебувати на Волині, Поділля, Катеринославщині, Херсонщині, включно з містом Одесою, а німці були в інших губерніях, включно з Таврійською та Кримським півостровом. В серпні 1918 року австрійська східна армія в Україні начислювала чотири корпуси і дві самостійні дивізії, а німецька в тому самому часі мала двадцять дивізій. Присутність такої великої військової сили мусіла вплинути на внутрішні відносини в Україні.

Досі згадано, що уряд Ц. Ради не був у силі опанувати провінції, тому там не було правильної цивільної адміністрації. По селах рядили «революційні комітети» і «селянські спілки», що своїм найвищим завданням уважали поділ поміщицьких десятин згідно з 3-ім і 4-им Універсалами, а при тому відбирали навіть землю від заможніших селян. Винничен-

ко свідчить, що в тому самому часі ніхто не платив державі податків, так що міністерські урядовці в Києві довгими місяцями працювали без платні і жили на голодових пайках, по кількох ув одній кімнаті.

Від поміщиків відібрано добра, але вбогі селяни не мали змоги засіяти новонабуту землю в цілості; а можна думати, що деякі з них зумисне не хотіли цього робити в переконанні, що в воєнному часі вони нічого не зможуть купити за надвишку своїх продуктів. Ця обставина зменшувала збір збіжжя в час жнив 1918 року. Цей невідрадний стан погіршувало відбирання церковних і монастирських земель, бо охолоджувало настрої духовенства і віруючого народу, в яких свідомості ці землі були нетикальними. Від непам'ятних часів їхні побожні предки офірували ці землі Церкві на вічність.

Члени Ц. Ради не брали до уваги всіх тих справ, бо в своїй «літераторській» ревності й упертості рішили насадити в Україні соціалізм проти волі більшості селянських мас. І це вони продовжали робити після приходу союзних військ в Україну, напр. голосною була заява від 1-го березня про повну піддержку двох останніх універсалів.

Щогірше, останній соціалістичний уряд, Всеволода Голубовича, почав явно й енергійно виступати проти національно-державних почувань частини інтелігенції, яка не погоджувалась з тодішнім станом речей, так що соціалісти-федералісти та самостійники відкликали своїх людей з уряду, напр. Шелухина, Лотоцького, Прокоповича, уважаючи кабінет Голубовича «нездібним рядити державою».

Крім тих труднощів, польські поміщики засипали австрійських урядовців своїми просьбами про дозвіл вертатись на свої, вже знаціоналізовані добра в Україні. Вони дораджували австрійським властям відбирати їх від селян і завести в Україні окупаційний режим. Найбільше алярмував Відень посол з Варшави, Уґрон, що посилав письма про «варварське переслідування поміщиків» і що між ними і селянами йде формальна війна.

Одначе, на початку травня радник фон Фльотов зробив такі завваги про жалі поміщиків: 1) внутрішні і міжнародні політичні справи не дозволяють легковажити незалежність України, чого хотіли б польські поміщики, тому перейняття їх ланів владою є виключене. 2) Австрія не може вести польську, односторонню політику. Австрійська політика є консервативна і поміщикам не буде зроблена кривда; привернення приватної власности, аграрна реформа і продукція не зразу можуть бути привернені в Україні. 3) Хай поляки зрозуміють, що історичні події величини революції в Україні і деінде, не можна стримати в їх діянні. Хай поляки подумують, якою важкою була б доля їх поміщиків, якби війська

Ц. Держав не прийшли в Україну. Зрештою, останні події в Києві кажуть надіятись, що звідти поволі зникне радикалізм.

Врешті, п. фон Фльотов інформував мін. Буріяна, що польські дідичі в Україні в царських часах були промосковської орієнтації і завжди попирали царський режим в його політичних ходах проти Австрії, тому не мають жадного морального права очікувати помочі від Австрії. І, цікаво, мін. Буріян підкреслив останнє речення. Але акція поміщиків і їх вплив на військо утруднювали важке положення українського уряду, який наважився продовжати соціалістичні експерименти.¹

Поміщики в своєму меморіялі до Відня доводили, що якби було повернене право приватної власности в Україні, то експорт збіжжя був би задовільний. В багатьох місцевостях вони організували свої ватаги пройдисвітів і зброєю почали стягати з селян контрибуції. Такі «карні експедиції» були роблені в порозумінню з австрійцями, а згодом з німцями.

Винниченко в своїх спогадах каже: «А тут же друга частина есдеків (на чолі з головою хлібного бюро, М. Поршем) енергійно піддержувала есерів і запевняла, що соціальна революція не скінчилась і що не треба вступатись із своїх посад. З німцями треба поводитися строго; хай не забувають, що вони — слуги української влади. Український пролетаріят і революційне селянство вірять українській владі і не дозволять німецьким імперіялістам порушити їхні революційні здобутки.

«Есери, слухаючи цю пустопорожню, нециру фразеологію, задоволено плескали всяким Поршам у долоні і кидали визиваючі погляди німецьким імперіялістам».²

Цьому прислухувались і приглядались союзні дипломати і військовики та відповідно інформували уряди в Берліні й Відні, при тому вияснюючи, чому досі не було підписано торговельної конвенції з Україною і чому не їхали поїзди з українським хлібом.

В однім з таких рапортів до Міністерства Закордонних Справ у Відні читаємо: «Перш за все, Раді стоїть поперек дороги її власна програма.

¹ *Ereignisse in der Ukraine*, II, pp. 332-334, 339-346.

² *Дорошенко*, Спомини, ст. 215-239; *пор. Христюк, Павло*, Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920, II, Відень, 1921, ст. 124. «В Центральній Раді готувалась змова — пише Дорошенко — висадити її з середини. До тієї змови пристали, крім большевиків, ще ліві ес-ери, ес-деки (тобто соціал-демократи) незалежники. Історик української революції зберіг для вдячних нащадків імена цих шановних патріотів: Полозов, Любченко, Еланський, Михайличенко, Шумський, С. Бачинський, Северцов, Одоєвський... Ці панове утворили плян "насильного скинення Ц. Ради й оголошення радянської влади», як оповідає згаданий історик (проф. Дорошенко має на думці П. Христюка - І.Н.). Але плян не вдався і ініціатори були арештовані в приміщенні самої Ц. Ради на засіданні ес-ерівської фракції з наказу команданта міста Києва, Ковенка».

Провідною ідеєю пануючої соціал-революційної партії є скасувати приватну власність і забрати приватне добро на користь держави, з одного боку, та водночас задоволити претенсії поодиноких людей до держави на рівне і достатнє забезпечення прав, з другого боку. У висліді, зовсім природно, повний застій продукційної господарської діяльності. Ніхто не працює, бо ніхто не є певний, що матиме користь з овочів своєї праці; але кожний сподівається від загалу, що він подбає про нього в потребі.

«Селянин оре стільки новонабутої землі, скільки потрібно йому і його родині, не знаючи, хто збиратиме врожай. Копальні і фабрики стоять бездільно, торгівля завмерла, всюди непевність і це є не тільки в наслідок безсильности уряду, але конечним наслідком основної точки його програми, що паралізує всеньке господарське життя.

«Військова сила Ц. Держав, навіть якби її піднесено до більшої величини, не принесе конечної зміни. Виконні органи могли б покласти кінець хаосові й анархії, але лишень тоді, коли будуть оруддям сильного, життєздатного і правного уряду. Як довго кажемо нашому війську підтримувати працю і програму Ц. Ради, що є подібні комуністичним, так довго не може бути мови про якенебудь покращання стосунків... Селяни мають тепер усе, усю відібрану від поміщиків землю і хлібну резерву, і вони творять величезну більшість населення краю. Відібрати від них землю неможливо і немає сили примусити їх віддавати хліб... доки не буде законно визнана приватна власність і щойно тоді можна буде забезпечити збут надвишки продуктів дорогою торгівлі.

«В іншому положенні є Німеччина, що веде українофільську політику з ясною метою створити на сході якнайбільшу протывагу Польщі. Консервативні (праві) і військові чинники Німеччини глядять на Польщу, як на свого майбутнього ворога і, очевидячки, там не думають зривати з Україною з огляду на Польщу. Такої політики ми не можемо вести з різних причин, а хто-зна, чи не будемо змушені обрати Польщу проти України».³

Отож, маючи такі нещирі наміри супроти України, австрійський дипломат радив своєму урядові домовитися з німцями якби-то змусити українських соціалістів привернути право приватної власности в Україні; а якби цього не вдалося зробити по добрій волі, тоді треба притягнути до уряду незадоволені, більш консервативні елементи. Основою такої австрійської політики був ляк перед голодом, напр. міністерство вислало, 3 квітня 1918, телеграму до графа Форгача, де була мова про неминучу

³ *Ereignisse in der Ukraine*, I, pp. 315-319, 319-326, 333-339.

голодову катастрофу в Австрії, як нехайно не прийде бодай 50 тисяч вагонів із збіжжям з України.

В тому самому часі в Україні почав зростати в силу хліборобський рух, що поволі почав переходити в опозицію до уряду, напр. 25 березня в Лубнях на Лівобережжі відбувся конгрес «Партії Хліборобів — Демократів», що поставився дуже критично до земельної політики Ц. Ради. З-поміж двох тисяч делегатів конгрес вибрав двісті уповноважених під проводом С. Шемета їхати в Київ і говорити з Ц. Радою. Одначе, їх не схотів прийняти президент Грушевський, тому ця партія постановила скликати до Києва свій Всеукраїнський Конгрес. Подібно в Харкові 17 квітня, відбувся конгрес делегатів більших і менших землевласників, промисловців і купців, що домагався уступлення Ц. Ради, бо вона вже виконала своє тимчасове завдання і не є вже законодавчим органом України і хай її уряд не видає жадних законів і запорядків аж доки весь народ не установить своєї законної влади загальними, демократичними виборами. Теперішні міністри не мають довір'я у населення, бо не мають потрібних кваліфікацій до такого високого уряду.

По націоналізації землі й скасуванні права приватної власности, ранше чи пізніше, треба було цього сподіватися, хто знав занадто індивідуалістичний характер українського народу. Самозаховавчий інстинкт народу підсував йому думку: як можна було відібрати землю від більших чи менших власників і від церкви без винагороди й викупу, то можна буде відібрати землю від малоземельних селян, як це згодом вчинили большевики. І якби хтось ще сьогодні хотів боронити політику Ц. Ради, мовляв, вона мала на оці добро селянських мас, то лиховісна історія примусової колективізації 1930-их років, під час якої згинули к. 6 мільйонів селян в обороні права приватної власности, цьому противоречитиме.

І в західно-європейських народів були тоді й є сьогодні соціялісти і комуністи, але ніхто з них і досі не відважився на експеримент нищення права приватної власности, що є основою західно-християнської цивілізації.

Земельна політика Ц. Ради була причиною погіршування стосунків між нею і союзниками, яким, як видно з рапортів, не бракувало доброї волі. Урешті, німецькому начальному командирові військ в Україні, фельдмаршалу Айхгорнові увірвався терпець і він без попереднього порозуміння з Радою видав запорядок, що селяни одержуватимуть за свої продукти заплату, але як хто з них візьме стільки землі, що не буде в силі її засіяти, буде покараний. Де ж самі селяни не матимуть змоги засіяти всю землю, там повинен це вчинити поміщик, її попередній власник, без

нарушування закону про націоналізацію землі, але тоді селяни мусять йому віддати живий і мертвий інвентар враз з насінням на засів землі. Всякі грабежі будуть безмилосерно карані.

Ц. Рада виступила проти вмішування німців в українські справи, а земельний міністер М. Ковалевський зрезигнував зі свого посту. Рада звернулася до народу з закликом ігнорувати оте запорядження німців. Це довело до загострення, так що люди сподівалися заведення німецького воєнного режиму в Україні, але скінчилося на протестах барона фон Мумма: німецький уряд не хотів зробити з України свого нового ворога.

Відмітимо голос німецького історика і державного мужа, А. Шмідта, що написав меморіал своєму урядові вже в часі гетьмана Скоропадського. Він писав, що гетьман, хоч з українського роду, не давав гарантії українським політичним партіям, які поділили поміщицьку землю, тому вони відмовилися від співпраці.

В наслідок цього гетьман звернувся до партії кадетів в Україні, яка з тактичних причин дала йому своїх людей до міністерств. І так заіснувала ситуація, що українська держава має бути вдержана людьми, що її енергійно поборювали. Тимто українські партії є переконання, що «кадети» носитимуть український однострій доки в Москві буде большевизм.

Така ситуація в Україні невідрадна, бо всі партії, що підтримували соціально-революційну господарку були проти уряду Голубовича, який загнався задалеко в націоналізації землі. Політика соціал-революціонерів: «концесіями ламати вістря большевицької агітації в Україні», попала в неласку і решта партій визнали, що підтримувати кабінет Голубовича буде нельояльним і нечесним супроти німців, як Шмідтові говорив один провідник соц.-демократів у Києві.

Коли ж урядує неукраїнський кабінет, то німецька політика ясна: Німеччина мусить вести в Україні політику, яка говоритиме народові, що ми в політичному, господарському і культурному відношенні заступаємо інтереси України.

Інакше кажучи, ми мусимо домагатись від уряду гетьмана далекосяглої земельної реформи, що дасть українським селянам землю московських і польських поміщиків, рішучу українізацію Церкви і школи. Узагалі, дасть демократичний лад, інакше російські й польські елементи зачнуть грати велику ролю.

Як з німецького боку ця лінія буде вдержана, тоді важлива для німців, «хлібна справа» буде осягнена без труднощів. І так, а не інакше, українська держава стане життєздатним і сильним членом Середньої Європи, бо своєю внутрішньою консолідацією і своєю господарською надвишкою і земними багатствами дасть свій внесок цій системі держав.

Так думав німецький державний муж, історик і демократ, якого думки лягли в основу німецько-українських стосунків 1918-го року; тому представники збройної сили не відважились завести в Україні німецьку окупацію.

* * *

В тому часі широку діяльність розгортала політична, консервативна партія «Українська Громада», заснована ген. Павлом Скоропадським. Між її членами були бувші «Вільні Козаки» і вояки 1-го Українського Корпусу, якого він був організатором і командиром. Вони ширили між народом переконання, що тільки «влада сильної руки» може завести лад і порядок, і поволі дасть собі раду з вміщуванням німців у внутрішні справи України. Найкращою формою такої влади в Україні може бути історичне гетьманство, яке ще жило в пам'яті народу.

«Громада» ввійшла в співпрацю з «Українськими Хліборобами Демократами», які вже були назначили свій конгрес до Києва на день 28-го квітня 1918 року. Докладне зіставлення подій другої половини квітня того року вказує, що вже в тому часі німці втратили терпець і були рішені на дуже драстичний крок, включно з заведенням воєнного режиму в Україні, але до цього ніяк не хотіли допустити німецькі політичні партії з огляду на міжнародне ускладнення і можливість партизанської війни в Україні.

Німецькі дипломати і генерали почали розмови з ген. Скоропадським, бо їх найбільше інтересувало, чи в випадку державного перевороту він лояльно захоче постанови Берестейського миру, а при тому домагались скликання Установчих Зборів в Україні, як настане спокійніший час. Вони настоювали, щоб за злочини населення проти союзного війська карали винних їх власні суди; як також скасування «Земельних Комітетів», яких функції мали перебрати державні установи. Доки Україна не установить своїх воєнних законів, діятимуть закони союзників. Згідно з миром у Бересті має бути встановлений товарообмін України з Ц. Державами. Право приватної власности має бути привернене, а селяни мають заплатити за забрану землю. Союзники погоджувались на організацію нової, української армії.

Ці умовини були представлені ген. Скоропадському, а по його обранні на гетьмана його представники, прем'єр-номінат М. Устимович і його товариш Балто, взяли участь у конференції з представниками союзників і там прийняли згадані умовини із застереженням до деяких пунктів, пороблених гетьманом, що мали бути вияснені згодом в окремих конвенціях. При тому німці домагались включення до кабінету

членів українських лівих політичних партій, щоб таким способом легше досягнути консолідацію краю. Дозвіл на формування української армії був, як рапортував австр. дипломат, «осолодженням гіркої пілюлі», що її подали гетьманові німецькі союзники.

2. Ген. Павло Скоропадський — Гетьман України

В понеділок, 29 квітня 1918 відбувався в Києві Конгрес організації-партії «Українських Хліборобів Землевласників», на який з'явилися 6,432 уповноважених делегатів з усіх сторін України, а всіх учасників подають к. 8 тисяч. Під час нарад ген. Павло Скоропадський через аклямацію був обраний «Гетьманом всієї України». Приймаючи вибір, гетьман сказав: «Панове, я дякую Вам за те, що Ви довірили мені владу. Не для власної користі беру на себе цей тягар тимчасової влади. Ви ж знаєте, що всюди шириться анархія і що лишень тверда влада може завести лад. На Вас хлібороби, і на статечних кругах населення я буду спиратися і молю Бога, щоб дав нам силу і твердість врятувати Україну».⁴

По виборі гетьмана всі делегати перейшли до собору Св. Софії і там Владика Нікодим довершив обряду намазання новообраного гетьмана на володаря України, а потім відслужив Молебень. Водночас члени військової організації під командою ген. Дашковича — Горбацького перебирали державні уряди та установи майже без спротиву.

Своє становище гетьман Павло вияснив у маніфесті «До Громадян України», описуючи останні події і вияснюючи причини його згоди прийняти вибір на гетьмана.

«Українська держава — писав гетьман — опинилась над краєм пропасті і лише завдяки помічній руці союзників, що вірні даному слову і сьогодні борються за лад і спокій в Україні. При такій підтримці постала надія, що віднова порядку в краю і оживлення господарства стануть на нормальний шлях. Одначе, надія не сповнилася. Українське правительство не дописало. Непорядок і анархія панують у краю, господарська криза і безробіття ростуть з дня на день, так що в багатій коліс країні є загроза голоду.

В такому положенні коли Україна стоїть перед новою катастрофою були занепокоєні працюючі верстви населення і вийшли з категоричним домаганням: негайно створити таке правительство, що могло б загарантувати населенню спокій, законність і можливість продуктивної праці.

⁴ *Дорошенко*, цит. праця, II, стор. 37.

Як вірний син України, я рішився послухати заклик і часово взяти в свої руки владу. І оцим заявляю себе гетьманом України.

Управу краю зорганізує іменований мною Кабінет Міністрів, докладно заховуючи приложені тут закони про тимчасовий державний порядок України.

Центральна Рада і Мала Рада — запорядкував гетьман як і всі крайові комітети з сьогоднішнім днем перестають діяти. Міністри і їх помічники є звільнені, а за всі інші урядовці державних установ залишаються на своїх місцях і продовжують свою працю.

В найближчому часі появиться закон про порядок виборів до Союму України, а до того часу дбатиму строго про порядок і законність у краю і вимагатиму негайного виконання всіх запорядків правительства і пошани до авторитету уряду, а при тому не буду лякатись застосувати гострі середники.

Маніфест привернув право приватної власности, як основу культури і цивілізації, а всі запорядки бувшого правительства, як і тимчасового уряду в Петрограді, що це право знесли чи обмежили, були скасовані. Була привернена повна свобода продавати і купувати землю».

Гетьман заповів, що вийдуть закони, які забиратимуть землю від поміщиків і за винагородою даватимуть безземельним селянам, а він дбатиме про добробут працюючої кляси. Особливу увагу він зверне на справедливість і поправу умов праці залізничних працівників, що в найважчих обставинах ані на годину не покинули свою відповідальну працю.

Гетьман давав повну свободу в економічній і фінансовій ділянках і широку можливість приватній ініціативі. Він закінчив свій маніфест словами: *«Я бачу всю трудність праці, що стоїть передо мною і благаю Господа, щоб дав мені силу сповнити те, що вважаю моїм обов'язком супроти моєї Української Батьківщини в цих надзвичайних і критичних часах. Я далекий від якихнебудь особистих аспірацій і маю єдину ціль: користь і щастя народу і краю. В цій свідомості взиваю всіх громадян України, без огляду на національність і віру, допомогти мені і моїм співробітникам в нашому важкому і відповідальному ділі»*.⁵

З приложених думок маніфесту гетьмана Павла можна відчути, що він здавав собі ясно справу, яка важка і відповідальна праця ждала на нього в кількох найближчих місяцях. Він знав, що цю важку ситуацію погіршуватиме обставина, що гетьман буде в середині між двома ворожими таборами: українськими соціалістичними партіями Ц. Ради і австро-

⁵ Там само, II, стор. 49-50.

німецькою армією, що сиділа по українських містах і селах, маючи на цілі якнайбільше призбирати і вивезти з України харчів для свого «фатерлянду».

Хоч, щоправда, начальник штабу Київської округи, полк. Сливінський, та кінний відділ під командою полк. Аркаса зразу віддали себе наказам гетьмана, але галицькі Січові Стрільці солідаризувалися з соціалістичними партіями Ради і перейшли в опозицію до гетьмана. Вони думали, як писав їх командир Євген Коновалець, що люди гетьманового оточення не будуть широко працювати для України.

Коновалець у своїх споминах пише дослівно так: «На підставі моїх спостережень, я прийшов до висновку, що Павло Скоропадський це людина чесна, але дуже слабовільна, українському народові та його справам дуже й дуже далека; видно було, що гетьман завзято вчився української мови, бо від часу першої моєї розмови з ним до наступної зробив великі поступи; майже в кожній розмові зі мною він підкреслював, що керується лише добром України і нарікав, що українці не хочуть його підтримувати, але одночасно оточував себе людьми крайно ворожими до всього українського і майже сліпо слухав їх порад і вказівок».⁶

І це було причиною, чому «Січові Стрільці» розформувалися; але 20 серпня вернулись на службу гетьмана і відіграли важливу роль в поваленні його режиму.

Гетьман Павло Скоропадський, як ми бачили в маніфесті, відсунув соціалістичні партії Ц. Ради від влади, завів монархістичний, тимчасовий режим, обіцяючи приготувати і перевести демократичні вибори до Союму і щойно Союм мав завести форму правління в Україні. Українські ж соціалісти ніколи не простили йому їх відсунення від влади, тому гетьман став одною з найбільш контроверсійних осіб нашої нової історії.

Гетьман Павло походив із старовинного українського гетьманського роду, але він, як і члени інших українських старовинних родів, був вихований на чужині.⁷ Усе ж у його родині ще жила українська традиція, напр. його дядько, будши членом російської Думи, виступав в обороні українського народу. Сам гетьман каже про себе так: «Зрозуміло, що я пішов тим шляхом, до якого ближче всього було моє серце. Цей шлях вів до України. Ішов я без честилюбних замислів, від етапу до етапу, поступово, все більше й більше приймаючи той український світогляд, який і

⁶ Коновалець, Е., полк., Причинки до історії української революції, 1948, стор. 9-10, 11.

⁷ Його тета, Єлисавета Скоропадська-Милорадович, рідна сестра його батька Петра, була знаною українською діячкою XIX ст., напр. вона причинилась до заснування НТШ у Львові 1873 року і дала 8 тисяч рублів на купно друкарні для нього.

привів мене до ідеї української державности. Мене завжди цікавило минуле України, але я не приймав участі в новітнім українським русі».⁸

В хвилині його вибору на гетьмана йому було 42 роки. Змалку він був з корпусу пажів, потім служив у гвардійській кінноті, а в час японської війни був уже командиром полка. Під час 1-ої світової війни командував гвардійською бригадою, потім дивізією, та 5-ою кінною дивізією, а врешті 34-им армійським корпусом, що по переведеній українізації одержав назву 1-го Українського Корпусу. Уряд Ц. Ради іменував його начальним командиром збройних сил Правобережжя, але не договорившись із соціалістичними міністрами, які легковажили армію, він зрештував з свого посту і почав організувати «Вільне Козацтво», що на своєму з'їзді обрало його своїм головним отаманом. Його ділом була політична організація «Українська Громада», завдяки якій він був обраний на гетьмана.

Сам гетьман Павло був скромний і до людей прихильний, але у важких моментах бракувало йому рішучості та послідовності. Він залюбки убирав козацько-гетьманську білої барви уніформу. В своїй резиденції мав приватну каплицю, в якій він сам з родиною, його міністри і високі військовики брали участь у богослужбах. Австрійські дипломати згадують, що по богослужбі гетьман «христосувався» з людьми свого найближчого оточення і з того вони заключали, що він задумує завести в Україні дідичну монархію. Вони згадують, що навіть українські соціалістичні провідники особисто гетьманові не закидали нічого і були готові прийняти його, якби він згодився бути українським президентом.

Як гетьман розумів свій український патріотизм, вияснюють нам його слова, надруковані 1922 року: *«В національному питанні я вважав потрібним найсильніше підтримувати українські національні змагання, але не культивувати в українців особливої ненависті до Росії і не накидати силоміць українську культуру, знаючи, що для розвою всякої культури далеко більше корисний її повільний, органічний зріст, ніж поверховне і примусове прищеплювання. Засвоєння українцями шовіністично-націоналістичних тенденцій я вважав з державного боку шкідливим, бажаючи натомість, розвитку територіяльно-державницького патріотизму».*⁹

І це в деякій мірі вияснює політику гетьмана і причину, чому відкидали її українські соціалісти і націоналісти. Від них часто чуємо закид, що гетьман не знав добре української мови. Безсумнівно, будучи вихованим на чужині і як царський генерал, гетьман привик був говорити по москов-

⁸ Скоропадський Павло, *Гетьман*, в «Хліборобській Україні», 1922-23, стор. 3.

⁹ *Там само*, 1924-25, ст. 65.

ському, але своєї рідної мови він не занехав. Подамо свідчення Евтимовича, що знав гетьмана. Він каже: «На цьому місці варта ствердити, що гетьман увесь час говорив українською мовою, у доброму полтавському говорі, зовсім не гірше від тогочасного українського пересічного інтелегента, а всі запевняють, що він не знав української мови, — це наївна несвідомість або злослива вигадка».¹⁰

Багато наочних свідків стверджують, що гетьман добре знав рідну мову і шанував її, як мову народу, якого він був володарем, напр. під час його відвідин у німецького кайзера Вільгельма II він усі свої публічні промови виголошував по-українському.

Вартим уваги його письмо з 30 квітня, тобто один день після перебрання ним влади, яке він написав і передав українським хліборобам — демократам. Там він писав: *«Вірні сини України, добрі брати мої, коли в такий момент я взяв владу до своїх рук, то це для того, щоб збудувати Україну, до кінця днів моїх бути вірним сином дорогої нашої Неньки і всіми силами боронити державні і національні права українського народу. Прошу і даю вам наказ, Брати, вірно і щиро служити Незалежній Українській Державі нашій. Українська Державна Рада буде скликана зараз після того, як настане спокій в Україні. Прошу і приказ даю вам, допомогти мені якнайшвидше завести добрий законний порядок в Україні. Думки, висловлені у Вашій заяві, це взагалі, мої думки. Буду дбати об тім, аби по зможі сил і обставин задоволити Ваші бажання, дорогих серцю моему селян-хліборобів. Кличу Вас усіх, не жалиючи сил і здоров'я, до енергійної праці у відбудові Української Держави, ладу і спокою на Україні. Амінь»*.¹¹

Водночас з маніфестом гетьман проголосив тимчасові закони, що мали бути якби «Великою Хартією» Гетьманської Держави і мали обов'язувати до хвилини, коли народ у загальних демократичних виборах вибере Сойм, який остаточно вирішить форму правління в Україні.

¹⁰ *Евтимович, В.*, За Великість Нації, Львів, 1938, ст. 144; *пор. Марголін, А.*, Украина и политика Антанти — Записки еврея и гражданина, Берлин, 1922, ст. 60 і слід. Марголін, один з найвидатніших жидівських політиків і громадських діячів в своїх цікавих споминах оповідає, що в травні 1918 року він був обраний членом кримінального відділу Найвищого Суду України. Він був одним з 4-ох обраних, який не знав української мови, тому одержав дозвіл покищо писати свої рішення по-російському, але з виразним зазначенням, що перед впливом одного року він мав вивчити українську мову і тільки її уживати. Він опанував українську мову так, що в часах Директорії був товаришем міністра і прем'єра Чехівського, а потім членом Української Мирової Місії в Парижі, а згодом українським послом у Лондоні. Дипломатичним секретарем тієї місії був також жид, д-р М.Л. Вішніцер. Подібно жидівські студенти, Кулішер, Рабінович та Ілузман, були секретарями українських посольств.

¹¹ *Дорошенко*, цит. праця, II, ст. 40.

Ця тимчасова «Хартія» включала 44 параграфи, поділені на кілька речевих розділів. Перший з них мав вісім параграфів про владу гетьмана: вся влада в державі належала гетьману і без його затвердження жадний закон не має сили. Він іменує прем'єра, що творить свій кабінет, а гетьман його затверджує і розпускає. Гетьман веде закордонну політику і є начальним вождем українських збройних сил. Він має право дорогою ласки звільнити засуджених від кари. Всі закони і заповідки гетьмана мали бути підписані прем'єром і дотичним міністром.

В другому розділі було сказано, що пануючою релігією в Україні є християнська православна віра, але громадяни всіх інших вір мають в Україні повну свободу.

В третьому розділі була мова про права й обов'язки козаків і громадян. Вони мали: боронити Україну, платити податки і нести інші тягарі. Їх особисту свободу хоронили закони: ніхто не міг незаконно ув'язнити громадянина; кожний громадянин сам обирав собі працю і місце осідку; йому прислужувало право приватної власності; кожний користувався свободою зборів і вислову своїх думок у письмі й слові, і міг заснувати свою організацію.

Четвертий розділ вивчав законодавство в Україні: воно обов'язує всіх громадян однаково, як і людей інших національностей, що живуть в Україні. Закон може бути знесений іншим законом, і по його проголошенні ніхто не може оправдувати себе незнанням. Закони схвалені Радою Міністрів підписує гетьман. Міністри дають вяснення і завваги до законів.

П'ятий розділ містив постанови про владу Ради Міністрів, яка мала керувати підготовою законів і мала найвищу виконну владу; всі її справи вів державний секретар; прем'єр, міністри і директори департаментів відповідали про свою працю перед гетьманом. За недотягнення чи промахи в уряді прем'єр потягав міністрів і інших відпов. урядовців до відповідальності.

В 6-ому розділі говорилося про уповноваження Фінансового Комітету (чи Комісії), іменованого гетьманом, до якого входили: прем'єр, міністер фінансів і державний контрольор. Комісія рішала справи фінансової політики держави, яку апробував або відкидав гетьман.

Останній розділ говорить про Найвищий Суд у справах законодавства та адміністрації. Він проголошує закони і заповідки, видані Радою Міністрів і дбає про їх корисність громадянам. Предсідника Найвищого Суду і суддів іменує гетьман.¹²

¹² Там само, ст. 50-53.

Зміст гетьманського маніфесту, його письма до громадян України, як і його «Хартія», проголошені по перебранні ним влади в Україні, дають основу думати, що гетьман Павло клав на першому місці інтерес української держави і добре визнавався, що потрібне до її закріплення.

Перш за все, як «помазаний» володар, він нікого не виключав від співпраці і просив всіх людей доброї волі, включно з соціалістами Ц. Ради, допомогти йому відбудувати край.

З документів австрійських і німецьких державних архівів видно, що цивільні та військові представники обох союзних потуг при кожній нагоді і в час кожної розмови з гетьманом настоювали, щоб до першого його кабінету він покликав українських патріотів, хочби соціалістів, як це був звичай у західній Європі, інакше не можна буде здійснити консолідацію всіх політичних сил краю. Гетьман годився на те, але ці люди ставили свої тверді умови, яких гетьман не хотів прийняти, лякаючись, що крім критики і духа незгоди, вони не внесуть нічого позитивного в будові нової держави, бо між ними не було фахівців. Про це рапортували дипломати своїм урядам, тому обидва союзні монархи зволікали з формальним визнанням гетьманського режиму в Україні, і тому далі висіло над нею марево військової окупації, як про те звітував шеф Ген. Штабу, ген. Вальдштетен, міністрові закорд. справ Буріянові у Відні.

Український довголітний парламентарист і міністер Західньої Української Республіки, д-р Лонгин Цегельський, що добре визнавався в справах Ц. Ради, написав у своїх споминах: «Ми з серця бажали гетьманові успіху, бо вірили, що він одинокий може ще доконати чогось позитивного на Великій Україні. Ми старалися впливати на його соціалістичних та республіканських опонентів, щоб вони погодилися із гетьманом та помагали йому (а бодай не перешкоджували) будувати Українську Державу. Придніпрянську соціалістичну інтелігенцію: Грушевського, Винниченка, Петлюру, Мартоса, М. Шаповала, Ніковського, Єфремова і інших (уважали ми в Галичині) нездатною до позитивного державного будівництва. Це були інтелігентські доктринери, що висіли в повітрі, люди без ніякого зміслу реальности. А це найнебезпечніший рід людей у кожній молодій нації».¹³

Ця опінія Л. Цегельського, що добре знав членів Ц. Ради і її уряду, та впродовж одного року слідив уважно за їх працею, має свою вагу, бо віддзеркалює думку галицьких політичних діячів національно-демократичного табору, якого він був видатним членом.

Заки зачнемо говорити про монтування і діяльність першого геть-

¹³ Цегельський, Л., д-р, Від Легенди до Правди, Філядельфія, 1960, ст. 76.

манського кабінету, згадаємо ще, що починаючи з травня 1918 року гетьману Павлові закидали його політичні опоненти і масовими летючками та відозвами ширили про нього поголоску немов би він тільки вдавав українського патріота, а в душі завжди був за «єдиною і недемілою». І, хоч подані вже досі письма самого гетьмана цьому суперечать, ми подамо тут опінію одного з найвидатніших царських людей, генерала Врангеля, який згодом боровся на Причорноморі проти большевиків, реорганізуючи недобитки армії Денікіна.

Врангель у своїх споминах згадує про гетьмана Павла, якого знав із служби в царській армії. Отож під час його побуту в Києві, гетьман Павло хотів звербувати його до української армії. Врангель каже, що Скоропадський почав гаряче доказувати мені, що Україна має всі дані для створення самостійної і незалежної держави; що стремління до самостійности давно жило в українському народі, а за останніх багато років в тому напрямі посилено діяла Австрія й овочі тієї праці без сумніву досить значні. *Врешті, він почав доказувати, що об'єднання слов'янських земель Австрії й України, і створення самостійної і незалежної України є єдиною ціллю його життя.*

Така висока ціль, виявлена в приватній розмові з московським генералом, свідчить про ментальність гетьмана Павла, як українського державника, що вірив у своє покликання: об'єднати всі українські землі, і це було ціллю його життя. Намагання гетьмана вербувати до українського війська фахівців, а в тому москалів, що були досвідчені в державному чи воєнному ділі, свідчить про його державно-територіяльний патріотизм, яким і досьгодні керуються державні народи і це виходить їм на добро. Гетьмана Павла через те посуджували в зрадї українського народу.

3. Перший гетьманський кабінет

Після перебрання влади гетьман уповажнив М. Устимовича-Сахна говорити з українськими політичними партіями і скласти чисто український кабінет, але він не міг з ними договоритися. По цьому неуспіху гетьман дав те саме завдання проф. М. Василенкові, але й йому не вдалося змонтувати чисто-українського кабінету через упертість соціалістичних лідерів, що не довіряли гетьманові ані його прем'єрам-номінатам, які, хоч і не належали до партій Ц. Ради, але на свій лад любили Україну і готові були їй послужити.

Залишився зміст промови-заяви Василенка, виголошеної на з'їзді кадетів, у якій він задокументував свій український світогляд, кажучи, що

він прийняв обов'язки українського міністра, вважаючи це своїм обов'язком і що він не зійде з позиції, яка потрібна для добра Батьківщини-України, без огляду на напади проти його особи. Треба поставити межу революції, інакше вона зачне вести до руїни. Національна ідея в Україні поглибить державну ідею. Українська культура повинна суперничати з московською культурою і це змагання сприятиме розвитку культури українського народу. Україна може і мусить стати самостійною державою.¹⁴ Така заява на з'їзді московських кадетів має своє значення.

Щойно третьому прем'єрові-номінатові, Ф. Лизогубові, нащадкові старого козацького роду, вдалося створити кабінет, але без участі українських соціалістів.

До кабінету ввійшли: *Ф. Лизогуб* – прем'єр і внутрішні справи; *Д. Дорошенко* – нащадок українського гетьманського роду, патріот та історик – закордонні справи; *О. Рагоза*, з козацького роду на Уманщині – військові справи; *А. Ржепецький*, з українського старого роду – фінансові справи; *С. Гутник*, кадет жидівського роду – торгівля; *В. Кокольцов*, дворянин з Харківщини – харчові справи; *В. Зінківський*, проф. Українського Державного Університету – релігійні справи; *д-р Ю. Любинський*, лікар з Київщини – здоров'я; *М. Василенко*, український діяч з Чернігівщини – освіта; *інж. Б. Бутенко*, український діяч з Херсонщини, член Української Народньої Громади – шляхи; *М. Чубинський*, син відомого українського вченого і етнографа – справедливість; *Ю. Вагнер*, член партії народніх соціалістів – праця; *І. Кістяковський*, киянин, син українського вченого – державний писар; *Г. Афанасієв* – державний контрольор.

Вищеподаний склад першої гетьманської Ради Міністрів свідчить, що гетьман Павло старався обсадити міністерства фаховими людьми, які знали своє діло. Були між ними українські патріоти і діячі, як також і члени національних меншин, українські громадяни, готові служити Україні. Проти деяких з них українські соціалісти видвигнули застереження, тому 10 травня 1918, гетьманське правительство опублікувало «Заяву».

У тій «Заяві» говорилося, що агітатори під цю пору намагаються спричинити заколот і анархію в краю ширенням злобних вісток, немов би скинене революцією російське самодержав'я було знову привертане, бо гетьман хоче бути самодержцем, а його новий уряд іде на дорогу реакції і змагає відібрати від народу громадянські і політичні вольності, і що його правительство зложено виключно з дідичів і капіталістів, що не дбають про задоволення потреб українського селянства ані про справедливі соціальні вимоги працюючих кляс і, врешті, ніби то гетьманське прави-

¹⁴ *Дорошенко*, цит. праця, II, ст. 44-45.

тельство зложено з ворогів української нації і молодої, ще не закріпленої самостійности країни.

При недостатній свідомості народніх мас — говорилося в заяві — така зловна агітація може викликати неспокій і спричинити важкі, криваві жертви, як треба буде втримати в державі лад і спокій.

Правительство вважає своїм обов'язком звернутись до населення України з виясненням: всі оті поголоски є злочинною обмовою зі сторони тих, яких є чужий інтерес українського народу, і які для захоплення влади уживають негідних політичних засобів.

Заява підкреслювала, що гетьман Павло не має наміру стати самодержцем, а гетьманське достоїнство є втіленням незалежності й свободи України в її історично-національній формі. Стоючи на вершці українського правительства, гетьман видигає і закріплює переконання про конечну свободу українського народу і козацтва.¹⁵

Гетьманський маніфест казав, що кладе основи під нову епоху історії української державности і що в жадному випадку українське гетьманське правительство не має наміру утискати українську національність, мову, культуру і державність. Навпаки, правительство плекатиме без натиску ідею всестороннього розвитку української культури, запевнення прав української мови в школі, державі і спільноті, та енергійно берегтиме закріплення всіх форм української державности.

Гетьманське правительство — говорило в заяві — визнає права всіх інших національностей, що перебувають на українській землі і вповні шануватиме їх культуру та не буде уживати метод утискання і нетерпимости супроти якоїнебудь частини громадян.

Головним завданням правительства, що має тимчасовий характер, лежить у тому, щоб закріпити в українській державі лад і повести край в повнім спокою і правдивій свободі аж до хвилини, коли дійсні представники народу без жадного натиску з якоїнебудь сторони зійдуться разом і виявлять правдиву волю народу і встановлять майбутній устрій України. Отож, опрацювання конечного виборчого закону є найближчим завданням правительства і в цій важливій справі воно покладатиметься на підтримку мужів з політичним досвідом і знанням.

Також доля міст і автономія земств близькі серцю правительства, бо маємо людей з довголітнім досвідом на цьому полі і підозріння немов би уряд хотів обмежити їх самоуправу або виключити з них широкі шари населення, не має основи.

Правительство зовсім не плянує замаху на горожанські вольности, але в важкому часі, який наша батьківщина переживає по стільки важких

¹⁵ Винниченко, цит. праця, III, ст. 52, повний текст заяви; *Ereignisse*, III, pp. 42-45.

переходах, на першому місці мусимо покласти заховання ладу і порядку. І в ім'я найвищих інтересів держави правительство буде змушене уживати сильних засобів до запровадження спокою в краю, поки настануть нормальні умовини для державної праці, що перед нами.

І не треба критикувати, а підтримувати правительство в його важкому завданні, яке воно сповняє серед обставин, що їх край ще ніколи не запам'ятав. Господарський сильний селянський стан кладе основу для добробуту народу в хліборобському краю, яким є Україна, і правительство опрацьовує пляни земельної реформи, що мають на цілі задоволити менше щасливих, безземельних селян.

Приватні посілости, які в здійсненні цієї мети без шкоди культури країни будуть забрані за заплатою і продані державою селянам по доступних цінах. Деталі побудованої на такій основі земельної реформи будуть опрацьовані досвідченими і довіреними народові особами. Подібно справедливі домагання робітників, які не мають на цілі руйнувати рідну індустрію, знайдуть підтримку і охорону правительства. Також професійні організації, що заступають професійні інтереси, мають повне признание від правительства.

Тільки спільними і мирними стараннями — закінчує заява — всіх цих чинників суспільства вдасться збудувати самостійну і могутню Україну. Заяву підписали: Ф. Лизогуб, М. Василенко, А. Ржепецький, С. Гутник, Ю. Соколовський, Б. Бутенко, Ю. Любинський, Ю. Вагнер і ген. А. Лігнав.

Гетьманський уряд зразу взявся за переведення цілої низки законів, без яких не могла існувати добре упорядкована держава. Для прикладу згадаємо, що справу українського громадянства нормував закон з 2 липня, і зараз по його проголошенні українські консульські бюро на Московщині, установлені там в наслідок договорення гетьмана з більшовиками, були засипані поданнями й облягані масами прохачів, що хотіли за всяку ціну виїхати з Московщини в Україну.

З-поміж інших важливих законів гетьманського правительства на особливу увагу заслуговує закон в 69-ти артикулах з 8 липня про установлення Сенату Української Держави, який мав бути Найвищим Судом України. Він складався з трьох генеральних судів: адміністративного, цивільного і карного. Першим президентом Українського Державного Сенату був іменований проф. М. Василенко, а предсідником Суду сенатор Д. Носенко. Справами цивільного суду керував Гусаківський, а карного — Чубинський.¹⁶

¹⁶ *Нагаєвський*, цит. твір, ст. 94.

Загально кажучи, Рада Міністрів впродовж п'яти місяців свого урядування схвалила біля треста різних законів, що нормували життя громадян нової України, але про них не маємо змоги тут докладніше говорити, бо це вже належить до історії українського законодавства. Відмітимо, що майже на всіх засіданнях Ради Міністрів, де обговорювалися і були схвалювані закони, був приявний гетьман особисто, і всі вони відбувались у його резиденції. Там відбувалися також засідання «Малої Ради Міністрів», тобто заступників міністрів, що підготовляли запорядки міністерств у справах нових законів, і на цих засіданнях дуже часто бував гетьман, щоб особисто доглянути їх хосенности. Відвідуючи 7 травня австрійське представництво в Києві, гетьман Павло говорив з гордістю, що крок за кроком він надає своєму режимові демократичний характер, але конче мусить подбати про спокій, і тому він згідний прийняти до свого кабінету соціалістів.

4. Гетьман між молотом і ковадлом

Політичні партії Ц. Ради відмовилися співпрацювати з гетьманом і зразу перейшли в опозицію, а лівіші з них повели проти нього агітацію в цілому краю, взиваючи людей не повинуватись його законам і підготовляти повстання. Натомість, гетьмана піддержали люди доброї волі, що дорожили своєю державністю і бажали в Україні ладу й порядку. Між ними були й такі, що ще недавно не признавались до українства і навіть не говорили рідною мовою, а тепер хотіли служити Україні. Найбільше таких людей буде між військовими й урядовцями. З тієї причини військове міністерство 15 травня видало наказ, щоб усе внутрішнє діловодство відбувалося на українській мові. Два дні згодом міністерство шляхів видало такий самий наказ своїм урядовцям, а 26 липня так само вчинило міністерство пошт і телеграфу. Гетьманська Канцелярія казала влаштовувати курси українознавства для різних груп урядовців, а передовсім для вчителів.

Гетьман Павло при всяких нагодах підкреслював своє українство і не переставав шукати контакту з діячами різних професійних і політичних груп. В час українознавчого курсу для вчителів у Києві він, говорячи про поневолення України москалями, говорив: *«Дійшло до того, що чимало синів України соромились назвати себе українцями й уживати свою рідну мову, уважаючи її за мову мужицьку, вони навіть стидалися носити свої національні призвища. — Я, вірний син України, послухав заклик народу і голосу свого серця й узяв державну владу в свої руки. — Прохаю пам'ятати, що я не той, хто багато обіцяє й нічого не дає, — а той, хто працює*

*мовчки, маючи своєю метою тільки щастя народу, українського народу! Єдиній, незалежній Україні слава!».*¹⁷

Але й такі вияви українства гетьманом не змогли приєднати соціалістів для співпраці в розбудові держави. Дмитро Донцов, що в Гетьманській Державі керував УТА (Українською Телеграфічною Агенцією), часто мав нагоду говорити з гетьманом та інформувати його про внутрішні й зовнішні події. У своїх споминах він розказує, що гетьман просив його покликати представників українських партій в цілі притягнення їх до співпраці. І коли Донцов звернувся до соц.-федер. А. Ніковського, редактора «Нової Ради», він, розсівшись у своєму редакторському кріслі, кинув недбало, мовляв, я не від того, щоб порозумітись, але хай генерал Скоропадський потрудились особисто до редакції.¹⁸

Цей випадок непошани супроти голови держави зі сторони рядового громадянина-соціаліста кидає жмут світла на тактику партійних лідерів, що кляли свою партійну програму вище інтересів держави.

Гетьман давав чимало доказів, що він дійсно дбає про інтереси України, напр. в липні москалі зібрались у соборі Св. Софії і служили там богослужбу за царя Николая II, а при тому зробили демонстрацію із співом царського гимну. Всі вони в часах Ц. Ради безкарно тинялись вулицями столиці, але тепер гетьман видав наказ арештувати всіх московських офіцерів, що брали участь у демонстрації, що мала проти-український характер.

Донцов розказує, що гетьман Павло мав намір відзначити річницю протимосковського союзу гетьмана Івана Мазепи із королем Карлом XII торжественними обходами і з того приводу навіть змусив Київського митрополита Антонія, за національністю москаля, звернутись телеграфічно до патріярха Тихона в Москву, щоб він зняв несправедливу і кривдячу анатему з Мазепи. Одначе, дещо згодом у час розмови з гетьманом Донцов завважив на його столі «Історію України» М. Грушевського, що не доцінював Мазепу, видвигаючи аргумент, що він не був люблений простим народом. І Донцов здогадувався, що саме через те гетьман не видигав більше справи Мазепиних роковин. Тільки владика Назар з духовенством відслужили в Св. Софії панахиду за душу Раба Божого Івана Степановича, але гетьман ані члени його кабінету не були там присутні.

Сталась невіджалувана школа, бо Мазепині Роковини, відсвятковані в усіх містах і селах України в цій важливій добі історії, були б пригадали народові державницькі ідеї цього Великого Сина України.¹⁹

¹⁷ Там само, ст. 95.

¹⁸ Донцов, Д., д-р, 1918 рік у Києві, Торонто, 1954, ст. 39.

¹⁹ Там само, ст. 50-53; cf. *Geheimdokumente*, пг. 24, pp. 70-71.

Саме в тому часі до гетьмана приїздили делегації з різних земель, що їх досі не вважали українськими, і просили його включити їх до Української Держави, напр. з Могилівщини, Мінщини, Курщини, Вороніжчини, Кубані і т.д. Гетьман був за прийняттям нащадків завзятих козаків, що переселились на Кубань, бо це дуже скріпило б позицію України в басейні Чорного моря, бо німці зайнявши Крим, думали таки добре засісти в тих сторонах України, напр. вони настирливо домагалися, щоб з Криму стягнути бригаду Натієва.

Внутрі ж держави гетьман обсаджував губернії і повіти місцевими тямущими людьми з-поміж земельних власників, народніх діячів, суддів і військовиків. Між ними було чимало людей, що виконували цю працю ще в царських часах, але, як випадково попав хтось небажаний, такий скоро був знятий з уряду, напр. Чарторійський з Київщини, чи Залеський з Харківщини, що виявили себе ворогами українства.

Труднощі гетьманському режимові, як каже історик Д. Дорошенко, походили від свідомих українців, що всі без винятку вважали себе модними соціалістами, а хто таким не був, такого вважали неукраїнцем. Їх осередки, що жили собі спокійно під боком гетьмана в Києві, посілали своїм одностудцям всякі директиви і заяви на провінцію, критикуючи гетьманські заборони.

Гетьманський режим мав великі труднощі з причини т.зв. карних експедицій, переважно на Правобережжі, які влаштовували польські поміщики при допомозі австрійських військових відділів, щоб ревіндукувати забрані селянами поміщицькі землі. Це діялось найперше в сусідстві австрійсько-українського кордону. В цих експедиціях брали участь різні польські і московські авантюристи, що вже в часах Ц. Ради пописувалися своїми жорстокостями і проф. Грушевський протестував перед союзниками, домагаючись стримання тих вакханалій. Це діялося на Волині і Поділлі, де добра були в руках польських поміщиків, а тепер вони перекинулись також на Лівобережжя. Гетьман казав їх ліквідувати, бо був думки, що земельні справи будуть вирішені законною дорогою, а не розбоями. Ці експедиції були спомогані німцями, що мали наказ від своєї команди дбати, щоб усі землі були засіяні селянами, а де вони цього не зробили, там віддавано землю при тому реквіровано в селян насіння і живий та мертвий інвентар, забраний від поміщиків після проголошення двох останніх універсалів. Зрозуміла річ, що при таких ревізиціях діялись великі надужиття і кривди. Усе це йшло на рахунок гетьмана, хоч він був цьому противний. Для прикладу скажемо, що в розмові з австрійським представником 14 травня на тему земельної реформи гетьман просив передати його протест проти інспірованих поміщиками військових реві-

зицій, що діялися без згоди і без повідомлення місцевої чи центральної української адміністрації, бо це вбивало клина між гетьманом і населенням краю.²⁰ Це бачили навіть деякі соціялісти-федералісти і, врешті, зачали бачити в гетьманському режимі образ майбутнього устрою в Україні, але домагалися розписання виборів і скликання Державної Ради, чи Союму України.

В травні 1918 року над гетьманським режимом висіло марево німецької окупації України, і про те ми довідуємося з достовірних, урядових джерел. Наприклад, 10 травня австрійський міністер закордонних справ, Стефан граф Буріян фон Раєч, писав довірочно до свого представника в Києві, що він знає від німецького амбасадора в Відні, що німці думають серйозно усунути гетьмана і завести в Україні окупаційний режим. Це вже рішене, як тільки гетьман дальше відмовлятиметься від сповнення поставлених йому домагань: успокоїти селян через добру реформу земельної справи, розподіл землі і винагороду за неї поміщикам. Про те Буріян повідомив також свого представника при найвищій команді австрійської армії.²¹

Якби у відповідь на те граф Форґач у свому рапорті з Києва доносив Буріянові, 11 травня, жалуючи, що Ц. Рада змарнувала час, коли в Росії рядив режим Керенського, і через те була змушена просити німців про поміч, але не довго могла вийти з ними на лад. До влади прийшов гетьман, з якого люди незадоволені, бо він занадто консервативний і гадають, що він хоче повернути царський режим. Ми радимо і домагаємося, щоб він якнайскоріше взяв до свого уряду людей з народу, бо в нашому інтересі є самостійна Україна, хоч сьогодні важко ставити будь-які прогнози, тут нічого ще не закріплено. В сьогоднішній ситуації нам конче треба підтримати гетьмана.

16 і 19 травня шеф генерального штабу австрійської армії, ген. Вальдштетен, доносив Буріянові, що в Україні ситуація дуже хитка, бо гетьманові й досі не вдалося притягнути до співпраці соціялістів. Видається, що тільки добра земельна реформа зможе успокоїти людей, якщо буде скоро переведена. Німці, покищо, ще не закинули думку усунути гетьмана і завести свою військову окупацію, як його урядові не вдасться порозумітися з соціялістами. Така ситуація Австрії дуже ненаруку, бо спричинить ще більше замішання і вивіз віктуалів стане зовсім неможливим. І, якби мимо наших найсильніших застережень, таки дійшло до небажаної нам окупації України німцями, то це мусіло б статися по довшій

²⁰ *Ereignisse*, III, pp. 45-47.

²¹ *Там само*, III, стор. 35-37.

підготовці і не скорше як перед осінню, бо найперше треба зібрати жниво в монархії і в Україні. З окупацією буде також зв'язана справа транспорту війська і матеріалу і не знати як діятиме залізниця.²²

Серед таких важких обставин приходилося працювати урядові гетьмана аж доки не розвіяв тієї непевності обіжник головного командира німецьких збройних сил в Україні, фельдмаршала фон Айхгорна з 22 травня, що наказував німцям протидіяти всяким відосереднім рухам і підтримувати гетьмана, що несе повну відповідальність за виконання умовин Берестейського договору. При тій нагоді довідуємось, що кайзер Вільгельм II своїм окремим письмом визнав гетьманський режим в Україні і цим значно скріпив його позицію внутрі і закордоном. Барон Штайнгель був іменованій українським амбасадором в Берліні, а барон фон Мумм німецьким амбасадором у Києві.²³

Після цього гетьманська адміністрація взялась гостріше приборкувати заворушення селян на Правобережжі, напр. в Гайсині окружний Комітет у своїх летючках закликав населення до боротьби з гетьманом. Вороги українського працюючого люду побіджені вами і буржуазія хочуть відібрати від селян землю. Вони знову видадуть робітників на поталу голодові і посіпакам, щоб потом людей наповнити свої кишені.

«В понеділок, 29 квітня, в Києві відбулися збори поміщиків, що обрали ген. Скоропадського гетьманом всієї України, але він сам має п'ять посілостей в одній губернії. Пан Скоропадський видав заклик до українського народу, повідомляючи, що всі закони Української Центральної Ради завішені і вона розпущена, а земля, як колись давно, належатиме поміщикам.

«Браття і Робітники! Ніколи на це не дозволимо! Поборюймо кожного, хто важитиметься відбирати від нас зрошену кровю землю і свободу. Ми підтримуємо УЦРаду і права працюючого народу. Не визнаємо поміщика своїм гетьманом! Не потребуємо царського гетьмана і його несподіванок. Будемо боротись і перед ніким не вступимось! Всі до бою! Боріться — поборете! Будьте переконані, що стоїте за права і свободу народу, і не лякайтесь кайдан ані тюрми!

І зачалися розрухи і неспокої, напр. біля Єлисаветгорода; а в Києві розкинено летючки, в яких Всеукраїнський Революційний Комітет казав саботувати залізничні транспорти та стріляти до німців; біля галицької границі зірвано залізничий міст; у Звенигородці вибухли неспокої; на

²² Там само, III, стор. 49-51, 57-60.

²³ *Geheimdokumente*, пг. 27, pp. 74-76.

передмісті Києва вибух склад амуніції і т.д. і т.д. Це, очевидно, підривало основи існуванню держави і зривало спроби завести в ній лад і порядок.

В тому часі землевласники виготовили свій меморіал, в якому дякували союзникам за поміч і домагалися не допустити до голосу соціалістів, мовляв, вони майже комуністи. Вони сильно домагалися якнайскорше відібрати зброю від селян і завести в деяких околицях краю війнятковий стан та дати адміністрації право арештувати всіх запідозрених у саботажах і карати їх; по повітових осередках установити строгих суддів, яким помагало б союзне військо; вони домагалися розпустити всі селянські спілки, а на їх місце призначити нових людей, що підтримуватимуть режим.²⁴

І, дійсно, в липні відносини значно погіршилися; німецькі суди зачали вимірювати драконські кари, напр. за поранення одного союзного вояка винний мав платити 10 тисяч карбованців, а за вбиття одного солдата 40 тисяч карбованців. В липні були ув'язнені гетьманською адміністрацією деякі видатні діячі ЦРади, напр. прем'єр Голубович і міністер Жуковський були визнані винними за ув'язнення банкиря Доброго і засуджені на два роки тюрми. Під кінець липня ув'язнено Петлюру і Порша, бо було підозріння, що вони підготовляють державний переворот в день св. Володимира. Гетьман дав свою згоду на їх арешт.

Відносини в державі були «переладовані порохом», так що Шеф Штабу Австрійської Східної Армії, барон фон Арц, звітував мін. Буріянові в Відні, що неспокої в краю знову активізують німецький плян усунути від влади гетьмана і завести в краю німецький військовий режим.

З огляду на діяння німецьких воєнних судів та вмішування деяких місцевих австрійських і німецьких командирів до справи засіву землі та реквізицій збіжжя, противники гетьманського режиму називають цей період нашої держави, періодом німецької окупації, і тому хочемо дещо сказати на цю тему.

З досі сказаного, а передовсім з рапортів союзних дипломатів своїм урядам, безсумнівно можна бачити, що гетьманський режим в Україні виконував суверенну владу, яку, очевидно, тут-і-там в'язала присутність і діяльність союзних військ, як, наприклад, це діялося в Західній Німеччині

²⁴ *Ereignisse in der Ukr.*, III, pp. 92-96, 106-107, 109-111. Обширний та глибокий своїм змістом звіт вислав граф Форгач, австрійський посол у Києві, до міністра закордонних справ графа С. Буріяна в дні 11-го червня 1918 року. В ньому він описує причини упадку Центральної Ради та причини труднощів гетьманського режиму і як цьому зарадити. (*Там же*, стор. 98-106).

коли перебували війська бувших ворогів, а тепер союзників: американців, англійців і французів.

Подано деякі факти й події, що кинуть жмут світла на цю справу. Отож з початку червня, коли німецький кайзер Вільгельм II визнав формально гетьманський режим в Україні, гетьман Павло запросив був до себе начального командира німецької армії в Україні, фельдмаршала фон Айхгорна, на державне прийняття, де склав подяку німецькому народові і його армії за щире поміч вдержати самостійність України.

Гетьманові відповів фельдмаршал Герман фон Айхгорн у такий спосіб: «Пане Гатьмане, сердечно дякую за ввічливі слова й увагу. Вам, Пане Гетьмане, відомо, що я вояк і як такий відповім. *Німецьке військо прибуло сюди на наказ свого начального вождя. І з великою радістю ми виконували цей наказ. Наше завдання дати народові поміч, що скинув з себе ярмо; і висока та благородна це ціль дати першу поміч молодій державі на самому початку її існування.*

«І коли в різних околицях цього краю нас не приймають з радістю, але з недовір'ям і навіть з відвертою ворожістю, це болить мене доживого. Усе ж я вірю, коли Україна, як самостійна і незалежна держава, стане на свої власні ноги, тоді ці люди — за виїнятком хіба тих, що з особистої користі хочуть продовжити стан революції в безконечність — з подякою згадають німецьких солдатів.

«Ця пора напевно прийде й тоді Україна, якої будову, Ви, Пане Гетьмане, з великою енергією і вірою в Бога продовжаєте, зацвіте, і праця в містах і селах, по фабриках і на полях закипить знову, щоб Українська Держава, підтримувана патріотичною вірністю власних громадян і ведена своїм проводом спертим на народі, піде на чолі всіх східних народів щодо добробуту і правдивої цивілізації. З усього серця бажаю, щоб цей час прийшов і для щасливого майбутнього підношу свою чарку і кличу: Хай живе Україна і її Гетьман!»²⁵

Вищеприложені думки німецького начального вождя в Україні були висловом офіційної політики Німеччини супроти України і її гетьманського режиму влітку 1918 року, для підтримки якого вони були сказані.

Одначе, якби ще хтось мав сумнів, чи в часах гетьмана Павла Україна була самостійною, маємо під рукою офіційний текст проекту-угоди чи взаємного договорення українського державного радника С. Гербеля з австрійським фельдмаршалом фон Бельцом в Одесі. Цей текст був пересланий до Відня в дні 1-го червня австрійським послом у Києві, графом

²⁵ Дорошенко, цит. праця, II, стор. 132.

Форґачом. З деякими змінами він був включений в «Інструкцію» прем'єра Лизогуба, що офіційно нормувала стосунки між Україною і союзними військами.

В першій частині «угоди» стверджується, що засяг діяння Генерального Уповноваженого України відноситься до всіх українських територій, де перебуває австрійська східня армія, тобто губернії: Херсонська, Подільська, Катеринославська, Таврійська і міста, Одеса та Миколаїв. Уряд такого Уповноваженого конечний для вирішення важливих справ.

Згідно з тим документом Генеральний Уповноважений С.М. Гербель, відповідає за свою діяльність перед прем'єром Ради Міністрів у Києві, і від нього бере свої накази. Всі губернатори й командири, як і отамани городів, самостійно керують справами на своїй території, де вдержують лад і спокій.

Уповноважений Гербель має дбати про інтереси населення згідно з законами Української Держави: він іменує всіх цивільних урядовців і має над ними повну юрисдикцію. Він має штаб своїх співробітників, яких очолює директор, а всі адміністративні відділи мають своїх шефів, що відповідають за працю своїх департаментів. Гербель іменує і може звільнити всіх урядників.

В другому розділі документу говориться про випадки, коли неможливо скомунікуватись з прем'єром Ради Міністрів у Києві, і тоді сам Генеральний Уповноважений може: завісити в урядуванні урядників і іменувати на їх місце інших, за виїнятком губерніяльного старости, отаманів городів і губерніяльних командирів; вони можуть бути часово ним завішені в урядуванні, але кінцево вирішує справу прем'єр Ради Міністрів у Києві.

Уповноважений може також часово завісити діяльність адміністративних інституцій і розписати нові вибори; він дає інструкції і ради всім урядам згідно з законодавством Української Держави в випадку воєнної конечності, устанавляти нові державні і військові уряди та помножувати існуючі, але має негайно донести про те прем'єрові Ради Міністрів у Києві.

Уповноважений видає мобілізаційні чи демобілізаційні запорядки війську, Червоному Хресту, господарчим установам і властям, що дбають про українські збройні сили. В імені гетьманського уряду він видає всякі циркулярі, запорядки і накази; він карає адміністративною дорогою винних невиконання наказів до висоти 3-ох тисяч карбованців. Урешті, він може доповнити, змінити і відкликати запорядки губерніяльних старостів, командирів і начальників городів. Про все вчинене він ра-

портує прем'єрові Ради Міністрів у Києві. Це достатньо вияснює характер гетьманської держави.²⁶

5. Гетьман та Український Національно-Державний Союз

В половині травня 1918 року в Києві постала нова політична організація п.з. «Український Національно-Державний Союз». Його завданням було об'єднувати громадян для державного будівництва. До нього ввійшли: соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, трудова партія, хлібороби-демократи, організація українських залізничників і поштово-телеграфічна спілка.

24 травня «Союз» передав гетьману Павлові свій меморіал, в якому була мова про надужиття урядовців, напр. заборони з'їздів, припинювання діяльності «Просвіт», уживання московської мови в судах, міністром освіти назначено українського кадета, у Церкві панує московський дух, усувають українців з вищих командних постів, занедбано справу української фльоти, народні маси хвилюються земельною реформою, закордонна служба зорганізована недостатньо, в державі мають впливи галицькі москвофіли, що ведуть донощицьку роботу тощо. Вже цей короткий реєстр недомагань доводить, що гетьманський режим не заведе порядку в державі, коли не опре свою владу на народні маси.

«Союз» опублікував своє звернення до німецького народу, де намагався скинути вину за українсько-німецькі непорозуміння в часах Ц. Ради на московсько-юдейські інтриги. І тепер ці самі люди відсувають українців від влади, що її гетьман передав у чужі руки, бо в Кабінеті Лизогуба в більшості є чужинці і деякі «малороси» українського походження, але в своїй душі вони залишилися москалями. Ці люди надуживають довір'я союзників і гетьмана. Українські народні маси переконані, що не тільки замля, але й політична влада перейшла у руки чужинців, а українці сидять у тюрмах. Покликуючись на мир у Бересті, «Союз» просив помочі німецького народу для поправи сумної ситуації в Україні.²⁷

Дещо згодом подібний, але значно гостріший меморіал виготовив Симон Петлюра від «Союзу Земств» і передав його австрійському амба-

²⁶ *Ereignisse*, III, pp. 85-88; Німецький амбасадор у Києві фон Мумм звітував міністерству закордонних справ в Берліні в дні 1-го червня про повновласті та самостійну адміністрацію південних губерній України, і це вважав скріпленням Австрії і послабленням Німеччини (гл. Таємні документи, ч. 79, ст. 184).

²⁷ *Шаповал, Микита*, Гетьманська Держава і Директорія, Нью Йорк, 1958 (цикл.), ст. 10; *пор. Дорошенко*, II, стор. 103-107, 107-111.

садорові Форґачу для подання його змісту представникам інших Ц. Держав, які підписували мир у Бересті і тепер несуть моральну відповідальність за відносини в Україні. Петлюра був тоді головою Київської Земської Управи, як також Всеукраїнського Союзу Земств.

Меморіал Петлюри має дату 7 липня 1918 р. і в ньому говориться, що Всеукраїнський Союз Земств є в посіданні великого документального матеріалу, що теперішня управа земствами є страшною сваволею і автократичним поступуванням реакції. Агенти гетьманського правительства намагаються знищити силу молодой, української держави, і тому рештки довір'я, що були в краю до правительства, зовсім зникають. Карні експедиції плюндрують, грабують, мордують і розстрілюють невинних громадян без судового поступування.

Державні урядники походять з ворожих народів кругів (напр. жандарми, поліційні агенти, поліційні начальники, це члени т.зв. російського народного союзу). З необмеженою сваволею вони захищають інтереси поміщиків і вищих клас населення. Вони усувають давніх суддів, а назначують предсідниками судів своїх людей, що часто порушують справедливість. Українське населення перелякане таким поступуванням і втікає в ліси; загнане до крайності, воно втрачає віру в право і закон та зачинає боротись із зброєю в руках.

Автономні земства — писав Петлюра — не діють, хоч закон про них не знесений, а на їх членів глядять урядові чинники, як на ворогів держави і грозять їм розстрілом або висилкою на примусові роботи до Німеччини. Проти їх волі видаються і виконуються заповідки про обезброєння селян та контрибуції і закликається селян віддавати поміщицьку націоналізовану землю. Коротко, робиться все, щоб осмішити перед народом демократичний устрій держави.

Державні урядовці зневажають українські національні цінності, напр. українську мову в урядах; місце первоієрарха Української Церкви зайняла людина, знана із своєї ворожости до українського народу. Селяни мають переконання, що все змагає до віднови царського режиму не лише під соціалним, але й національним зглядом.

Знову заведено цензуру, а всі вістки, що їх передає УТА (Українська Телеграфічна Агенція) не завжди вірні, тому преса втрачає вплив на людей. Зібрання селян і робітників забороняються, а поміщики, фабриканти і капіталісти можуть це робити.

Гетьманське правительство — писав Петлюра — не йде правильною дорогою, напр. довірочна телеграма старостам губерній каже: «Повітові старости мають обрати мужів довір'я, що в скорому часі переберуть гроші розв'язаних земств. Виказ списаних скоро прислати до мене. За-

ступник міністра внутр. справ. Воронович». Ця політика, що діє в ім'я «єдиної Росії» проти самостійної Української Держави, викликає в народі оправдане недовір'я до режиму гетьмана.

Вказуємо також на небезпечні взаємини правительства супроти німецького й австрійського війська і, узагалі, до Ц. Держав. Ці війська втягаються до клясової боротьби селян проти поміщиків. І, як ця політика продовжатиметься, будуть важкі жертви, і тому «Союз» енергійно домагається, щоб ті війська перестали ходити на карні експедиції, в'язнити людей і поповняти насильства.

Вкінці меморіялу було сказано, що Всеукраїнський «Союз» Земств домагається: 1) негайного звільнення всіх урядовців теперішнього режиму, що порушують закони, і передання їх судові; 2) віднови автономних, самоврядних інституцій і звільнення ув'язнених членів земств; 3) негайного розпущення Комісій, що опрацьовують новий статут земств, та гарантії свободної праці останнім; 4) віднови всіх громадянських вольностей; 5) розв'язання теперішнього кабінету і створення нового з новим президентом міністрів, який мав би загальне довір'я народу; 6) негайного скликання Конституційної Державної Ради; 7) розписання виборів до Конституанти. Лише в таких умовах може розвиватися Українська Держава, тому за теперішню політику уряду Конгрес Земств не відповідає. Петлюора був ув'язнений 12-го липня 1918 року.

Такі меморіяли не змінили стану речей, але його ще більше погіршували. Активні колись люди тепер «стали збоку», а ці, що виконували якусь державну працю, почали саботувати запорядки уряду.²⁸

Крім труднощів від українських людей, гетьман мав їх збоку російських імігрантів, які, бажаючи втікти від большевицької кулі в потилицю, набували в українських консулятах папирти і виїздили в Україну. І там, замість заховати вдячність за азиль, зараз же почали плянувати відродження «єдиної неделімої». В українській столиці, Києві, вони мали свої клуби й організації і там плянували боротьбу проти Української Держави. Відомими організаціями були: «Київській. Національний Центр» і «Союз Возродження Рассеї». У Києві якийсь час жив провідник російських кадетів, Павло Мілюков, та в дуже нельояльний спосіб супроти гетьмана

²⁸ *Ereignisse*, III, pp. 171-175. Тут подається копія проєкту запоряджень німецької військової команди до Українського Уряду в справі заведення воєнного стану в Україні. Німецький суд засудив бувшого прем'єра В. Голубовича і бувшого мін. оборони А. Жуковського за їх участь в афері жидівського банкира Доброго, що співпрацював з німцями. Були арештовані Петлюора, Порш і 15 інших осіб, бо дійшло до відома уряду, що УНС приготує повстання в дні св. Володимира, патрона України. І хоч знайдено обтяжуючий матеріал, гетьман відмовився передати в'язнів у німецькі руки.

переконував німців, що Україна знову повинна бути злучена з Росією, як про те звітував гр. Форгач до Відня. Мілкоков плянував переворот і захоплення влади в свої руки; а покищо — казав він — чим довше буде в Україні непорядок, тим легше можна буде прилучити її до Росії.

В чотирнадцятьох великих містах України діяли законспіровано к. 4 тисячі московських старшин і студентів, які під проводом капітана Герца все робили для повалення України і відбудови Росії. Вони відважились надрукувати в своїм органі «Русській Голос» інтерв'ю з видатним членом большевицької мирової делегації в Києві, Д. Мануїльським, який твердив, що «матушка Рассея» може воскреснути або як «єдіна» монархія або як «єдіна» федеративна, большевицька республіка.

Надобавок, «Український Державно-Національний Союз» у своїй завзятій протигетьманській агітації ввійшов у таємні переговори з большевиками в Києві, як про те свідчать Винниченко і М. Шаповал. Ці переговори велися в домі заступника міністра фінансів, В.П. Мазуренка, що був соціал-демократом. Він сам каже, що брав активну участь у тих переговорах.

Микита Шаповал каже так: «Але в нас був ще один, найнебезпечніший для українців фронт — це большевики внутрі і поза кордонами України. За підготовку цього фронту взявся Винниченко, вступивши через посередників у переговори з Мануїльським, що був у Києві, як член мирової делегації, яка вела переговори з гетьманським урядом про мир між Україною і Росією. Офіційна Росія добивалась миру, щоб забезпечити себе од центру всеросійсько-гетьманської контрреволюції. Але нещастям України було те, що вона в руках російської чорної сотні, яка хотіла не миру з большевицькою Росією, а війни. І вона не хотіла заключити миру, поставивши деякі явнопровокаційні умови, як напр. домагання для України чисто московських територій, щоб придбати собі багато московського люду для боротьби з большевиками, тим часом віддаючи чорносотенно-германофільському Данові чисто українські округи...

«Переговори з Мануїльським базувалися на слідуєчому: добитися нейтралітету большевиків у нашій війні проти німців. Проти совітської Росії ми не мали ніяких ворожих намірів. Ніяким способом, ані просто ані посередньо ми не хотіли прислужитись нікому на шкоду, тому вся наша політика мала одну ідею: пертрактувати з усіма, щоб одхилити небезпеку од України. При таких намірах ми вели переговори з Мануїльським, хоч впрочім я не приймав участі в їх веденні. Винниченко розпочав і вів їх сам, іноді інформуючи мене про їх стан. Наші умови були: Росія визнає повну самостійність України, а Україна визнає самостійність Росії.

Україна має свій устрій, який установить конституанта; строгий нейтралітет до всіх держав. Большевики були на це згодні, обіщували допомогу 3 мільйонів карбованців, вимагаючи, щоб Винниченко підписав оборонно-защипний союз України з большевицькою Росією проти Антанти. Через загальний принцип нашої політики, яка відповідала твердому настроєві всього українства — нейтралітет за всяку ціну — такого письмового договору ми не хотіли заключити, і лишилися при чесному слові обох сторін не шкодити собі взаємно».²⁹

Вищеприложені думки Микити Шаповала, одного з видатніших соціал-демократів та організаторів заговору проти гетьмана, з перспективи півсторіччя видаються нам не лише прикроболбочими, але й виявляють глибоку й наївнорозброююче незнання московського большевизму. В даному моменті большевикам ішлося тільки про те, щоб знайти когось, хто знутри почав би розсаджувати українську державу, бо самі вони чулися заслабкими і не могли відважитись вийти на чисте поле проти німецьких полків, що були в Україні.

І, можна думати, що в наслідок отих розмов з большевиками стався вибух порохівни в Києві, де згинуло 200 людей, а одна тисяча були поранені. Тиждень після цього вибух пожар на Подолі, що позбавив 10 тисяч людей даху над головою; в Одесі вилетів у повітря магазин з амуніцією і знову були сотні жертв у людях.³⁰

За почином московських соціал-революціонерів була створена організація, звана «Чорною Сотнею», що заплянувала цілий ряд атентатів, напр. вбила німецького посла в Петрограді, фон Мірбаха, і начального командира в Україні, ген. Г. фон Айхгорна, разом з його адютантом, кап. фон Дрекслером. Вбивник кинув бомбу, що пошматувала фельд-маршалові лівий бік (рамя, пальці й ногу), а адютантові відірвала обидві ноги. Обидва вони вмерли в лікарні. Вбивник, Борис Донской, 23 роки віку, сказав, що він просто з Москви приїхав в Україну з бомбою на Айхгорна, і казав, що є заплянований атентат на гетьмана Павла, на ген. Гренера й амбасадора фон Мумма. Донской був присуджений до смерті і повішений. Наслідником Айхгорна став ген. фон Кірхбах, який прибув до Києва в дні 4-го серпня.

Вбиття Айхгорна викликало в Україні обурення тямущих людей, а в

²⁹ Шаповал, М., цит. праця., ст. 46.

³⁰ *Geheimdokumente*, nr. 59. Ці події були, мабуть, причиною, що 25-го червня міністер закордонних справ Д. Дорошенко звернувся урядовим письмом до німецького амбасадора фон Мумма в Києві в імені гетьмана з проханням, щоб німецька Начальна Команда розмістила свої відділи по різних місцевостях України до помочі українським властям вдержати лад і порядок у державі.

усіх майже європейських державах преса коментувала цей атентат, як намагання большевиків зірвати німецько-український мир у Бересті. Натомість, антантська преса приписувала атентат українцям, як засіб їх оборони проти німців та проти гетьманського режиму. Це, очевидно, не було згідне з правдою.

6. Гетьман в обличчі важливих проблем

Гетьман був свідомий недомагань свого уряду, напр. у своєму письмі до прем'єра Лизогуба він закидав йому, що підбір людей у міністерстві внутрішніх справ є невідповідний і що урядовці того міністерства не діють згідно з духом державної програми. Гетьман закинув Лизогубові, що ще в липні було схвалено земельну реформу, але вона не була як слід доведена до відома громадян держави, незважаючи на те, що це було причиною ворожої аітації проти правительства. По-третє, Рада Міністрів не розвинула конечну боротьбу із спекуляцією, яка спричинила поважну шкоду населенню краю. Урешті, гетьман Павло видвигнув обставину, що Рада Міністрів замало інформує народ про цілі, змагання і діяльність уряду, який всіма силами змагає до закріплення самостійности України та до створення добробуту для народу. Він доручив прем'єрові Лизогубові якнайшвидше усунути всі ці недомагання, щоб таким чином покласти сильні основи під демократизацію Української Держави.

В дипломатичній мові це означало, що гетьман закидав Лизогубові саботування його запоряджень і тому це письмо викликало кризу в уряді. На міністра внутрішніх справ був покликаний І. Кістяковський, а харчові справи перебрав на себе Гербель. В усій адміністративній машині були зроблені великі персональні зміни, а при тому були усунені ті люди, що досі не виказали належного зрозуміння для українських національних справ.

Австрійський посол в Києві, граф Форґач, звітував до Відня про свою розмову з гетьманом, в якій останній запевняв його, що тепер кладе основи під українську державність, напр. всюди заводить українську мову, підготовляє відкриття Українського Університету, Академії Наук та Найвищого Суду; він установив закон про українське громадянство, про обов'язок військової служби, як також про урухомлення індустрії й пущення в рух торгівлі. Все це робить гетьман — писав Форґач — щоб відсунути Україну якнайдалше від Москви. Всі ці справи підготовляють досвідчені державні мужі та правники. При тому гетьман сказав, що українські соціялісти й досі не включаються в працю, але завжди нарікають на москвофільство гетьмана. Замітимо, що Форґач посилав нер-

вові зміти, бо Австрія щомісяця видавала 120 мільйонів корон на вдер-
жання своєї армії в Україні, але не могла одержати досить харчів, щоб
рятувати своє населення від голодової катастрофи. Усе ж австрійці при
кожній нагоді заохочували гетьмана притягнути до співпраці українські
політичні партії.

В липні гетьман доручив Д. Дорошенкові довірочну місію: ще раз
спробувати порозумітися з українськими партіями і запропонувати ко-
мусь з їх провідників прийняти пост прем'єра й створити новий уряд. До-
рошенко згадує, що він говорив у тій справі з трьома людьми: А. Ба-
галієм, Шрагом та П. Дорошенком, але ніхто з них не хотів узяти на себе
цю відповідальність, мовлав, їх партії незгідні з тим. Переговори йшли
далше, але жадного успіху не було. Партії домагалися перебудови дер-
жави і зміни її законодавства згідно з їх партійною програмою. Інакше
кажучи, вони домагалися, щоб гетьман самоліквідував своє правительств-
во і допоміг їм відновити режим Ц. Ради, яка перейшла вже до історії.

Саме в тому часі гетьман клопотався про речі, що мали заверши-
ти державну самостійність, напр. про організацію армії, переведення зе-
мельної реформи, що була проголошена 20 липня; про організацію дер-
жавного банку України, що був відкритий 2 вересня з основним капіта-
лом 50 мільйонів карбованців і з правом випустити кредитові квитки на
суму 200 мільйонів карбованців. Гетьман викінчив підготовку військової
організації краю, плянував віднову чорноморської фльоти та закріплення
оборони границь. У тій справі він вислав прем'єра Лизогуба до Берліна
вияснити справу на місці та відчутти настрої німецького народу стосовно
України.

Кайзер Вільгельм II і його канцлер Георг фон Гертлінг цікавились
українською справою та особою гетьмана Павла. Амбасадор фон Мумм
одержав доручення подати коротку евалюацію положення в Україні. Він
вислав канцлерові свій телеграфічний рапорт під датою 10 серпня, що
звучав: «Ваша Ексцеленція просив мене написати дещо про особу гетьма-
на і його змагання, як і дати відповідь на деякі питання, напр. що думає
гетьман про життєздатність України? Яка його думка про можливість
віднови Росії? І, врешті, чи він має зв'язки з антантськими колами?

«Ось маю честь написати наступне: гетьман, це, найперше, козак. Він
має нескладну і відверту вдачу, і є прихильний Німеччині, нас щиро
подивляє і для нас є абсолютно певний; але має здекляровану, про-
тивавстрійську орієнтацію. В самій речі є причини для цієї завваги. На-
ціональні вороги православних українців є католицькі поляки, які є
Австрією протеговані і підтримувані по причині внутрішніх, політичних
рацій.

«І саме це — писав фон Мумм — є причиною її безвідповідального зволікання ратифікувати Мировий Договір у Бересті, який граф Буріян хотів би узалежнити від вимушеної від України обітничі щодо Холмщини, хоч усі конечні обставини щодо поділу цього краю були зроблені Мировим Договором у Бересті й також в пізнішому додатку до договору.

«Галицькі українці, що мають тут чималий вплив, є причиною неспокою між Австро-Угорщиною і Україною, головно, відколи граф Буріян, ідучи на руку полякам, змусив гетьмана злегшити таємний протокол, а після цього своїм недискретним опублікуванням цього зробив своє положення несприятливим для українських націоналістів.

«Інтрита людей з близького оточення архикнязя Вільгельма, що зробив себе претендентом до українського престолу, а особливо жорстокі реквізиції та злочини австрійських військ, що в більшості зложені з чехів і поляків, вплинули на протиавстрійське наставлення гетьмана.

«Гетьман часто говорив мені, що ми, німці, між іншими речами, маємо важку і тверду руку, усе ж таки, ми схильні часто розуміти його важке положення; натомість, австрійці хитрим плянуванням своєї політики намагаються підважити його становище, Гетьман розуміє, що німці, які побили Росію, мають тепер великі вимоги і свого досягають. Але він не має високого переконання про австрійців, бо вони, будучи попихані російською армією, хочуть тепер поступати, якби були повними панами ситуації».³¹

Цей рапорт зробив позитивне враження на Вільгельма II і він бажав особисто зустрінутися з гетьманом Павлом. Крім того, важливі державні справи вимагали особистої присутності гетьмана в Німеччині. І 13-го серпня 1918 року кайзер офіційно запросив гетьмана Павла особисто приїхати до Німеччини.

Гетьман виїхав з Києва 3-го, а вернув назад 17-го вересня 1918 року. 6-го вересня він був прийнятий кайзером у його фортеці Вільгельмсгоге біля Касселя. За свідченням австрійських дипломатів, напр. ген. графа Шпаноккі, гетьмана всюди приймали як суверена і голову приязної, незалежної держави. Шпаноккі, описуючи хід вівідин, згадує, що кайзер титулував гетьмана княжим титулом *«Ваша Світлосте»* (Ойере Дурхлявт) і з жалем додає, що під тим зглядом Австрія залишилася далеко позаду, тому їй треба якнайскорше ратифікувати Берестейський мир і скріпити позицію гетьмана внутрі і закордоном, як це роблять німці.

³¹ Nahayewsky, op. cit., pp. 192-193; Додаток ч. 15.

Австрійський дипломат, князь Фірстенберг, в своєму письмі з 2-го жовтня рапортував до Відня, що гетьман узгіднив з кайзером і німецьким урядом такі справи: 1) *Німеччина потвердила свою підтримку самостійній Українській Державі;* 2) *вона дасть гетьманові поміч при формуванні нової української армії, яка покищо матиме 120 тисяч мужви і старшин, а згодом це число буде піднесене до 400 тисяч;* 3) *гетьман прийняв на себе зобов'язання перевести повну націоналізацію свого правительства;* 4) *він погодився розписати демократичні вибори до українського Союму і скликати його першу сесію ще до кінця 1918 року;* 5) *темою нарад були також українсько-польські справи, напр. Холмицина, як також українсько-російська границя.*

На державному прийнятті з участю повного дипломатичного корпусу Вільгельм II виголосив промову про напрямні німецької політики в Україні. «Пане Гетьмане! — говорив він. Мені справляє велику радість вітати, Вашу Світлість, в Німеччині, як представника українського народу і його правительства. Я хочу висловити моє щире задоволення, що приязні стосунки між Україною та Німеччиною знайшли свій вияв у цих відвідинах. Війна завдала рани Україні. Коли по визволенні національних сил, закутих російською царською державою, українці усвідомили собі своє славне минуле і проголосили свою самостійну державу та звернулись з проською до Німеччини допомогти їм у її будові, я охоче приложив до цього мою руку, щоб подати їм бажану допомогу.

«Мій уряд і уряди моїх достойних союзників взяли на себе завдання створити для України міжнародню, правну основу для її державного становища, а наші армії помогли завести в Україні спокій, бо вона була розхитана революційними елементами.

«Під охороною цих армій могла розпочатися будова держави. Ви, Ваша Світлосте, винесені й піддержані масами українських хліборобів і прихильних порядкові громадян, почали з обережністю і тактом вести Україну до нового життя в ладі, а через створення права й закону поклали основу для свободи і порядку. Міщанин може тепер спокійно віддатися своєму ремеслу, а селянин безпечно працювати на своїй ниві та користуватися плодами своєї праці.

«Багато ще треба зробити, але Україна під енергійним проводом, Вашої Світлості, пройшла вже велику частину дороги до свого внутрішнього закріплення і забезпечила собі основу для майбутнього розвитку. Мені дає особливе задоволення обставина, що спільною працею перебуваючих в Україні німецьких солдатів і урядовців з українськими властями починає рости почуття взаємного довір'я між обома нашими народами.

«Дозвольте мені, Ваша Світлосте, висловити надію, що політичні й господарські стосунки між Німеччиною та Україною, доповняючи себе взаємно, будуть кріпшати і ставати все щирішими». Він закінчив побажаннями Україні та її гетьманові.³²

Гетьман Павло відповів українською мовою. В Берліні він перевів розмови з членами німецького уряду, відвідував амбасади приязних і нейтральних держав та приймав їх представників в українській амбасаді. Берлінська опера влаштувала в його пошану окрему програму, під час якої присутні члени уряду і дипломати влаштували гетьманові велику овацію. Всюди гетьман промовляв по-українському.

Це перший раз в історії України її володар відвідував столицю могутньої держави в Європі, проїздив Бранденбурзьку браму в Берліні і був витаний виявами пошани, гідної народові, який від тисячоліть захищав європейську, християнську культуру на Сході Європи.

Та, однак, не всі українці однаково відчували вагу тієї історичної хвилини. «Союз», що в наслідок виходу правих, а приступлення до нього лівих партій, пропустив тепер слово «Державний» і через те виступили з нього Хлібороби-Демократи, — видвигнув новий клич: «За законну владу в Україні!» — та запорядив своїм членам провести широку протигетьманську кампанію в цілому краю. 18-го вересня головою «Союзу» був обраний В. Винниченко. Він і Микита Шаповал випустили відозву до народу про українську мову в урядах і домагались усунення всіх урядовців, хто не знав її.

Навіть львівське «Діло» надрукувало обширний репортаж з Одеси про військові суди і драконські кари на Поділлі, подаючи назви сіл, польських поміщиків і військових, які допускались жорстокостей над людьми. Граф Форґач писав міністрові Буріянові до Відня, що недавно гетьман просив його переслати протест до Відня, що деякі австрійські старшини під впливом польських поміщиків допускаються протизаконних актів. Він протестував також проти намагання союзників реквірувати трип'ятих частин російського, військового добра в Україні, як воєнну добычу. Він виявив своє незадоволення з того приводу, що Австрія односторонно відкидає тасмний додаток до мирового договору в Бересті і зволікає з його ратифікацією, а через те послабляє довір'я народу до його правительства. Він жалівся з приводу кампанії деяких галицьких часописів проти нього.³³

Натомість, 31-го серпня гетьман прийняв делегацію від полка

³² *Ereignisse*, III, pp. 210-216.

³³ *Там само*, стор. 219-222.

Січових Стрільців: Е. Коновальця, А. Мельника, В. Кучабського і ін., які заявили свою готовість служити Українській Державі. Гетьман сказав їм, що полк СС-ів буде важною боєвою одиницею і він радий їх поворотів. Він має на серці долю галицьких українців, бо йому знаний їх патріотизм і готовість служити Україні; він признав, що вони відважно і з посвятою служили тій ідеї. І за те він цінить їх високо і зробить усе, щоб держати їх на службі Україні. Для їх організації гетьман призначив місто Білу Церкву; так що під кінець жовтня полк мав 59 старшин і 1187 стрільців. Євгена Коновальця та Андрія Мельника гетьман підніс до рангу полковників.

Однак, на початку вересня українські політичні партії передали свій Меморіал представникам Центральних Держав в Україні, в якому подавались такі пропозиції розв'язки затяжної кризи: 1) українські партії визнають гетьмана головою держави, бо він стоїть за державні інтереси України; 2) УНСоюз домагається впливу на створення нового кабінету; 3) має бути проголошена амнесія політичним в'язням і 4) Всеукраїнський Конгрес делегатів партій вибере Державну Раду, що матиме силу рядити в імені народу аж до хвилини заключення загального миру.

При тому вони пропонували, щоб земля, вода і ліси належали державі, за винятком сорока десятин правним особам. Крим, Бесарабія і Кубань мають бути злучені з Україною, а німці одержать відшкодування за землі їх імігрантів в Україні. Хай Центральні Держави подбають, щоб у Києві якнайскорше чеканено українські монети й друковано кредитові квитки. Ці пропозиції повинні бути виконані до 25 вересня 1918 року.³⁴

І хоч ці пропозиції порушували такі важливі справи, як відібрання Бесарабії від румунів чи інших територій, і намагалися завести новий соціалістичний порядок в Україні, гетьман Павло ще раз рішився притягнути до співпраці згадані партії, тому спочатку жовтня запросив до себе Винниченка, Ніковського і Швеця. Вони заявили йому, що Союз вимагає реорганізації Кабінету, а Винниченко мав уже готову листу кандидатів на міністрів. Гетьман не дав зараз відповіді, але казав, щоб Винниченко і Лизогуб сіли разом і дійшли до взаємного порозуміння.

З тієї нагоди австрійська амбасада інформувала Відень, що гетьман знову говорить з «Союзом» про співпрацю і є надія, що сучасне непевне міжнародне положення збере українців до купи, бо лідери нарікають на гетьмана, що він дозволяє рядити москалям у краю і що прем'єр Лизогуб не веде української політики, напр. по селах продовжуються карні експе-

³⁴ Там само, стор. 233-236. Заклик датований у Катеринославі 8-го вересня 1918 р. «Від Всеукраїнського Національно-Револьюційної Ради Партизан».

диції і росте ненависть селян до союзників, тому треба вітати згадані розмови.

І коли велися ті розмови, Винниченко опублікував заклик до народу, згадуючи, що завданням нового кабінету буде скасувати велику земельну посілість і дати землю селянам; і що всі закони і заповідки Ц. Ради, відкликані гетьманом, будуть знову привернені. При тому домагався прилучення до України: Галичини, Холмщини, Бесарабії, Дону й Кубані.³⁵

Важко сказати, яку ціль мав Винниченко, видвигаючи такі контроверсійні справи. Форма заяви і невідповідний час її оприлюднення ще більше поглиблювали внутрішню кризу, так що Союз у своєму органі «Нова Рада» відпекався її, мовляв, це погляди самого Винниченка.

За М. Шаповалом Макаренко, лідер УНПартії (згодом замішаний у зрадливу справу от. Оскілка), а тепер був директором відділу Мін. Шляхів, — приступив до Союзу і перший піддав думку зробити повстання проти гетьмана. Він прихилив до цього ген. Осецького, який мав під собою полк. Павленка (Лівобережжя) і полк. Хилоченка (Правобережжя); обидва вони пристали до змови. У помешканні Макаренка в Києві при Прозірній вул. ч. 19, відбулась перша військова нарада, в якій брали участь: Винниченко, ген. Осецький, полк. Тятяник – член гетьманського генер. штабу; полк. Євген Коновалець і полк. Андрій Мельник від СС-ів, що був на службі гетьмана.

Історик Василь Кучабський, старшина СС-ів (автор книги «Корпус Січових Стрільців») говорить про іншу таємну нараду вночі 29-30 жовтня 1918 року, яку скликав провід Союзу та візвав команду СС-ів з Білої Церкви приїхати до Києва. Туди поїхали полк. А. Мельник і сот. Федір Черник, бо полк. Коновалець був перешкоджений. Від Союзу брали участь: Винниченко, М. Шаповал і ген. Осецький. Винниченко подав до відома приявним, що повстання проти гетьмана неминуче і треба до нього добре підготувитися.

Цікаво знати, що думали німці про ситуацію в Україні восени 1918 року. В зашифрованій телеграмі мін. закордонних справ ч. 449 з 10-го жовтня т.р. до амбасадора в Києві фон Мумма подаються інструкції, як і що треба робити у тій незвичайно важкій ситуації.

Міністерство стверджувало, що: 1) Україна має залишитися самостійною державою, а німці повинні затримати там перше становище; 2) українсько-німецький мировий договір не буде анульований, навіть загальним мировим договором; 3) гетьмана треба підтримати в його ста-

³⁵ Nahayewsky, op. cit., p. 104.

раннях перевести повну українізацію уряду, земельну реформу і в шуканні згоди з УНСоюзом, який буде визнаний Національним Конгресом; 4) російські елементи і агенти Антанти мають покинути Україну; 5) піддається думку: хай Україна просить урядово, щоб німецьке військо залишилось там доти, доки не в'ясяниться її внутрішнє і міжнародне положення; 6) Міровий Договір України з Центральними Державами буде доповнений окремих, додатковим договором; 7) д-р Судекум виїжджає до Києва, разом з урядовцями закордонного міністерства і діятиме в дусі цієї інструкції; і 8) майори: Гасе і Ярош, відкликаються до Берліна «для вислухання слова».

Прохається про телеграфічну інформацію, з якої причини старшини згадані під ч. 8, мають бути відкликані до Німеччини. Д-р Судекум, що має зв'язки з Українським Національним Союзом, виїздить негайно. Підписав: Сольф.³⁶

З вищеприложеної зашифрованої телеграми закордонного міністерства в Берліні бачимо, що німецькі державні мужі вже тоді передбачали свою неминучу капітуляцію і ясно здавали собі справу з критичної ситуації в Україні. Вони хотіли довести до замирення між гетьманом та опозиційними партіями і так втримати українську державу в переконанні, що її існування злегшить положення німецького народу після програної війни. Це було б вийшло Україні на користь. На жаль, події пішли рвучким темпом і не можна було перевести отих інструкцій в життя. Усе ж таки, вони залишаються документом доброї волі німецького народу супроти України.

Партія Українських Хліборобів-Демократів, що винесла ген. Павла Скоропадського на гетьманство, здавала собі ясно справу з дуже критичної міжнародної ситуації, що погіршувала положення в Україні. На з'їзді її делегатів у Києві в половині жовтня були обговорювані способи внутрішнього замирення, що єдине могло вдержати Українську Державу. 15 жовтня ці пропозиції німецький консул Тіль переслав до міністерства закордонних справ у Берліні.

Він писав: «Учора перед полуднем делегати партії Хліборобів-Демократів були в мене і передали свій меморіал з опінією про політичне положення, підкреслюючи, що їх партія, разом з партією землевласників, обрали гетьмана, а тепер обидві партії розійшлися. Хлібороби-демократи зблизились до «Союзу», так що тепер вона має таку програму: 1) повинна бути незалежна Україна з гетьманом Скоропадським у про-

³⁶ *Geheimdokumente*, nr. 68.

воді; 2) треба негайно скликати Установчі Збори і 3) всі російські військові одиниці мають бути вислані з України, а на їх місце треба формувати українську добровольчу армію «Маємо переконання — згадував меморіал — що як ці справи будуть здійснені, вся українська нація стане сильно за союзниками. І коли це стане дійсністю, вона піднесе свій голос, щоб затримати союзні війська в Україні».

«І хоч меморіал не згадує — писав консул — про земельну реформу, делегати заявили, що скоро й основна земельна реформа є конечна, але партія великих землевласників до неї не допускає.

«Пополудні був у мене Винниченко з делегатами УНСоюзу для обговорення реорганізації теперішнього уряду згідно з програмою і всіма пунктами, про які я згадав вище. Минулого вечора я впродовж кількох годин мав розмову з гетьманом щодо програми і кандидатів. Назагал гетьман готовий прийняти пропонувану угоду, але сильно опонував звільненню Кістяківського, якого поміч в поборюванні большевицької загрози є йому необхідна. Він легко опонував проти пропонуваного прем'єра Шрага, воліючи Багалія, який на біду не прийняв уряду. Він просив мене, чи я не міг би вплинути на Багалія. Я обіцяв це зробити, тому сьогодні конферував з Винниченком. Він заявив, що звільнення Кістяківського є «кондіціо сіне ква нон» і коли це станеться, він уживе свого впливу на Багалія прийняти прем'єрство з любови до батьківщини. Винниченко радив, щоб я, перш за все, одержав згоду гетьмана. Ми погодилися, що Винниченко вєднає згоду Багалія під тією умовиною і я старатисьму вплинути на гетьмана в дусі Національного Союзу».^{36а}

Сам меморіал і коментар консула Тіля про можливість порозуміння партій з гетьманом підтверджує ще один відрадний факт. Галицький легіон Українських Січових Стрільців, що був у складі Австрійської Східної Армії в Україні на нараді своїх делегатів у селі Грузьке з нагоди 4-літнього Ювілею свого існування (1914-1918 рр.) однодушно схвалив привіт і заяву лояльності гетьманові, як також і свою готовість понести найвищу жертву в обороні Української Держави.

Така заява УСС-ів в часі, коли партії УНСоюзу вже мали готовий стратегічний план повстання проти гетьмана, свідчила, що українські вояки, які бачили велику загрозу державі, були готові співпрацювати з її головою, гетьманом Павлом.³⁷

Австрійський дипломатичний дорадник князь Еміль Фірстенберг зві-

^{36а} Там само, пг. 71.

³⁷ Гірняк, Н., д-р, Організація і духовий ріст УСС, Філядельфія, 1955, ст. 76-77.

тував до Відня в половині жовтня, що він довідався про пляни москалів: з Києва зачинати відбудову царського режиму, передбачаючи князя Михайла Олександровича на майбутнього царя. У самому Києві й околицях є коло 40 тисяч московських старшин і солдатів, а над Доном 60 тисяч і всі вони об'єднані в одній таємній організації. Фірстенберг довідався, що в моменті вимаршу союзних армій з України москалі спробують проголосити свою монархію. Є деякі люди з оточення гетьмана, що співпрацюють з москалями.

Гетьман Скоропадський — писав кн. Фірстенберг — безсумнівно, є щирим українським патріотом і вже давно повинен був зробити отим людям «кайзершніт», але через своєї зволікання втратив багато часу. Наступного дня він звітував, що гетьман рішився ще раз пропонувати прем'єрство Багалієві, а коли українські партії знову відмовились від співпраці, Лизогуб сформував новий кабінет.³⁸

Вартим згадки є один епізод із засідання Ради Міністрів 29-го жовтня 1918 року, коли М. Василенко прочитав записку, що українці без росіян не повинні брати участі в міжнародній Конференції. Проти цього виступили: Лизогуб, Дорошенко, Бутенко, і Любинський. Гетьман осудив Василенка і завісив його в урядуванню.

Сила Центральних Держав щораз більше захитувалась, напр. 29-го вересня 1918 року болгари заключили сепаратний мир з Антантою, а на заході тріщав німецький фронт і треба було сподіватися капітуляції німців.

Гетьман рішився шукати контакту з представниками Антанти, щоб захоронити свою державу перед зазіханням білих і червоних москалів, бо й досі він не міг створити досить збройних сил для захисту нутра держави і її кордонів. Він, перш усього, вислав до Берліна Д. Дорошенка. По абдикації Вільгельма II та резигнації канцлера Гертлінга князь Максиміліян з Бадену обіцював, що німецька армія залишиться в Україні аж доки буде сформована українська армія.

На жаль, в дні 3-го листопада в Німеччині вибухла революція і не було з ким докінчити розмов. Дорошенко вислав до Америки барона Розена, а сам поїхав до Швейцарії на зустріч з італійським прем'єром Орляндю.

Український амбасадор у Болгарії, Олександр Шульгин, одержав від гетьмана завдання говорити з американцями, але одержав від них відповідь, що Америка не визнає самостійної України, а хоче бачити її в

³⁸ *Ereignisse*, III, pp. 262-66, 267-68, 271-77, 277-79.

федерації з Росією. Гетьман вислав свого здібного дипломата, І. Коростовця, до Америки, а подорозі казав йому вступити до Ясс у Румунії, де була Начальна Команда аліантських армій, а при ній західні дипломати та кореспонденти. Коростовець одержав завдання скласти заяву, що як особа гетьмана є перешкодою визнання самостійности України, то він готовий в кожній хвилині уступити.

Намагання гетьмана виеднати визнання самостійности й помочі Україні, навіть ціною свого уступлення, не мали наслідку. Його послові в Яссах говорили, що Україну створили німці, «граф Форґач і граф Шептицький», для розвалення Росії і що сама Україна своїм миром з німцями зірвала взаємини з Антантою, тому не може тепер числити на визнання її самостійности аліянтами.

Переконування гетьманського посла, що після залишення України німцями там настане революція і її зараз же займуть большевики, тому хай Антанта вишле туди свою армію якнайскорше, кінчалися аргументом, мовляв, на півдні і на півночі будуть ужиті заходи і старання, але це буде російська добровольча армія. Антанта обсервуватиме Україну та її політику, тому хай уже тепер у Києві подбають, щоб з уряду усунути всяких «германофілів» і замінити їх людьми, до яких Антанта матиме довір'я. На горі Україні, в тому самому часі в Яссах з'явилась делегація московських «кадетів» на чолі з Павлом Мілюковим, їх провідником, що в дні 4-го листопада представила свій меморіал із домаганням «єдиної і неделимої Рассеї». Частина тієї делегації, напр. Мілюков, Шебек і Кривошеїв поїхали до Парижа, щоб і там ширити неправду про Україну і шкодити її інтересам.

Таким чином, під кінець жовтня і спочатку листопада 1918 року гетьман був певний, що після виїзду німецьких та австрійських військ з України знову наїдуть на неї большевики і тому робив намагання, щоб вплинути на Антанту за посередництва неутральних держав, але йому відповідали, що Антанта думає про віднову давньої Росії без жадних територіяльних змін. Зрештою, те саме проголосив американський президент Вудров Вилсон у своїх 14-ох точках.

Образ відносин в Україні восени 1918 року був би неповний, якби не згадати дещо докладніше про намагання большевиків використати український протигетьманський рух на свою користь. Маємо певні докази, що в цю акцію були замішані голова большевицької Мирової Делегації в Києві, д-р Х. Раковський та його секретар Дмитро Мануїльський. Українська жандармерія перехопила большевицького дипломатичного кур'єра з 3-ма мільйонами карбованців і слідство виявило, що большевики досі видали 50 мільйонів карбованців на агітацію проти гетьма-

на. Вони перевозили своїх агентів у дипломатичних, заплъомбованих вагонах, а їх т.зв. Всеукраїнський Центральний Революційний Комітет вживав українців воювати проти гетьмана і його союзників, так що в деяких полосах країни з'явилися большевицькі партизани. У зв'язку з вибухом арсеналу в Одесі ув'язнено тамошнього большевицького консула, Михайла Бека, у якого в час обшуку знайдено «Інструкцію для Червоних Івардій» для підготовки загального повстання в Україні.

В одній з летючок, заадресованій «До всіх пролетарів України» — говорилося, що важкою рукою утискають австрійські і німецькі солдати український народ і що вони помагають буржуазним зрадникам. Вони знищили осяги «нашої» революції, які ми досягнули в морі крові робітників і життям тисяч пролетарів, що впали під ударом тріумфуючої реакції. Наша боротьба і жертви ударемнені через злочинну і зрадницьку політику нашої буржуазії і її прихвостнів, зрадників робітничої справи: меншевиків і правих соціал-революціонерів.

Летючка закликала, що це комуністична партія взиває всіх до боротьби проти змовників, які прикликали чужих і своїх насильників і гнобителів; тепер майже вся Україна домагається уступлення гетьмана і віднови революційних прав робітників. І заки це досягнемо, мусимо зробити загальне повстання селян і розпутати його по всій Україні. Нема іншого способу, як боротись із зброєю в руках.

Як видно, большевики серйозно готовились до викликання революції в Україні. Замішання Раковського і Мануїльського в протидержавну роботу стало причиною, що гетьман зірвав переговори з большевиками, а водночас большевицькі загони появилися на північно-східних кордонах України. На 6-му З'їзді Советів комісар Л. Троцький говорив: «Питання про південний фронт стало тепер для нас дуже різким. Німецький мілітаризм безумовно впаде; він буде змушений покинути Україну, а англо-французький мілітаризм поспішить його заступити. Нам треба підступити між німецький, і англо-французький мілітаризм, що підходить. Нам треба зайняти Дон, Півн. Кавказ і Каспій та піддержати робітників і селян України. Необхідна мобілізація всіх сил батьківщини, бо вони потрібні в першу чергу південному фронтові».³⁹

Це було імперіялістичне плянування червоних москалів, якого небез-

³⁹ *Дорошенко*, цит. праця, II, ст. 404. Членів конституційно-демократичної партії називали «кадетами». Провідник Павло Мілюков, князі Петро і Павло Долгорукові і інші ліберали, заснували політичну організацію «Союз Освобождения». Вони видавали свою газету «Освобождение», спершу в Штуттгарті, а потім у Парижі, якої редактором був П. Струве. Восени 1905 року «Союз Освобождения» об'єднав членів земств і був переіменований на Конст. Демокр. Партію, що боролась проти реакційного режиму царя Ніколая II.

пеку не добачали українські партійні лідери. Большевики в тому часі іменували командиром усього фронту ген. Ситіна, а проти України була сформована окрема Восьма Армія із штабом у Вороніжі під командою ген. Чернявіна. Її пробоевим ядром була т.зв. Таращанська повстанська дивізія, 2-га Орловська, 9-та піша, 12- і 13-та стрілецькі дивізії. Усього коло 75 тисяч мужви, 1.400 кінноти, 170 гармат, 427 кулеметів, 15 літаків і 6 броневих поїздів. Вся ця маса людей і матеріялу ждала на виїзд німців з України, щоб зачати новий наїзд і знищити її самостійність. Є основи думати, що чимало українських партійних лідерів не здавали собі з того справи, бо ще й тепер вірили, що з большевиками легко буде домовитись і що вони пошанують суверенні права українського народу.⁴⁰

7. Федеративна грамота гетьмана

Гетьман Павло опинився в ізоляції і тому почав оглядатися за союзниками між найближчими сусідами України, яким також загрожувала большевицька небезпека. Він скріпив зв'язки з Доном і звернув свою увагу на Кубань. Уже від половини жовтня він працював інтенсивно над формуванням своїх власних добровольчих відділів та особисто іменував їх командирів, щоб мати належну контролю над чужим елементом, який до них голосився.

Як уже згадано, гетьман рішився ще раз реорганізувати свій кабінет, а нагодою до цього мав стати конгрес делегатів від українських партій, який скликав «Союз» на 17-те листопада. Цьому конгресові почали надавати значення майбутнього українського «передпарляменту». На жаль, скоро вийшло наверх, що конгрес мав у пляні змінити теперішню форму державного правління, тому на сесії Ради Міністрів більшістю одного голосу було схвалено, щоб у такій важкій ситуації конгресу не скликати. Вагу ситуації погіршувала обставина, що 11 листопада появився наказ німецької команди, що німці скоро мусять покинути Україну. Загроза заговору і згаданий наказ вплинули на гетьмана, що він сам рішився змінити не лише свій кабінет, але й всю свою політику.

Дня 14-го листопада гетьман проголосив свою «Федеративну Грамоту», заадресовану до прем'єра Лизогуба, якою годився на федерацію України з небольшевицькою Росією. У грамоті гетьман писав: «Перемиря між Німеччиною і Державами Антанти заключене. Найбільш кри-

⁴⁰ Nahayewsky, op. cit., p. 107.

вава війна скінчилася, і перед народами всього світу стоїть складне завдання: створити основи нового життя.

«Серед решти частин многострадалної Росії на Україну випала більш щаслива доля. Україна перша завела в себе основи порядку і законності. При дружній допомозі Ц. Держав вона заховала спокій аж до сьогоднішнього дня. Ставлячись із співчуттям до всіх терпінь, які переживала близька їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, виказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Сьогодні перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої великої і єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умовини її майбутнього існування повинні безумовно змінитися. На інших принципах, на федеративних принципах повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави.

«У цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свідомо віджили всі принижені і гноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї вийшли дружба і єднання із славним великим Доном і славними Кубанськими і Терськими козаками. На цих принципах, які — я вірю — поділяють всі союзники Росії, Держави Згоди, і з якими не можуть не співпрацювати всі без винятку народи, не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі створення всеросійської федерації, якої кінечною метою буде відновлення великої Росії.

«В осягненні тієї мети лежить запорака добробуту, як всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку всього українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності. Я глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибллю для самої України, тому кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будуччиною і щастям всієї Росії, об'єднатись біля мене і стати грудьми на захист України і Росії. Я вірю, що в цій святій, патріотичній справі ви, громадяни і козаки України, а також і решта людности, даєте сердечну і сильну підтримку.

«Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого та історичного завдання». 14 листопада 1918 р. Київ. Павло Скоропадський, Гетьман всієї України.⁴¹

⁴¹ Там само, ст. 109; пор. Христюк, цит. праця, III, ст. 120-121.

Прихильник Антанти, Гербель, одержав доручення створити тимчасовий кабінет і нав'язати стосунки з державами Антанти. 15 листопада новий уряд проголосив свою найближчу програму: 1) *праця для відбудови Росії на федеративних основах, так що самостійна Україна задержує всі свої права на державне життя і розвиток*; 2) *збереження і скріплення державного ладу в Україні, щоб захоронити її від большевицької анархії*; 3) *негайне проголошення закону про Державний Сойм України і розписання виборів до нього за демократичними принципами*; 4) *переведення земельної реформи на основі гетьманського закону з 22 жовтня, що передбачав створення державного фонду з державних, церковних і поміщицьких земель та розділ землі незможним селянам*; 5) *уряд дбатиме про покращання умовин праці: скасує всяке обмеження торгівлі*; і 7) *подбає про відновлення залізничних транспортів і покращання доли залізничних робітників*.⁴²

Грамота з 14-го листопада, що мала на цілі рятувати існування Української Гетьманської Держави та захоронити її перед заливом большевизму, була безпосередньою причиною вибуху підготованого вже повстання, а на самого ж гетьмана стягнула підозріня «русофільства», яке ще більше відштовхнуло від нього його дотеперішніх політичних противників. «Союз» одержав останній, сильний аргумент для повалення гетьманського режиму.

Прихильники ж гетьманського руху підкреслюють обставину, що згадана грамота була лише конечною політичною тактикою, бо голосила федерацію з неіснуючою тоді російською, небольшевицькою державою. Опоненти гетьмана відкидають цей аргумент, кажучи, що справа державної незалежності не є питанням тактики, але незмінного принципу. Хто оправдує такий тактичний крок сьогодні, він виправдає його завтра; вони кажуть, що сам гетьман будучи на вигнанні в Німеччині признав свою грамоту з 14-го листопада помилкою.⁴³

Гетьман у своєму інтерв'ю редакторові швейцарського часопису «Газет де Льозан» оповідав, що він старався відбудувати українську збройну силу і це було причиною його відвідин у кайзера Вільгельма II восени 1918 року. Він оповідав теж про свої старання в держав Антанти виеднати визнання України й одержати для неї технічну поміч, але ті держави поставили йому тверду умовину: Україна має бути в федерації з небольшевицькою Росією.

Вісім днів після проголошення федеративної грамоти гетьманом до

⁴² Там само, ст. 122.

⁴³ Донцов, цит. праця, ст. 44.

Киева наспіла вістка від Антанти, яку через Берлін переслав до Відня князь Фірстенберг. Він доносить: «Вчора наспів комунікат від Антанти з Ясс. Антанта визнала гетьманське правительство і бажає, щоб тепер воно не було змінене, та осуджує всякий підривний рух в Україні — без огляду на середовище, з якого вийде. Консул Енно скоро приїде до Києва, як представник Антанти. Німецьким властям обіцяно, що їх військо (в Україні) буде забезпечене. Гетьманському правительству сказано, що Антанта плянує висилку піхоти з Румунії в Україну, а водночас антантська фльота прибуде до чорноморських портів з достатнім військом. Головною ціллю Антанти є відновити порядок в усій Росії».⁴⁴

В інших двох телеграмах консул Енно повідомляв українське правительство, що Антанта визнає його і тому є противна всякому заколотові, що здержуватиме реорганізацію Росії, як держави, і це буде зроблене в дусі бажань патріотичного елемента, що хоче завести порядок.

На території Південної Росії (Енно мав на думці Україну) без огляду на те, чи вони окуповані німцями чи загрожені большевиками, Антанта за всяку ціну хоче задержати в тих околицях порядок. В скорому часі ця невідклична постанова буде підтримана військовою силою. Отож подаємо до відома усім лідерам партій та організацій, незважаючи на їх політичну програму, що будуть особисто відповідальні за повстання і підтримання анархії, які спричинять їхні групи.⁴⁵

І, врешті, 22-го листопада прийшла ще одна телеграма від п. Енно до Українського правительства в Києві. Її зміст був такий: «Антанта рішила підтримати Київське Правительство, а іменно Гетьманське Правительство. Це робиться в надії що так затримається порядок у краю аж до прибуття антантського персоналу. Армії Антанти прийдуть до вашої країни не як вороги чи гнобителі, але як приятелі народу, що боровся по нашому боці впродовж двох літ.

«Якенебудь повстання проти теперішнього уряду чи якийнебудь неспокій, що перешкоджуватиме старанням Антанти, буде трактований безпощадно. З огляду на те держави Антанти закликають усіх заховати спокій, вертати до праці і заховати порядок».

Водночас Енно післав телеграму до Німецької Головної Кватири та до Ради Німецьких Солдатів, що звучала: «Передайте їм, що держави Антанти, які тепер підтримують існуючий уряд у Києві, сильно настоюють, щоб там були заховані безпека і порядок. Вони не будуть толе-

⁴⁴ *Nahayewsky, Appendix nr. 27.*

⁴⁵ *Там само, Додатки чч. 28 і 29.*

рувати союзу німців з Петлюрою чи іншими недисциплінованими бандами, що загрожують Києву й усій державі, аж доки не прибудуть туди антантські війська.

«Вони ще менше апробують домовлення німців з Петлюрою та не визнають їх перемиря, бо воно не буде заключене на основі дійсного стану положення воюючих військ. Буде створена Контрольна Комісія представників існуючого уряду в Києві для справедливого вирішення справ. Я повідомлю Уряди Антантських Держав про недавнозаключене надзвичайне перемиря, через яке німці зобов'язались залишити зброю й амуніцію в різних магазинах країни для військ Петлюри. Коли заключене перемир'я буде дотримане, домагатисьму, щоб мій Уряд ужив репресійних засобів проти німців. Прохаю повідомити мене щодо цієї важливої справи».⁴⁶

Від Головної Німецької Кватири і Ради Солдатів у Києві відповів телеграмою майор Ярош: «Головна Кватира Німецьких Солдатів вдержує порядок, як і досі. Недавно Кватира ужила сили проти прихильників Петлюри, щоб заховати в Києві спокій. ГКватира і Рада Солдатів взяли на себе зобов'язання заховати статус кво аж до прибуття антантських військ. Відновлено залізничний рух всіма засобами для нашого власного інтересу. Кватира не бере відповідальності за непорядок австрійських військ на лінії Київ-Одеса. ГКватира бажає, щоб Держави Антанти прислали до Києва свого представника якнайскорше. Директорія Уряду Петлюри заявила «чорне на білому», що гарантує безпеку подорожі репрезентанта до Києва. Врешті, ГКватира хоче знати, коли на Україну прибудуть антантські війська, а особливо, коли вони будуть у Києві. Проситься про докладну відповідь. Ярош.».⁴⁷

Відповідь Антанти прийшла дещо пізніше. Енно телеграфував: «Є бажанням Держав Антанти в дусі її дотеперішніх заяв, щоб у Києві і в державі був захований порядок. Хай ГКватира і Рада Солдатів уживуть збройної сили проти повстанців, большевиків і інших анархічних елементів для вдержання статус кво до прибуття аліантських військ. Перемир'я між німцями і Петлюрою, як заключене, має бути згідно з телеграмою від 29 листопада, яку я вислав до Закордонного Міністерства (в Берліні). Врешті, залізнична сполука Київ-Одеса має бути відкрита.

«Я категорично стверджую автентичність всіх моїх телеграм, які тичаться різних справ Київського Правительства. Я настоюю, щоб їх взято на увагу, бо в противному випадку вся відповідальність спаде на

⁴⁶ Там само, ч. 30.

⁴⁷ Там само, ст. 278.

німецький Уряд і в таких обставинах Держави Антанти застосують відповідні засоби відплати».⁴⁸

На основі досі згаданих документів, фактів і подій можна сказати, що вина за грамоту з 14-го листопада не паде виключно на гетьмана, але в однаковій мірі на Революційний Комітет партій «Союзу», які заради своєї партійної програми не лише відмовлялися від співпраці в будові держави, але й підбурювали проти гетьмана народ. І, коли візьмемо до уваги факт, що Ц. Рада стояла за федерацію з Росією в спокійніших часах, коли вона вилася в судорогах анархії, то гетьман видвигнув цю ідею під сильним тиском Держав Антанти і в обличчі безпосередньої загрози повної ізоляції України і наїзду на неї большевиків з півночі та добровольчої армії з півдня. Гетьман, безсумнівно, здібний генерал і тямущий державний муж, про що свідчить його майже 8-місячне володіння, опинившись перед загрозою наїзду червоної і білої Москви і плянів Антанти маршувати в Україну, але без її участі, проголосив свою федераційну грамоту, і нею він змусив Антанту визнати Україну «де факто», як свідчать телеграми консула Енно, і відвернути від неї можливість війни на два фронти рівночасно, що згодом принесло катастрофу Директорії Української Народньої Республіки.

Можна ще додати, що своєю заявою гетьман хотів включити Україну, як першого і найважливішого партнера в боротьбі за повалення большевизму, який уже в тому часі показав себе небезпечним ворогом України, хоч загорілі соціялісти в роді Шаповала і Винниченка були готові прийняти Україну «національну по формі і комуністичну по змісту». Хто був правий, а хто ні — виказало саме життя: большевизм знищив «комуністичну по змісту» Україну й повернув її в колонію Москви.

Зовсім іншими шляхами була б пішла доля України, якби весь народ став був за гетьманом і допоміг йому оборонити Українську Державу, навіть у фіктивній федерації з Москвою, але зі своєю армією, закордонною політикою, адміністративним апаратом, Церквою, школами тощо. Що український народ мав таку силу, виказала його довга, завзята і майже безнадійна боротьба в час Директорії.

З тих причин громадянська війна і повалення гетьманського режиму треба класти не на виключний рахунок «малоросійства» гетьмана, а в однаковій мірі на соціялістичні програми українських партій, що не хотіли прийняти його консервативної форми правління. Участь деяких «малоросів» у його уряді тут ні при чому, бо як показалося, він міг дуже легко

⁴⁸ Там само, ст. 278-279.

дати собі з ними раду, якби був одержав повну підтримку українського національного табору.

24 листопада, тобто десять днів по проголошенні федеративної грамоти, гетьман Павло запросив до себе князя Фірстенберга, бо хотів дати йому авторитетне вияснення про свою несподівану зміну політичного курсу. «Гетьман почав розмову — рапортував до Відня Фірстенберг — із запевненням, що він не бажає за всяку ціну залишитись при владі. В цих часах монархістичні принципи відкинені в середущій Європі і монархістичний характер гетьманства є квестіонований, тому немає великої радості виконувати цей уряд. Гетьман був би дуже щасливий, якби міг залишити політичну арену своїм політичним противникам, однак, думка, що держава буде опанована анархістичними силами, каже йому видержати і він не хоче бути невірним проголошеним ним принципам.

«Він коротко вивчив передісторію розпушеного, коаліційного кабінету: вибуху революції в Німеччині Національний Союз запропонував скликати Конгрес делегатів українських партій і предложив свій порядок і програму, але це була крайно радикальна програма і, на думку гетьмана, включала в собі багато ідей лівих партій. Він заявив представникам Союзу, що не може прийняти такого проекту, усе ж вони хотіли ввійти в переговори й були готові піти на компроміс.

«І, хоч я — казав гетьман — інстинктивно відчував, що тут не все є впорядку, усе ж хотів піти назустріч представникам партій. В міжчасі дійсні наміри тієї групи людей вийшли наверх, як один ув'язнений, високий, український старшина виявив, що Національний Союз плянує в час Конгресу усунути від влади гетьмана. Гетьман мусів діяти скоро: впродовж трьох годин він змінив кабінет і, будиши опущений згаданими делегатами, він був змушений опертися на єдиній силі, яку представляла армія добровольців і консервативних росіян.

«Чи гетьман був змушений важними обставинами закинути думку про самостійність, — це інша справа — додає від себе кн. Фірстенберг. Тепер він держиться федерації. Коли я аргументував, що російський централізм ставатиме з кожним днем сильнішим, як Антанта приходитиме ближче, він заявив, що середовища з таким переконанням не рішатимуть долю Росії. Він запевнив мене, що в останніх часах федеративна ідея зробила поступ і люди з велико-руським переконанням тепер стали пропагаторами федералізму. Він мав нагоду це бачити, як його начальний командир, граф Келлер, хотів маркувати велико-руський монархістичний тон при надаванні наказів. Гетьман думає, що такі речі тепер ненамісці і він має надію, що помилки отого ревного генерала не матимуть небажаних наслідків.

«Говорячи відверто, мені здається — писав Фірстенберг — що як подане вияснення гетьмана про заговор з 15 листопада є згідне з історичною правдою в своїх деталях, то не можна мати найменшого сумніву щодо його доброї віри. Але, чи така радикальна зміна була конечна з уваги на обставини, це є відкрите для дискусії. Згідний я з тим чи ні, це ставить знову інше питання: чи завжди гетьман був об'єктивно поінформований у тих критичних днях і чи не було цілком та в інтересі отих впливових груп дати йому односторонню інформацію і зменшити в його очах спротив національних партій».⁴⁹

8. Громадянська війна і кінець гетьманської влади

Один день перед проголошенням федеративної грамоти лідери Союзу на своєму таємному зібранні в Києві обрали «Директорію», що мала керувати повстанням проти гетьмана. Це зібрання відбулось у приміщенні Міністерства Шляхів без участі Симона Петлюри, що саме тоді був звільнений з тюрми. Він зараз же подався в Білу Церкву, де стояли Січові Стрільці і перекинув їх на свою сторону.

Січові Стрільці мали тоді один курінь під командою сот. Р. Сушка: чотири сотні мали 674 бійців і 20 старшин. Курінь мав кулеметну сотню з 12 кулеметами; легкою батареєю командував Р. Дашкевич, а кінна розвідча сотня мала 28 кіннотчиків. Всі, разом з булавною сотнею і кошем мали 816 бійців та 46 старшин. Невелика, але ідейна та боєва одиниця.

Осип Назарук уложив текст універсалу про повстання проти гетьмана, до якого Симон Петлюра додав кінцевий уступ, що посуджував гетьмана в зраді українському народові, касував всі його закони, розпускав його армію та скидав вину на німців і «малоросів» за всю діяльність гетьмана.

В Києві діяв Військовий Революційний Комітет під проводом: Авдієнка, Чехівського, Пісоцького, Галагана, Загородного і Марченка. Він ширив зазив «Директорії» до народу починати повстання в дні 15-го листопада. Щойно три дні згодом гетьман проголосив військовий стан, але мобілізація не дала сподіваного результату. Армія, що з часу його повороту з Німеччини була в стадії організації, була розкинена по цілому краю, а в Києві була лише сердюцька дивізія та відділи колишніх царських офіцерів, але вони вже поклали всі свої надії на Антанту. Гетьман

⁴⁹ Там само, ст. 274-276.

іменував своїм начальним командиром, ген. Келлера і під його командою московські добровольці допускались варварства, напр. знищили погруддя Шевченка, знущалися над цивільною людністю тощо, тому він був знятий з команди.

Формальний бій за Київ зачали галицькі Січові Стрільці, і тоді українські частини почали покидати гетьмана, напр. Лубенський полк. Полковник Болбочан захопив у свої руки Харків, а за ним пішла запорозька дивізія на Полтаву і там кадра гетьманського корпусу прилучилася до неї. Це саме вчинила дивізія «сірожупанників» в Чернігові. Обидві дивізії покинули границю, залишивши її відкритою для большевиків, де ждала 8-ма армія на наказ рушити в Україну.

Німецька Рада Солдатів, одержавши від Директорії обіцянку про поміч в організуванні транспортів для виїзду в Німеччину, постановила заховати неутралітет. Громадянська війна, а особливо боротьба за столицю — Київ, тривала майже цілий місяць. Формальний і рішачий наступ за посідання Києва почали галицькі Січові Стрільці, що побили гетьманські частини під Мотовилівкою й дорога на Київ була відкрита.

14 грудня гетьман Павло опублікував таку заяву: «Я, гетьман усієї України на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх моїх сил, щоб вивести край з того важкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключним добром України, відмовляюся від влади».⁵⁰

По такій заяві гетьмана перестала існувати Українська Гетьманська Держава, що була відновлена з такими великими надіями. Винниченко оповідає, що штаб повстанців радив над тим, чи Симон Петлюра має в'їхати до столиці на сивому коні. І це нагадувало б в'їзд Хмельницького до Києва.

З огляду на те, що галицькі вояки своїм боєм під Мотовилівкою перехилили перемогу на сторону Директорії, варту почути від їх командира Евгена Коновальця, що згодом думав про цю справу. Опрокидаючи закид, що галицькі Січові Стрільці зруйнували самостійну Україну, він оповідає про своє побачення з гетьманом, у наслідок якого він одержав доручення зреорганізувати загін СС-ів для служби гетьманові. Він каже, що сам гетьман зробив на нього дуже корисне враження, усе ж щойно по своєму повороті з Німеччини він дав на те свою згоду. Видно, що гетьман мав зв'язані руки і не міг зразу такої згоди дати. Полковник Коновалець

⁵⁰ *Ereignisse in der Ukraine*, IV, p. 163.

не мав сумніву щодо доброї волі і патріотизму гетьмана, але «московські отряди» своїм поступуванням порушили національне почування січового стрілецтва, так що вони виступили проти гетьманського режиму.

Коновалець стверджує правильність передбачування гетьмана, що з хвилиною виїзду німців з України за неї зачнеться війна червоних москалів з білими. Усе ж таки, нічого не було зроблено для усунення лиха і консолідації українських сил. Можна думати, що опоненти гетьмана не здавали собі справи з поважного положення, бо крім негативного ставлення до нього, вони не зробили поважного намагання в цілі внутрішнього замирення. Як уже згадано, була можливість усунути від впливу анархічні елементи і тоді ніколи не було б федеративної грамоти з неіснуючою Росією.

В історії народів бувають важливі моменти, в яких їхній інстинкт самозбереження бере верх над почуваннями серця та змушує одиниці й цілі групи людей до солідарного підпорядкування всіх сил народу своєму прововоді, щоб рятувати націю в її поході до сповнення свого, Богом даного призначення. І чим вище є вироблення одиниць чи груп, тим більша їх посвята і щиріша жертва. Єдина нація є невміруща, а форма державного правління навіть впродовж життя однієї генерації може змінитися кількакратно, як це ми самі досвідчили, бо форма правління залежить від поступу людської думки і зовнішніх чи внутрішніх обставин.

Затяжна опозиція до гетьманського режиму та розпочаття громадянської війни напередодні неминучої війни України на чотири фронти не свідчать про велике державно-політичне вироблення українських політичних груп і фракцій, що жили й діяли під кінець 1918 року. Вони поставили свої партійні програми вище добра нації та її держави.

Це сталося в дуже рідкісній історичній хвилині, коли Галичина і Буковина, а частинно й Закарпаття, по розвалі австро-угорської монархії проголосили свою самостійність і в перших тижнях свого державного життя поклалися на поміч своїх наддніпрянських братів, але повалення гетьманського режиму, громадянська війна і наїзд большевиків ці надії перекреслили.

ЧЕТВЕРТИЙ РОЗДІЛ
ЗАХІДНЯ УКРАЇНЬСКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА

1. Українська Національна Рада

В жовтні 1917 року деякі українські, галицькі провідники створили організацію, якої ціллю було підготовляти злуку Галичини із Східньою Україною, бо вже тоді в австрійсько-польських урядових колах кружляла вістка, що галицькі землі мають залишитись у складі нової Польщі, яка ввійде до Австро-Угорщини, як третій і рівноправний партнер.

В одному рапорті зі Львова з дня 9-го грудня 1917 року до графа Черніна в Відні передано вістку, що галицький намісник, граф Карло Гуйн, висловив домагання польських політичних чинників, які ніколи не згодяться віддати Східню Галичину українцям.

Намісник був переконання, що справу галицьких земель муситься розглядати з цілістю українських земель, бо це становить одну проблему. Коли існуватиме самостійна Україна — говорив граф Гуйн — тоді український коронний край, створений з українських земель Австрії, не може довго існувати; злука цих земель з Україною буде питанням часу. В такому випадку краще злучити ці землі з Польщею — радив граф Гуйн — бо з цього Австрія матиме якийсь хосен. У тій справі він навіть плянував скликати спільну конференцію польських та українських лідерів.¹

Недовго після цього, дня 19-го грудня 1917 року, Українська Парляментарна Репрезентація дала заяву в Віденському парламенті, що галицькі землі, це інтегральна частина Української Київської Держави ІХ-ХІV ст. і що галицький народ і досі має сильне відчуття спільноти і єдності з усім українським народом. І тому Східня Галичина або в цілості буде під Австрією, як окремий коронний край, або прилучиться до Української Народньої Республіки над Дніпром. Це останнє відповідає найвищому ідеалові Української Нації.²

Заява підкреслювала, що в 1866 році українські галицькі землі проти виразної волі населення були прилучені Австрією до князівств Кракова,

¹ *Ereignisse*, I, nr. 43.

² *Лозинський, М., д-р*, Галичина в pp. 1918-1920, Нью Йорк, 1970, ст. 23.

Осьвенціма і Заторії. Тепер УПРепрезентація протестує проти дальших плянів зв'язувати ці землі в будь-який спосіб з Польщею. Українці не мають нічого проти права поляків влаштувати своє життя на своїх власних землях, але ніколи не зречуться свого права на самовизначення. Мир на сході Європи буде загрожений, як буде віддана яканебудь частина української землі полякам.

З тих причин, говорилось у заяві, представники українського народу домагаються, щоб з Галичини, Буковини й інших австрійських земель з українським населенням, був створений окремий коронний край. Якби Австрія хотіла насилу лучити українців з поляками, тоді УПРепрезентація протестуватиме якнайгостріше і домагатисьме від міжнародніх чинників запорядити на тих землях плебісцит, хай сам нарід рішає свою долю. Таким чином, заява поставила справу Галичини і Буковини, та в деякій мірі Закарпаття, на весь ріст.

Як уже було згадано, в переговорах української делегації з Центральними Державами в Бересті під натиском України і Німеччини Австрія в таємному додатку до договору згодилася створити з Галичини і Буковини окремий коронний край, що мав залишитися в тісній зв'язі з Австрією. Про Берестейський мир ми говоритимемо окремо, а тут згадаємо про його таємний додаток, що відносився до Галичини.

Цей додаток був підписаний 8 лютого 1918 року прем'єром Ернестом Зайдлером і закорд. міністром графом Черніном від Австрії та Олександром Севрюком, Миколою Любинським і Миколою Левитським від України. В ньому Австрія годилася до 20 липня 1918 р. внести проєкт закону до Державної Ради про створення з Галичини і Буковини окремого коронного краю.³ Ця згода мала бути невіддільною частиною мирового договору з Україною, і її виконання залежало від сповнення інших артикулів згаданого договору. Граф Чернін каже, що йшло про доставлення Центральним Державам Україною одного мільйона тон збіжжя до 31 липня 1918 року. Він у своїй телеграмі від 9 березня до австрійського амбасадора в Берліні, князя Гогенльоге, доручив йому домагатись видачі згаданого таємного додатку, що переховувався в архіві німецького закордонного міністерства, мовляв, українські делегати зламали своє приречення заховати його в тайні. Остаточню цей таємний документ був спалений 16 липня 1918 року заступником німецького секретаря закордонних справ, Фрайгера фон Бусше в прив'язі князя Гогенльоге.⁴ Це, очевидно, сталося в наслідок акції поляків. Зрештою, це великого практичного

³ *Nahayewsky*, op. cit., Appendix nr. 6.

⁴ *Там само*, Додатки 7 і 8, ст. 256-257.

значення не мало, бо вневдовзі Галичина й Буковина взяли свою долю в свої власні руки.

Один місяць перед гетьманським переворотом УПРепрезентація скликала до Львова мужів довір'я чотирьох головних політичних партій, разом коло п'ятсот людей, і відбула нараду під проводом сеніора українських парламентаристів, Юліана Романчука, і на пропозицію д-ра Євгена Петрушевича схвалено резолюції з домаганням: якнайскорше ратифікувати Берестейський договір, виділити Галицькі землі від польських, забезпечити їм національну автономію і політичну рівноправність, як також передати Українській Національній Республіці над Дніпром українські землі Холмщини й Підляшшя.

Ще 21-го квітня 1918 року члени президії Української Парламентарної Репрезентації під проводом митрополита Андрея Шептицького, члена Палати Панів, протестували в прем'єра д-ра Зайдлера проти наміру уряду позискати прихильність поляків ціною прилучення українського населення Галичини і Холмщини до майбутньої Польщі, яка мала б увійти до федерації з Австрією. Українці бажали зібрати всі свої землі в одній своїй державі.

Таким домаганням завзято противилися поляки, не виключаючи соціалістів під проводом Ігнаца Дашинського. Одначе, як Віденський уряд прийняв 4-го вересня 1918 року «Чотирнадцять Точок Вилсона» за основу своєї національної політики, Українська Парламентарна Репрезентація в дні 4-го жовтня 1918 року ще раз домагалась поділу Галичини, інакше всі українські послы, поступаючи в дусі права самовизначення народів, домагатимуться прилучення всіх західньо-українських земель до Гетьманської Держави над Дніпром. Таку саму заяву вони склали ще раз в дні 9-го жовтня з підкресленням, що «наша дорога не веде до Варшави, але до Києва, а як хтось схоче нас злучити з поляками, то хіба по наших трупах».

Д-р Євген Петрушевич, разом з віцепрезидентом Віденського парламенту, Юліаном Романчуком і митрополитом Андреем Шептицьким інтервенювали в тій справі перед прем'єром держави. Коли ж справа відтягалась УПРепрезентація 10 жовтня постановила скликати до Львова Конституанту на день 18 жовтня і так поставити австрійський уряд перед доконаний факт. Це був революційний крок, тому лише маніфест цісаря Карла з 16 жовтня врятував наших послів і самого митр. Андрея від немилих консеквенцій, бо на нараді митрополит був особисто і апробував згадане рішення.⁵ (За текстом маніфесту див.: Документ ч. 1-а)

⁵ Лозинський, цит. праця, ст. 26-27.

18-го жовтня 1918 року у Львові зібралась Конституанта, що прийняла назву «Українська Національна Рада». До неї ввійшли обрані народом українські послы до парламенту в Відні, члени палати панів, українські послы галицького й буковинського соймів, та по три делегати від кожної політичної партії. Конституанта постановила взяти долю народу в свої власні руки, опираючись на маніфесті цісаря Карла з 16-го жовтня, як уже згадано, і так всі рішення одержали правну основу.

Конституанта вирішила: 1) всі українські землі під Австрією становлять одну етнографічну цілість; 2) а тепер вони творять одну, окрему Українську Державу; 3) взивається всі національні меншості вислати до Української Національної Ради своїх делегатів; 4) УНРада виготовить у найближчому часі конституцію для нової держави; 5) УНРада рішає, що на майбутній Мировій Конференції в імені українського народу говоритимуть його власні представники, бо з цією хвилиною австрійська влада не має права говорити в імені незалежної України.⁶

На агенді нарад Конституанти була злука галицьких земель з Наддніпрянською Україною. На жаль, перемогла думка, щоб з тією справою ще подождати, мовляв, не знати як поставиться до України Антанта і чи пробачить їй мир з німцями в Бересті. Варто відмітити, що за негайною злукою обох українських держав в одну цілість заявили деякі націонал-демократи, радикали, соціал-демократи, студенти і делегати легіону Українських Січових Стрільців.

Більшість делегатів Конституанти покликала до життя Комітет для злуки українських земель і він вирішив вислати до Києва своїх представників. Гетьман був радий проголошенню ЗУНР.

Український Національний Союз, що приготував тоді повстання проти гетьмана, передав вістку до Львова, що негайно злука Галичини і Буковини з Гетьманською Державою є небажана, бо вона піднесе престиж гетьмана в очах народу і закріпить його режим, який «Союз» плянував повалити.⁷

З ноткою гордості скажемо, що рішення Конституанти були схвалені з піддержкою трьох галицьких владик: Митрополита Андрея зі Львова, Йосафата з Перемишля і Григора зі Станиславова, та при повній підтримці всього духовенства. Рішення Конституанти були проголошені народові 19-го жовтня 1918 р. і цей день треба вважати початком існування Західньої Української Народньої Республіки, коротко ЗУНР. Її

⁶ Там само, ст. 29-30; пор. Кузьма, О., Листопадові Дні, 1918 року, Львів, 1931, ст. 31.

⁷ Сохоцький, І., о., Будівничі нової української державности в Галичині, в «Історичні постаті Галичини XIX-XX ст.», Нью Йорк, 1961, ст. 172-175.

першим президентом був обраний голова парламентарної репрезентації, д-р Евген Петрушевич. Того самого дня Конституанта створила три Делегатури: 1) Галицьку під проводом д-ра Костя Левицького з осідком у Львові; 2) Буковинську під проводом О. Поповича з осідком у Чернівцях; і 3) Віденську під проводом президента д-ра Е. Петрушевича з осідком у Відні, де він мав зайнятися всіми правовими справами і формальностями передачі влади молодій Українській Державі, як також керувати діяльністю обох інших Делегатур, а щонайголовніше, нав'язати добросусідські зв'язки з іншими державами комонвелту й узагалі, всіми європейськими державами.

В неділю, 20 жовтня, після богослужби в соборі св. Юра у Львові д-р Кость Левицький подав до відома, зібраним на площі біля собору масам народу з цілого краю радісну вістку: створення Української Держави на Галицькій Землі і Буковині.⁸ До творення держави потрібно збройної сили, тому першою думкою Української Національної Ради було якнайшвидше спровадження до Львова легіону Українських Січових Стрільців (скорочено: УСС-ів), який перебував тоді в Чернівцях на Буковині. УСС-и, це був ідейний елемент і їх представники були за негайною злукою Галичини з Наддніпрянською Україною, тому були невдоволені рішенням Конституанти. Д-р Петрушевич зачав робити старання перед властями в Відні, щоб УСС-ів перенести з Чернівців до Львова, а 20 жовтня були туди вислані д-р Василь Панейко та пор. Іван Рудницький, щоб привезти з собою до Львова сотника Дмитра Вітовського.⁹

Довірочні збори старшин УСС-ів вирішили 24 жовтня, щоб він поїхав до Львова, але водночас схвалили резолюцію, що вони є за негайною злукою Львова з Києвом. Вони усунули також досвідченого старшину «австріяка» Микитку з командира легіону, а на його місце обрали молодого, Осипа Букшованого.

Тим часом, події пішли головокружним темпом: американський Державний Секретар Лянсінг повідомив Австрію, що президент Вилсон визнав самостійність Чехії, Югославії і Польщі, тому Австрія не може бути трактована як цілість. Цим фактом новопроголошена Українська Держава в Галичині одержувала більшу свободу діяння. Щоправда, австрійський прем'єр Гусарек намагався ще якийсь час вдержати Австрію вкупі, але його вже мало-хто слухав.

Мабуть єдина Українська Національна Рада повідомила його про створення Української Держави в Галичині і на Буковині згідно з духом

⁸ Кузьма, цит. праця, ст. 32.

⁹ Там само, ст. 46.

цісарського маніфесту від 16 жовтня т.р. Йй було обіцяно, що скоро буде іменованій український намісник і вже він порозуміється в тій справі з УНРадою. Одначе, 25 жовтня прем'єр Гусарек уступив, а його наслідником став професор Лямащ, який повідомив президента Петрушевича, що справа формального передання влади в Галичині УНРаді буде вирішена Радою Міністрів 31 жовтня. Правда, того дня відбулися аж два зібрання Ради Міністрів і вони визнали теоретично право українського народу на самостійність, але жадання УНРади не було вповні задоволене, напр. ніхто з міністрів не взяв на увагу границь територій, що мали ввійти в склад новоствореної держави.

Як згадано, поляки мали вже створений німцями й австрійцями уряд т.зв. Регенційну Раду, а почувши про цісарський маніфест, вони 28 жовтня створили в Кракові Польську Ліквідаційну Комісію, що зараз же висунули свої претенсії до української частини Галичини, незважаючи на проголошення української самостійности в днях 18-19 жовтня, що сталося на основі принципу самовизначення народів, яким тепер користувалися поляки.

Польська Ліквідаційна Комісія повідомила Відень і намісника гр. Гуйна у Львові про свої наміри, а телеграма Регенційної Ради від 1 листопада до ген. Лямезана у Львові стверджує намір поляків перебрати того дня владу в свої руки. Витовт Чарторійський мав би перебрати владу від Гуйна.¹⁰

На щастя, УНРада випередила поляків своїм наказом Українському Генеральному Військовому Комітетові зробити це саме в ночі під 1-го листопада. Завважимо, що ще до скликання Конституанти, у Львові діяв Народній Комітет, до якого входили: К. Левицький, І. Кивелюк, В. Панейко, М. Лозинський, В. Охримович, С. Баран і інші. Він діяв в тісній співпраці з гуртом військовиків, напр. І. Рудницьким, Бараником, Огоновським, Гірняком, Старосольським, Мартинцем, Черським, Паліївим і т.д., що були зав'язком організації військової сили.

Отож, у четвер, 31 жовтня відбулася спільна нарада УНРади і Військового Комітету, під час якої вийшла конечність: як сьогодні не переберемо влади в місті, завтра буде вже запізно. Саме того дня вернув з Відня д-р Л. Цегельський, але не привіз очікуваного рішення Ради Міністрів у тій справі, тому УНРада рішила вислати до намісника Гуйна

¹⁰ *Nahayewsky*, op. cit., Appendix nr. 33. Шеф Штабу Команди в Перемишлі, полк. Янда, в своїм наказі з 30-го жовтня 1918 року згадує про телеграму Польської Ліквідаційної Комісії з Кракова до залізничних урядовців про намір завтра перебрати владу в свої руки.

Польська Регенційна Рада з Варшави телеграфічно повідомила ген. Лямезана у Львові про те саме і що кн. Вітольд Чарторійський був призначений Генеральним Комісарем для всієї Галичини, тобто також Східньої Галичини з українським населенням. (Лоз., ст. 37).

свою делегацію з домаганням передати українцям владу у Львові й цілій Східній Галичині. Між делегатами були: К. Левицький, Л. Цегельський, І. Кивелюк, о. Стефанович, С. Голубович і С. Баран. Намісник прийняв їх, але владу не хотів передати, бо не мав ще такого наказу з Відня. Відомо, що такий наказ був висланий з Відня до Львова, але його перехопили поляки в Кракові. Намісник, замість піти назустріч українцям, видав наказ командирові залогити міста, ген. Пфеферові, завести в місті стан воєнного поготівля.¹¹

По повороті делегації від Гуйна з порожніми руками Українська Національна Рада під натиском Військового Комітету, а особливо сот. Вітовського, рішила видати військовикам наказ ще тієї самої ночі перебрати в українські руки всю владу у Львові і на провінції. За обчисленням організаційного референта було тоді у Львові шістьсот українських вояків 15-го полку піхоти, п'ятсот в 19-ому полку, дев'ятдесят в 30-ім стрілецьким полку, стоп'ятдесят поліціантів та вісімсот людей у вартовому курені. Все це разом давало дві тисячі чотириста людей, а між ними вісімсот людей у віці 45-50 років життя.

Вніч з четверга на п'ятницю 1-го листопада 1918 року вислано до всіх повітів кур'єрів з наказом негайно перебрати владу на місцях своїми власними силами, а водночас видано наказ УСС-ям у Чернівцях та околиці негайно їхати до Львова, навіть якби зайшла конечність, силою організувати транспорт. Накази підписав голова Військового Комітету, сот. Д. Вітовський. Оце історичне засідання УНРади закінчилося в 10 год. вечора й усі старшини розійшлися кожний на своє місце, щоб особисто керувати перебранням влади в українські руки.

В «Народнім Домі» примістилася команда: сот. Вітовський, сот. Ёрук, пор. Бубела і Цьокан, четар Іванчук та підхорунжий Д. Паліїв. Розброєння іншонаціональних частин зачалося коло 3-ої год. попівночі. Коли стало на світ благословитись ціле місто було вже в українських руках, хоч на обсадження всіх важливих об'єктів не стало людей. Перебрання влади відбулося без проливу крові.

¹¹ *Лозинський*, цит. праця, стор. 35, подає витяг з протоколу Засідання Ради Міністрів в дні 31-го жовтня (на засіданні не був присутній міністер суспільного здоров'я, д-р І. Горбачевський-українець), що винесла між іншим такі важливі ухвали: «В ході дебати Рада Міністрів рішає дати українцям оці права: правительство негайно доручає намісникові (Гуйнові) в усіх областях Східньої Галичини з українською народністю обсадити староства і повітові дирекції фінансів урядовцями української народности, в порозумінню з Українською Національною Радою. Один з цих старостів буде призначений начальним органом.

Також на залізничних станціях цих повітів будуть призначені залізничні урядовці української народности, коли такі будуть до розпорядимости...».

2. Перебрання влади і перші бої

Вранці, 1-го листопада 1918 року, на мурах міста Львова появилися відозви Української Національної Ради: одна до мешканців столиці, а друга до всього українського народу.

В першій з них було написано: «До населення міста Львова! Волею українського народу утворилася на українських землях австро-угорської монархії Українська Держава.

«Найвищою властю Української Держави є Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цій території Української Держави.

«Дальші зарядження видадуть цивільні і військові органи Української Національної Ради. Взивається населення до спокою і послуху зарядженням.

«Під цією умовою безпечність публічного порядку, життя і маєтку, як також заосмотрення в поживу вповні запоручається.

Львів, дня 1 листопада 1918.

Українська Національна Рада».¹²

Друга відозва була заадресована: «Український Народе!

«Голосимо Тобі вість про Твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

«Дня 19-го жовтня Твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвища власть Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цій території Української Держави.

«Український Народе!

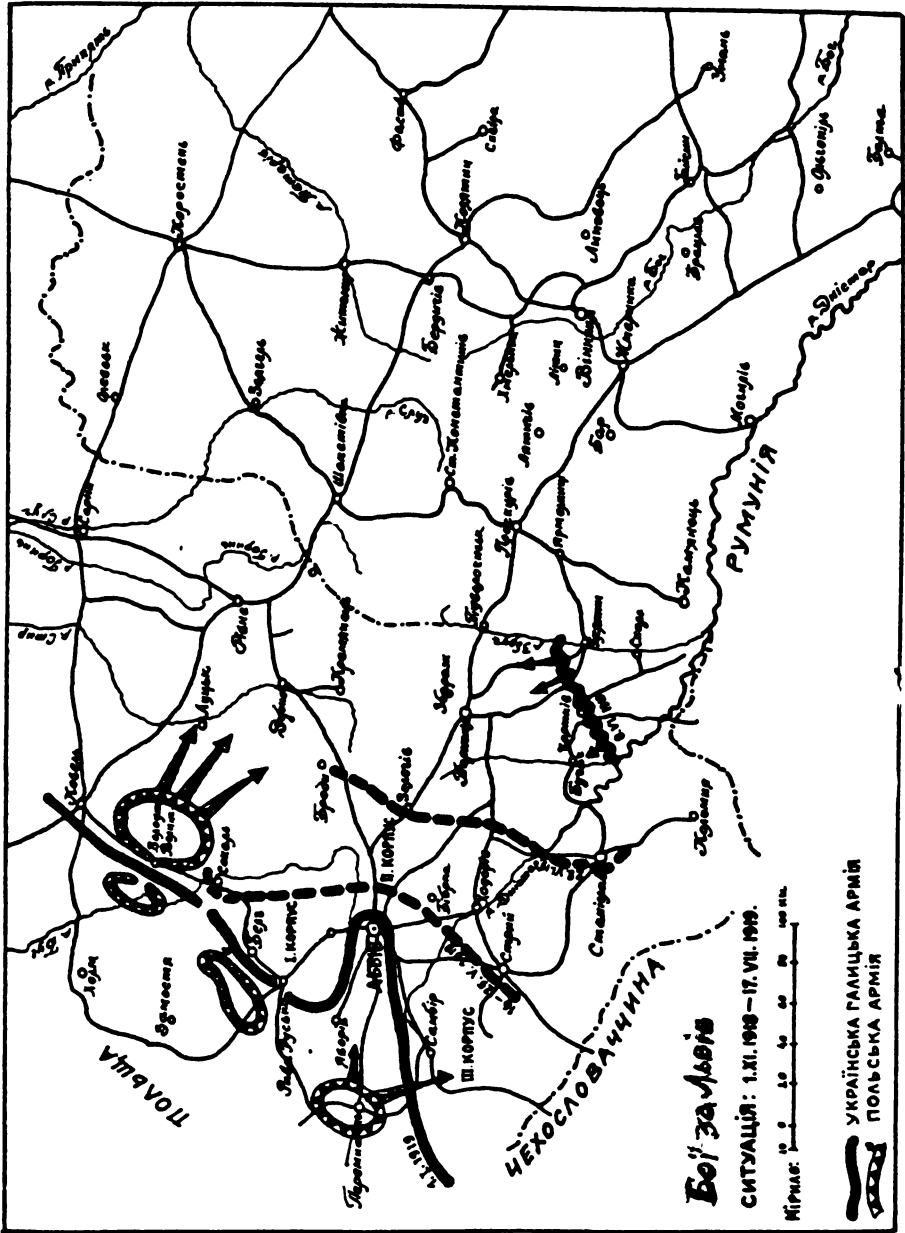
«Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш, як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замаху на Українську Державу.

«Заки будуть установлені органи державної влади в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні, краєві і громадські уряди в імені Української Національної Ради виконувати владу.

«Де цього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути скасовані.

«Всі жовніри української народности підлягають від нині виключно

¹² Nahayewsky, op. cit., pp. 121-122; пор. Лозинський, цит. праця, ст. 42.

Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових властей Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських жовнів з фронту відкликується отсим до рідного краю на оборону Української Держави.

«Все здібне до оружжя українське населення має утворити боеві відділи, які або ввійдуть в склад української армії, або на місцях оберігатимуть спокій і порядок. Особливо мають бути оберігані залізници, пошта і телеграф.

«Всім горожанам Української Держави без ріжниці народности і віроісповідання заporučається горожанські, національну і віроісповідну рівноправність.

«Національні меншости Української Держави — Поляки, Жиди і Німці — мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради.

«Аж до видання законів Української Держави обов'язують дотеперішні закони, наскільки вони не стоять у противенстві до основ Української Держави.

«Як тільки буде забезпечене й укрілене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі Збори, які вирішать про дальшу будучність Української Держави.

«Склад утвореного Українською Національною Радою кабінету і його програму оголоситься.

«Український Народе!

«Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську Державу.

Львів, 1 листопада 1918.

Українська Національна Рада».¹³

Формальне перебрання влади українською владою від намісника Гуйна відбулося 1-го листопада пополудні. Після списання протоколу намісник Гуйн передав усю владу своєму заступникові, В. Децикевичеві, а він уже на основі цісарського маніфесту з 16 жовтня передав її Українській Національній Раді. Начальник військової округи, ген. Пфедфер одержав наказ негайно здемобілізувати всі іншонаціональні частини, а вони зараз же проголосили свій неутралітет. З доручення УНРади дирекцію Державної Варти перебрав адвокат Степан Баран.

І, здавалося, все йшло якнайкраще в новій державі, що перебрала в

¹³ Nahayewsky, pp. 122-123; пор. Лозинський, цит. праця, ст. 42-43. За іменами членів УНРади див: Додаток ч. 1.

свої руки владу без проливу крові і тепер дбатиме про лад, спокій і добробут своїх громадян. Та, на жаль, так воно не сталося. Вже першого дня незалежності члени польських боївок і студенти з усіх сторін зносили зброю й муніцію до костела св. Єлисавети, недалеко головної залізничної станції, а дівчата збиралися з «підозрілими» пакунками в костелі св. Магдалини. Жидівське населення, що держалося свого традиційного неутралітету, одержало дозвіл української влади створити свою власну міліцію в силі двісті людей і дбати про охорону своїх одноплемінників. Це був прихильний жест української влади, який приєднав її багато прихильників між жидами і за це поляки влаштували їм погром, як українське військо покинуло місто.

Ціль приготувань польських боївок вийшла дуже скоро наверх: польські цивільні люди почали стріляти до вояків Української Держави, напр. поранено стрільця М. Панкевича; 2 листопада вбили В. Шкондюка, і в інших районах поляки стріляли до українських вояків з вікон домів і з-поза плотів, як вони спокійно ходили вулицями для вдержання ладу і порядку. Напади цивільних людей на військо змусили команданта міста, С. Горука, проголосити стан облоги. Усе ж у різних районах міста, головно в західній частині, польські менші або більші боївки іноді зводили з українськими вояками формальні бої, хоч були намагання від старшого польського громадянства дійти до якогось порозуміння. В тому часі у Львові діяли польські військові і піввійськові організації: 1) Польська Організація Військова (ПОВ); 2) Польський Корпус Допоміжний (НКД) і 3) Польські Кадри Військові (ПКВ), — і всі вони мали у Львові свої головні команди, що обрали головним командитом сот. Чеслава Мончинського. Водночас сот. Татар-Тшесльовський зібрав свою окрему одиницю і з нею оперував самостійно. 1-го листопада львівські поляки зорганізували Польський Комітет Народовий, до якого ввійшли делегати політичних партій та представники громадянства. Головною ціллю Комітету було нести поміч боївкам та мобілізувати польське цивільне населення для боротьби проти молоді Української Держави.¹⁴ І вже наступного дня військові частини почали скоординований наступ на головний двірець, де була дуже слабка українська залога, і скоро він був відтятий від міста. Це була втрата не лише тому, що спричинила перерву комунікації з деякими околицями краю, але й тому, що там були великі склади всякого воєнного добра, а передовсім амуніції. Коли ж українські частини одержали наказ відібрати від ворога двірець, поляки запалили магазини і під заслоною диму виносили зброю й амуніцію до своїх осередків. І небаром на

¹⁴ Кузьма, цит. праця, ст. 73-75.

українські стежі, що пильнували в місті порядку, почали сипатись стріли з-поза мурів домів, а зокрема монастиря Отців Кармелітів.¹⁵

Надобавок, сот. Дмитро Вітовський зрезигнував з посту команданта, а змучених і невиспаних стрільців не було ким заступити. УСС-и ще не приїхали з Чернівців. Спізнення їх приїзду деякі автори, що були наочними свідками подій, вважають фатальним. Д-р Л. Цегельський пише так: «Коли хто завинив у тому, що українці втратили Львів, то були це, саме, Січові Стрільці (тут постійно мова про галицьку формацію УСС-ів)... Оцей промах галицьких СС-ів був серед них першим проявом отаманщини і політиканства, чим вони заразились у час свого побуту на Великій Україні... Замість виконати наказ УНРади та обсадити Львів 1-го листопада, вони політукували на Буковині і в результаті втрачено Львів. Тому це крайній нонсенс та історична неправда говорити, що СС доконали переворот у Львові і краю».¹⁶

Відмітимо, що в тому часі легіон УСС мав сорок чотири старшини і 1089 добровольців. Це на ті часи й обставини була велика і важлива формація з ідейно вишколеними старшинами і стрільцями, тому такі великі надії покладав весь народ на цю формацію.

Історик «Листопадових Днів», О. Кузьма каже, що команда міста, очікуючи на скоре прибуття УСС-ів до Львова, не обсадила належно головний залізничний двірець і це було її великою помилкою, бо його можна було вдержати іншими частинами ще до приїзду УСС-ів до Львова. Видається, що спізнення УСС-ів було виною їх команди, бо вона мала ясний наказ «силою зорганізувати транспорт» і негайно виїхати. Ясно, що вина спадає лише на деяких членів команди, а не на загал старшин і стрільцтва. Для в'яснення справи легіону УСС-ів скажемо, що він перебував з австрійськими частинами в Україні біля Єлисаветграду і коли ці частини під впливом поміщиків робили «карні рейди» по селах, відбираючи від селян знаціоналізовану землю, зерно, живий і мертвий інвентар, наші стрільці боронили селян. Їх захоронював командир Вільгельм Габсбург, близький родич цесаря Карла I, знаний у нашій мемоаристиці під ім'ям Василь Вишиваний. Цей унікальний приятель українського народу вивчив досконало нашу мову, так що писав нею вірші й українські патріотичні поеми.

¹⁵ Там само, ст. 98.

¹⁶ Цегельський, цит. праця, ст. 20-21. Після опублікування споминів д-ра Л. Цегельського деякі наочні свідки подій, напр. Д-р С. Ріпецький в брошурі п.з. «Листопад 1918 року», Нью Йорк, 1961, і ред. Іван Кедрин-Рудницький у «Свободі» в 1962 році висловили свої застереження до деяких тверджень Цегельського, головню у справі приїзду УСС-ів до Львова.

В половині жовтня його завізвано до Відня, а УСС-ів переведено на Буковину біля Чернівців, де їх захопило проголошення Західньо Української Республіки. Вишиваний вже не мав впливу на події у Львові, де по резигнації Д. Вітовського його наслідником іменовано полк. Гриця Коссака, але старанням Старшинської Ради його місце зайняв майор Гнат Стефанів. Ці й інші справи спізнали прихід легіону УСС-ів до Львова. Він прибув до Сихова 3 листопада і одержав наказ розділитись на двое: одна частина мала скріпити залізнодорожну станцію, а інша залогу міста.

5 листопада УНРада звернулась до народу, особливо військових людей, стати негайно до оборони столиці. Того ж дня лідери польського опору просили перемиря для скріплення своїх відділів і позицій, бо з вікон і з-поза плотів не заперестано стріляти до наших вояків. Це було причиною, що 8 листопада наша Команда завела воєнні суди проти цивільних людей, яких буде приловлено з оружжям в руках на грабежах чи вбивствах війського персоналу. В цілому краю запоряджено мобілізацію мужчин від 17- до 35-го року життя.

Варта почути, як польський автор, Михайло Бобжинський, що по вбивстві губ. Потоцького, був його наслідником, і тому був дуже добре ознайомлений з українською проблемою в Східній Галичині, представив події в Зах. Україні: «Найбільшою раною на тілі Польщі була Східня Галичина. Польські легіони, що стояли на її границі покинули її під командою Галлера, а частинно дістались до австрійських тюрем. Австрійська Начальна Команда, віддаючи у Кракові владу (полякам) над польським військом, водночас 30-го жовтня віддала руських вояків УНРаді у Львові. Австрійська Команда, віддавна неприхильна полякам, змагала до поділу Галичини на польську і руську частини, приготвила віддання Сх. Галичини українцям через те, що усунула з неї польські військові частини, а затримала полки зложені з руських вояків. Ці полки ведені німецькими офіцерами, не розсипались так, як полки західньо-галицькі, зложені з поляків. Увесь воєнний матеріал не тільки на території Сх. Галичини, але теж під австрійською окупацією на російським Поділліу дістався в їхні руки.

З великою легкістю УНРада 1-го листопада опанувала Львів відданим їй військом, а потім всі повіти Сх. Галичини. Лише в пограничнім Перемишлі зроблено спробу завести спільну українсько-польську владу, але й той повіт по кількох днях зайняли українці. Удар за ударом спадав на край, на яким польська культура від 6-ох століть витиснула своє п'ятно, і якого влада перед вибухом війни була в польських руках.

Виконуючи цю владу в імені Австрії і попираючи руський народній

рух (радіше москвофільський – І.Н.) проти грізної російської пропаганди, поляки не зуміли дійти до якоїсь згоди з українцями і позискати їх для себе. Перед війною перешкодила цьому “народова демократія” (НД-ки), яка погодилася віддати цей край Росії, задурюючи себе обманною надією, що російські війська здобудуть для нас наші території від прусів. По остаточному витисненню й погромі Росії нагло той край знайшовся не в польських, але в українсько-руських руках».

Назагал, бувшого львівського губернатора Михайла Бобжинського, українці мають за спокійного, навіть об’єктивного польського історика; але, як бачимо, і він не написав усю правду.

Перш за все, Австрійська Начальна Команда, яка передала 30 жовтня владу полякам у Кракові, нібито водночас передала її українцям у Львові, де збрала більшість українського війська, в дні 30 жовтня. І це не є згідне з правдою. Губ. Гуйн не передав українцям владу, мовляв, він не має наказу з Відня. Українці самі перебрали владу у Львові вніч під 1-го листопада; при чому іншонаціональні старшини й одиниці проголосили себе неутральними. Повстання і владу українці зорганізували своїми власними силами. Це ствердження є важне тому, що згодом стрінемо польські голоси, мовляв, німецькі старшини керують боями під Львовом. Це не є згідне з правдою.

3. Перший Уряд Західньої Української Народньої Республіки

Дня 9-го листопада 1918 року був установлений перший Державний Секретаріят Західньо-Української Народньої Республіки. До нього ввійшли: д-р Кость Левицький – прем’єр; д-р Лонгин Цегельський – внутрішні справи; д-р Василь Панейко – закордонні справи; д-р Сидір Голубович – судові справи; Олександр Барвінський – освітні та віроісповідні справи; полк. Дмитро Вітовський – військові справи; д-р Степан Баран – земельні справи; Антін Чарнецький – праця і суспільна опіка; д-р Івана Коровець – здоров’я; Іван Мирон – шляхи; д-р Степан Федак – харчові справи; Ярослав Литвинович – торгівля і промисел; Олекса Пісецький – пошта і телеграф; д-р Іван Макух – публічні роботи.

10-го листопада, ще перед запряженням членів уряду, була схвалена резолюція, що Державний Секретаріят має поробити заходи для об’єднання всіх українських земель в одній державі. На сесії УНРади 13 листопада був прийнятий тимчасовий закон, що склався з 5-ох артикулів: 1) Держава проголошена УНРадою 19-го жовтня 1918 року має назву: Західньо-Українська Народня Республіка; 2) до неї входять всі

українські етнографічні території під Австрією; 3) ця територія творить самостійну ЗУНР; 4) сувереном є весь народ, що обирає своїх представників до Установчих Зборів ЗУНР, а тим часом УНРада і Державний Секретаріат виконують владу; 5) гербом ЗУНРеспубліки є золотий лев на синьому полі; а державна печатка має довкруги гербу напис: Західньо-Українська Народня Республіка.¹⁷

Установлення української держави в Галичині, що від кінця XIV ст. входила в склад польсько-литовського комонвелту та австрійської монархії, відбулося радісним відгомонам в Наддніпрянській Україні. Австрійський представник при дворі гетьмана писав до Відня (10 лист.), що національні партії тут з великою радістю і задоволенням привітали установлення УНРади у Львові і перейняття нею влади в Галичині; вони радіють перемогою, яку досягнули українці над польським елементом в Галичині. Від державних мужів і військових старшин цього правительства Львів зажадав помочі. Очевидно, єдиною відповіддю, що могла бути дана, це симпатія. Тутешні галицькі вояки виявили бажання іти в поміч своїм землякам і чимало вже виїхали додому. Були випадки, що старшини східньо-українського походження пішли з ними в Галичину дати поміч братам. Українці вислали також невеличкі відділи в околиці Холмщини, бо поляки зайняли цей край аж до річки Буга, а тепер пруться на Волинь.

Гетьман протестує проти такої польської агресії і настрої по обох сторонах піднеслися, але можна сподіватися, що обидва уряди задержать спокій та уникнуть небажаного зудару. Галицькі українці проголосили й утворили свою власну державу на українських землях — писав амбасадор — що належали до монархії і це прийняли з надією тутешні націоналісти. Одначе, ідея злуки всіх українських земель в цих неясних обставинах не може здійснитись тепер, і тому будучність ідеї української державности потерпить невдачу.

В кількох останніх днях обставини ще більше змінилися. Запоряджена в Польщі мобілізація вказує, що вона хоче використати нагоду для здійснення своїх імперіялістичних мрій: її першою ціллю є вислати своє військо в Східню Галичину. Двадцять-два мільйони поляків збираються проти кількох мільйонів східніх галичан, продовжав дипломат.

Це останнє змусило галицьких українців думати, що їм треба вийти з ізоляції та шукати зв'язків і помочі закордоном. Вони не знайдуть цього в Австрії чи Німеччині, ані на Угорщині, а ще менше в Румунії. І так за-

¹⁷ *Nahayewsky*, op. cit., p. 126; *пор. Лозинський*, ст. 42-44, 45-46; *пор. Чубатий, М.*, д-р, Державний устрій на Зах. Землях УНР, кал. «Просвіта», 1921, ст. 96-133.

лишається злука з Україною, хоч покищо мілітарної помочі звідти не одержать.

На всякий випадок, така злука принесе моральну підтримку, бо таким актом українці покажуть перед Антантою свою національну єдність і право на самовизначення. Важко сказати, чи ідея такої злуки переможе; але існує можливість, що таке рішення прийде несподівано, так що одного дня будемо поставлені перед доконаним фактом.

Гетьман виголосив важливу промову до членів кабінету, щоб крайни по другому боці кордону знали, що він пам'ятатиме про них у цій критичній хвилині. Українське правительство хоче післати до Львова свою делегацію, що ввійде в тісний зв'язок з УНРадою. Очевидно, національні круги вітатимуть такий зв'язок із Східньою Галичиною і це буде значним зростом сили не лише в територіальному і політичному значенні, але й під зглядом впливу галицького елемента на цей державний організм в національному дусі. Росія також буде рада такій злуці і глядітиме на це, як на реалізацію своєї воєнної цілі щодо єдності «Червоної Русі» з Російською державою.¹⁸ Останню заввагу зробив дипломат з уваги на агресивні цілі білих і червоних москалів. Тим часом, УНРада свідомо важких завдань і з огляду на неможливість негайного переведення демократичних виборів до Установчих Зборів, рішила доповнити свій склад ще по одному делегатові, обраному населенням кожного повіту і більших міст. напр. зі Львова чотири, а з Чернівців і Станиславова по два. Вибори делегатів були призначені на 22-26 листопада. Дбаючи про лад і порядок краю, УНРада видала 16 листопада закон про обов'язки і права тимчасової адміністрації краю, як також про організацію судів і судовластя. Згідно з тим законом всі адміністративні уряди мали підлягати Державному Секретареві у Львові, а він іменував повітових начальників. Судівництво покищо мало вимірювати справедливість за австрійськими законами. Окремий закон мав створити Найвищий Державний Суд у Львові.

5-го листопада, тобто ще перед схваленням резолюції про злуку всіх українських земель в одній державі, зі Львова вислано до Києва делегатів, д-ра Осипа Назарука на інж. В. Шухевича, просити військової допомоги, а головно, щоб гетьман відпустив під Львів Січових Стрільців під команду полк. Евгена Коновальця. І гетьман годився їх відпустити, плянуючи вислати їх в сусідство Збруча, а вже звідти, якби самочинно, вони мали переїхати до Галичини з усім своїм вирядом і військовим матеріалом. Ця обережність гетьмана була конечна, бо у тому часі він

¹⁸ *Nahayewsky, Appendix nr. 32.*

шукав контакту з Державами Антанти, тому не міг вмішуватися в війну з Польщею, яку Антанта визнала самостійною державою.¹⁹

Всі ці речі, як оповідав В. Шухевич по своєму повороті до Львова, вияснив їм сам гетьман, прийнявши негайно обох делегатів. Гетьман обіцяв також дати Урядові Галичини: 10 мільйонів корон (2 мільйони доларів), ескадрилю літаків, два панцерні авта з кулеметними вежами, батарею гавбиць, кілька вагонів амуніції, десятки тисяч чобіт, кожухів і іншого військового матеріялу, конечного для Галицької Армії, що була в стадії організації. Це був братній жест Наддніпрянської України.²⁰

На жаль, Український Національний Союз, що приготував тоді повстання проти гетьмана, довідавшись про його намір вислати до Галичини СС-ів, всіма способами впливав на них, щоб не послухали гетьмана, а залишилися на місці, бо це була єдина надійна військова частина, на яку могли покладатися повстанці. Під впливом Союзу «Стрілецька Рада» в Білій Церкві вирішила: «Київ важніший за Львів і виїзд СС-ів доведе до того, що повстанці Києва не здобудуть, а СС-и Львова не вдержать».²¹

Д-р Осип Назарук, замість впливати на СС-ів їхати до Львова, солідаризувався з їх рішенням і залишився помагати протигетьманському повстанню, а до Львова вернув лише В. Шухевич з порожніми руками.

Безсумнівно, добре вишколений, ідейний і дисциплінований легіон СС-ів, разом з УСС-ами, були б причинилися до ліквідації польського опору у Львові й усунули б польську диверзію поза кордони молоді держави. По-друге, без участі СС-ів, хто-зна чи «Союз» відважився б був починати повстання проти гетьмана, тому без них була більша можливість порозуміння між партіями і гетьманом в останній хвилині, коли большевики зачали сунути на Україну. Дуже часто буває, що від однієї малозначної події дорогою невмолимого закону причиновости йде довгий ланцюг трагічних подій. Такою подією можна би вважати відмову СС-ів їхати під Львів.

* * *

Львів дійсно потребував помочі. Новий командант фронту, полк Стефанів 11 листопада дав наказ наступати на польські становища південного крила фронту (Перзенківка – Кульпарків – Стрийський Парк),

¹⁹ Назарук, О., *д-р*, Рік на Великій Україні, Відень, 1920, ст. 79; *пор.* Цегельський, цит. праця, ст. 79-80.

²⁰ Nahayewsky, p. 127.

²¹ Лозинський, ст. 49; *пор.* Левицький, Д., *д-р*, СС і оборона Львова, «Діло» (93) 1924.

а що в інших районах був спокій, поляки стягнули туди підмогу з інших відтинків і наступ не досягнув бажаної цілі. Після цього полк. Стефанів спробував щастя на північному крилі (Замарстинів – Жовківське) з наміром добитися до залізничної станції. Це витворило для поляків грізну ситуацію і тепер вони стягали автами підмогу з південного відтинку, де був спокій і протинаступом відбили втрачені позиції. Щойно після цього, тобто 14 листопада, українська команда казала провести акцію ще раз на південному фронті, а чергового дня на обох крилах: вранці на Замарстинові — експедиція от. Долуда, а в полудне на Стрийський Парк і Кадетську Школу, але й тепер на було бажаного успіху. Обидва перші наступи не були синхронізовані, тому неуспішні і послабили довір'я стрільців до своєї команди і в свої сили. Крім того, прийшла вістка, що 11-го листопада румуни зайняли Чернівці.

Усе ж таки, польські повстанці опинилися в прикрій ситуації й запропонували перемир'я, що мало тривати до 21 листопада вранці. Скоро з'явився якийсь «антантський агент де Ляво»,²² що подавав себе членом французької місії з Яссів і його поляки запропонували на посередника в переговорах, яких треба їм було для підвезення помочі з заходу. І, дійсно, 20 листопада через Перемишль прибув до Львова транспорт з шістьма поїздами і броневиком; ця обставина перехилила вагу в користь поляків, тому треба дивуватися, чому українська команда пропустила цей транспорт до Львова і він рішив долю столиці молодій держави.

На основі пізнішого зіставлення можна сказати, що 21 листопада 1918 року польські частини мали в боєвому стані 4,404 мужви і в тому 469 старшин; а українці мали 3.305 мужви, а в тому 120 старшин. І, як лиш зачався того дня бій, полк. Стефанів видав наказ евакуювати місто, зробивши це так несподівано, що деякі члени уряду про те не знали й залишилися в місті.²³

²² *Лозинський*, ст. 54, подає його ім'я Віллем. У час боїв під Львовом весь час велися українсько-польські переговори про замирення. Від українців брали в них участь: д-р Кость Левицький, д-р Роман Перфецький, д-р Лев Ганкевич, д-р Михайло Лозинський і д-р Лонгін Цегельський. Одного дня зайшов був на наради Митрополит Андрей Шептицький.

Від поляків брали участь: д-р Адам, д-р Сталь, проф. Хлямтач, д-р Стеслович і д-р Шляйхер.

²³ *Кузьма*, цит. праця, ст. 393-394; *пор. Мончинські*, II, ст. 252. Наступного дня, 22-го листопада, поляки впродовж трьох днів громили жидівське населення міста за те, що воно зберігало неутралітет в час українсько-польської боротьби за Львів, утворивши за дозволом української влади свої власні військові частини для охорони жидівських дільниць міста.

Поляки ж уважали це ворожим актом супроти польських державних інтересів і відплатились жидам тридневним погромом (*Лозинський*, ст. 55). Згодом польські дипломати мали з того приводу великі труднощі, але вони оправдували себе, мовляв, голодна товпа грабила від жидів нагромаджені склади харчів і зброї.

Таким чином, по трьох тижнях боїв не вдалося оборонити столицю держави, а її втрата була великим ударом по престижеві держави внутрі і закордоном. Можна сказати, що з початку були у Львові люди і середники для зайняття й удержання його в українських руках; на жаль, не дописала команда, а згодом ворог підвіз свіжі сили і перехилив перевагу на свій бік.

Пор. М. Заклинський старшина Галицької Армії, так характеризує полковника Г. Стефанова: «Він не доцінював запасних старшин, тому і не нараджувався ніколи в оперативних справах зі своїм шефом штабу, сот. С. Горуком, і тому не мав зорганізованого оперативного штабу. Ця недостача різко помстилася, головню в послідні дні львівських боїв. Він зневірився тоді в можливість поправи ситуації, а що був не лише командантом, але й начальником штабу і цілим оперативним штабом, його особиста зневіра принесла важенні наслідки... Полк. Стефанів не прийняв також помочі від громадянства, мабуть з кастової, вояцької гордості... Також не взято до праці наших урядовців і священників, хоч вони зголошувалися. Була одна основна причина нашої невдачі у Львові, саме недорозв'ї усіх верств нашого народу до вимог державного будівництва... Одначе, найбільше помстилася на нас у тих боях недостача фахових старшин з високими кваліфікаціями. Ми покутували в нашому першому воєнному зриві за противійськові настрої наших предків, дальших і ближчих... Зах.-українські інтелігенти мали нехить і відразу до війська»...²⁴

Автори й учасники львівських боїв годяться на тому, що не була якслід використана боева сила легіону УСС-ів зараз по його прибутті до Львова, бо замість ужити його як одну боеву групу, їх розпорошено по різних частинах і там вони розгубилися. Всі очевидці стверджують факт, що стрільці билися по-геройському, так що після наказу команди залишити місто чимало з них не хотіли покидати своїх становищ і йти назад. Натомість, деякі повіти ставилися байдуже до потреб оборони столиці, якби не доцінювали її значення для держави. По її втраті вони пере-

²⁴ *Заклинський, М.*, Бої у Львові в листопаді 1918 року, в УГА, I, Вінніпег, 1958, ст. 390. *Д-р М. Лозинський*, член Уряду, не знаючи про евакуацію, залишився у Львові (ст. 55) і мусів скриватися три місяці. На його думку вихід українців зі Львова був помилкою української команди, яка не зорієнтувалась, що на поміч полякам прийшла така сила, перед якою українські оборонці Львова могли вдержатись, а як треба, мали досить часу перевести розумну евакуацію.

Лозинський робить заввагу, що навіть у часі, коли вже було добре відомим, що поляки зовсім не хочуть замирення, але повної ліквідації української державности в Галичині, усе ж український Державний Секретаріят продовжав з ними розмови в добрій вірі, якої поляки не мали. Щойно упадок Львова відкрив усім нашим політикам очі, що за Галичину треба вести з поляками війну на життя і смерть.

коналися, що разом з упадком столиці упав престиж держави в очах чужих і їх пошана до народу, що дозволив ворогові забрати свою столицю.

Коли йшли завзяті бої за Львів, през. Петрушевич писав з Відня свої меморіяли в обороні своєї держави. Подамо текст одного такого меморіялу, призначеного для през. Вилсона, що його Петрушевич переслав був до Стокгольму з проською переслати його через шведського амбасадора до Секретаріату Стану у Вашингтоні, і амбасадор це сумлінно виконав. Це є одне з письм Петрушевича, яким він полемізував з меморіялом Польського Комітету Народового. Як сам читач побачить, його аргументація невиразна і стиль важкий. Меморіал робить враження, немов би його автор хотів підхлібитися адресатові, і замість говорити про одного найважливішого ворога, він говорить про трьох.

Шведський амбасадор, п. В.А.Ф. Екенгрєн писав 26 листопада 1918: «Ексцеленціє: на прохання Закордонного Департаменту новоповсталой австро-німецької республіки слідуючий телеграфічний заклик переслав Королівський Закордонний Уряд у Стокгольмі на мої руки для передавання його президентові Злучених Держав.

«Прохаю Вашу Ексцеленцію і Ваш добрий Уряд вислухати просьбу прохача. Тимчасовий Уряд Галичини, частини бувшої австро-угорської монархії, створеної, об'єднаної Української Держави в дусі проголошеного Вами заклику, Пане Президенте, до народів звільнених від утиску бувшої монархії, звертає до Вас, Пане Президенте, слідуюче прохання про поміч.

«Установивши нашу державу у Львові 19 жовтня ц.р., ми провели лінію нашої держави тимчасово, ждучи на Ваше, Пане Президенте, рішення; вистерігаючись просвоєння їй найменшої частини землі, якої населення було б у більшості неукраїнське, згідно з 14-ма справедливими принципами, видвигненими Вами, Пане Президенте, і згідно з тим (наша) Національна Рада, яка репрезентує державу, хочаби вдержати порядок, уникає всяких нелюдських актів і надужиття влади. Її завдання є нелегке, бо чотири з половиною мільйонів українців, утисканих поляками в Галичині, мадярами на Угорщині і румунами на Буковині, закривізувались в одну народню масу для якнайскоршого діяння, не ждучи на мирний розвій змінених обставин, скинули чужонаціональну, адміністративну й економічну систему утиску через супрематію польської і мадярської шляхти в бувшій Східній Галичині і на Угорщині.

«Знервування українського населення змоглося акцією Польської Ліквідаційної Комісії з осідком у Кракові, що з уповаження польського уряду в Варшаві змагає з виразною, тихою згодою бувшого австрійського уряду

анектувати всю Галичину, тобто українські землі здовж річки Сяну, і Лемківщину.

«Нашими українськими збройними силами, а не, як неправдиво представляв Вам, Пане Президенте, Варшавський Уряд, німецькими чи угорськими збройними силами, і завдяки безприкладному духові саможертви нашого українського населення ми боронимо наш історичний, український край, на якому діє вільна демократична одиниця, як це Ви, Пане Президенте, проголосили. Тепер післане польським урядом військо хоче нас знову підчинити чужому пануванню.

«З другого ж боку, Румунія своєю регулярною армією хоче зайняти Буковину, включно з північною і південно-західною частинами, замешкалими виключно українцями. В обох випадках великодушно установлені Вами, Пане Президенте, принципи для піднесення утисканих народів, є ігноровані. Ми хочемо їх точно держатися і просимо Вашої інтервенції, Пане Президенте, щоб без уживання сили Ваша і Мирової Конференції воля рішала про кінцеве визначення границь нової держави і цьому ми, українці, підчиняємось без застереження в надії, що це принесе нам бажане звільнення від чужої власти і дозволить жити в вільній демократичній державі.

«Большевизм та нігілізм не мають симпатій в нашій країні. Вони були дитьми розпачливої думки і могли б з'явитись тут тільки тоді, якби Українська Держава була зовсім опущена новою, побідною демократією, яку Ви, Пане Президенте, ведете і була б віддана її давнім гнобителям.

За тимчасовий Уряд Української Держави в Галичині: д-р Петрушевич». Копію завірив: В.А.Ф. Екенгрєн.²⁵

Як видно, в тому часі президент Євген Петрушевич вірив, що представники Держав Антанти мають намір завести справедливий мир в Європі й у світі згідно з голосними 14-ма пунктами — принципами Американського президента Вудрова Вилсона, нереального ідеаліста з Принстону.

Може воно так і сталося б, якби Французький прем'єр Жорж Клемансо не був вже накреслив на мапі Європи т.зв. санітарний кордон, до якого включив побільшеву Польщу, Румунію і частинно Чехословаччину, як французьких сателітів на сході Європи, що в майбутньому мали шахувати німців із сходу.

Такі пляни Клеманса йшли по лінії польської «великодержавної»

²⁵ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919.* By U.S. Department of States, Washington, D.C., 1917, pp. 195-196; cf. *Nahayewsky*, op. cit., Appendix, nr. 25, pp. 273-274.

політики. Поляки у своїй політичній пропаганді почали представляти Західньо-Українську Народню Республіку «інтегральною частиною» історичної Польщі, якої вони ніколи не зречуться.

Типовим та основним документом у тій справі був меморіал «Польського Комітету Людового» в Парижі під головством Романа Дмовського, з дня 13-го листопада 1918 року. В ньому подавано фальшиві дані про українців і їхні змагання, представлені в цинічно-хитрому тоні й стилі.²⁶

Цей меморіал, найперше був висланий Американському Державному Секретареві Робертowi Лїнсінгові для інформацій й ужитку президента Вудрова Вилсона, який у тому часі приготувався до особистої участі в Міровій Конференції в Версалі. Маємо дані, що цей меморіал був висланий також урядам Держав Антанти, що брали участь у згаданій Міровій Конференції, про що говоритимемо згодом докладно.

Згаданий меморіал, його фальшиві дані і сам цинічний стиль мусів зробити враження на державних мужів, неознайомих з українською проблематикою. Меморіал представляв українців вірними приятелями німців і їхнім політичним зняряддям у майбутній, повоєнній політиці в Європі й світі. Повний зміст цього меморіалу містимо в четвертому уступу цього розділу.

3. Нове життя і соборницькі змагання

В тому часі, коли державне життя в Галичині було наставлене на оборону своєї столиці, інші західні землі, Буковина і Закарпаття, мусіли також вести боротьбу за своє право самовизначення.

Буковинська Делегатура розпочала на власну руку переговори з деякими румунськими послами парламенту для унормування тамошніх відносин, бо румунські офіційні кола наважились зайняти українську частину краю, як про те згадував в своєму меморіалі през. Петрушевич. Українці обняли владу в українській частині Буковини 3 листопада а румунський король Фердинанд за інспірацією французької команди казав ген. Задікові зайняти Чернівці 11 листопада, а впродовж тижня румуни зайняли всю українську частину Буковини. З огляду на скорий виїзд УСС-ів з Чернівців до Львова там не було кому ставити опору румунам, які присунулися до галицьких кордонів над Дністром. Це вирішило долю Буковини аж до другої світової війни.

²⁶ За текстом меморіалу дивись в наступному уступі цієї праці.

Коли рада у Львові Українська Конституанта 18-19 жовтня група політичних діячів Закарпатської Русі прислала туди своє привітальне письмо з висловами надії, що і Закарпаття скоро діждеться свого визволення з-під австро-угорського панування. Після скасування королівства на Угорщині 8 листопада закарпатські українці створили в Пряшеві «Руську Народню Раду», яка на своїй Конвенції 19 листопада висунула домагання: на повне право самовизначення і національну свободу, та запротестувала проти намагання сусідів розривати національну територію без згоди її населення, як також домагання допустити її представників на майбутню Мирову Конференцію.²⁷

Під впливом цього відродження в грудні мадяри погодилися на існування автономного «Руського Краю» в межах Мадярщини, якого законодавчим органом мала бути «Руська Рада». Губернатором краю був іменований Августин Штефан; міністром д-р Е. Сабов, а віцеміністром освіти, д-р Г. Стрипський. Однак, таке розв'язання справи не вдовольнило закарпатських русинів-українців, які змагали до повної злуки із ЗУНР, напр. під час сесії Української Національної Ради в Станиславові, 3 січня 1919, представники Закарпаття висунули формальне домагання прилучити свій край до ЗУНРеспубліки.

21 січня 1919 р. до міста Хусту з'їхалися чотиристадвадцять делегатів з цілого Закарпаття і винесли такі ухвали: 1) *Закарпаття хоче об'єднатися з Собороною Україною, тому не вишле до Будапешту своїх послів;* 2) *вони просять, щоб українське військо з Галичини прибуло на Закарпаття;* 3) *вони вітають новозасновані держави Австро-Угорщини, а в тому мадярів, які визнають демократичні принципи;* 4) *вони просять помочі в Держав Антанти в здійсненні права самовизначення народу Закарпаття;* і 5) *Центральна Національна Рада, зложена із ста членів, є уповноважена репрезентувати все населення Закарпаття.*

Головою ЦНРади був обраний д-р М. Браццайко, а д-р Ю. Браццайко одержав мандат бути делегатом Закарпаття на Мировій Конференції в Парижі. Таким чином, населення Закарпаття виявило свою волю згідно з правом самовизначення народів, відкинувши якунебудь форму залежності від мадярів.

²⁷ Stercho, P.G., *Diplomacy of Double Morality*, New York, 1971, pp. 23-24, цей автор каже, що в дні 2-го листопада 1918 року Юліян і Михайло Браццайки зорганізували Руську Національну Раду в Хусті, куди прибули сотні делегатів. У час Конгресу о. Омелян Новицький говорив: «Сильно віримо в силу принципів Вудрова Вилсона щодо національного самовизначення... Коли народ хоче свободи, демократії, миру, тому ми бажаємо злучитись з Україною, державою наших братів». І Конгрес у Хусті проголосив єдність з Україною. Конгрес обрав також делегатів, що їздили до Києва і від Закарпаття брали участь у Святі Соборности в дні 22-го січня 1919 року.

Вертаючи до подій у Галичині, скажемо, що за прикладом Львова влада в цілій провінції опинилася в українських руках так що в перших днях листопада всюди діяла рідна влада, в одних повітах справніше, а в других менше справно, залежно від політичного вироблення і особистого хисту місцевих провідників і співпраці населення.

Нема де правди діти, не всі провідники зразу здали собі справу з поваги ситуації в новій державі. Хочаби привести свої льокальні справи до порядку, вони тратили з очей потреби всього краю, а накази центрального уряду зі Львова, часто-густо, були голосом «вопіючого в пустині». І цей брак державно-політичного зміслу в початках будови державности мав погані наслідки на дальший хід подій, до втрати столиці включно. Не маємо змоги перелічувати недотягнень деяких повітових комісарів, які творили свої власні «повітові республіки» та ігнорували накази Державного Секретаріату. Знову ж у деяких повітах дохопились до влади люди зовсім невідповідні й недосвідчені, тому адміністрували хаотично і не завели в себе жадного порядку. Траплялися й такі, що надуживали владу для своєї особистої користи і це будило в народі недовір'я і нехить до своєї влади. Не минули молоду державу хабарництво і корупція, чого найкращим прикладом була т.зв. «нафтова афера» в Бориславі й Дрогобичі, якої героєм був посол Вітик, що позбавляв молоду державу конечного доходу.

Працю цивільної адміністрації утруднювали також військові команди, які сиділи по містах і містечках та мішалися до не своїх справ, замість іти на фронт, залишивши двох-трьох людей для списування добровольців чи мобілізації рекрутів.²⁸

Прикладом такої початкової дезорієнтації хай послужить місто Перемишль. Щасливим випадком заховався рапорт полковника Янди, начальника ген. штабу тієї військової округи. Він рапортував, що 1-го листопада один поручник в австро-угорській уніформі і кілька цивільних людей хотіли витягнути авто з гаражу і забрати його, але я заявив старшині на військовий лад, що я готовий до ліквідації, але доки я є начальником ген. штабу військової команди я даю накази щодо ужитку авта і не терпітиму грабежі.

Граф Скарбек і я мали гарячу перепалку під час конференції з Лікві-

²⁸ *Макух, Іван, д-р*, На службі народу, Детройт, 1958, ст. 228 і слід.; *пор. Цегельський*, ст. 184 і слід.

даційною Комісією з Кракова 1-го листопада пополудні; питаючи моєї думки про вжиття ціс.-кор. війська для помочі (в місті), я заявив, що після демобілізації місцевих відділів чужі вояки відмовляться стріляти до поляків чи українців. На думку гр. Скарбека ці війська ще були під присягою; усе ж я звернув його увагу на факт, що витворилася ситуація, яка не дає запевнення, що накази будуть виконані.

«Коли ж стосунки в Перемишлі погіршилися до тієї міри, що деякі частини військової команди не були під вартою, я запропонував державній комісії плян ужити резервовий курінь, як вартовий курінь. Ця пропозиція дуже знерувала поляків. Один польський граф, що мав зв'язки з дирекцією галицької залізниці, спротивився моему плянові, кажучи, що ужиття резервового і вартового куренів, це дві зовсім інші речі. А що головна квартира Військової Команди була без варти я запропонував створити міліцію. Фельдмаршал Пухальський заявив, що він казав польським легіонерам зайняти місце варти. Український лідер запитав мене, де я перебуду цю ніч? — і я відповів, що мене можна буде досягнути телефоном у моїй канцелярії. В тому місці д-р Загайкевич заявив, що варта мусить бути скріплена доданням до неї такої ж самої кількості українців.

«Коли Польська Лікв. Комісія перебувала в Перемишлі, українці зробили пропозицію, щоб я перебрав військову команду. Я відповів їм, що в Перемишлі є приватні два фельдмаршали. Українська пропозиція, щоб я був председником мішаної комісії також не була до прийняття, бо я не мав дозволу міністра оборони зайняти політичний пост; крім того, в періоді тієї критичної ситуації моя позиція як шефа ген. штабу була найважливіша.

«Було чимало різних справ, які я мусів полагодити по перевороті українців 4-го листопада. При тій нагоді д-р Загайкевич взяв мене до свого авта; коли ми їхали до Національної Ради ми проїздили попри місце, де міг нас досягнути вогонь кулеметів. Після цього було поширено вістку, що я був убитий польським легіонером. Моя їзда з д-ром Загайкевичем дала притоку до сплетнів немов би українці ввійшли в переговори зі мною, щоб я зайняв становище шефа українського ген. штабу. Факт, що я держався строгого неутралітету в рішеннях всіх справ перешкодив всяким одностороннім тенденціям польського партнера.

«Коли я це згадую під кінець мого рапорту, напевно не буде мало-важною справою згадати, що поляки осуджували мене за моє становище шефа ген. штабу і за сповнювання моїх обов'язків згідно з приписами закону; а особливо за те, що я підтримав шефа департаменту Н. Факт, що мене не ув'язнили, гадаю, маю завдячувати ф-марш. Пухальському, що зайняв пост, з якого міг добре розсудити мої вчинки, і накази, видавані

мною в цьому критичному часі. Підписав: пполк. Янда».²⁹

Після перебрання влади у Львові великого значення набрала польсько-українська границя, а головно місто Перемишль над Сяном, що було якби природними дверима до Кракова, тому зразу треба було його добре укріпити. Одначе, Повітова Рада в Перемишлі, одержавши наказ 31 жовтня перебрати владу в свої руки ще тієї ночі, цього не вчинила, мовляв, не хотіла проливати крові, і на власну руку ввійшла в переговори з австрійцями і поляками. Це й було причиною, що курінь пор. Федюшки та українська залога міста були здемобілізовані, а цивільне населення почало грабити військові магазини, так дуже потрібні Українській Державі.

1-го листопада делегат Пол. Лікв. Комісії, гр. Скарбек, договорився був з Повітовою Радою, якої головою був д-р Загайкевич, що влада в місті буде розділена між чотирьох українців і стільки ж поляків. Але несподівано поляки проголосили в повіті мобілізацію своїх одноплемінників і почали захоплювати в свої руки державні інституції і магазини, завізавши помочі з Кракова. І, врешті, це змусило українців зайняти місто вніч 3-4 листопада, як виходить з рапорту пполк. Янди, маючи двісті стрільців до диспозиції. Чергового дня ген. Сікорський і ппор. Шафранський знову просили перемир'я, назначивши річку Сян демаркаційною лінією. І тепер українці знову зігнували наказ зі Львова, щоб знищити мости на Сяні, мовляв, не маємо вибухового матеріялу ані людей, що знають як це робити. І чи треба дивуватися, що 11 листопада поляки почали наступ і зайняли ключеве місто Перемишль.

* * *

Для вдержання Львова в своїх руках поляки вживали всяких хитрощів і не цуралися фальшивої пропаганди проти української держави в Галичині.

В першому дні перебрання влади у Львові й цілому краю, як уже згадано, поляки зробили бунт у Львові проти нової влади. Усе ж не чуючись на силах вести довгу війну, вони вислали свого уповноваженого, б. маршалка Незбітовського з кількома б. членами Крайового Виділу, щоб вони розпочали мирні переговори з українською владою.

І вже 2-го листопада відбулась перша зустріч українців з поляками. Ці переговори продовжались аж до 20-го листопада 1918 року. Ціллю тих переговорів був намір злагіднити бої, щоб підвезти поміч з Польщі до Львова. Д-р Михайло Лозинський, що по несподіваному виході українсь-

²⁹ Nahayewsky, Appendix nr. 34.

кого війська зі Львова залишився був по польському боці, у своєму письмі-протесті до Й. Пілсудського з 15-го грудня т.р. писав, що під час українського володіння у Львові, там не переслідувано поляків ані їхніх інституцій. Польська Комісія Людова, представниця польського населення безпечно проводила свої наради в «Домі Торговельного Палацу», польські газети були друковані без цензури, хіба котрась заохочувала до збройного виступу проти Української Держави.

Після несподіваного виходу українського війська зі Львова вніч 21-22 листопада образ відносин змінився. Ген. Роя, щоправда, по якомусь часі дав дозвіл на друк газет, але вже 29-го листопада було заборонено друкувати «Діло», хоч його редакція не взивала людей до збройної боротьби проти поляків. Соціал-демократичний «Вперед» одержав він ген. Розвадовського наказ друкувати статті наполовину кирилицею і латинкою. Українці делегували д-ра Лева Ганкевича і д-ра Михайла Лозинського продовжати розмови з поляками у Львові.

Й. Тенненбавм був у Львові в листопаді 1918 року і жив у жидівській дільниці, бо був жидівської національності. Він пише так: «22 листопада вранці (українська армія покинула Львів 21 листопада – І.Н.) наспіла із заходу полякам підмога й українців примушено відступити. Негайно у Львові почався погром. Три дні і три ночі несамовито шаліла польська солдатська в жидівській дільниці. Жорстоке дикунство тих солдатів переходило всякі межі: вони калічили тіла, насилували жінок на очах дітей, а впертих чоловіків убивали. Мужчин, жінок і дітей замикали в горіючих хатах і хто прибіг рятувати їх, того стріляли вартові, що бльокували вулиці. Крамниці грабували, товари вантажили на військові авта й відвозили. Божниці руйнували. Святі релігійні зводі (тора) дерли і кидали до каналів, і, врешті, підпальювали будинки. Кілька днів тривало це горіюче пекло, залишивши руїни однієї з найстарших частин жидівської громади.

Криваве жниво принесло сімдесятдвох убитих, понад чотириста раних і покалічених, а 25 тисяч безхатніх нуждарів. Незважаючи на наші благання у влади, тижнями й місяцями продовжувалися страхітливі обшуки серед ночі і грабежі по хатах у білий день і тягання жидів на примусові роботи».

Тенненбавм був членом «Жидівської Ради» і організатором харчової допомоги. Він був також у конфінованого Митр. Андрея, який сприяв жидам і дав їм 500 корон допомоги. Так описує жид-очевидець польський погром жидівського населення у Львові після виходу звідти українських вояків 1918 року.^{29a}

^{29a} *Joseph Tennenbaum, in collaboration with Sheila Tennenbaum, In search of a lost people*

Вже в тому часі поляки запросили французького делегата з Ясс, п. Вілліяма, а після ув'язнення деяких членів УНРади 29-го листопада і їх скорого звільнення граф Скарбек в імені Пол. Люд. Комісії просив продовжати розмови. Від українців спочатку були назначені д-р В. Старосольський і д-р М. Лозинський, але на жадання поляків останнього заступив д-р С. Томашівський. Після ув'язнення членів УНРади В. Бачинського, І. Курівця та Ю. Романчука розмови на якийсь час перервалися.

В січні 1919 року з'явився у Львові капітан Джонсон, якого вислав полк. Вейд, член Антантської Мірової Делегації в Варшаві, з широкими повноваженнями, бо шеф Ген. Штабу Пол. Армії своєю телеграмою від 13-го січня 1919 року повідомив про те «Тимчасову Управляючу Комісію», що насправді вела війну з українцями у Львові. Він водночас назначив ген. Лесневського помігти Джонсонові в усіх його мирових починах у Львові.

Тим часом шовіністична Управляюча Комісія в своїм рапорті до Йосифа Пілсудського доносила, що шеф Ген. Штабу, ген. граф С. Шептицький, поінформував полк. Вейда, що перемир'я з українцями конечне, бо польська армія має амуніцію лише на чотири дні.

Кап. Джонсон приїхав з Варшави до Львова з готовим проектом демаркаційної лінії: Буг — верхній Дністер, отже хотів віддати полякам нафтові терени, а це відкидали українці. Скоро прибув до Львова полк. Вейд. Польська Управляюча Комісія запевняла його, що справа не стоїть так зле, як говорив шеф. Ген. Штабу, і чим більше виторгнемо від українців землі, тим дальше відсунемо большевиків. Вони переконували його, що «руські хлопці мають большевицькі тенденції», тому пропонували нову демаркаційну лінію: Стир — Гнила Липа — Бистриця, але полк. Вейд поставився до тієї пропозиції дуже скептично.

Між актами архіву Нач. Ком. Пол. Армії залишився протокол інформативного засідання Пол. Упр. Комісії в прияві полк. Вейда. Цей протокол вислав до Варшави інж. С. Щепановський, написавши його в формі діалогу, і хочемо подати його уступи про те, як Управляюча Комісія інформувала чужинців про український народ.^{29b}

* * *

Полк. Вейд: Чого, властиво, хочуть українці?

Інж. С. Щепановський: Вихідним пунктом для них і їх політиків був

(The Old and New Poland), New York, 1948, The Beechhurst Press; *Idem*, Der Lemberger Judenpogrom, Vienna, 1919.

^{29b} *Архів Юзефа Пілсудського.*

маніфест цісаря Карла про федеративний устрій Австрії і протипольський плян Відня створити Австро-Українську провінцію. Вони схвалили це 19-го жовтня 1919 року в час Української Конституанти у Львові, де рішили не лучитись із російською Україною, але бути при Австрії. Отож, це австро-німецький плян проти Польщі, який є продовженням зачатого пляну проти Польщі в Бересті.

Для хлопів (цього терміну, як ми бачили, уживали всі польські агітатори і політики на означення українських селян – І.Н.) пунктом виходу є справи економічні й соціальні: відібрання польської власности, грабіж поміщиків, їх інвентаря, як також (грабіж) міст. У висліді большевицький плян (русини, як такі, не є народом, а лише племенем і необ'єднаним етнографічним матеріалом, з котрого в давніших часах виростали найкращі поляки також Косцюшко). Після прилучення до Росії виростали з них росіяни (в Галичині москвофіли). Врешті, від кількадесятьох років почались спроби витворити народ українців.

Загал рускої людности не має однієї політичної лінії. В часах російської інвазії, напр. в Галичині вони називались росіянами і русифікувались. Потім значна часть хотіла згоди з поляками (обурення на Австрію), а доперва недавній австрійський курс і віддання жандармерівської власти в руки українців, дало українцям хвилеву перевагу.

Полк. Вейд: Чи не можна б погодити галицьку справу компромісово?

Інж. Щепановський: Можна б підходити до справи двояко: за теоретичною доктриною треба би сказати, що залишаємо поза Польщею на Русі кілька мільйонів поляків і може одну-четвертину майна народу; — або прилучити до Польщі кілька мільйонів русинів, а лінія рівноваги проходила б поза Кам'янцем на Поділля, співночі поза Мінським, — або теоретично створити перехідну землю з політичним рівноуправлінням всяких елементів (але чи це можливе?).

Вейд: Чи не існував би дальше цей кордон?

Щепановський: На мій особистий погляд для нас поляків не є конечне панування на східніх територіях. Нам вистачала б певна свобода і можливість розвитку, і так упродовж кількадесятьох років ми стали б повними панами країни. Одначе, мусіло б бути услів'я: забезпечення упорядкованих відносин і особливо свободи, приватної власности і політичної свободи, а щонайважніше, забезпечити той край перед новою хвилею австро-німецького впливу.

Вейд: Австрії вже нема.

Щепановський: Але існують сили, що її попирали і вона дальше зма-

гатиме до віднови німецько-австрійських впливів, передовсім жиди й українська партія.

Вейд: Хто ж може забезпечити цю країну?

Щепан.: Єдиною силою, що може протиставитись німецьким впливам, це поляки...

Вейд: Чи буде корисним Польщі не мати на сході природних границь?

Щепан.: Таких границь в дійсності нема, бо ріка не є кордоном, а радніше комунікаційною лінією; в історії маємо дві граничні лінії, що мають у собі щось із природи: одна, це усталені історичні границі Польщі в змаганнях з Москвою; а друга, це лінія теперішнього фронту, майже та сама границя до першого розбору Польщі.

Вейд: Чи буде корисним для Польщі включати в собі забагато чужих елементів?

Щепан.: Чужих елементів в стислому значенні слова там немає, крім жидів. Поляки як і англійці, є расою мішаних племен, що залюднюють історичні землі Польщі; племен, що видали Косцюшка (українці), Міцкевича (литовці), Словацького і Монюшка (українці) і інших, не є для нас чужими племенами.

В тому самому протоколі Щеп. оповідає, що англійський полковник Смайт (Smuth) мав авдієнцію в митрополита Андрея Шептицького і в час розмови з ним мав переконання, що митрополит був українським патріотом-фанатиком, бо ніяк не хотів відступити від української інтерпретації пунктів презид. Вилсона про самовизначення народів; за ним кожний народ, а в тому український народ Сх. Галичини, має право рішати про свою власну долю.

На те мав би сказати п. Смайт, що англійці не в'яжуться принципами Вилсона, бо Уряди Держав Антанти кожний говорить сам про себе. Вузькі принципи Вилсона не можуть бути прийняті, бо часто історичні рації децидують, напр. в Бельгії німці під претекстом самовизначення хочуть відірвати від неї флямандців. Щепан. хвалить Смайта за такі ліберальні погляди і осуджує Вейда, який ігнорує історичні рації поляків у Сх. Галичині.

Недовго потім полк. Вейд виїхав до Кракова назустріч голові Антантської Мирової Делегації, французькому ген. Бартелемі, що був там з прем'єром Ігнацом Падеревським, бувшим поміщиком в Україні.

За Щепан. в дні 28-го січня 1919 року у Львові з'явилась Мирова Делегація у такому складі: сотники Букшований, Носковський і Гірняк у товаристві бельгійського священика, о. Франца Бонна, але до поважних

розмов не дійшло з двох причин: 1) делегати не мали вистачальних повноважень і 2) не представлялись досить серйозно. Ген. Бартелемі сильно згнів о. Ф. Бонна за його занадто радикальне становище в польсько-українській війні. Натомість українські делегати говорили з англійцями.

Наступного дня ген. Бартелемі, щоб зорієнтуватись в ситуації, приймав різні делегації русинів — каже Щепан., між першими поляки представили йому двох старорусинів (кацапів), Ореста Гнатишака, редактора «Прикарпатської Руси», і д-ра Андрія Алексевича. Перекладачем був сам Щепан. Старорусини представили свою ідею єдності російського народу, говорили про австрійське переслідування. На запит ген. Бартелемі про їх становище в польсько-українській війні вони виявили себе неутральними і противниками вирішування кордонів силою, а справедливо на Міровій Конференції, що саме збиралась тоді в Парижі. Щодо взаємин з поляками вони були за мирним співжиттям, а їх політичну партію можна буде відновити лише на зайнятих поляками землях, бо по українському боці фронту нема політичної свободи, там панують терор, розстріли і шибениці, як за австрійських часів, тому вони просили про встановлення політичної свободи. Старорусини жалувались, що їх культурні та економічні інституції з кількадесят мільйоном майном забрали австрійці і передали українцям, головню Львівську ставропігію. Вони запевнили ген. Бартелемі, що подавляюча більшість руского населення Галичини не підтримує українців, а половина йдуть за старорусинами, тобто кацапами.

В такий спосіб поляки інформували голову Ант. Мірової Делегації і її членів про український народ і його державу. Це й було причиною, що ген. Бартелемі зайняв виразно пропольське становище і видав неприхильне Україні рішення. У такий спосіб поляки приготувляли на міжнародньому терені ворожу Україні опінію, про що говоритимемо докладніше в наступному розділі.

4. Організація Армії. Другий Уряд ЗУНР

По виході українського війська зі Львова, 21 листопада, Українська Національна Рада уповажнила д-ра Л. Цегельського та д-ра Д. Левицького поїхати в Київ для переговорів у справі об'єднання Галичини зі Східньою Україною. На жаль, там уже велася громадянська війна, тому 1-го грудня у Фастові був списаний т.зв. Передвступний Договір з Директорією УНР, що мав такі пункти: 1) Західньо-Українська Народня Республіка виявила бажання об'єднатися з Великою Україною, як складова частина цілості; 2) обидва уряди мають подбати про переведення цього в

дійсність якнайскорше; 3) ЗУНР задержує свою територіальну автономію; 4) цей «Договір» буде опублікований за згодою Директорії УНР та Державного Секретаріату ЗУНР.³⁰

Гетьман Павло абдикував 14 грудня, тому цей договір не був заключений з тодішнім урядом України, але з представниками повстанців, що воювали проти гетьмана. З цього видно, що в тому часі настрої галичан перехилилися в сторону республіканців. Л. Цегельський розказує, що він одержав від Директорії батарею гавбиць з муніцією і обслугою, кілька тисяч рушниць і сотні тисяч набоїв; кілька тисяч добрих кожухів, шапок, чобіт, тепле білля, панчохи, кілька вагонів муки і цукру, та 10 мільйонів австрійських корон. Все це, що передтим обіцяв був гетьман. При тій нагоді за згодою Директорії в Галичину приїхали: ген. М. Омелянович-Павленко та полк. Е. Мишковський, обидва штабові старшини і з переконання гетьманці, яких Директорія хотіла позбутись. Перший з них був іменований начальним вождем Української Галицької Армії (УГА), а другий шефом її генер. штабу і на цьому становищі вони розбудували її в високо вартісну, ідейну армію. Це був перший вияв братньої солідарності і цінний дар братів з-над Дніпра своїм галицьким братьям. Він прийшов у критичному моменті, коли Державний Секретаріат, покинувши Львів, подався до Тернополя і там д-р Сидір Голубович виконував функції Голови Уряду, а Д. Вітовський Секретаря Військових Справ. В грудні уряд перенісся до Станиславова і щойно туди переїхав з Відня Президент Е. Петрушевич, хоч його прихвність в Галичині була коначнішою як у Відні, де хтонебудь міг виконувати його доручення.

Десь у цьому часі з великим почуттям гордості українські державні і військові власті прийняли вістку про створення Жидівського Добровольчого Пробоевого Куреня в Тернополі, зложеного з жидівської міліції в силі 1.200 добровольців-пробоевиків під командою відважного поручника Саламона Ляйнберга. Цей курінь був приділений до Першого Корпуса під командою ген. Микитки якого згодом замучили большевики. Він разом з УГАрмією перейшов всю долю і недолю аж до кінця (пор. Нахман, І-р, *Передісторія і історія Жидівського Пробоевого Куріня І-го К-су УГА*, в «Український Скиталець», лютий-березень, 1921).

Для приблизного зображення відносин в Соборній Україні в грудні 1918 року подамо цікавий рапорт австрійського пполковника Плянка з Оломуцу, що в листопаді-грудні 1918 року проїздив з військовим транспортом через Україну на Мадярщину.

Плянк писав: «18 листопада прибули 15 залізничних вагонів; три Д 12

³⁰ Лозинський, цит. праця, ст. 67.

скадронів маршували до станції і деякі частини завагонувались. Того самого вечора ми одержали вістку, що залізничний рух в Україні здержаний з огляду на політичну ситуацію: в Києві був установлений новий уряд і було переконання, що згромадження німецького війська може бути вжито для привернення старого уряду.

«Ця ситуація спізнила наш транспорт на якийсь час і вояки були дуже неспокійні, але на щастя, стримання руху довго не тривало. 18 листопада прибув транспорт російських полонених з Угорщини. Коли ж було відкрито двері вагонів, виявилось, що два вагони були повні трупів полонених, які імовірно вмерли з голоду і зима; і ще на Угорщині було знято з них одягу. На такий вид обурились цивільні люди й зробили демонстрацію. Згодом виявилось, що як полонені захворіли на заразливий недугу, мабуть іспанську грипу, їх було заладовано в вагони і там вони вмерли подорожі сюди.

«Ми переїхали галицький кордон 26 листопада, 1:45 пополудні і прибули в Гусятин 2: год. Їдемо до станції в боєвому поготівлю, бо наші вояки заявили, що віддадуть свою зброю тільки чехословацькій державі. По прибутті на станцію нас стрінула чота української піхоти з насадженими багнетами і з одним кулеметом. Хорунжий заявив нам, що він є комісарем станції і домагався віддання зброї, коней і возів. Коли хорунжий показав нам документ, майор фон Наварре заявив йому, що зброя буде віддана тільки чехословацькій державі.

«По цьому був виготовлений протокол і хорунжий дав посвідку на пальну зброю і військові коні, які були йому передані. Дозволено затримати чотири коні: два для військового воза і два для магазинового воза. Старшинам дозволено затримати свої коні, револьвери і валізки. Хорунжий дав пропуск із потвердженням, що солдатів розброєно, і старшини мають право затримати свої власні коні, револьвери і валізки. Після цього транспорт подався вперед... Ми виїхали зі Стрия 11:50 зранку 29 листопада 1918 року в напрямі угорського кордону і прибули до Лавочного 6:30 пополудні. Була там одна чота українських солдатів в малому гарнізоні; вони перешукали частину поїзду і забрали більшість запасу харчів, які ми мали в вагоні. Вони казали, що нам їх не буде потрібно, бо мадяри дадуть нам усе конечне. Надармо ми протестували до комісара станції, одного лейтнанта. Він сказав нам, що не має сили над військовими людьми і вони його не послухають і що вони можуть його навіть убити, якби він противився їх заповідкові. Ми не мали досить зброї, щоб противитись тій чоті, тому мусіли толерувати грабіж. – Пполк. Плянк. Грудень 1918».³¹

³¹ Nahayewsky, Appendix nr. 35.

Таких військових транспортів у тому часі було багато. Кілька чи кільканадцять кожного дня і це у великій мірі спричинювало хаос та утруднювало життя молодій державі. Це був конечний наслідок війни.

В грудні 1918 року УНРада і Державний Секретаріят перенеслися до Станиславова (тепер: Івано Франківськ) і там же відбулася 3 січня 1919 року перша сесія УНРади, доповненої делегатами з повітів.^{31а} Чергового дня вона обрала з-поміж своїх членів 9-членний Виділ, а десятим членом був президент Ради. Виділ іменував членів Державного Секретаріату і їх урядовців, виконував привілей амністії, провірював та проголошував нові закони держави.

Виділ скликував президент або його найстарший віком заступник. Виділ рішав більшістю голосів і лише в випадку рівності голосів президент мав подвійний голос і справа, за якою він голосував, набирала сили. Виділ мав силу в час каденції Ради, а нова Рада обирала новий Виділ. Таким чином, Виділ робив Раду гнучкою, бо з огляду на воєнний час не легко було скликати всіх її членів. Всі схвалені закони підписував президент УНРади та один член Виділу, а всі заповідки секретар даного ресорту.

Склад Виділу був такий: През. УНРади: д-р Е. Петрушевич; д-р Лев Бачинський; Семен Вітик; д-р Антін Горбачевський; Гриць Дувіряк; д-р Михайло Новаковський; д-р Теофіль Окуневський; Омелян Попович; Андрій Шмігельський і о. д-р Степан Юрик.

На основі закону з 4-го січня президентом Ради обрано д-ра Петрушевича, а його заступниками: д-р Л. Бачинський, Семен Вітик, О. Попович та А. Шмігельський, а секретарями: д-р Степан Витвицький, Степан Сілецький та Осип Устіянович.³²

Перший Уряд подався до димісії і був створений новий Уряд у такому складі: д-р Сидір Голубович – голова і секретар фінансів, торгівлі і промислу; д-р І. Макух – внутр. справи; полк. Д. Вітовський – військові справи; д-р В. Панейко – закордонні справи; І. Мирон – шляхи, пошта і телеграф; С. Бурачинський – судові справи; д-р А. Артимович – віроісповідні справи та освіта; І. Мартинець – земельні справи; М. Козаневич – праця; д-р Л. Цегельський – без теки, а по виїзді Панейка до Парижу, вів закордонні справи. 13-го лютого полк. В. Курманович зайняв пост Вітовського, що також їхав до Парижу, а 10-го березня д-р М. Лозинський зайняв пост д-ра Цегельського.

Перша сесія доповненої УНРади прийняла «Передвступний Договір»

^{31а} За списком членів УНРади гляди: документ ч. 1, а за текстом законів від 4-го січня, та 13-го січня і 15-го лютого 1919 р. гляди документи: чч. 2, 3-а и 3-б.

³² Лозинський, цит. праця, ст. 63.

про об'єднання всіх українських земель в одній державі, але з тим, що до скликання Установчих Зборів найвищу владу в Галичині має УНРада та її виконний орган, Державний Секретаріат.^{32а} При тій нагоді през. Петрушевич заявив: «Схвалений закон залишиться в нашій історії одною з найкращих сторінок. По лінії з'єдинення не було між нами двох гадок. Сьогоднішній крок піднесе нашого духа і скріпить наші сили. Від сьогодні для нас існує одна Українська Народня Республіка. Нехай вона живе!».³³

Говорячи про діяльність през. Петрушевича, тут згадаємо про один його меморіал до Вашингтону, від 29 грудня 1918 року. В ньому президент писав, що поляки пересилають в Східню Галичину великі контингенти війська, щоб знищити українську державу, що тепер уконститувалася, як Українська Народня Республіка. Український народ в Галичині бореться проти ворожого наїзду — писав президент — і просить помочі стримати порушення його національної автономії і довести до замирення з поляками.

Головний командир в Галичині, ген. Розвадовський, арештує українських мирних громадян як закладників, та стосує нечувані методи і брутальне знущання і переслідування українців; а тим часом, польські делегати засідають з Державами Антанти і їх преса веде кампанію очорнювання і неправди проти українського народу ЗУНРеспубліки. Румунська армія забрала частину Буковини в імени короля Фердинанда та прилучила її до Румунії. Українське населення Східньої Галичини завело автономію на своїх власних територіях, згідно з принципами през. Вилсона і Високої Антанти, тому я, президент УНРади у Львові, прохаю Уряди Антанти вплинути на уряди, в Варшаві й Букарешті, щоб вони негайно відкликали свої війська зі Сх. Галичини, а румунські з Буковини, спинили кровопролиття і так уможливили українському населенню тих околиць жити свobodно і спокійно, як це зробили інші народи австро-угорської монархії згідні з принципами самовизначення, що її підтримує Антанта.

Чи ці меморіяли багато помогли, не можна нічого певного сказати. Натомість можна говорити, що американська делегація, яка тоді приготувалась до виїзду на Мирову Конференцію до Парижа, мала в пляні підтримати самостійність України; хоч, щоправда, президент Вилсон, як свідчить англійський прем'єр Л. Джордж, особисто був випробуванним прихильником поляків ще заки приїхав до Парижа. Це й було причиною його духового «роздвоєння» та браку відваги боронити права українсько-

^{32а} За текстом договору гляди: Документи чч. 7-а і 7-б.

³³ Лозинський, цит. місце.

го народу та спротивитись франко-польсько-московській конспірації, ізолювати Україну, оточити її бльокадою і так в зародку знищити її самостійність, а її землі поділити між чотирьох сусідів.

Це діялось тоді, коли були ясні докази, що всі українські етнографічні землі, не виключаючи Закарпатської Русі, що від часів св. Володимира і його сина Ярослава Мудрого жила віддільно від свого материка, виявила свою волю бути в одній Українській Державі. Делегати «Руської Ради» прибули з Закарпаття в Станиславів і там засідали в УНРаді, як її повноправні члени, як також увійшли в склад делегації, що виїздила до Києва, щоб узяти участь в торжестві проголошення соборности.

На це торжество УНРада обрала 65-членну делегацію, що мала засідати в Трудовому Конгресі, що був Всеукраїнським Передпарляментом. Акт Соборности відбувся 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві. При тій нагоді був проголошений Універсал: *«Від нині во єдино зливаються сторіччями відділені одна від одної частини єдиної України: Західня Українська Народня Республіка — Галичина, Буковина, Угорська Русь і Наддніпрянська Україна. Від нині є одна незалежна Українська Народна Республіка. Від нині український нарід, увільнений могутим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної Української Держави на добро і щастя робочого народу»*.³⁴

Після проголошення «Акту Соборности» Галицька Держава уживала назву: Західня Область Української Народньої Республіки. З важніших законів цього періоду був закон від 15 лютого про українську мову в державних установах та урядах, але водночас він дозволяв національним меншостям уживати свою рідну мову в письмі й слові в їх взаєминах з державними властями. 8 квітня був схвалений закон про українське громадянство, за яким іншонаціональні, дозрілі особи, батько-мати, мали зголосити себе і своїх нелітніх дітей перед 20-им травня і заявити, чи хочуть стати громадянами Української Держави. І, як цього не вчинили, уважалися чужинцями і колинебудь могли виїхати з України. Кожний хто заявив себе громадянином України, був уважаний за такого на цілій території Української Народньої Республіки.³⁵

Створено окрему комісію УНРади для випрацювання земельного закону, прийнятого на сесії 14-15 квітня 1919 року. Цей закон націоналізував поміщицькі, фундаційні, монастирські, єпархіяльні, церковні та ерекціональні землі. З них мав бути створений «Земельний фонд» 30 УНР, що

³⁴ Nahayewsky, pp. 135-136.

³⁵ Стасів, М., д-р, цит. праця, IV, ст. 71.

мав зайнятися розподілом землі при допомозі обласних, повітових і громадських комісій по установлених державою цінах. Ліси мали перейти під заряд держави, а наділювання землею мало бути переведене в дійсність аж по закінченні війни. Питання про відшкодування власників землі мало бути вирішене майбутнім Соємом. Самовільне захоплення чи ділення землі, нищення лісів, будинків, інвентаря і земних плодів підлягало важкій карі 6-ох місяців тюрми, wraz з гривною до висоти 10 тисяч корон.³⁶

На останній сесії УНРади був схвалений закон про майбутній Соєм ЗУНР. Активне виборче право мали особи обох статей по 20-ім році життя, а пасивне право по 28-ім році життя. Соєм мав складатися з 226 послів: 160 українців (70.8%), 33 поляків (14.6%), 27 жидів (11.9%) та 6 німців (2.7%). Для кожної народності були намічені окремі виборчі округи. З хвилиною вибору нового Соєму УНРада мала самоліквідуватися. Соєм мав бути обраний в червні 1919 року.

5. Оборона молоді держави

По евакуації Львова, 21 листопада, сотні УСС-ів створили групу «Схід», і трохи на південь групу «Старе Село» і в такий спосіб був створений зав'язок майбутнього фронту, на якому в листопаді і грудні велися бої за здобуття столиці. Була також сформована група «Північ», що одержала завдання здержувати натиск польських відділів, що пхалися на території на північ від Львова. З тієї групи постав 1-ий Корпус з осідком команди в Камінці Струмиловій. Для здержання безнастаннього напору поляків на Перемищину був сформований 3-ій Корпус з осідком команди в Стрию. Так постав протипольський фронт від Волині до Карпат.^{36а}

В січні 1919 року була переведена реорганізація армії на бригади, і

³⁶ Лозинський, цит. праця, ст. 92-95; див.: Додаток чч. 2, 3 і 4.

^{36а} Українські галицькі воєнки склали таку присягу: «Присягаємо торжественно Всемогутньому Богові повинуватися вірно і слухняно ЗУНР, її верховній владі, її правительству, її армії, як також всім її отаманам та всьому начальству. Їх поважати та захищати, їх прикази та припоручення у всякій службі виконувати, проти кожного ворога, хтонебудь ним був би і де тільки воля її верх. влади вимагатиме: на водах, на сушах, у воздуху, в день і в ночі, у боях, у наступах, сутичках і всякого роду підприємствах; словом на кожному місці, в кожному пору, в кожному случаю хоробро і мужно боротися, наших військ, прапорів та оружжя в ніякому случаї не покидати, з ворогом ніколи в найменші порозуміння не входити, завсіди так вестися, як цього военні закони вимагають та як чесним воїнам личить, і в цей спосіб в честі жити й умирати. Так нам, Боже, допоможи. Амінь». (Текст присяги подаємо за проф. М. Чубатим, *цит. твір*, ст. 116, нота).

кожна з них складалася з 3-5 куренів (батальйонів) піхоти, сотні комонників та одного гарматного полка в силі 3-5 батерій. Вся Українська Галицька Армія мала: 45 куренів піхоти, к. 40 батерій і кілька сотень кінноти. Усе це мало силу 25 тисяч рушниць, к. 150 гармат і 600 комонників. Крім того, були ще допоміжні частини і установи, напр. 1-ий Корпус у квітні 1919 р. мав 13 тисяч загального стану людей. Уся ж військова сила УГА в травні 1919 року мала понад 100 тисяч людей, війська й іншого персоналу.³⁷

Начальна Команда УГА і ген. М. Омелянович-Павленко мали свою квартиру в Ходорові, на перехресті залізнодорожних шляхів, і це влегшувало комунікацію з краєм та довіз доповнень на фронт під Львів. Український наступ на Львів під кінець грудня і на початку січня не приніс бажаного успіху. Другий наступ в половині лютого, якого цілло було перервати транспортну артерію ворога: Перемишль-Львів, був значно успішніший, так що ворог опинився в дуже скрутному положенні і почав оглядатися, чи не вдасться стримати наступу пропозицією перемир'я. І дуже скоро з'явилась на польсько-українському фронті Аліантська Комісія під проводом французького ген. Бартелемі для встановлення перемир'я: 25 лютого зранку бої на фронті були стримані. І, саме, цей час передишки використав ворог для доставки людей і матеріалу з Польщі.^{37а}

Про цю Комісію буде мова пізніше, але тут згадаємо, що її умов не прийняв український уряд, тому 2-го березня почалась нова посилена акція на фронті. Від 9 до 11 березня українці повели наступ на місто Городок і польська команда була вже готова евакувати Львів, але настирливість Комісії продовжувати перемир'я допомогла полякам підвезти нові резерви і скріпити свою позицію в місті. Найвища Рада в Парижі установила ще одну Комісію ген. Боти, що переслухувала обидві сторони в Парижі. Її рішення прийняли українці, але відкинули поляки.³⁸

^{37а} За текстом проєкту Перемиря Комісії ген. Бартельємі гляди: *Документ ч. 5*. Текст письма Ради Чотирьох до ген. Омеляновича Павленка гляди: *Документ ч. 6*. Текст протесту Державного Секретаріату про бої під Львовом гляди: *Документ ч. 4*.

³⁷ *Історія Українського Війська*, вид. І. Тиктора, Вінніпег, 1953.

³⁸ Крім ген. Бартельємі до Комісії належали ще: англієць Кортон де Віарт, американець проф. Р. Лорд (цей жив у Варшаві і був під виключним впливом поляків) та італієць ком. Стабіле (Лозинський, ст. 74); див.: Додаток ч. 13.

Проф. Д. Дорошенко у своїх «Споминах», ст. 444, побуваючи короткий час у Станиславові, говорить про уряд УНР, про уряд і народ Галичини. Він пише: «Крім різних отаманів та отаманчиків (із Східної України - І.Н.), які без діла вештались по Станиславові та п'яничили по ресторанах, я зустрічав чимало і добрих українських патріотів, які вже нераз бились за Україну. Я не втерпів і спитав одного з них: Чого він перебуває тут, а не на фронті. Він відповів мені, що немає змоги терпіти хаосу і безладдя, які панують у військовій справі УНР. Немає сили дивитись на ті зловживання, що там

В часі діяння обох цих Комісій поляки робили посилені старання в Парижі, щоб перевезти до Польщі т.зв. армію ген. Галлера, сформовану з польських австро-німецьких полонених і частинно американських добровольців польського походження. Ця армія одержала новий і модерний виряд. Остаточні польські старання увінчалися успіхом, *але з актів і протоколів Версальської Конференції довідуємося, що польський уряд та ген. Галлер прийняли на себе зобов'язання в ніякому випадку не вжити цю армію на протиукраїнському фронті. На жаль, польський уряд зламав дане слово і кинув цю армію проти УГАрмії. Польська офензива зачалася 14 травня і скоро українські полки відчули великий брак набоїв і амуніції.*

Крім того, за інспірацією французької команди в Яссах між поляками і румунами дійшло до таємної угоди, в наслідок якої румуни 24 травня рушили на Покуття, тобто частину Галичини між річкою Дністром і Карпатами, і так знищили ліве крило українського фронту, що з огляду на неутралітет Румунії не було добре забезпечене. Цей несподіваний удар румунів у спину спричинив не лише велику моральну шкоду новій державі, що була в затяжному оборонному бою, але щонайгірше, в румунські руки попали цілі маси військового матеріалу, якого вивезти не було змоги.

В наслідок цього підступного удару в спину румунами галицький уряд був змушений покинути свою тимчасову столицю Станиславів і податися в напрямі річки Збруча, що ділила Галичину від Великої України. Над Збручем «Дійова Армія» Директорії УНР була стиснена большевиками на маленькому клаптику території між річками: Збруч, Смотрич і Дністер. Таким чином, існування Української Держави опинилося в обличчі грізної небезпеки.

З протестів членів української делегації в Парижі знаємо, що през. Петрушевич передбачував можливість участі армії ген. Галлера на гали-

кояться; виглядів на перемену немає жадних при такому стані, і нема охоти битись... Виходило, що за таку Україну, яку намагався створити Петлюра з своїми отаманами, мало було охочих класти свої голови... Серед визначніших земляків я зустрів Михайла Грушевського, М. Ткаченка, М. Шаповала, В. Чехівського... *А тут у тій Галичині, де люди змалку виховуються в повазі до всякої влади, до рангу, до титулу або наукової ступені, тут міністри зуміли залишитись звичайними громадянами, не вдаючись в дешеvu демагогію і не пнучись на олімпійські висоти. Я не хочу казати дешевих компліментів галицьким землякам, але мушу признати, що серйозно-діловий настрій в їхньому уряді й урядових сферах дуже мені заїмпонував, так само, як і сказати б, строгий моральний рівень галицького громадянства у відношенні до свого обов'язку супроти рідного краю...».*

Читаючи недавновидані листи проф. Дорошенка до В. Липинського (В'ячеслав Липинський, Твори, Архів, Студії, I, Філядельфія, 1973) побачимо, що він має в них дуже гострі й критичні зауваги на адресу деяких видатніших галичан, то його висока опінія про галицький уряд 1919 року є добрим прикладом для нащадків.

цькому фронті, тому ген. М. Омелянович-Павленко і ген. В. Курманович плянували скріпити ліве крило фронту «Групи Рудки» і зосередити всю УГАрмію над Дністром і так, опершись об Карпати, боронитись до останнього вояка. На задах були прихильні чехи, від яких можна було одержати зброю і муніцію за галицьку нафту.

У такій ситуації мусіло б було дійти до скорого зудару поляків з большевиками і тим самим польський натиск на УГА не міг бути сильний і можна було мати більшу надію на відібрання Львова від поляків. І, хто-зна, чи в такій ситуації румуни відважилися б були наступати на Покуття, бо наражувалися б на втрату всієї Буковини.

На жаль, такому оригінальному і цікавому плянові спротивився д-р С. Голубович, лякаючись, що вся армія може згинати в Карпатах з голоду. Це між іншим було причиною резигнації генералів Омеляновича-Павленка та Курмановича з їх керівних постів УГА. Вони не хотіли брати на своє сумління тотального знищення армії.

Деякі автори підносять думку, що відступ УГА за Дністер був противний соборницькій ідеї, бо тоді було б наражене існування УНРеспубліки і Дійової Армії, і тому през. Петрушевич рішився відступати за Збруч. Одначе, така думка не переконлива, бо армія Директорії, що вже тоді вела війну на партизанський лад, могла була злучитись з УГАрмією і перейти за Дністер з Директорією і її Урядом.³⁹

Сьогодні з перспективи більш як півсотні років можна ясніше бачити, що обговорюваний плян Павленка-Курмановича міг був врятувати УГА від пізнішої важкої долі. По-друге, продовження існування ЗОУНР на легкому до оборони клаптикові землі за Дністром та зудар поляків з большевиками вже в травні 1919 року могли б були вплинути на більш позитивне становище Найвищої Ради в Парижі в українській справі, бо аж 25 червня вона дала свою згоду на тимчасову окупацію Галичини поляками. Як показали пізніші події, особливо війна з большевиками в 1920 році, лінія Дністра була можлива до вдержання перед напором большевиків, дарма, що тоді Дійова Армія була вдсятеро слабша, як УГА в травні 1919 року. Тут варто згадати дволітні операції УПА по другій світовій війні в тих самих сторонах проти могутньої і змоторизованої большевицької армії, якій помагали поляки і чехи. Цей факт потверджує правильність і викональність стратегічного пляну Павленка-Курмановича.

Під час перебування неповного Віділу УНРади в Заліщиках 9 червня

³⁹ «Діло», Львів, (117), 1934.

през. Петрушевич одержав дуже важливий документ, де говорилось, що «з огляду на вагу хвилі і на небезпеку грозячу вітчизні, для скріплення та одностанности державної влади, президія Виділу УНРади 30УНР і Державний Секретаріят рішили надати право д-ру Е. Петрушевичеві виконувати всю військову і цивільну владу, яку виконував досі на основі Конституції Виділ УНРади і Державний Секретаріят, як уповноваженому диктаторові».⁴⁰

Президент Петрушевич іменував Раду Уповноважених, до якої ввійшли: д-р Сидір Голубович – внутрішні справи; д-р Степан Витвицький – закордонні справи; ген. Віктор Курманович – справи оборони держави, та д-р Іван Мирон – справи транспорту.

Того самого дня Петрушевич іменував ген. О. Грекова начальним вождем УГАрмії. Одначе, перед тим ген. Курманович опрацював з шефом оперативного штабу цікавий плян протипольської офензиви, що в наших воєнних анналах і літературі відома під назвою «Чортківської офензиви» і яку здебільша зв'язується з ім'ям ген. О. Грекова. Ціллю тієї офензиви було відібрати нафтові терени Підкарпаття від поляків. Інакше кажучи, це була друга версія чи спроба виконання згаданого стратегічного пляну Павленка-Курмановича, а радніше самого Курмановича.

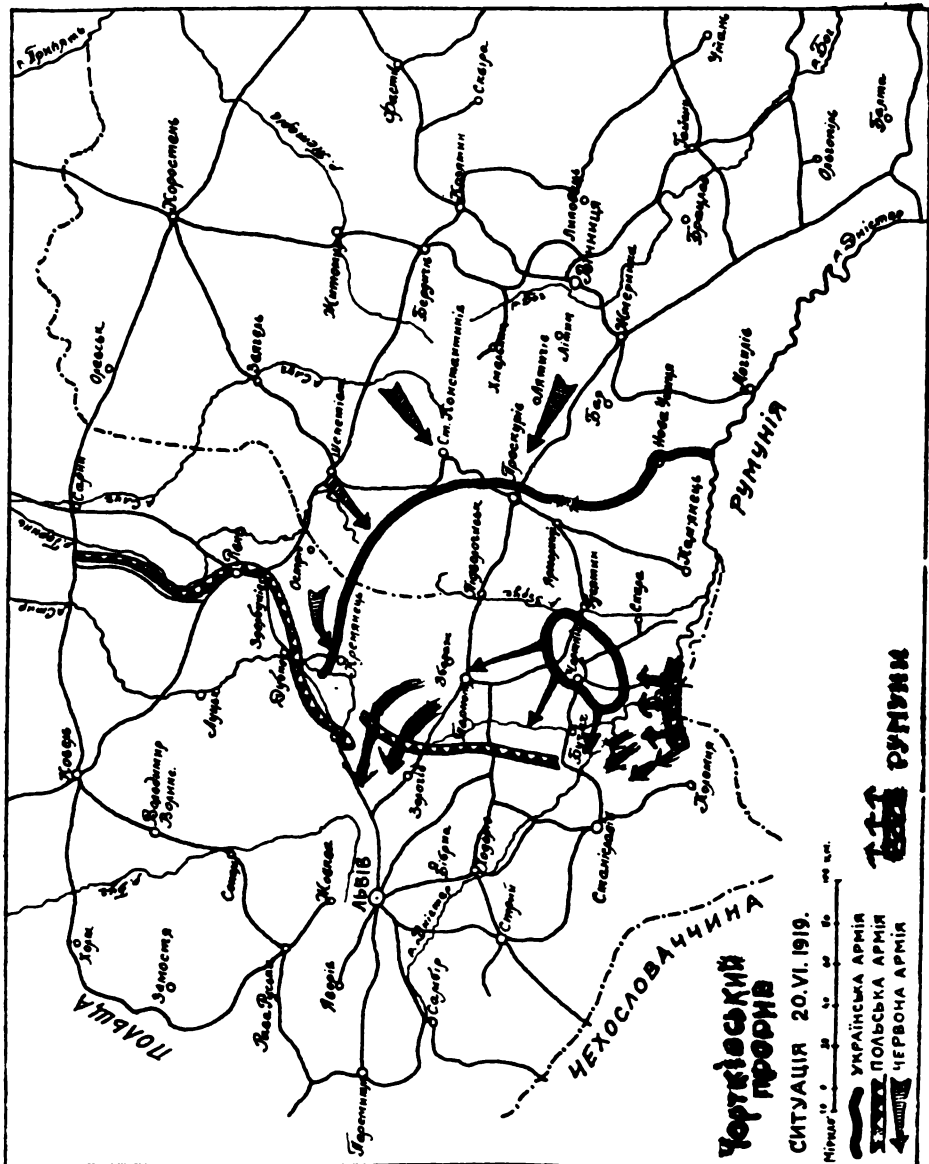
З огляду на унікальність в історії української воєнної стратегії Чортківського пролomu й офензиви проти значно сильнішого ворога, подамо характеристику Начального вождя, ген. О. Грекова, і близьких йому осіб, як це передав для історії очевидець, майор С. Шухевич, у своїх «Споминах», II, ст. 101-102. Він каже:

«Начальний вождь ген. Греків, іменований при переняттю команди генералом-поручником, був високий, барчистий мужчина, вже лисавий і шпакватий; з доволі великим вусом і борідкою-наполеонкою. Не можна було розпізнати, чи він був більше енергійний, чи грубий в поведінці. Говорив коротко і різко...

«Начальником оперативного відділу був сот. ген. штабу, Льобковіц. Це був молодий, загонистий чоловік. Високий, добре збудований brunet. Робив враження авантюриста; в поведінці непривітний і шорсткий.

«Йому були додані (до помочі) Р. Гузар і Ріхард Шобер... Цей молоденький німець (мабуть віденець) почував себе українцем. Він пильно вчився нашої мови в письмі і слові; свято вірив у світлу будуччину української справи і майже з дитячою щирістю прив'язався і любив

⁴⁰ Ярославин, С., Визвольна боротьба на західно-українських землях 1918-23, Філадельфія, 1956, ст. 46; пор. Лозинський, цит. праця, ст. 107.

Українську Галицьку Армію. Як більша часть німецьких старшин, був працьовитий, солідний, тактовний і педантичний».

Пролом під Чортковом стався в неділю, Зіслання Святого Духа, 8 червня ввечері, а ген. Греків був іменованим начальним вождем УГА чергового дня. Того дня він подався з през. Петрушевичем до Новосілок де президент, маючи деякі факти про Чортківський пролом, говорив до війська: «Ви за два дні свого маршу вперед звільнили великий простір втраченої землі: Ви взяли Чортків, Бучач, Монастирська, Копичинці...». Також і Пресова Кватира НК УГА в своєму комунікаті з 9-го червня подає таку саму вістку. Це вказує, хто підготував і розпочав офензиву.⁴¹

З другого ж боку, напрям офензиви вже в її ході був значно змінений ген. Грековим, бо замість іти на Підкарпаття, він спрямував її на Львів, не обчисливши як слід матеріальних спроможностей своєї армії. УГА гнала перед собою польську армію аж під Львів (Глиняни), але через брак муніції мусіла скоро відступати. Усе ж таки, хоч і були чималі втрати в людях, відступ не заломив духово стрільців. Таким чином, Чортківська офензива залишиться назавжди одною з найсвітліших сторінок української зброї усіх часів і залишиться прикладом героїства для майбутніх поколінь.⁴²

Одначе, і цей світлий момент не обійшовся без прикрого епізоду. Два дні перед Чортківським проломом Симон Петлюра, тиснений більшовиками, вислав до поляків свого делегата, ген. Дельвіга, говорити про перемир'я з ними. 16 червня вони домовились створити т.зв. лінію Дельвіга. Вона зачиналась від містечка Залізців біля Тернополя і по річці Серет через Тернопіль до Острова, а дальше йшла Золотою Липою аж до Незвиськ над Дністром. Цього домовлення не прийняв до відома през. Петрушевич і казав продовжати офензиву проти поляків. Ген. Капустянський жаліє з того приводу, бо угода давала змогу обом українським арміям мати спокійний шматок землі для кінцевого спочинку і реорганізації перед спільним наступом на Київ.^{42a}

⁴¹ *Микитей, Г.*, пор. УСС, Дійсна правда про Чортківську офензиву, Діло, 9-го лютого 1936 (ч. 31); пор. «Стрільць», з 14-го червня 1919 р., ч. 34.

⁴² Чортківська офензива має вже свою велику літературу, і подекуди робить її контрверсійною справою. *Ген. М. Капустянський*, Похід Українських Армій, Мінхен, 1946, I, ст. 75, думає, що офензиву підготував ген. В. Петрів. *Ген. Удовиченко, О.*, Україна у війну за державність, Вінніпег, 1954, ст. 84-86, не каже, хто зачав офензиву, але гадає, що ген. Греків змінив її хід. *Шанковський, Л.*, Українська Армія в боротьбі за державність, Мінхен, 1958, ст. 11 і слід, гадає, що ген. Тарнавський виготовив стратегічний плян Чортківської офензиви.

^{42a} Головою Делегації був ген. Дельвіг, а членами: полк. Липка, полк. Сулковський, полк. Шлюсарчук і полк. Антончук; і сот. Камінський та Чехович. До польської Делегації

Дехто думав, що Чортківська офензива, хоч і була блискучим осягом української зброї, принесла політичну шкоду українській справі в Парижі, бо її використовували поляки проти нас. Нічого подібного. Польські митарства в Парижі почалися значно скорше і їх наслідком було вислання армії Галлера, яку поляки зараз же кинули на протиукраїнський фронт, всупереч своїм міжнароднім зобов'язанням. Українська делегація в Парижі не могла нічого зробити для нашої справи, бо завдяки плямам прем'єра Клемансо, Антанта була рішена викреслити Україну з мапи вільних народів Європи. Є фактом, що польські делегати і дипломати в Парижі нічого не згадали про Чортківську офензиву, бо були б підтримали український аргумент про польську агресію та участь в ній ген. Галлера. Про це говоритимемо в слідуєчому підрозділі. Цей договір Петлюри з поляками пошкодив старанням західньо-українських дипломатів у Парижі.⁴³

На закінчення цього підрозділу варто згадати, що український большевицький уряд, болгарина, Христіяна Раковського 9 травня звернувся був окремою нотою до през. Петрушевича, в якій пропонував перемир'я, маючи надію, що так найскорше галицькі селяни і робітники заведуть у себе радянську владу. Вони пропонували оминати братовбивства і спільно звернути свою зброю проти польських і румунських поміщиків. І ще того самого дня вони розкинули свій заклик до «галицьких працюючих мас» бити «Петлюрівську гидру», що пограбувала советське майно.

входили: ген. Родзевич, полк. Сулімірський, майор. Маріянський, кап. Розвадовський і пор. Бернацький.

В час розмов ген. Дельвіг домагався кращого трактування українського населення під польською окупацією і твердив, що невдачі Дійової Армії на протибольшевицькому фронті на Волині були наслідком несподіваної атаки поляків на Луцьк, де були запасні українські частини, а фронт тягнувся від Олеська до Збаража і був розбитий большевиками. Полк. Сулковський аргументував конечність посідання залізничої лінії Броди-Тернопіль, де є тепер запасні частини. Ген. Родзевич оправдував польський напад на Луцьк наміром забезпечити себе перед евентуальною атакою большевиків. Родзевич впирався, щоб лінія Збруча була демаркаційною і не годився на пропоновану українцями лінію Бартельємі. Полк. Антончук закидав полякам, що після зайняття Луцька вони затримались на лінії Стиру і дозволили большевикам узяти Рівне й Дубно, а тепер приглядаються смертельним боям українських військ з большевиками.

⁴³ Титул договору був такий: «ДОГОВІР У СПРАВІ СПИНЕННЯ ВОЄННИХ ОПЕРАЦІЙ ЗАКЛЮЧЕНИЙ У ЛЬВОВІ 16-ГО ЧЕРВНЯ 1919 РОКУ МІЖ ДЕЛЕГАЦІЄЮ ВЕЛИКОЇ ГОЛОВНОЇ КВАТИРИ ПОЛ. АРМІЇ І ДЕЛЕГАЦІЇ ВЕЛ. ГОЛОВНОЇ КВАТИРИ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ».

Спинення боїв мало початись 21-го червня 1919 року в 6-ій год. ранку. Договір передбачав продовження розмов у Варшаві. Цей договір польський уряд негайно вислав до Парижа в доказ, що Польща і Україна (Петлюра) наладнюють мирні взаємини, а тільки «віроломні галичани» хочуть даліше воювати.

Висланники Антонова-Овсієнка: Затонський і Шумський, приїхали до Підволочиськ в цілі розмов, але през. Петрушевич не дав їм жадної відповіді. Цим разом большевицькі представники домагалися дозволу пропустити їх війська на Мадярщину, де хотіли помагати большевицькій республіці Белі Куна. Відмова Петрушевича це вчинити врятувала не лише Мадярщину, але й Європу перед заливом большевизму в тому часі. Антанта ніколи не оцінила цього факту, але пішла за польською пропагандою і 25 червня дала полякам дозвіл зайняти Галичину до Збруча.

По відвороті з-під Львова през. Петрушевич 6 липня іменував нового начального вождя, ген. Мирона Тарнавського, а шефом штабу полк. А. Шаманека. По довгій застанові він дав своїй армії наказ перейти Збруч і злучитися з відділами військ Директорії. Це сталося 16 липня 1919 року. Таким чином, по дев'ятох місяцях існування ЗУНР завдяки великій політичній, моральній і військовій допомозі Держав Антанти полякам, Українська Галицька Держава була знищена, а нарід опинився в польській неволі далеко гіршій за австрійську. Про це писав Петрушевич у своїм меморіялі 11 липня до Мирової Конференції в Парижі у відповідь на її ноту з 25 червня 1919 року.⁴⁴

4. Кров народу і митарства Паризької Конференції

В своїх намаганнях вдержати столицю Львів у своїх руках, а разом з нею українську частину Галичини, поляки дійшли до переконання, що в боротьбі на відкритому полі їм не вдасться цього досягнути; тому в головах деяких їх провідників із старої, ендецької гвардії зродився плян: наставити Держави Антанти проти українського народу і його держави. І цим разом на переді йшов знаний уже нам ненависник усього українського, ендек Роман Дмовський, що тепер зорганізував у Парижі Польський Народний Комітет, який узав на себе обов'язок інформувати мужів Держав Антанти про українців і їх молоду державу.

І вже 13 листопада 1918 року цей Комітет виготовив свій меморіал та розіслав його до урядів і Держав Антанти. Маємо під рукою текст меморіялу, висланого до Америки для вжитку през. Вилсона і його державного секретаря Роберта Лянсінга. Цей меморіал, разом з усіма протоколами Мирової Конференції в Парижі, опублікував американський уряд і в цьому підрозділі ми цитуватимемо з цієї збірки документів вістки про українську справу в час Паризької Конференції.

⁴⁴ Див.: Додаток ч. 11.

Отож у згаданому меморіалі Польського Народового Комітету дослівно говорилося: «Німеччина і Австрія, змушені Антантою до капітуляції, переконалися, що польська справа не буде вирішена за їх пляном (невдячний Дмовський не згадав, що Польщу створили німецький кайзер і австрійський цісар, і тепер кидає на них каменем – І.Н.) намагаються при помочі українців, відданих їх справі від самого початку війни, перешкодити об'єднанню відродженої Польщі.

«А що Галичина проголосила своє відділення від Австрії, щоб установити свою незалежну державу, яка мала б злучитися з іншими польськими землями, — *німецькі війська, за якими йдуть українські відділи і діють нібито в інтересі української справи, в боротьбі з польськими легіонерами, зайняли Львів і Перемишль.*

«Факт, що архикнязь Вільгельм, німецький кандидат на український трон, командував цими військами і що вони в більшості зложені з австро-німців, ясно вказує намір і хто скористає з цього руху. Зробити Польщу якнайслабшою і створити Україну, керовану німцями, така ціль німецької політики в Східній Європі. Тому Німеччина була противна злуці Галичини з Польщею під час війни і тепер робить великі старання, щоб цій злуці перешкодити. З цієї самої причини німці подарували українцям у Берестейському Мирі Холмську провінцію, яка завжди була частиною польського королівства і якої польський характер був доказаний австрійським переписом населення. (Про цей перепис з 1916 року говоритимемо в окремому розділі про Холмщину – І.Н.).

«Польський Народовий Комітет сильно протестує проти німецьких намагань ущербити цілість польської території. Це водночас є противне інтересам Антанти в Східній Європі. *Комітет стверджує, що не лише населення головних міст у Східній Галичині є у 80% польським, але також уся Східня Галичина, яка була частиною Польщі від XIV ст. своєю цивілізацією, як і історією є невідлучно зв'язана з Польщею і не може бути від неї відділена*».⁴⁵

Як бачимо, меморіал від початку до кінця подає фальшиві інформації, бо обчислений на малу поінформованість антантських дипломатів і державних мужів в українській справі. Не було правдою, що німці чи австрійці зайняли Львів і Перемишль; неправдою було, що архикнязь Вільгельм Габсбург командував військом при зайнятті Львова чи Перемишля; меморіал подавав брехливу статистику галицького населення бо хитро подав лише міста, а при тому записав жидів на свій рахунок, коли

⁴⁵ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919 U.S. Department of the State, Washington, D.C., 1937, II, pp. 411-412.*

ж жиди заявили себе українськими громадянами, то по виході українського війська зі Львова, поляки влаштували їм страшний триденний погром.

Такий тенденційний, оснований на неправдивих даних, цинічний меморіал ПНКомітет передав американському амбасадорові в Парижі, В.І. Шарпові, а він переслав його 18 листопада до Вашингтону з такою заввагою: *«Оцим маю честь переслати копію перекладу меморіялу, що я його одержав від ПНКомітету з протестом проти окупації Львова і Перемішля українським військом, сформованим у більшості з німців і ними керованим, і проти махінацій Німеччини перешкодити злуці Галичини з Польщею»*.⁴⁶

Як бачимо, несвідомий неправди американський амбасадор переслав меморіал своєму Урядові, як щиру правду. І це поволі підготовляло настанову през. Вилсона до української справи під час Мирової Конференції в Парижі.

5 грудня 1918 р. американський амбасадор в Римі, Нелсон Пейдж, вислав до Вашингтону депешу, де говорилося, що ПНКомітет в Італії заклопотаний вістками про жидівський погром в Галичині. Як згадано, польські легіонери погромили жидів за їх неутралітет і співпрацю з українськими властями, і про те вістки дійшли до Вашингтону, але ПНКомітет вмішав до цього також українців.

«Цей Комітет признає — повідомляв амбасадор Пейдж — що заворушення були, але це малі події в наслідок впливу большевиків; вони (події) мали місце між поляками та українцями, які (українці) є контрольовані і керовані австрійськими генералами.

«Комітет також заклопотаний бажанням міжнародніх кругів зменшити територіяльні посілости польської держави. Вони твердять, що понад три мільйони воєнопонених перейдуть через Польщу і домагаються вислати до Польщі американське військо для вдержання порядку і стримання ширення большевизму.

«Тут опубліковано, що папа повідомив Варшаву про формальне визнання незалежної Польщі Ватиканом. Париж також про те поінформований».⁴⁷

Такі і їм подібні меморіяли, ноти і приватні листи до впливових людей впливали на формування опінії Білого Дому в Вашингтоні про світові справи. І не було тайною, що польський п'яніст, Ігнац Падеревський, бувший поміщик в Україні, влаштовував концерти в Білому Домі і, як

⁴⁶ Nahayewsky, Appendix, nr. 37.

⁴⁷ Там само, р. 141.

деякі люди говорили, звик був цілувати руку през. Вилсона і мав на нього магічний вплив, так що вже 22 січня 1918 року, през. Вилсон, проголошуючи свої 14 точок, у 13-тій згадав про творення незалежної Польщі, але на чисто польських етнографічних територіях. В липні 1918 року Англія, Франція та Італія заявили за незалежністю Польщі.

Всі ці заяви і визнання витворили в польських політиків почуття мегальomanії, так що вони поволі почали вірити в своє майбутнє «мощарство» і тому зачали висувати свої претенсії до чужих територій, насамперед до українців, потім до білорусів, литовців, німців і чехів.

Американський професор А.К. Кулідж одержав завдання зорганізувати в Відні Інформаційне Бюро, що мало збирати всякі вістки про народи бувшої австро-угорської монархії і пересилати їх до Вашингтону чи до Американської Делегації в Парижі. Ось 9 січня 1919 р. він рапортував Американській Комісії для Мирних Переговорів, що йому дали надійну раду: хай буде заключене воєнне перемир'я між поляками й українцями, так щоб Східня Галичина стала автономним краєм і залишилась у руках теперішніх посідачів, а у Львові хай рядить уряд зложеної з однакового числа поляків та українців аж доки Мирової Конференції не витичить сталих границь, а тим часом їх війська звернути проти большевиків.

І треба признати, що в цій раді Куліджа своїй Комісії в Парижі, принаймні, була основа до започаткування польсько-українських дискусій. Цього, очевидно, не хотіли поляки й підсунули йому свої «інформації». Два дні після цього проф. Кулідж писав тій же Комісії, що він мав розмову з одним польським старшиною з Кракова, який бачив трьох раних вояків із свого полка, що недавно вернулись з українського фронту. *Отож вони твердили, що українське військо, ставши в обличчі ворога нездібне ставити йому опір, бо це ж самі мужики і дуже змучені війною. Обидва ранці говорили польському старшині, що українське військо є під командою німецьких і австрійських старшин і що між Україною та Німеччиною є лютунський зв'язок.* Згаданий старшина казав, що двісті вагонів українських харчів для Німеччини поляки сконфіскували в Кракові. Одначе, він не згадав, коли це сталося ані про те, що харчі не були з Галичини, але з Наддніпрянської України.

Цей звіт проф. Куліджа зверху виглядає майже безвартісний, але сотні таких тенденційних і несправджених вісток чи історій, безсумнівно, впливали на формування opinii американської делегації. Проф. Кулідж, що переслав цю вістку в добрій вірі, не зробив завваги, як «українська армія мужиків» могла так довго витримати натиск польської, понад 500-тисячної армії, якби вона не була геройська; він не вияснив також, що Східня Галичина мала коло 4 мільйони населення, а Польща мала к. 20

мільйонів, тому їх війна не була як рівний з рівним.

Досі згадане було підготовою до дійсного наступу польської пропаганди на міжнародньому форумі з виразною ціллю знищити дорешти добру думку деяких мужів Держав Антанти про українців і їх молоду державу. Цей наступ польської пропаганди почав сам Ігнац Падеревський, що був іменованій прем'єром уряду в Варшаві. 12 січня 1919 р. Падеревський написав довше письмо на адресу полк. Гавза, найближчого співробітника і, так би мовити, правої руки през. Вилсона, що в неприязні президента самостійно рішав всі важливі справи в його імені. Пишучи своє письмо до «правої руки президента» Падеревський міг його писати з більшою свободою, а водночас знав, що воно буде доведене до відома президента негайно і з прихильними Польщі коментарями. Маємо основні думати, що цей лист Падеревського започаткував зловіщу дипломатичну кампанію поляків проти Української Галицької Держави, тому варто познайомитися із змістом цього листа.

«Дорогий Пане Гавз: — писав Падеревський — я вислав до Вас уже кілька телеграм, але, мабуть, ані одна вістка не дійшла до Вас. Американська Харчова Комісія цього вечора покидає Варшаву, а мій час обмежений і, на превеликий жаль, не маю змоги вповні описати трагічність ситуації. Пан Й.М. Городиський розкаже Вам усе в деталях. Усе ж таки, хочу додати кілька завваг до його усного звіту, який, я певен, буде дуже докладний.

«В противенстві до ширених пронимецькою пропагандою поголосок поляки ніде не виявили себе агресорами, їх жадання законні... Данці є необхідною умовою до їх політичного, торговельного та економічного життя і всі вони з непохитним довір'ям покладаються на рішення Мирової Конференції і не думають заскакувати делегатів доконаними фактами.

«Та, одначе, хто може їх змусити сидіти тихо, коли вони є брутально атаковані, і не боронити себе? Заскочені розбійничою українсько-большевицькою армією жінки і діти Львова вхопили до рук зброю і боронять місто. В цій хвилині українська армія в силі 80 тисяч чоловік, озброєна і випосажена німцями, і керована німецькими та австрійськими офіцерами під начальною командою архикнязя Вільгельма Габсбурга, стоїть під мурами Львова, а число польських бійців, що не мають харчів ані муніції, не переходить числа 18 тисяч чоловік (підкреслення наше – І.Н.).

«У Познані день після могої приїзду під час процесії десятиох тисяч дітей вулицями міста, пруські солдати, в більшості офіцери, відкрили вогонь до безборонних, мирних людей. Кілька стрілів післано по вікнах, а між тим по вікнах полк. Вейда. Уживано вибухових «дум-дум»

куль. Американські й англійські прапори було зневажено. Є чимало свідків, включно з старшиною Англійської Місії і мною, і свідчимо про цю подію.

«Немає сумніву, що цілу цю аферу зорганізували німці для створення труднощів Міровій Конференції і немає сумніву, що теперішній рух у Німеччині, “Спартак”, і большевицька революція в Росії є з собою тісно зв’язані. Вони, просто, хочуть зійтися на нашій землі.

«Большевицька армія вже зайняла Вильно. Міста Гродно і Білосток є в безпосередній небезпеці. За кілька днів окупація цієї частини Польщі буде вже dokonаним фактом.

«Польща не має сили оборонити себе. Не маємо що їсти, жадних уніформів, ні зброї, ані муніції. Маємо тільки к. 500 тисяч людей, готових воювати і боронити свій край під сильним урядом. Теперішній уряд є слабкий і небезпечний і майже виключно радянсько-соціалістичний.

«Мене просили створити новий кабінет, але що я можу вчинити лише з моральною підтримкою краю, без матеріальної допомоги союзників і ЗДА? Як є яка можливість одержати негайну допомогу для моєї батьківщини, я сугерую: 1) вислати збірну ноту до Української Директорії в Києві, заадресованої до п. Петлюри, Винниченка і Швеца з наказом залишити війну в Східній Галичині та евакуювати Бориславську округу, де є загрожені американські, британські та французькі інтереси (підкр. наше – І.Н.). 2) Вислати Міжнародню Комісію до Варшави розглянути ситуацію і вирішити засоби допомоги. 3) Вислати нам якнайскорше артилерію і безліч німецької амуніції до рушниць.

«Як ця акція буде спізнена, вся цивілізація може пропасти з лиця землі. Війна спричинить варварство в цілій Європі. Ласкаво пробачте за хаотичне писання. З сердечним поздоровленням остаю вдячним і смиренним. І.Й. Падеревський».⁴⁸

Ігнац Падеревський добре знав полк. Гавза, тому знав як до цього писати, представляючи справи польської агресії у Львові, Вильні чи Данцігу, як конечність оборони перед німцями і большевиками і зовсім не згадуючи, що в тих містах українці і литовці вже установили свої держави на основі принципів самовизначення народів, проголошених през. Вилсоном в його 14-ти точках. Замість того, він повертає kota хвостом до переду, мовляв, українсько-большевицька розбійнича армія напала на бідних польських жінок і дітей у Львові, що сидять там голодні і без муніції.

Дані про 18 тисяч польських дітей у Львові, оточених 80-тисячною

⁴⁸ Там само, pp. 140-141.

українською армією не відповідають правді. Неправдиве було його твердження, що німецькі й австрійські офіцери під командою архикнязя Вільгельма Габсбурга наступають на Львів. Формальне домагання Падеревського, щоб Петлюра перестав воювати в Галичині і негайно віддав Польщі нафтові поля в Бориславі, бо там пропадуть американські, англійські і французькі капітали були звичайним «страшком», бо Петлюра в Галичині не воював і не міг нічого сказати в тих справах, бо, як відомо, навіть по Акті Соборности 22 січня, Західня Українська Республіка застерегла собі повну владу аж доки не буде обраний Всеукраїнський Сойм, а радніше Установчі Збори, що установлять одну владу в усій Україні.

Яка ж була реакція полк. Гавза на листа Падеревського? Уже 21 січня він писав до през. Вилсона, залучуючи копію згаданого листа з порадою домагатися від Урядів Держав Антанти якнайскорше задоволити просьбу Падеревського. Він писав так: «Тепер Падеревський сформував польський уряд, який підтримує Пілсудський і інші видатніші лідери, я раджу Тобі зараз же в імені Злучених Держав визнати цей уряд «де факто». Гадаю, що ми повинні взяти провід у цій справі. Англіїці напевно підуть за нашим прикладом, бо ж вони привезли Падеревського на британському воєнному кораблі до Данцігу. Коли Держави Антанти та ЗСА згодяться на висилку зброї, муніції і воєнного матеріалу до Польщі, я раджу Тобі просити ген. Першінга зайнятися тією справою і, як іде про ЗДА, вона буде в добрих руках. Щиросердечно Твій Е.М. Гавз».⁴⁹

Вже на другій сесії Найвищої Ради 29 січня Ігнац Падеревський та Роман Дмовський були визнані польськими делегатами на Мирову Конференцію. І в цьому самому часі Міжсоюзна Комісія в Варшаві зачала робити заходи в справі транспорту армії ген. Йосифа Галлера до Польщі.

До Найвищої Ради Держав Антанти входили слідуєчі державні мужі: 1) през. В. Вилсон і секретар Р. Лянсінг, а як президент був перешкоджений, його заступав полк. Е. Гавз; 2) прем'єр Давид Лльойд Джордж і мін. закорд. справ лорд Балфур від Англії; 3) французький прем'єр Жорж Клемансо і мін. закорд. справ С. Пішон; 4) італійський прем'єр Вітторіо Емануеле Орляндо (до 19 червня 1919) і мін. закорд. справ барон Сидней Сонніно; 5) японський прем'єр Макіно і мін. закорд. справ Матсуї.

Полк. Гавз і проф. Сеймор в своїй книжці про Версальську Конференцію оповідають, як відбувались наради в приміщенні французького

⁴⁹ Там само, р. 141.

міністра закордонних справ, П. Пішон. На долівці кімнати був старий, сивий килим з червоними рожами, а високі вікна були від городу.

Посередині, за імперіяльним столом сидів Клемансо, кущий, упертий, сивий, з легко затисненими руками в рукавицях, з обличчям змученої толеранції. В своїй цинічній мудрості він ніколи не вірив, що кінець війни триватиме тисячоліття; національні сварки видавались йому природними, хоч не вигідними. Його сухий гумор та гострий сарказм, висловлюваний в рідких справах, був контрастом до серйозної терпеливості президента Вилсона, який сидів по його правому боці і до нього, інтересно згадати, формально апелювали заінтересовані сторони як до людини, на яку можна було покладати свої надії.

Зараз біля американців сиділи Льюїд Джордж і Балфур, — цілковиті контрасти: британський прем'єр міністрів, був повний електричної енергії, завжди сидів на краю свого крісла, питав і переривав; а Балфур з довгими, витягненими ногами, та головою, спертою до верху крісла, часто із замкненими очима, мав філософську настанову і не зворушувався вибухами ентузіазму свого шефа.

Дальше, на право, сиділи японці, з нерозгаданим виглядом сфінкса, спокійні як Монна Ліза.

Обличчям до Клеманса сиділи італійці: Орляндю, пишний манерами і красномовний у бесідах. Сонніно, з орлиними познаками, сильним носом і затисненою щокою.

В рогах сиділи секретарі. За шефами сиділи їхні атташе і експерти з мапами і статистичними таблицями в руках і шепотом підказували поправки до заяв противників, які представляли різні нації.

Ця п'ятка чи десятка людей мала рішати долю повоєнного світу. І вже перше повне зібрання Мирової Конференції, 18 січня 1919, виявило, що вона не має нічого до говорення, хіба прийняти волю членів Найвищої Ради, яку називано також Радою П'ятьох чи Чотирьох, залежно чи в справах брав участь японський представник чи ні. Французький прем'єр Жорж Клемансо був обраний президентом Найвищої Ради і ридив як диктатор. Коли менші держави протестували проти такої контролі «П'ятьох Великих» під час сесії 25 січня, то Клемансо, званий «старим тигром», відпустив їх з нічим. Його душа була повна ненависти й духа відплати Німеччині і тим народам, що мали з нею будь-які зв'язки. Це, очевидно, знали дуже добре поляки і при кожній нагоді лякали «Старого Тигра» німцями, мовляв, німці зорганізували в Галичині Українську Державу, щоб творити свій власний блок народів для поборювання нового ладу в Європі і світі, який устанавлять Держави Антанти.

Під час сесії «Десятьох» у приміщенні французького міністерства за-

кордонних справ 16 січня була мова про українську справу і тоді англійський прем'єр Л. Джордж сказав так: «Щодо України, де ми сподівалися, був установлений сильний уряд, що тепер якийсь авантюрист з кількома тисячами людей скинув його без великого труду. Повстання мало большевицький характер і його успіх довів недвозначно, що Україна не є заборолом проти большевизму, як це ми собі уявляли. Отож такий самий режим починається в Україні, який довершився в Росії. Бувший уряд України був урядом більших землевласників, що держався силою німців. Тепер німці вийшли, а селяни використали нагоду».⁵⁰ Це, якбачимо, говорив прем'єр про повалення гетьманського режиму, який визнавала Антанта і про новий режим Директорії.

Л. Джордж вийшов з доброї, старої школи англійських дипломатів з далекосяглим плянуванням. Він своєю інтуїцією відчував можливість і небезпеку великих забурень в Європі в наслідок короткозорої політики Клеманса, що «збільшував» своїх майбутніх сателітів, і противився їй доки міг. І саме через цей спротив він мав труднощі в своєму парламенті з боку партії «торів», яка критикувала його «м'якосерну» політику супроти переможеної Німеччини і її бувших союзників. І хоч його підтримала більшість парламенту, усе ж його становище закордоном було послаблене, так що він не міг спаралізувати диктаторських ходів прем'єра Жоржа Клеманса.

Л. Джордж мав приязний, симпатичний підхід до емансипаційних змагань українського народу, тому вгорі згадані слова про зміну режиму в Україні свідчать, яку велику шкоду принесла українській визвольній справі ця зміна. Варто згадати, що на зібрання «Десятьох» 21 січня був запрошений бувший данський амбасадор в Росії, М. де Скавеніус, як знавець, і в своїм докладі говорив, що большевики толерують Петлюру, бо його армія рекрутується в більшості з большевиків. Можна здогадуватися, кому було потрібне, це фантастичне свідчення Скавеніуса про Петлюру, як «українського большевика».⁵¹

Зараз по його зізнанні президент Вилсон витягнув з своєї течки копію листа польського прем'єра Падеревського, написаного до полк. Гавза, якого зміст ми подали вище, пропонуючи вислати до українського Уряду в Києві ноту, щоб Симон Петлюра негайно забрав свою армію з Галичини і перестав мішатися до територіяльних справ Польщі. Як бачимо, польський прем'єр добре знав психіку американських мужів і хитро піддав їм неправду, в яку през. Вилсон щиро повірив в переконанні, що як

⁵⁰ *Papers Relating*, III, pp. 591-582.

⁵¹ *Там само*, р. 661.

Петлюра вицофає свою армію з Галичини, це розв'яже польсько-український конфлікт під Львовом, що важкою зморою лежав на сумлінні членів Найвищої Ради. Вилсонові й у думку не прийшло, що під Львовом, крім кількадесяти добровольців-артилеристів із Східньої України, не було військ Петлюри, а сам Петлюра зі своїм Урядом мусів виїхати з Києва до Вінниці й далі на захід перед натиском большевиків. Не було кому вяснити Найвищій Раді, що галицькі Січові Стрільці, разом з Дійовою Армією, були в кривавому бою з большевиками, здержуючи їх наступ на Європу.

Почувши таку пропозицію през. Вилсона, англійський прем'єр Л. Джордж зробив заввагу, чи є вказаним називати Східню Галичину польською територією і зараз же додав, що коли вже мається посилати таку гостру ноту до Українського Уряду в Києві, то конечно треба вислати таку саму ноту до Уряду в Варшаві, щоб він нарешті перестав пхатися на спірну територію Східньої Галичини яка не бажала належати до Польщі.⁵² Інтересно, що на сесії «Десятьох», 22 січня 1919 року, британський міністер закордонних справ лорд Балфур зробив офіційну заяву, що згідно з недавно одержаними інформаціями український народ в Галичині не бажає мати нічого спільного з поляками.⁵³ Це зробило помітне враження на членів Ради.

«Старий тигр» Жорж Клемансо не хотів допустити українську делегацію на Мирову Конференцію, тому українці не мали нагоди спростувати всякі татарські вісті і сплетні про Україну, що їх ширили заприсяжені вороги української незалежності. Поляки, а згодом і царські емігранти найбільше шкодили українській справі.

Французький міністер закордонних справ Пішон запросив на сесію Ради 29 січня голову Польського Народового Комітету, Романа Дмовського, і він, між іншими справами, говорив, що австрійська армія вертає додому через Галичину і її солдати роздають подорозі народів зброю, а українські мужики «поповняють нею жорстокості над польськими поміщиками». Він навіть подав 2 тисячі поміщиків з родинами, що мали бути так замордовані. Він признав, що «українські банди Східньої Галичини» були зайняли Львів і тримали його впродовж кількох днів, але хоч їх звідти прогнано, вони все ж таки є ще недалеко міста.⁵⁴

Ані польські ані українські аннали не записали такої неправди й досі нікому невідомо, щоб військо УГАрмії вбивало польських поміщиків чи

⁵² Там само, р. 640.

⁵³ Там само, р. 672.

⁵⁴ Там само, р. 776.

поповняло над ними й їхніми родинами якісь жорстокості. Аргумент Дмовського, мовляв, голодні на землю селянські банди, озброєні австрійськими рушницями, були викинені зі Львова, але після кількох місяців вони далі сидять під містом і загрожують польській державі. Це аргумент згідний з духом його меморіалу, що очорнював український нарід.

В цьому часі Держави Антанти інтересувалися також іншими українськими землями, напр. майор Л. Мартін, співпрацівник проф. Кулиджа 24 лютого звітував із Праги про свою розмову з през. Томою Масариком у справі закарпатських українців і радив професорові добре застановитися, заки будуть визначені кордони в цій частині Європи.⁵⁵ 12 березня він знову писав до Кулиджа, але вже цим разом пропонував повести границю України гребенем Карпат, отже пропонував ділити українську етнографічну територію. Відомо, що делегація українців Закарпаття, wraz з галицькою делегацією брала участь у Святі Соборности в Києві 22 січня 1919 року, маніфестуючи тим волю закарпатського населення належати до однієї Української Держави. Мимо такої волі населення, Мирово Конференція погодилась на його прилучення до Чехії, покликаючись на угоду закарпатських емігрантів в Америці з Масариком.⁵⁶

На початку лютого 1919 року деякі делегати Заприязнених Держав почали голосно нарікати не лише на шорсткі й короткозорі ходи політики Клеманса, але й на французького маршала Фоша і його співпрацівника ген. Бартелемі. Були навіть голоси, щоб перенести Мирову Конференцію з Парижа до Швайцарії, бо там панував всевладний, диктаторський дух Клеманса, а члени делегацій були оточені закулісовими інтригами. Ця наладована інтригами атмосфера вплинула також і на през. Вилсона, так що 7 квітня він дав наказ капітанові свого корабля «Джордж Вашингтон» причалити до порту в Бресті і ждати на наказ повороту додому. През. Вилсон був рішений залишити Мирову Конференцію в Парижі в переконанні, що дотеперішні її рішення були противні його ідеалам та проголошених ним 14 точкам. Це рішення Вилсона злагіднило дещо трактування різних делегацій «старим тигром», але закулісові інтриги продовжалися.

⁵⁵ *Nahayewsky, Appendix, pg. 48.*

⁵⁶ Справу злуки Карпатської Руси-України із Чехословацькою республікою, як рівний з рівним, тобто з повною автономією і що до здійснення цього не дійшло аж до весни 1939 року, — докладно оповідає англomовна праця д-ра Петра Стерча п.з. Дипломатія подвійної моральности. Див. мою рецензію на цю працю в «Свободі», 27, 28 і 29 червня 1973 р.

В тому самому часі на українсько-польському фронті в Галичині продовжались бої, тому в березні зачала діяти Міжсоюзна Комісія під головством згаданого французького ген. Бартелемі. До неї належали: англієць ген. Кортон де Віярт; американець д-р Лорд та італієць Стабіле. Комісія прибула на українсько-польську фронтову лінію. Головою української делегації був С. Бурачинський. Комісія відвідала містечко Ходорів, де була головна квартира УГАрмії з своїм начальним вождем, ген. М. Омеляновичем-Павленком. До Ходорова приїхали також през. Петрушевич, д-р С. Голубович і голова Директорії, Симон Петлюра. Очевидці тієї зустрічі оповідають, що Петлюра був стриманий під час ділових розмов, але конферував з ген. Бартелемі окремо. І хоч невідома була тема їх розмов, усе ж сам факт такої подвійної дипломатії не зробив доброго враження на чужинців, а полякам дав добру нагоду видвинути закид, що між українцями немає згоди ані єдності. І це вплинуло на рішення Комісії, яка в 2-ому артикулі свого проєкту перемир'я подавала демаркаційну лінію: УГАрмія мала б відступити з-під Львова над річку Буг і українці мусіли б віддати полякам свої нафтові терени та купувати бензину від поляків. З тієї причини несправедливий і занадто сторонничий проєкт перемир'я Комісії Бартелемі не був прийнятий Українським Галицьким Урядом і перемир'я було зірване. Таким чином, в наслідок закулісових інтриг у Парижі українські, галицькі дипломати понесли першу поразку, хоч не з своєї власної вини.

Сторонничість та упередження Комісії Бартелемі потверджує її власний рапорт «Комітету для Польських Справ» при Найвищій Раді Держав Антанти. В тому звіті говориться таке: *«Положення під Львовом критичне: над поляками висить марево, що будуть побиті українцями, як не одержать скорої допомоги. Втрата Львова матиме для Польщі катастрофальні наслідки, а водночас це всі зрозуміють як поразку Держав Антанти. Його втрата скріпить позицію большевиків та водночас заохотить всіх німецьких агентів, що на терені Східньої Галичини ведуть агітацію проти Антанти».*

Український, Галицький Уряд вніс протест проти сторонничого і несправедливого проєкту Комісії Бартелемі. Усе ж таки, Найвища Рада Держав Антанти, 19 березня, своєю радіотелеграмою домагалася від ген. Павленка припинити на фронті всяку акцію проти поляків, обіцяючи ще раз вислухати обидві сторони. Також від през. Вилсона наспіла радіотелеграма, що справу вирішиться справедливо. Можемо здогадуватися, хто був «закулісовим автором» радіотелеграм.

Два дні перед тим, тобто 17 березня, справа українсько-польського

конфлікту була темою нарад Найвищої Воєнної Ради під проводом маршала Фердинанда Фоша і з протоколів того зібрання довідуємось, що мін. Пішон висловив опінію, що якби залишити за українцями нафтові терени, вони прийняли б проєкт перемир'я Комісії Бартелемі. З ним годилися Бартелемі, де Віярт і інші учасники наради, але маршал Фош поставив своє «вето». Маршал Ф. Фош, як і прем'єр Клемансо, не здавав собі справи, які трагічні будуть наслідки його необдуманого становища в українсько-польському конфлікті, завдяки якому 6 дивізій Галлера були кинені проти українців і УГАрмія мусіла відступати. В дні 14 липня, коли французи робили парад у честь свого героя Фоша і він проїздив попід тріумфальний лук, український наряд опинився в найбільш трагічному положенні своєї довгої історії.

Вертаючи до справи Комісії Бартелемі, згадаємо, що діючий предсідник Комітету для Польських Справ, п. Камбон, ствердив, що члени Комісії Бартелемі відвідували Симона Петлюру і дізналися, що він не є проти перемир'я; усе ж таки, Камбон думав, що для скорішого й більшого успіху союзники мусять показати українцям свою силу, тому він запропонував, щоб польські дивізії Галлера виїхали з Франції додому. Цю пропозицію вповні підтримав маршал Фош і порадив передати цю справу Міжсоюзній Військовій Команді до переведення.

Тут відмітимо, що це був американський лейтенант Фостер, член Міжсоюзної Комісії в Варшаві, який на зібранні уповноважених, 13 березня, зробив офіційний і формальний внесок, щоб польська армія ген. Галлера, випочата і добре озброєна союзниками, була якнайскорше перевезена до Польщі.⁵⁷

Всі ці заяви і домагання не були відірваними фактами, але скоординованою акцією. В лютому 1919 року маршал Фош мав готовий загальний, стратегічний плян кампанії за привернення Росії в її давних границях, але цей плян не передбачав участі самостійної України, незважаючи на те, що вона була найбільше загрожена більшовиками і ними руйнована. Французи, а за ними і їх сателіти: царські емігранти і поляки, робили розпучливі заходи, щоб до цього пляну звербувати Америку, тому звернули свою пильну увагу на Державного Секретаря Роберта Лянсінга, щоб через нього впливати на през. Вилсона і цілу Американську Делегацію, про що хочемо сказати дещо докладніше.

През. Вилсон виїхав з Нью Йорку 4 грудня 1918 року кораблем «Юрій Вашингтон», щоб ще перед початком Конференції відвідати своїх європейських союзників: Англію, Францію та Італію, де наряд вітав його з вели-

⁵⁷ *Papers Relating*, XII, p. 117.

ким ентузіазмом. З Вилсоном прибули інші члени делегації: полк. Едвард Гавз; державний секретар, Роберт Лянсінг; ген. Тоскер Блисс, що засідав у Найв. Воєнній Раді, та Генрі Гвайт. Крім них був ще цілий штаб знавців.

Мирова Конференція почалася 18 січня 1919 р. з великими надіями, що на руїні старого, несправедливого ладу прийде новий побудований на принципах, проголошених през. Вилсоном у його 14-тьох точках. Одначе, вже при перших працях вийшла велика трудність: європейські «Три Великі», Англія, Франція й Італія, були з собою зв'язані всякими, явними і таємними договорами й угодами, які не йшли по лінії Вилсонівських точок. Розказують, що прем'єр Клемансо раз зажартував собі, кажучи: «През. Вилсон надокучив нам своїми 14-ма пунктами; чейже Всемогутній Бог має лише десять».

През. Вилсон упрянував створити Лігу Націй, що мала держати порядок у світі. Він завжди і твердо настоював, що Ліга мусить бути частиною Мирового Договору. Це скоро розшифрував Клемансо і натякав на підтримку цього проекту, як президент згодиться підтримати його пляни відносно Німеччини чи інших європейських народів. Мабуть найбільш клясичним прикладом такого поступування Клеменса була Україна, взагалі, а українсько-польська війна, зокрема.

В час зібрання Найвищої Ради маршал Фош говорив: «Найбільша небезпека загрожує містові Львові, що обляжений українцями; його упадок спричинить упадок польського уряду. І така евентуальність загрожує краєві анархією, бо він оточений з трьох боків ворогами: німцями, большевиками та українцями. Тому є абсолютно конечним зачати негайну акцію й Антанта та Союзні Уряди не можуть вже довше відкладати рішення щодо відсунення цієї великої небезпеки, яка загрожує Польщі. Поміч мусить бути вислана до Львова. Є можливість перевезти до Львова частину польських відділів з Одеси, якщо ситуація в тих сторонах дозволить; і треба негайно вислати один польських полк з Франції до Львова...».⁵⁸

Ніхто з присутніх не відважився опонувати начальному командирові союзних військ, що повів їх до перемоги над німцями, за винятком хіба англійського прем'єра Л. Джорджа. Він зробив заввагу, що плян Фоша допоможе поповнити велику несправедливість. Поляки голодують і не мають сили втримати Львова «перед натиском невишколеної товпи українців», як самі кажуть, хіба одержать харчі і все потрібне від Антанти

⁵⁸ *Nahayewsky*, p. 145.

і будуть нею зорганізовані. Чи всі члени Ради вповні здають собі справу, що діється в тому місті? — питав Л. Джордж. Тут було говорено, що українці мають сильну армію і що вони відкидають большевизм та мають досить сили загнати большевиків у Москву. Саме тепер союзні, протибольшевицькі війська зігнані большевиками на малу смугу території над Чорним Морем. Херсон утрачений і большевики натискають уже на Одесу. Таким чином, вся урожайна полоса України в руках большевиків. І в обличчі такої ситуації маршал Фош пропонує, щоб забирати військо з-під Одеси на те, аби воно взяло участь у сварці українців з поляками. Така пропозиція — аргументував Л. Джордж — означала б ніщо інше, як давати поміч большевикам, бо Петлюра воює проти большевиків. Немає сумніву, що поляки пішли б під Львів, якби союзники дали їм їсти, але Л. Джордж ніколи не дасть на те свою згоду.

Л. Джордж говорив, що *ніяк не можна погодитись з тим, щоб головному союзному командирові Фошеві дозволити приготувляти напад на українців під Львовом в часі, коли французький ген. Ф. д'Еспрі одержав наказ робити все можливе, щоб допомогти українцям в їх боротьбі проти большевиків під Одесою.*⁵⁹

По довшій нараді пропозиція Фоша була відкинена, при чому през. Вилсон вповні підтримав Л. Джорджа. Узагалі ще в тому часі Американська Делегація мала свою думку в українській справі. З державних актів довідуємося, що вона мала такі рекомендації: 1) *Треба підтримати українську самостійну державу, як український нарід є досить розвинений і заслуговує на підтримку.* 2) *Рекомендується, щоб Східня Галичина була в злуці з Україною, як вона виявить себе сильною. Ця провінція може бути признана Польщі тоді, коли Україна буде в теперішньому стані хаосу, але тільки як автономну країну, якій Ліга Націй загарантує право визначити свою власну долю в пізнішому часі.* 3) *Рекомендується також, щоб Кримський півострів належав до України, як природного собі материка.* Згідно з тими рекомендаціями канцелярія през. Вилсона повідомила 17 березня український Уряд, що українська справа буде вирішена справедливо. Це було виявом доброї волі зі сторони американського президента.⁶⁰

Два дні після згаданого зібрання Военної Ради в приміщенні міністерства закордонних справ відбулася сесія «Ради Десятьох», під час якої американський член Міжсоюзної Комісії в Варшаві, д-р Лорд, звітував

⁵⁹ *Papers Relating*, IV, pp. 379, 380-381.

⁶⁰ *Nahayewsky*, Appendix, nr. 52.

про безнадійне положення поляків під Львовом, який ось-ось збудуть українці. Він запевнював Раду, що тільки негайне перемир'я може врятувати місто для поляків. Його здобуття українцями матиме в найближчому майбутньому катастрофальні наслідки на всю політичну ситуацію в Польщі. Він благав, щоб Найвища Рада зараз же запорядила завішення всякої боевої акції і зачала переговори в справі перемир'я, але не на фронті, а в Парижі, куди хай обидві сторони вишлють своїх делегатів.⁶¹

Це, очевидно, був польський трюк, бо заки українські делегати прийдуть до Парижа і заки Комісія їх переслухає, на фронті буде спокій, який польська військова команда використає для підвезення війська і воєнного матеріялу з Франції на польсько-український фронт.

З початку квітня була установа Комісія під проводом ген. Боти, а 10 квітня през. Вилсон завізав до себе ген. Кернана, щоб одержати від нього докладні інформації про польсько-український спір, бо саме тоді французькі генерали й дипломати сильно напірали, щоб з Франції перевезти до Польщі 6 дивізій ген. Галлера. Міністер закордонних справ Галицької Держави, д-р Василь Панейко, що довгий час ждав на французьку візу в Швайцарії, довідався про всі ті справи і вніс протест до Найвищої Ради, перестерігаючи її, що ці дивізії зараз же будуть кинені на галицький фронт проти українців. Найвища Рада, усе ж таки, дала на те свою згоду, але зробила застереження, щоб ці дивізії були вжиті для боротьби проти большевиків, а в ніякому випадку проти українців.

По невдачі Комісії Бартелемі, якої пропозиції відкинули українці, Найвища Рада з початку квітня встановила другу Комісію, що мала закінчити польсько-український конфлікт. Головою тієї Комісії був іменований англійський генерал Люїс Бота з Південно-Африканської Унії, а в її склад входили: американець д-р Бовман, а згодом були ще додані, д-р Лорд і полк. Ембик; французькі генерали, Ле Ронд і Легранд, та італійські, Бромольо і Пертоляні.

Комісія завізвала обидві воюючі сторони прислати до Парижа своїх делегатів. Український Уряд вислав до Парижа: д-ра Михайла Лозинського і полк. Дмитра Вітовського, що мали з собою документальні дані про дійсний стан справи. Комісія виготовила проєкт замирення, що мав 13 пунктів, а найголовнішим було те, що вона пропонувала, обом сторонам зредувати свою армію до 20 тисяч мужви і до закінчення конференції стати на тимчасовій «лінії Боти», при чому нафтовий басейн залишився б у руках українців, а поляки затримали б Львів і всю територію

⁶¹ *Papers Relating*, IV, pp. 405 seq.; XI, pp. 148, 379; V, p. 784.

на захід від лінії Львів-Сокаль. Відмітимо, що 13 травня цей проєкт Комісії Боти апробували українці, а поляки відкинули. Дивізії Галлера, привезені в часі перемиря з Франції 14 травня почали загальну офензиву на галицькому фронті.

Український дипломат Арнольд Марголін, що був висланий до Парижа в половині квітня як член Української Мирової Делегації, оповідає в своїх споминах, що вже в тому часі французький мін. закорд. справ Пішон і його найближчі співробітники були під повним впливом московських, царських емігрантів, особливо Сазонова, що репрезентував Кольчака і Денікіна, а з ним співпрацював бувший російський амбасадор в Парижі, Макляков. Чимало царських емігрантів виїхали до Парижа з України і почали пропаганду за «єдиною неделімою», обіцяючи меншостям автономію і запевняючи французів, що лише сильна Росія може стати заборолом проти Німеччини. Щоправда, до такої концепції не прихилилися деякі генерали і дипломати, включно з самим Клемансом, що висував концепцію «моцарствової Польщі». Марголін каже, що Клемансо був готовий визнати самостійність «Малої України», що була б у якійсь залежності від Польщі і помагали б їй воювати проти німців. Лівобережна Україна мала б бути віддана небольшевицькій Росії, а Правобережна мала б бути з поляками. Інакше кажучи, промотори тієї концепції мріяли про повторення Андрусівського Договору з 1667 року. Ця концепція кидає жмут світла на обставину, чому поляки хотіли годитися з Петлюрою і навіть найменший «свисток паперу» з його підписом показували антантським дипломатам у Парижі.

З квітня «Рада Чотирьох» вислала до Варшави телеграму такого змісту: «Пригадується, що в ноті від 19 березня Конференція заохочувала польський та український уряди, що в Східній Галичині має бути завішення зброї в тому часі, коли в Парижі йдуть переговори при посередництві Урядів Союзних і Заприязнених Держав. Щоб допомогти справі Конференція рішила встановити Комісію Перемир'я, якої ціллю буде вислухати представників обох воюючих сторін і вона зачне свої сесії в Парижі, як лиш прийде вістка про здержання боїв, і що польські та українські уповноважені є готові представити свої справи.

«Щоб не гаяти часу, пропонується назначити представників з Польської Делегації в Парижі; і якщо намір Союзних і Заприязнених Урядів має бути успішний, треба щоб угода про завішення зброї, яка має за існувати в Східній Галичині, не включала нічого, що могло б детермінувати вислід майбутнього миру. Антантські та Заприязнені Уряди не сумніваються, що в переговорах про завішення зброї польський уряд діятиме згідно з тими принципами. Підписали: Вудров Вилсон, Д.

Л. Джордж, Ж. Клемансо, В.Е. Орляндю».⁶²

На жаль, польський уряд не відповів на цю телеграму, бо «хтось» держав її в Парижі аж до 19 квітня і щойно прем'єр Падеревський дав особисто відповідь през. Вилсонові 23-го квітня. Вона відкидала згадані пункти проекту Комісії. *Він заявив Вилсонові, що поляки не приймуть нічого, що могло б служити доказом, що українці є рівними партнерами поляків. Це була б обида польському народові і його Сеймові, що тепер має зв'язки з Державами Антанти і їх союзниками. Інакше кажучи, відмовна відповідь Падеревського була зроблена в дусі мітичного, польського героя Заглови з шовіністично-фантастичних повістей Генрика Сенкевича, що ширили ненависть поляків проти українців.*

Під час згаданого зібрання другий польський делегат, знаний уже нам ендек, Р. Дмовський, взявся переконувати членів Комісії, що большевизм шириться тепер завдяки німецькій пропаганді і що вона надхнула українців вести війну проти поляків в Галичині, бо німецькі й австрійські офіцери командують українцями. Це був «пропагандивний кінь» Дмовського, бо інакше він не вмів вияснити, чому ота «армія недисциплінованих селян», так завзято ставила опір польській армії, яка ось-ось мала бути викинена зі Львова. Дмовський вибрав менторський тон і хотів переконати Комісію, що українці ще не дозріли бути самостійними господарями на своїй землі і тому большевизм шириться між ними.

На зібранні 6-го травня він видвигнув такі нечувано-цинічні домагання: 1) *Хай Найвища Рада дасть свою згоду створити польсько-румунську границю на українській території.* 2) *Хай союзники контролюють українську армію та усунуть з неї німців та большевиків.* 3) *Хай Рада віддасть полякам український нафтовий басейн.*⁶³

По такій заяві Дмовського начальний командир польських військ у Галичині, ген. Розвадовський, намагався запевнити Комісію, що поляки зовсім не бажають посісти українську територію, але польські вояки дуже рвуться бити большевиків, а тим часом, між ними і большевиками є українські території, тому вони потрібні польському штабові з чисто стратегічних мотивів. Польський генерал і не счувся, що домагався дозволу на міжнародній злочин, який поповнили німці в Бельгії і через те були трактовані на Міровій Конференції, як воєнні злочинці. І треба дивуватися, що Комісія дозволила йому говорити такі речі.

Нестійкість аргументації Розвадовського була ясна кожному, хто ви-

⁶² Nahayewsky, Appendix, nr. 53.

⁶³ Papers Relating, V, pp. 792-794.

знавався в ситуації, бо в тому часі між українськими стрільцями не було большевиків ані німців. Навпаки, Дійова Армія Петлюри була з большевиками в боях на життя і смерть.

Непристойні заяви обох польських делегатів українські делегати збивали речевими аргументами. На жаль, д-р Лозинський і полк. Вітовський замало підкреслювали історичний факт, що Українську Галицьку Державу не збудували німці, але Польську Державу збудували німецький кайзер і австрійський цісар. Українці самі проголосили й zorganizували свою державу у Львові проти волі австрійського намісника Гуйна і при повній неутралітеті австрійських військ. Наші делегати, апробуючи пункти проекту замирення Комісії ген. Боти, підкреслювали факт, що поляки своєю війною проти українців помагають большевикам, бо якби поляки забралися зі Львова, вся українська збройна сила була б негайно перекинена на протибольшевицький фронт.

7. Наступ Армії Галлера. Важкі бої. Відступ УГА

В часі праці Комісії Боти французи по-тиху перевозили 106-тисячну армію Галлера до Польщі, випосаживши її від стіп до голови новою, антантською зброєю. Польська ж команда зразу спрямувала її на протиукраїнський фронт. *Найвища воєнна Рада, що перевезла ці дивізії до Польщі, дала французькій команді в Яссах наказ, щоб румуни, несподівано заатакувавши українців ззаду, зайняли Покуття та установили на українській території спільну польсько-румунську границю, як цього домагався в Парижі ендек Р. Дмовський.* Хижацький напад румунів був виконаний 24 травня. Він не лише знищив ліве крило українського фронту, але в руки румунів попав воєнний матеріал і харчові запаси, що їх Український Уряд держав у тій «безпечній зоні». В руки румунів попала також друга столиця Української Держави, місто Станиславів, що є положене на правому боці Дністра.

Нам буде цікаво знати, як польський прем'єр Ігнаци Падеревські оправдував напад Польщі на Галицьку Державу, що була під опікою Найвищої Ради і заховала її наказ щодо завіщення зброї, як також, яке було його оправдання щодо надужиття волі «Чотирьох Великих» і вжиття дивізій Галлера проти українців.

Отож у першому дні польської офензиви американський посол у Варшаві, п. Гіббонс, вислав Американській Комісії для Мирних Переговорів телеграму, залучуючи нібито «дуже довірочно одержану» копію оригінального листа Падеревського до Президента Вилсона. В цьому листі польський прем'єр хотів оправдати офензиву і участь у ній дивізій

ген. Галлера. Він писав: «Було моїм бажанням зробити все згідно з Вашою волею від часу мого повороту з Парижа. Як Ви бажали, дві дивізії армії ген. Галлера, що були на волинському фронті і помаршували на відсіч оборонцям Львова, — стримано.

«І знову я переконався, що українці є далекі від того, що вони вдають і чим їх уважає Конференція і тому хочу подати Вам і Вашим колегам інформації про те. Ген. Оскілко, начальний командир 2-ої української армії, разом з двома своїми найвищими старшинами, дезертирував і просив азилю, віддавши в руки поляків свою армію. Як причину свого вчинку він подав зараження української армії большевизмом і конечність залишити боротьбу, щоб рятувати своє власне життя. Оскілко є тепер під сторожею в Любліні.

«Бажаючи сповнити Ваші бажання і бажання Ваших союзників (колег), я докладно прослідив ситуацію і переконався, що весь Галицький край однозгідно домагається рішучої й енергійної акції з огляду на заповіді українцями численні, щоденні злочини в Східній Галичині, масакри і вбивства, які можна тільки порівняти із злочинами турків у Вірменії. Перед моїм приїздом (у Варшаву) вже були зроблені пляни і видані накази для офензиви із співпрацею ген. Галлера на день 12 травня назначено початок наступу, але на мою просьбу він був стриманий; бо 11 травня ген. Павленко своєю телеграмою пригадав нам, що в Парижі заключено перемир'я і проголосив на своєму фронті повне завішення зброї.

«Ми повірили, що вони є щирі в своїх починах, але 12 травня вони нас заатакували в двох пунктах: у Ватшиках під Львовом вдерлися на наші окопи і збомбардували місто Сянік, поза межами воєнних операцій. Уряд був тепер безрадний перед загніваним краєм, так що навіть вирозумілі передові мужі висловили з того приводу своє обурення. І, поправді, чи можна вимагати спокою і терпеливості від людей в такому часі, коли українські вояки мордують їх безмилосерно, звернувши навіть свою зброю проти своїх власних старшин, як бандити зорганізовані для грабунку, і хочуть, щоб Польща з ними говорила, як собі рівними, — писав І. Падеревський.

«Оборона і безпека 1,700.000 людей є святим обов'язком військових і цивільних властей, в їх розумінні, бо частина цього населення дійсно була винищена, і тому мій спротив справедливому і законному рішенню тих властей був би негайно викликав революцію в цілій державі. В кожній хвилині я готов резигнувати з мого становища, але таким рішенням ситуація зовсім не поправиться. Військові обсерватори союзників будуть радо прийняті головною командою армії в цілі оглянення операцій. Ваша добра інтуїція, сперта на ніжному змислі справедливості, я вірю, схопить

трагічну ситуацію і з надією терпеливо очікую Вашої відповіді».⁶⁴

Як видно з приложеного листа польського прем'єра Падеревського, ціллю його було знищити добру віру през. Вилсона в українців і їх справедливу справу. Він називає українців большевиками, а при тому в злій вірі мішає факти, імена і назви, числячи на малу поінформованість президента Америки в справах східної Європи. Чейже Падеревському було добре відомо, що отаман Оскілко, якого він підвищив до рангу генерала й командира 2-ої армії, не мав нічого спільного з Галичиною, де поляки почали офензиву при допомозі дивізій Галлера, але він був одним із старшин Симона Петлюри. Він легко, якби з рога обильности, кидав обвинувачення в сторону українців в численних злочинах і вбивствах польського населення, але не подав ані одного факту, що підтримав би його слова і цього він не вчинив усно перед Найвищою Радою в Парижі, як згодом побачимо. Передбачаючи, що українські делегати доведуть до відома членам Ради факт, що українці таки стримали дію на фронті, про що ген. Павленко телеграфічно повідомив Пілсудського. Падеревський наводить два смішні і ніким не перевірені випадки порушення спокою українськими вояками «під Ватшиками», і в Сяноці.

Чи так поступає народ і уряд, що має себе за культурний? Навіть якби хтось нарушив перемир'я, тоді спеціальна Комісія, зложена з представників обох сторін розсліджує справу і винного карають; так поступають культурні народи, що не бажають чужого добра. Знаючи, що в околицях Сянока не було воєнних дій, сам Падеревський каже, що цей інцидент стався «поза військовими діями»; отож був видуманий або спровокований. Чи обидва інциденти могли викликати революцію в державі? І, мовляв, тому військові і цивільні власті видали наказ наступу на українців, а дивізії ген. Галлера самі побігли з Волині помагати оборонцям Львова, а потім ще даліше, щоб боронити 1,700.000 польського населення в Східній Галичині, тобто на території, що мала к. 90% українського населення.

Мимо підлесливого тону і стилю письма, през. Вилсон не повірив Падеревському. 17-го травня відбулося зібрання Найвищої Ради в його резиденції, під час якого він заявив, що як Польща продовжатиме воєнні дії проти України, він зажадає відкликання польських делегатів з Мірової Конференції, інакше кажучи, він грозив, що Америка перестане визнавати Польщу самостійною державою.

Одначе, в цьому моменті полякам прийшов у поміч «старий тигр»

⁶⁴ Там само, V, pp. 711-712.

Клемансо, інформуючи членів Ради, що польський уряд видав наказ негайно здержати наступ проти українців. Невідомо, чи він сам видумав таку вістку, щоб допомогти своєму сателітові вийти з неприємної ситуації, чи хтось з польської делегації дав йому таку неправдиву вістку й він її повторив.

У відповідь на таку вістку англійський прем'єр, Л. Джордж, вийняв найновішу телеграму, яку одержав член Комісії генерала Боти, ген. Кортон де Віарт. У цій телеграмі говорилося щось зовсім протилежне до вістки Клеманса, а саме; що наступ польської армії зайшов уже задалеко і стягнув на себе всю увагу народу, так що наступ може бути здержаний тільки негайною і прямою інтервенцією Мирової Конференції в Парижі. *Англійський прем'єр подав також до відома членів Ради пропозицію лорда Роберта Сісила, щоб Найвища Економічна Рада негайно повідомила п. Р. Дмовського, що всі доставки матеріялів і харчів до Польщі будуть негайно стримані. Л. Джордж прочитав також вийняток письма ген. Боти, в якому була висловлена опінія, що як Найвища Рада не винесе тепер жадного рішення відносно України, це буде доказом слабкості Конференції, а в слід за тим і Літи Націй, що має бути нормуючим чинником повоенного світу. Він підкреслив, що Україна є єдиною державою, що постала на руїнах старих імперій, і досі не одержала від Держав Антанти жадної помочі мимо того, що вона веде завзяту боротьбу з большевиками.*⁶⁵

Для ослаблення враження аргументації англійського прем'єра «Старий тигр» повторив польський аргумент, мовляв, українці це півбольшевики і не варто занадто за ними побиватись. Усе ж таки, Найвища Рада рішила вислати телеграму до начального вождя польської армії Йосифа Пілсудського. І, дійсно, між актами Мирової Конференції знаходимо тексти двох телеграм до голови Польської Держави, ген. Пілсудського, що вийшли з канцелярії голови Найвищої Ради, Жоржа Клемансо: 19 травня і 21 травня 1919 року.

В першій з них говорилося: «Рада Головних Союзників і Заприязнених Держав почувається до обов'язку звернути увагу Польського Уряду на факти, що їх дуже занепокоїли і які можуть довести до прикрих наслідків для Польщі і з цього приводу Раді дуже прикро. Границя між Україною і Польщею є предметом нарад і ще не визначена; Рада більше разів інформувала Польський уряд, щоб заперестати намагання поляків чи українців означити її чи вплинути на її означення ужиттям сили, на-рушенням спокою та намаганням перешкодити праці Мирової Конференції, якій Польща віддала рішення таких справ.

⁶⁵ Там само, V, р. 782.

«Отож Рада настоювала більше разів, що на українському фронті мусить бути вдержане перемир'я, зроблене в Парижі, заходами самої Конференції. Польські військові власті згідні з таким принципом, але впираються при своїх умовах, які відсувають згоду в тих контрверзійних справах, продовжуючи уживання сили, щоб тільки досягнути свою ціль. Таким чином, члени Конференції є під сильним враженням, що поляки, як не в теорії, то в практиці, заперечують і відкидають авторитет Мірової Конференції. Отож Рада вважає своїм обов'язком у приязному дусі і з торжественною повагою заявити польському урядові, коли він не хоче прийняти рад і рішень Мірової Конференції в цих справах, уряди Головних Союзних і Заприязнених держав, репрезентовані в ній, будуть змушені перервати доставку і всяку поміч Польщі, коли вона має намір легковажити ради згаданої Конференції і її авторитет, тому зовсім оправдано, вона не зможе бути дальше помічною Польщі».

Друга телеграма була від п. Клемансо до Пілсудського і в ній було сказано: *«Рада Головних Союзних і Заприязнених Держав одержала вістки з більше джерел про обставину: війська ген. Галлера недавно взяли участь у протиукраїнській офензиві в Східній Галичині, в околиці Белзу чи детах. Конференція буде щаслива одержати скоро відповідь польського уряду відносно цих вісток, яким Конференція не може вірити, бо ген. Галлер взяв на себе зобов'язання не брати участі в операціях проти українців»*.⁶⁶

Зібрання Найвищої Ради, що відбулося 21 травня в резиденції през. Вилсона, під час якого Клемансо прочитав вістку, що дивізії ген. Галлера таки атакували українців, які почали відступати в сторону Карпат, щоб шукати азилю в Чехословаччині.

Почувши таку вістку, Л. Джордж заявив, що це є зламанням приречення зі сторони ген. Галлера, бо він абсолютно не мав права цього робити. Він додав, що українська справа зробила велике враження на ген. Боту і він домагається, щоб нарешті Рада Чотирьох таки побачила отих українців. Він ще раз гостро обвинив поляків у нищенні незалежного, протибольшевицького руху.⁶⁷

Впродовж кількох днів вістка про участь армії ген. Галлера, тобто однієї із заприязнених держав, є в наступі проти українців була на устах багатьох дипломатів в Парижі і, мабуть, тому Клемансо перший почав про це говорити на сесії Найвищої Ради.

Маємо основи твердити, що він був наперед повідомлений своїм ген.

⁶⁶ Там само, pp. 783, 806.

⁶⁷ Там само, V, pp. 754 seq.

д'Еспре з Яссів про наказаний останнім несподіваний напад румунів на заплля української армії в цілі «осягнення спільної границі» поляків з румунами на території української держави в Галичині. «Старий тигр» Клемансо дав свій дозвіл на цей міжнародний розбій, інакше французька команда в Яссах не казала б румунам виступити проти українців. Румуни заатакували українську армію 24 травня несподівано і без жадного попередження, з-поза її плечей. Цей нічим не спровокований напад вони не відважилися б зробити, якби не мали виразного наказу французької команди в Яссах, як це твердив прем'єр Л. Джордж на Раді Чотирьох.

Врешті, на сесію Найвищої Ради 21 травня през. Вилсон запросив до себе членів української делегації: інж. Г. Сидоренка, д-ра В. Панейка, д-ра М. Лозинського і полк. Д. Вітовського. Вилсон заявив їм, що причиною їх візвання на Раду є нещасливе положення на польсько-українському фронті. Г. Сидоренко подякував Вилсонові за прихильність і заявив, що українська територія є знищена довгою війною і народ терпить досьогодні. Він не бажає війни з поляками ані ні з ким іншим, але хоче жити в мирі й по-братньому.

На запит Л. Джорджа: яке відношення українців до большевиків і чи це правда, що останні атакують Україну? Сидоренко відповів, що московські большевики наїхали на Україну й атакують її зі сходу, а в тому самому часі поляки атакують її із заходу. Д-р Василь Панейко вияснив, що к. 4 мільйони українців у Галичині оснували свою незалежну державу по упадку австро-угорської монархії і, хоч вони гарантують польській меншості всі права, поляки, які завжди мріяли про Польщу «від моря до моря», заатакували українську державу. Він також вияснив, що оця польська меншість, це в більшості зайшли поміщики та урядовці; маса ж автохтонного населення, це українці.

Після такої заяви Л. Джордж хотів знати, яка є різниця між українською і польською мовами, і одержав відповідь Панейка, що українська мова є зовсім відмінна від польської. На питання Л. Джорджа: якби російська Україна мала стати частиною Росії, чи галицькі українці воліли б жити з поляками чи росіянами? — Панейко відповів, що українці хочуть мати повну самостійність від одних і від других. Українці не думають про злуку з поляками, хоч би тому, що начислюють 40 мільйонів, а поляків є 20 мільйонів, а при тому підкреслив, що українці не хочуть мати нічого спільного з москалями. Л. Джордж питав, чи то правда, що українці в Галичині зовсім не турбуються, яка доля стріне всю Україну і чи вони бажають розлучитися із східними українцями. Панейко відповів, що всі українці бажають мати одну, незалежну Україну.

Дальше, Л. Джордж хотів ще знати, чи українське військо перестане

воювати, як польські вояки вчинять те саме, чи вони трактуватимуть польський народ справедливо і коли українське військо одержить з Парижа наказ, чи послухає його і перестане воювати? На всі три питання була потверджуюча відповідь. Врешті, Л. Джордж хотів ще знати, чи українці уживуть свою зброю проти большевиків, якби поляки перестали з ними воювати, — і на те одержав абсолютно потверджуючу відповідь. Панейко заявив, що українці раді б одержати поміч Антанти в формі інструкторів армії, запасів, муніції тощо, зазначуючи, що завдяки допоміч Антанти поляки атакують Україну, руйнуючи її села і міста, тому в імені людяности він просив Найвищу Раду здержати оцей неоправданий похід поляків, що помагає большевикам.

По відході української делегації през. Вилсон просив ген. Боту прочитати рапорт його Комісії про польсько-українську війну. Його прочитав полк. Киші Бота подав до відома, що українці прийняли проект перемир'я з маленькою поправкою, *але поляки зайняли неуступчиве становище із заявою, що в небезпеці війни з большевиками для них є важлива обставина, щоб мати спільну границю з румунами на українській території.*

Вилсон питав ген. Боту, що він про те думає і що можна б вчинити, щоб поляки прийняли перемир'я, бо йому здається, що вони наступають без огляду на протест і спротив Падеревського, і що йому відомо, що на тому фронті бере участь армія ген. Галлера. *Тепер французький ген. Ле Ронд почав доводити, що телеграма про участь армії Галлера в протиукраїнському наступі настіла з Праги без авторитетного потвердження і не можна її прийняти як дійсно правдиву. Ця втручена думка була приготована заздалегідь для послаблення зізнань українських делегатів.*

По цьому ген. Бота заявив, що по відкиненні проекту Комісії поляками його мандат скінчився, але він хотів би ще висловити кілька кінцевих завваг. Перш за все, поляки одержали поміч людьми і матеріялами, а українці не одержали жадної помочи, хоч їх нарід терпить найбільше. Йому прикро, що поляки зігнорували голос Найвищої Ради, а їх крик про большевицьку небезпеку, це тільки пропагандивний коник. Рада ніяк не повинна дозволити, щоб одна мала держава напала на свого сусіда під претекстом своєї оборони чи стратегічної вимоги в боротьбі проти большевиків, які тепер ще дуже далеко від польських границь.

Поляки завдячують свою самостійність великим жертвам союзних військ, тому союзники мають право вимагати від поляків послуху, бо як військова акція буде стримана на тому фронті, то к. 60 тисяч вояків зможуть виступити до боротьби проти большевиків. Коли глядіти на справу з української точки зору, їм тепер мусить видаватися, що союзники їх об-

дурили. Союзники дали полякам військову допомогу, про що свідчить Армія Галлера, яку тепер вжито для нападу на сусідню державу, яка, як і Польща, завдячувала своє існування жертвам союзників. Є досить місця для поляків у боротьбі проти большевизму поруч з Україною. Ген. Бота переконаний, що тепер Найвища Рада мусить щось вчинити, бо неможливо вислати українців додому без кінцевого рішення, коли вони виявили свою волю прийняти умови перемир'я.

През. Вилсон підтримав ген. Боту, але висловив побоювання, що сильна акція проти поляків спричинить упадок кабінету Падеревського і Польща піде з большевиками, як показує настрої теперішнього Союму. Вона піде дорогою анархії, коли Рада застосує драстичні середники. Такі думки, очевидно, Вилсонові підшептували польські приятелі в роді д-ра Лорда чи амбасадора Гібсона.

Застереження Вилсона не переконали Л. Джорджа і він ствердив факт, що Найвища Рада діє нещиро в тій справі і йому ясно, що поляки уживають большевизм як заслону для своїх імперіялістичних задумів. З досвіду Росії він має переконання, що єдиним способом поборювати большевизм, це уживати людей того краю, ними зайнятого. Денебудь чужі війська інтервеніювали, там большевизм закріпився; тому в боротьбі з большевиками в Україні треба уживати українців, а не поляків. Українці будуть казати, що поляки лише вдають боротьбу проти большевиків, а фактично хочуть грабувати і нищити їх край, і вислід буде такий, що українці зовсім попадуть під большевиків. Тут говориться, що варшавська товпа скине кабінет Падеревського, якби застосовано справедливий середник; якщо так справа представляється, то це вказує, що поляки не доросли володіти собою. Він має надію, що проєкт телеграми приготований през. Вилсоном буде висланий і він годиться, що вислів «постачання» може бути вияснений пізніше, тобто, його можна буде обмежити лише до військових достав. Він пропонував також вислати ще одну телеграму до ген. Галлера з повідомленням, що до вух Найвищої Ради дійшли вістки про його поступок проти виразних інструкцій Ради, бо він дав наказ своїм дивізіям наступати на українців в Східній Галичині.

І тепер ген. Ле Ронд радив не посилати телеграму до Галлера, але просто до Пилсудського і польської Начальної Команди. Рада схвалила, щоб Клемансо вислав телеграму до Пилсудського, а копію до Галлера через французького зв'язкового старшину.⁶⁸

⁶⁸ Там само, р. 781.

І ось цікаво буде довідатись, як канцелярія Клеманса сповнила ухвалу Найвищої Ради. *Отож, 27 травня знову відбулося зібрання Ради в през. Вилсона, на якому французький генерал Мордак звітував, що 22 травня він одержав від Клеманса текст телеграми з інструкціями переслати її до французького посольства в Варшаві для передання її Пілсудському і Галлерові. Місія мала посвідчити отримання депеші своєю відворотною депешою до Парижа. Одначе, 23 травня французька місія просила повторити ще раз текст депеші. І канцелярія Клеманса зробила це з проською повідомити негайно Париж чи одержали першу депешу.*

На нещастя, розповідав ген. Мордак, вийшло таке, що Париж подав зовсім інший ключ для розшифрування депеші, тому з Варшави не напіла відповідь. По цьому вислано ще одну телеграму до Варшави з проською про повідомлення, чи вже розшифровано телеграму і чи вона зрозуміла. Щойно 26 травня напіла з Варшави вістка, що депешу одержано, розшифровано і виконано наказ.

І так проминуло добрих п'ять днів. Ця містерія з телеграмою Найвищої Ради виявляє позакулісову акцію французів і їх польського сателіта. Таке спізнене доручення телеграми адресатам було потрібне, бо саме в тому часі наступ армії Галлера був у кульмінаційному пункті, а УГАрмія відступала на цілій лінії. І, на диво, прем'єр Клемансо, хочачи потішити зажурених Вилсона і Л. Джорджа, прочитав їм телеграму ген. Анрі, де подавалося, що ген. Галлер вже відкликав свої дивізії з галицького фронту і післав їх на німецький кордон.⁶⁹ Дехто ширив поголоску, що дивізії Галлера брали участь у наступі на Волині, але українська делегація в своєму листі до ген. Боти вияснила, що Галичина і Волинь, це дві українські провінції, а остання є під сильною атакою большевиків.

З Архіву Начальної Команди Польської Армії довідуємось, що 16-го травня ген. Павленко вислав своїх парламентарів до Галлера в цілі стримання кровопролиття. Галлер у своїм рапорті (ч. 1886-2) писав таке:

«Дня 26 ц.м. прибули до Люблина українські парламентарі: пполк. Фідлер і сот. Колтунюк, вислані ген. Павленком в цілі запропонування звіщення воєнних дій і передання нам умов Українського Уряду. Умовини такі: гранична лінія між польською та українською арміями була б: Буг-Курівці-Перемишляни-Миколаїв-Стрий.

У відповідь на вищу пропозицію я подав парламентарям такі умовини: 1) Повна капітуляція українського війська з відданням зброї й амуніції. Місця віддання будуть назначені спеціальною Комісією, установленною по прийнятті умов. 2) Віддання в наші руки всього залізничного парку. 3) Іменування мішаної Комісії для переведення слідства в справі

⁶⁹ Там само, VI, pp. 60 seq.

жорстокостей, поповнених українцями над польським населенням.

Парляментарів відіслано сьогодні зранку через Краків-Перемишль-Львів, Самбір до Стрия. За інформаціями парламентарів вони виїхали з головної квартири ген. Павленка зі Стрия 19 травня і перейшли фронт у Дрогобичі. Підписав: (-) Ю. Галлер».

Вищеподаний рапорт свідчить, що Уряд 30 УНР діяв згідно з духом рішення Найвищої Ради Мірової Конференції в Парижі: стримати непотрібне кровопролиття і спільно ставити опір большевикам. Бундючна й обидлива відповідь Шефа Ген. Штабу Польської Армії, ген. Юзефа Галлера, свідчить про злу волю та дійсні наміри поляків щодо західньо-українських земель.

27 травня французький посол у Варшаві, Пральон, прислав вістку до Парижа, що армія Галлера брала участь у боях на Волині. Він переслав депешу такого змісту: «Від ген. Пілсудського до п. Клеманса. 11-го травня, по повероті п. Падеревського з Парижа, частина армії Галлера була заангажована в боях на нашій границі біля Белза. І коли Падеревський поінформував мене про застереження однієї з держав Антанти щодо тієї армії, я негайно запорядив перегрупування, щоб уникнути можливого зудару армії Галлера з українцями. У висліді одна частина армії Галлера була перенесена на Волинь в напрямі большевицького фронту (скажемо, що в тому часі були там війська Симона Петлюри – І.Н.) і поставив у резерву з наміром перевезти їх на західний фронт (якого тоді зовсім не було – І.Н.). Я звертаю особливу увагу на факт, що цей рух був незвичайно важкий до переведення і вимагав великих заходів з боку команди і її армії.⁷⁰

В депеші п. Пральон (ч. 98 з 27 травня) була згадка, що сам ген. Галлер заявив йому, що він зовсім не пригадує собі про якунебудь обіцянку дану ним Найвищій Раді або її Комісії щодо застережень не уживати дивізій у наступі проти українців. З тієї причини ген. Пілсудський рішився сам відповісти, бо не хотів пересилати Раді категоричну відмову ген. Галлера.⁷¹

Стало ясно, що поляки, особливо ген. Галлер, зламав дане слово і кинув свою 106-тисячну армію проти українців, хоч зобов'язався цього не робити. При цій нагоді Л. Джордж зробив заяву, що того ранку вступив до нього ген. Бота і виявив своє незадоволення з ходу останніх подій і просив ще раз переговорити цю справу з п. Клемансо і Вилсоном, бо він має основу думати, що Клемансо не був належно поінформований про

⁷⁰ Там само, pp. 127, 161-162.

⁷¹ Там само, p. 128.

упередження французьких властей у цій справі. Він має основу думати, що французький посол у Варшаві заохочував поляків атакувати українців. Один факт потвердив його підозріння: ген Бота не міг стягнути франц. делегатів на зібрання Комісії для Перемиря і це повторялося так часто, що важко вірити в припадковість.

І тепер Л. Джордж почав цитувати «недискретні» промови ген. Галлера, а між тим, що Данціг мусить бути польський; одну таку промову він виголосив у Львові. Л. Джордж заявив, що вранці він одержав рапорт про нещасливу обставину, що французький ген. Ф. д'Еспре 20 травня дав наказ румунській армії маршувати на Чернівці і злучитися з поляками.

При цій нагоді згадаємо, що 1 червня 1919 року Державний Секретаріят вислав до Парижа свою ноту-протест проти участі армії Галлера на українському, галицькому фронті,^{71a} і це понад усякий сумнів стверджує історичний факт про присутність тієї армії на галицькому фронті.

Вже в травні Л. Джордж дивувався, що поляки повідомили Найвищу Раду про негайний виїзд Падеревського до Парижа і коли його нетерпеливо очікували в Парижі він сидів собі преспокійно в Празі; очевидно, очікуючи висліду офензиви армії Галлера в Галичині. Л. Джордж, узагалі, почав сумніватися, чи була вислана будь-яка депеша з канцелярії Клемансо до Варшави.

Таким чином англійський прем'єр відверто висловив опінію, що головним інспіратором заговору проти українців був сам французький уряд і він єдиний несе відповідальність за напад поляків і румунів на Українську Галицьку Державу в травні 1919 року.⁷²

Посол Пральон у своїй депеші з 31 травня доносив з Варшави мін. Пішон про свою розмову з ген. Пілсудським, в якій останній настоював, що в тому часі полякам конечно потрібно мати зв'язок з румунами зі... згляду на загрозу від Німеччини, яка несподівано може відтяти Польщу від заходу. Пральон писав дослівно: «Коли я вияснивав голові держави рішення, про яке Ви мене інформували, потверджене ген. Спір, і яке було згідне з денним наказом ген. Галлера, проголошеним того ранку (тобто 14-го травня, коли почалась офензива поляків – І.Н.) в газетах, який (наказ) мав слово «Вперед», то голова держави відповів: «Я був також здивований тією промовою і я відкликав того балакливого генерала, який не верне ані до Східньої Галичини ані на Волинь».⁷³

Як дійсно малася справа з участі армії ген. Йосифа Галлера на про-

^{71a} Див.: Додаток ч. 12.

⁷² Там само, рр. 69-70.

⁷³ Там само, рр. 195-196.

тиукраїнському фронті, хай свідчать факти, подані ним у його «Споминах». Його армія мала наймодерніше випosaження, включно з танками і літаками.

Він оповідає, що в квітні 1919 року її частини виїздили залізнодорожними ешелонами з Франції через Німеччину до Польщі. В третій декаді квітня він сам прибув із своїм штабом у Варшаву (див.: XVI Розділ його споминів).

Після короткої паради він виїхав на інспекцію протиукраїнського фронту, бо й досі в його серці жевріла ненависть до німців, які «віддали Україні польську Холмщину в Берестейському договорі».

По повороті в Варшаву Галлер категорично зажадав від Голови держави і Начального вождя армії, маршала Йосифа Пілсудського, щоб його (Галлера) іменував командиром протиукраїнського фронту. І це сталося. Перемишль був назначений його головною квартирою, але Галлер змінив це призначення і перенісся до Люблина, бо Перемишль був заблизько фронту.

Перша стрілецька дивізія під командою французького ген. Бернарда зараз же була вислана на фронт проти українців. За нею пішли інші дивізії, напр. 14-та під командою ген. Конаржевського на відтинок фронту біля Миколаєва над Дністром.

Галлер прибув до Жовкви і влаштував собі квартиру в монастирі ОО. Василян, які «склали йому чолобитню». Із Жовкви подався в Дрогобич, де командував армейською групою ген. Івашкевич і він одержав від Галлера наказ наступати на Стрий-Станиславів (тепер: Івано-Франківськ). Галлер видав також наказ дивізії ген. Зелінського зайняти Борислав та околиці. Четверта дивізія під командою ген. Желіговського рушила через Бендери на Заліщики-Коломию (разом з румунами – І.Н.).

Із Задвіря в напрямі Тернополя заатакувала українців дивізія ген. Владислава Сікорського, а під Золочевом діяла Друга дивізія під командою французького генерала Мадельона; а Перша дивізія ген. Бердарда була тепер під Волочиськами, тобто над Збручем.

В цьому часі — пише ген. Галлер — він вернувся до Люблина і там застав французького полковника Аллегріні з письмом від Найвищої Ради з Парижа, яке обвиняло його в зламнанні прийнятого ним приречення не вживати свою армію проти українців, а тільки проти большевиків. Він — каже Галлер — з обуренням відкинув таке посудження, бо такого зобов'язання він на себе не брав. Щоправда, він чув про якісь переговори з українцями Петлюри в тому часі.

Мимо такої заяви, Галлер каже, що вицофав Першу дивізію під командою ген. Мадельона з-під Золочева, а залишив Другу під Волочиська-

ми й інші на своїх місцях. Про Чортківську офензиву ген. Галлер не згадує ані одним словом, бо вона знищила б польську дипломатичну офензиву в Парижі проти українців.

Не можна вірити послові Пральон, що повідомляв про вислання армії Галлера на захід, бо частини тієї армії були ще в Галичині під час «Чортківської» офензиви, яка почалась 8 червня під вечір. Занепокоєння, що Найвища Рада може виконати свою погрозу і перестане доставляти Польщі харчі і маси воєнного матеріялу, як також відкличе своє визнання незалежності Польщі, змусило прем'єра Падеревського прискорити свій приїзд до Парижу.

Він був допущений на зібрання Ради в четвер 5-го червня в резиденції през. Вилсона. І там уже на вступі прем'єр Л. Джордж заявив йому, що того дня одержав телеграму з вісткою, що поляки продовжують наступ проти українців в Галичині і тим помагають большевикам.

Цим разом Ігнац Падеревський подав інше оправдання. Перш за все, він почав вияснити, що не треба мішати українців з русинами і аргументував, що в Галичині є 4.7 мільйонів поляків, а лише 3.3 мільйонів русинів. Він оповідав, що 12 травня українці (не русини – І.Н.) заатакували польські становища на північ від Львова і так намагався скинути на Українців усю вину за зрвання перемир'я. «Після цього — продовжав він — надаремні були зусилля польських властей здержати 20-літніх юнаків, вони самі заатакували українців. Вони гналися, як гураган, маршуючи по 35-40 кілометрів у день, без жадної опозиції і так відібрали вже всю спірну територію.

«Коли Ви, Панове, зацікавлені в обставині, що в краю не повинно бути проливу крові, я можу Вам сказати, що офензива в цілій Галичині не коштувала полякам більше, як сотню вбитих і ранених». Він переконував членів Ради, що не було жадних боїв і що в багатьох місцях люди, захочені маршем польських військ, узяли справи в свої власні руки, бо польське населення в тих околицях дуже численне, приблизно одна третина.

Одначе, із стенографічних протоколів того зібрання Найвищої Ради видно, що мимо фантастичного оповідання Падеревського, Рада прийняла його дуже скептично. Прем'єр Л. Джордж був глибоко вражений, а навіть обурений. Цим разом від зробив кілька важливих завваг, що демаскували конспіраторську тактику Падеревського-Пілсудського відносно українського народу в Галичині і його нової держави. Його також вразила заява Падеревського, що як Найвища Рада не апробує напад польських військ на Галичину, тоді поляки втратять віру в мудрість Ради.

Ця заява діткнула Л. Джорджа доживого і в своїй реакції на неї він

виявив свій глибоко критичний інтелект та англійську школу далекозорної дипломатії, хоч сам починав від скромних початків у своїй тіснішій батьківщині, Валії. Читаючи його слова, висказані ним більше як півсотні років тому, кожний українець мусить відчутти до нього симпатію. Треба тільки жалувати, що він не держався своєї лінії до самого кінця і так був би ударемнив легкодушні ходи короткозорої політики «старого тигра», якою він спричинив Другу світову війну за життя тієї самої генерації.

«Ось маєте Польщу — говорив обурений Лльойд Джордж — ще п'ять років тому розірвану на шматки, під п'ятою великих держав, без людської надії на відзискання своєї свободи; зовсім певно, без найменшої можливості відзискати її своїми власними силами. Чому? Бо за останніх чотири чи п'ять років війни поляки, фактично, воювали проти свого визволення, якщо воювали взагалі. Ми ловили польських полонених на західньому фронті і ловили їх на італійському фронті. Так стояли справи. І сьогодні (поляки) мають усе, навіть якби втратили якусь з отих спірних територій, але мають 20 мільйонів вільних поляків і маєте абсолютно об'єднану Польщу. Це справа, якої жаден поляк не міг навіть уявити собі п'ять років тому. Та, ба, вони тепер навіть простягають свою руку по населення, яке не є їх власним. Вони висувають свої претенсії до трьох з половиною мільйонів галичан, забуваючи, що при віднові держави не повинні хапати для Польщі непольське населення, яке ніколи не стане польським. Це є моя перша заввага.

По-друге, поляки не мали найменшої надії відзискати свободу, а одержали її лише завдяки одного з половиною мільйонів поляглих французів, коло одного мільйона британців, пів мільйона італійців і не пригадую докладно скільки впало американців. Це дало їм свободу. І вони тепер мають відвагу говорити, що втратять віру в провід, що дав їм волю коштом мільйонів мужів інших рас, які вмерли за них на полі бою. І, як такими є поляки, тоді мушу сказати, що це є зовсім інша Польща, про яку я колись чув. Вона має свою самостійність здобуту не своїми власними жертвами, але кров'ю інших; і вона не тільки що не має для них вдячності, але заявляє, що тратить віру в мужів, які здобули їй свободу...».⁷⁴

Що міг бундючний чоловік відповісти на таку речеву мову Л. Джорджа? Викручуватись дешевими аргументами вже не міг і ніхто з членів Ради не повірив би йому, тому він упокорився і перепросив прем'єра Британії за свою ароганцію. Усе ж хотів оправдати свою балаканину і ви-

⁷⁴ Там само, р. 197.

тягнув якийсь «таємничий документ», який мав би служити доказом, що поляки не є вже такі імперіялісти, якими їх представляє британський прем'єр.

На жаль, текст цього «таємничого» документу не знаходимо в колекції документів, на основі якої ми подали хід паризьких переговорів в українсько-польській справі.

Можемо здогадуватись, що це могла бути якась «угода» поляків з Петлюрою, може навіть свіжа угода про т.зв. лінію Дельвіга; чи Курдиновського, якого Падеревський спровадив до Парижа. Відомо, що три дні по тій мові Падеревського почалась офензива ген. В. Грекова, в якій українська армія загнала поляків аж під Львів. Отож, вони гнали українців без стрілу до Чорткова, як казав Падеревський, від 14-го травня до 8-го червня, а українці загнали їх назад під Львів лише за дванадцять днів. І це свідчить, що УГАрмія була армією героїв, а не «голодних землі мужиків», якими їх представляв І. Падеревський, поміщик із Східної України.

Говорячи про події початку червня 1919 року, скажемо, що в згаданій збірці документів є *рапорт американського майора Л. Мартіна, ч. 860 Ф. 00/12* від 11-го червня про східньо-українську армію Директорії. Він звітував: «Уряд Петлюри, Директорії П'ятох, компетентний і ефективний, і діє в душі... відбудови. Недавня пропозиція Раковського (Християн Раковський, комісар закорд. справ Української Соц. Республіки) зробити коаліцію київських большевиків з галичанами і рушити на поляків і румунів не була навіть взята на увагу. Тут мають досить харчів і цукру. Земельні справи задовільні. Страшна епідемія і не мають засобів її поборювати. Поляки і жиди в Галичині добре трактовані українцями. Там немає жадних німецьких офіцерів, а як є австрійські офіцери, це мешканці Галичини. Селяни хочуть битися з большевиками. Всі кляси населення хочуть самостійної України. Я переконаний, що українці, це зовсім інший нарід від великоросів і вірю, що Україна матиме сильний уряд, бо є краєм незвичайно багатим мінералами землі і має торговельну дорогу через Одесу. Уважаю Петлюру на Волині і Голубовича в Галичині і їх міністрів здібними зорганізувати край. Я переконаний, що ділити Галицьку Україну між поляків і румунів буде загрозою обом тим державам і знищить мир в Європі. Частини України під Петлюрою і Голубовичем є абсолютно небольшевицькі і так можна би найкраще вбити клина в Росію, помагаючи українцям проти польського імперіялізму».⁷⁵

Одначе, американське посольство в Варшаві, посилаючи цей рапорт

⁷⁵ Nahayewsky, pp. 161-162.

дальше своїм властям зробило заввагу, що його треба брати із застереженням, як непотверджену інформацію, бо майор Мартін не мав змоги пізнати стосунків у решті частини України, де є большевики.

Америка не мала вироблених дипломатів ані однієї політичної лінії, тому її люди підпадали під вплив тих, з якими входили в ближчий контакт. І тому, хоч американський президент мав добру волю, не мав людей формату англійського прем'єра. Крім того, на нього мали вплив дві справи: давня приязнь з Росією, а ще більше, вимріяний ним образ майбутньої Ліги Націй, що на його думку мала будувати новий світ по радам його 14-ти точок. Це дуже скоро зрозумів «старий тигр» Клемансо і шантажував президента Вилсона, мовляв; як підтримаєш мій плян в Європі, я підтримаю твою Лігу Націй у світі. Таким чином, Вилсон скоро зачав ламати свою власну програму і приклав своїх рук до знищення державности українського народу, установлену згідно з Вилсонівськими засадами самовизначення народів.

Л. Джордж у своїх споминах зробив заввагу, що през. Вилсон приїхав уже до Парижа «ентузіастичним приятелем поляків», хоч був противний їх безвідповідальному толоченні по його принципах. Л. Джордж каже, що Вилсон зовсім не хотів визнати розумових аргументів ані просьб Української Делегації справедливими, бо лякався, щоб своєю інгеренцією не обидити своїх польських прихильників в Америці.

Це було причиною, що всі поклики українців до сумління Ради Чотирьох були відкинені і поляки одержали дозвіл зробити збройний наїзд на західно-українську державу. Заки це сталося Вилсон запропонував дня 12-го червня 1919 року установити якийсь кордон між Польщею й Україною. В цьому його підтримав Л. Джордж, піддаючи думку, що можна би ужити цю саму методу, що її ужито на Горішньому Шлеську, тобто запорядити плебісцит; тим більше, що сам Падеревський запевняв Раду, що галицькі русини дуже хочуть бути включені в Польщу. Як дуже вони цього бажали, хай свідчать села деяких повітів, що кидалися з ціпами й косами на польське військо, перед яким уступала УГАрмія.

Думка, щоб у спірних околицях Галичини запорядити плебісцит, мала рятувати «високі принципи» Вилсона, тому він радив віддати цю справу Конференції Закордонних Міністрів для докладного простудіювання. Тоді українська справа буде відсунена «ад Календас Грекас». Таким чином, плян Клемансо осягнув свою ціль: армія ген. Юзефа Галлера знищила український фронт, а Найвища Рада пішла по лінії легкого опору.⁷⁶ Америка і Вел. Британія вирішили не противитись французькому

⁷⁶ Див.: Додаток ч. 12.

плянові в Східній Європі. Сама ж ідея вирішити справу Галичини плебісцитом була тільки «заховаванням лиця».

І вже 18 червня лорд Балфур зробив заяву, щоб дати полякам у Галичині вільну руку, бо там «руська більшість є малокультурна і неграмотна», тому сама не може творити свого власного життя. Він радив іменувати для них «високого комісаря» і що русинам треба вяснити, мовляв, поляки на якийсь час займуть їх край та управлятимуть ним по директивам Ліги Націй, а самі «русини» одержать можливість визначити свої границі плебісцитом. І колись Ліга Націй заснує їм їх власну державу. Це був зворот англійської політики на стовісімдесят ступенів.

Вхопившись за ідею плебісциту, Рада Чотирьох довершила трагедію Української Галицької Держави. 25-го червня «чотири великі» вислали свою ноту до польського уряду, що мала такий зміст: *«З огляду на охорону людей і майна мирного населення Східньої Галичини зі сторони большевицьких банд Найвища Рада Союзних і Заприязнених Держав рішила уповажнити збройні сили Польської Республіки продовжати свої операції аж до річки Збруч. Це уповажнення в жадному випадку не може вплинути на пізніше рішення Найвищої Ради в справі політичного стану Галичини».*⁷⁷

Цю кривдячу і трагічну для Української Галицької Держави ноту підписали: В. Вилсон, Л. Джордж, Ж. Клемансо і В.Е. Орляндю. Вона завершила долю українського народу в Галичині до стану другої половини XIV ст. Так помстилась Франція на Україні за її підписання Берестейського миру з Державами Почвiрного Союзу. Чи правду говорила нота Найвищої Ради про дальшу долю українського народу в Галичині, яка, до речі кажучи, не підписувала миру в Бересті, а тепер не була підметом, але предметом торгів у Версалю. Це злощасне рішення мала повторити Рада Амбасадорів на весні 1923 року.

15-го липня українські делегати відповіли сильним протестом на згадану ноту, а чергового дня був виданий наказ УГАрмії злучитись з Дійовою Армією і почався спільний наступ проти большевиків, що закінчився здобуттям Києва.⁷⁸

Ще 27 травня Найвища Рада визнала адмірала Колчака головою Уряду майбутньої не большевицької Росії на всіх територіях бувшої цар-

⁷⁷ *Papers Relating*, VI, pp. 147-148.

⁷⁸ *Лозинський*, ст. 147-148, подає повний текст протесту-ноти Української Делегації, що була поділена на сім частин-розділів: 1) проголошення самостійности і соборности; 2) імперіялістичні намагання польського уряду; 3) посередництво Найвищої Ради; 4) Польща відкинула рішення Найвищої Ради; 5) Усе ж Найвища Рада допомогла їй знищити Українську Республіку в Галичині і 6) Таке поступування є насильством над принципом самовизначення народів, яке голосить през. Вудров Вилсон.

ської імперії, зовсім не передбачаючи, які трагічні наслідки матиме ця авантюра не лише для народів «московської тюрми», але й для всього світу.

Про те скоро переконалися тямущі французи, але вже було запізно; напр. по втечі французького експедиційного корпусу з Одеси, 2 квітня 1920, їх газета «Ліберте» писала, що *«Ми не знаємо нічого більше жалюгідного, як нашу політику в Україні. Наші представники в Україні показали себе нижче всякої критики. Вони дуже пізно зачали переговори з Директорією, бо вже тоді, коли три четвертини краю були захоплені большевицькою армією. Ми мали там слабенькі військові сили і доля Одеси тим самим була перерішена»*. Це, на нашу думку, сталося далеко скорше, бо в хвилині віддання Галичини полякам, а все інше прийшло із залізною консеквенцією.

Жорж Клемансо своїм олівцем накреслив кордони «нової Європи», розриваючи живі організми народів на шматки ізза великого ляку французів перед німцями, але ще за свого життя дуже розчарувався. Своєю самолюбною і короткозорою політикою він поклав основи під другу світову війну та причинився до скорого зросту фашизму, большевизму і націонал-соціалізму.

Якби Антанта була пішла за здоровим розсудком Льюйда Джорджа і допомогла Україні так, як помагала іншим новоповсталим державам по-царської «тюрми народів», замість воскрешати «трупа єдиної і неделімої Рассеї», то в найгіршому випадку большевизм був би обмежений лише до московських етнографічних територій.

Без великого людського і матеріального потенціалу України большевицька, і взагалі всяка Москва була б лишень третьорядною державою півночі і зовсім не могла б загрожувати іншим народам.

* * *

В дні 28-го червня 1919 року Держави Антанти підписали у Версалі мир з Польщею, але доля Галичини не була в ньому включена, бо була під тимчасовою військовою окупацією поляків. На всякий випадок, приложимо його чотири артикули, які мали згодом хоронити українське населення, коли Рада Амбасадорів передала Галичину в часову управу Польщі.

В його другому параграфі говорилось: *«Уряд Польщі зобов'язується дати всім мешканцям без різниці уродження, народности, мови, раси чи релігії, повну і цілковиту охорону й свободу. Всі мешканці Польщі матимуть право свобідного, публічного і приватного практикування всякої віри,*

релігії чи повір'я, як ті практики будуть згідні з публічним порядком і добрими обичаями.

Третій параграф звучав: «Всі польські громадяни без огляду на расу, мову чи релігію будуть рівні перед законом і користатимуть з тих самих цивільних і політичних прав.

Різниця щодо релігії, віри або вірування не будуть польським громадянам перешкодою в користуванні цивільними і політичними правами, головню як справа йтиме про допущення цивільних урядів, обов'язків і почестей, або виконання різних фахів і промислу.

Не буде жадного обмеження польським громадянам свобідного уживання будь-якої мови, чи то в приватному чи торговельному вжитку, чи в справах віри, преси і всякого роду публікаціях чи в публічних зборах.

Без огляду на установлення польським урядом урядової мови, мають бути зроблені польським громадянам, які мають іншу мову, як польська, відповідні полегші в уживанню їх рідної мови в судах, усно і на письмі.

Восьмий параграф каже: «Польські громадяни, що належать до національних меншин, релігійних або мовних, будуть так само трактовані і користатимуть з таких самих гарантій, законних чи дійсних, як і інші польські громадяни. Особливо вони матимуть рівні права засновувати, вести і контролювати власним коштом добродійні інституції, релігійні або національні; школи й інші виховні заведення, як і право свобідно уживати в них власну мову і свобідно виконувати свої релігійні практики.

Дев'ятий параграф: «В містах та околицях, замешкалих більшою частиною польськими громадянами з непольською мовою, польський уряд дасть відповідні улегшення щодо публічного навчання дітей таких громадян Польщі в їх власній мові.

«В містах та околицях, замешкалих значною частиною польських громадян, приналежних до національних меншостей, релігійних або мовних, їм буде запевнений справедливий уділ в користанні і призначуванні сум, які державний бюджет, міські або інші бюджети, признають з публічних фондів на виховні, релігійні або добродійні цілі».⁷⁹

⁷⁹ Тадеуш Закшевський із Золочева написав 8 липня 1919 р. письмо до Начальника Держави, Ю. Пілсудського про відносини в місті. Він писав, що українці гнобили й грабували жидів, нібито намовлювані поляками. Жиди ждали на «польських панів»; а поляки поділились між собою: старі згідливі, а молоді опірні. Автор листа з тугою ждав на визволення, але замість сподіваного спокою полякам, жидам і навіть русинам, що їм мав дати «шляхетний польський режим» прийшло розчарування.

По кількох днях прийшли вістки про грабежі й крадіжки польського війська; керівництво військом є в чужих руках (тобто французів - І.Н.), що не знають місцевих

Це було в теорії, у практиці ж польський уряд цього не держався, але це справа є поза обсягом цієї праці й не будемо тут про неї говорити.

30-го червня 1919 року уповноважені комісарі запросили українську делегацію на зібрання Ради Закордонних Міністрів і там американський секретар стану, Роберт Лянсінг, поінформував їх, що Мирова Конференція не підтримує їх домагання на самостійне життя. Він питав члена делегації, А. Марголіна, чи українці хочуть злучитися з Росією, і одержав відповідь, що ця справа не належить до нього, а до Української Конституанти; він переконаний, що українці ніколи не погодяться жити розчлениваними між поляків, чехо-словаків, румунів і москалів.

обставин і відповідальні люди не мали правдивих інформацій, а тільки доноси про приватні порахунки; зачалися непотрібні репресії, замішання незадоволення й огірчення. Справа може бути розв'язана тільки мудрими і розважними людьми з обох боків. Трудно погодитися у думкою, щоб ми мали наслідувати звичай українців: вирізати 3 мільйони українців, або українці виріжуть І з половиною мільйонів поляків Сх. Галичини. *Тут треба широкої автономії і сильної руки*, що подбала б про її втримання, як і священних прав меншостей, і це є єдиним виходом з трудного положення.

16-го вересня 1919 р. зі Львова пішло довіроче письмо до Головної Команди Держ. Поліції в Варшаві, що в Сх. Галичині українці приготують повстання, напр. українці і жиди в Тернополі говорять, що після жнив звідти проженуть поляків. Те саме звітує комісар Бурка із Золочева: жиди обіцяють «щось» за чотири тижні. На Львівщині «руські хлопці» мають багато зброї, те саме в Камінецькому повіті. Дається таку пропозицію: 1) негайно стримати масове звільнювання українських агітаторів з тюрем і таборів; 2) заборонити французьким урядовцям в Тернополі вмішуватися до служби безпеки (вони дають перепустки агітаторам Петрушевича) і, щогірше, французи забороняють робити обшуки й арешти; 3) не пускати українських воєнних бранців додому, бо є зброя і гроші; 4) застосувати гострі кари супроти «проводирів», інакше буде утруднена пацифікація; 5) створити в згаданих повітах «льотні відділи жандармерії» в силі 20 до 30 людей; 6) зміцнити розвідку службу, головню в Коломиї, осередку українського руху; хай військо буде в поготівлю; збільшити охорону на залізничних лініях Рівне-Броди-Чортків-Тернопіль; не приймати до польської армії українських і жидівських старшин.

Документ Нач. Ком. Пол. Армії ч. 6693/II, подає, що після зайняття Волині поляками їхні власті не схопили цілоти значення поведінки поляків: їм бракує цілі і метод. Треба заборонити реквізиції в українців і вяснювати їм, що цілєю польського війська не є ревіндикація поміщицьких дібр, але розсудження аграрних спорів.

Тим часом є зовсім інакше, напр. в Луцьку й інших містах поміщики є комісарами, яких люди ненавидять. Командир І-ої дивізії ген. Галлера, ген. Бернгард, має чисто французький штаб, але він зовсім не орієнтується в ситуації. Для генерала Бернгарда кожний, хто говорить по-українському є большевиком, до яких зачисляють бувших петлюрівських старшин, що їх тепер вишукують в Луцьку.

У висліді наші власті оперлись на чорносотенних москалях. Дуже погіршують взаємини (з українцями) відділи Яворського і Круліковського. Поповнювані ними грабежі спричиняють польській справі велику шкоду та унеможливають нормальні взаємини між нами й українцями.

Отож, хай ген. комісар Осмоловський змінить комісарів і видасть інструкції поступування, хай зачнуть друкувати газети, і робити пропаганду, бо відозва ген. Галлера нічого не дає; треба вицофати або прикоротити згадані (карні) відділи і створити в Луцьку осередок, що нормував би стосунки між нами й українцями.

На всі сторонничі і несправедливі рішення Найвищої Ради в справі 30 УНР дав відповідь-протест Державний Секретаріат в своїм дуже важливим, історичним меморіалі з дня 15-го липня 1919 року «Найвищій Раді Мирової Конференції в Парижі на руки її президента п. Клемансо.^{79a}

На те Лянсінг замітив, що право самовизначення народів дасть українцям можливість переселюватися з однієї окупації в другу. Хто міг би був сподіватися такої несерйозної і цинічної відповіді від представника американської нації, що завжди боронила людей на землі, яких Бог наділив рівними правами. Така відповідь була порушенням жертви і доброї пам'яті численних тисяч і мільйонів молодих людей, а між ними американців і українців, що поклали свої голови за Божі права на своїй рідній землі. Чи передбачав п. Лянсінг в дні 30-го червня 1919 року велику трагедію українського народу 1930-их років, коли 7 мільйонів людей згинули в наслідок штучно зорганізованого большевиками голоду? Всі ці бідні люди напевно були б дуже радо виїхали з большевицького «раю», але Ліга Націй їм не могла допомогти, як це обіцявав Роберт Лянсінг.⁸⁰

8. Статут Східньої Галичини

Видавши дозвіл полякам тимчасово окупувати територію 30УНР, Рада П'ятьох у Парижі видала наказ поспішно приготувати політичну розв'язку тих територій у формі т.зв. «Статуту Східньої Галичини».

Маємо в тій справі рапорт польського представника в Парижі, Романа Дмовського з 1-го серпня 1919 року віце-міністрові закордонних справ, В. Скшинському, у Варшаві. Дмовський довірочно повідомляв свій Уряд, що Під-Комісія Леронда, француза, вже має готовий текст «Статуту» в справі Сх. Галичини, який витичує її кордони на схід від Перемишля.

Сх. Галичина посилатиме своїх представників до Союму в Варшаві, подібно як і від інших польських земель. Одначе, англійці є цьому противні. Вибори до Галицького Крайового Союму мають бути загальні і пропорціональні. Обстоюємо (Падеревський і я), щоб губернатора іменував голова польської держави і щоб він мав право «вета» відносно всіх ухвал Крайового Союму, які він повалить 2-3 своїх голосів і щоб міністри Сх. Галичини були відповідальні перед Союмом. Часть державних податків буде віддана до диспозиції Галицької каси. Англійці домагаються,

^{79a} Див.: Додаток ч. 11.

⁸⁰ *Nahayewsky*, pp. 163-164.

щоб закони про свободу преси, зібрань і товариств підлягали Крайовому Союмові.

Текст договору — «Статуту» про Галичину підтримали американці, англійці, французи, італійці та японці. Англійці впираються створити свободну зв'язь Сх. Галичини з Польщею, щоб можна було її будь-коли розірвати. Ми такий проєкт прийняли, бо англійці не згодяться на інакший, писав Дмовський.

Вартим згадки було зібрання П'ятьох Великих в дні 19-го вересня т.р. в приміщенні французького міністра Пішон при Квай д'Орсей, під час якого був апробований «*Статут Східної Галичини*». В його 2-ому артикулі говорилось, що Польща має подбати про плебісцит для населення тієї території і він вирішить її долю в часі і за вказівками, що їх визначають Держави Антанти або Ліга Націй. П'ятий арт. давав Сх. Галичині всі права меншости, які Польща шануватиме згідно з обов'язанням при підписанню миру, а особливу увагу звернено на свободу віри.

Православна Церква мала одержати такі самі права, що їх мала Католицька Церква. Шостий арт. зобов'язував Польщу дати громадянам Галичини свободу публічних зборів та організацій, живого й друкованого слова. 7-ий арт. ставив польську і руську мови в Галичині нарівні, як урядові мови того краю: кожна громада мала рішати, котра мова, польська чи руська, чи обидві, є викладовими в початкових школах. Законодавство про публічне навчання в середніх і вищих школах мало належати до компетенції майбутнього Галицького Союму.

9-ий арт. забороняв Польщі впроваджувати систематичну колонізацію Галичини зайшлим елементом, а десятий установляв Союм Східної Галичини, зложений з однієї палати, обираної загальним, тайним і пропорціональним голосуванням. Право голосувати мали чоловіки і жінки. 12-ий арт. визначував Союмові рішати справи: релігії, виховання, суспільної допомоги, здоров'я, дбання про крайові, повітові і сільські дороги; залізничні шляхи, рільництво, торгівлю, промисел, кредити тощо.

Союм мав робити внески для схвалення загальних законів про контролю адміністративних урядів і збирати податки на бюджет Сх. Галичини.

13-ий арт. давав силу председникові Союму відсилати схвалені закони до губернатора для затвердження.

19-ий арт. звучав: «Виконна власть Східної Галичини є в руках губернатора, якого іменує голова польської держави і він може його суспендувати чи замінити іншим; губернатор іменує міністрів, що є відповідальні перед Союмом, який визначує їх число і винагороду, а губернатор іменує публічних урядовців.

23-ий і 28-ий арт. передбачали установаження Найвищого Суду Галичини: суддів іменував губернатор, а голова держави затверджував їх.

38-ий арт. постановляв, що в Сх. Галичині не має бути примусової військової служби, а 40-ий арт. гарантував, що жадний громадянин Сх. Галичини не буде переслідуваний за свою політичну діяльність між 28-им липня 1914 року і з хвилиною впровадження в життя цього «Статуту».⁸¹

8 грудня 1919 року конференція Найвищої Ради усталавила східну границю Польщі. Ця лінія проходила: «від Іродна через Вапівку, Немирів, Берестя Литовське, Дорогойськ, Устилуг на схід від Грубешева, Крилів, на захід від Рави Руської, на схід від Перемишля аж до Карпат. На північ від Іродна лінія, яку держатимуть литовці іде шляхом з Іродна до Вильна і звідси до Двинська».

Таким чином, Найвища Рада 8-го грудня 1919 року віддала Польщі австрійські провінції Східної Галичини на захід від згаданої лінії, а в тому українські повіти: Чесанів, Ярослав, Перемишль і Ліско.

Решта Східної Галичини мала залишитись під мандатом Ліги Націй та користуватись вищезгаданим статутом. Такому рішенню спротивились поляки і тому Найвища Рада 23-ого грудня 1919 року, після поїздки Жоржа Клемансо до Лондону відложила остаточне рішення тієї справи.

Щойно в дні 10-го липня 1920 року відбулася конференція між представниками Ради і Польщі у Спа, Бельгія. В другому і третьому артикулах була мова про Східну Галичину й у Лондоні мала відбутись ще одна конференція. Туди мали поїхати уповноважені делегати Польщі, Сов. Росії, Фінляндії, Литви, Латвії і там мають бути вирішені справи між Польщею та її європейськими сусідами. Уповноважені Східної Галичини мали бути також допущені на цю Конференцію. Там мало бути вирішене питання «литовського союзу», будуччини Східної Галичини, «тешинського питання» та договору, що має бути заключений між Данцією і Польщею.

Наступного дня англійський лорд Керсон вислав до Сов. Росії телеграму з пропозицією миру і перший раз опублікував східні границі Польщі з 8-го грудня 1919 року, тому ця лінія була знана під назвою «лінія Керсона».⁸² Про дальшу долю Галичини говоритимемо згодом, а

⁸¹ Там само, Додаток ч. 54.

⁸² Лозинський, ст. 213 і слід. При цій нагоді згадаємо, що на Конференції в Ялті зимою 1945 р. Сталін одержав згоду Рузвелта і Черчила зайняти всі українські землі по «Лінію Керсона». З того вийшла велика трагедія нашого народу Лемківщини, Засяння, Забужжя, Холмщини і Підляшшя, які зайняли польські комуністи. Одні українці були виселені в Галичину й даліше на схід, а інших виселили поляки на т.зв. «відзискані землі», тобто землі, звідки прогнано німців. Одначе, цей період історії нашого народу є поза рамками цієї праці.

тут скажемо, що згаданий «Статут» був би бодай у маленькій мірі направив заподіяну нам Мировою Конференцією кривдою, — у наслідок позакулісових махінацій тих же самих чинників залишився «паперовим статутом», а Ліга Націй виявила себе безсильною установою.

Цікаво, що сьогодні знає світ про трагедію нашого народу в 1919 році. Ось приложім уступ з «Енциклопедії Бриттаніки», де говориться: «Рутенцям було обіцяно більшу свободу по мирі в Бересті Лит. і вони домагалися також права на самовизначення і в листопаді сформували уряд д-ра Петрушевича у Львові, який був визнаний австрійським ліквідаційним урядом. Поляки зайняли Львів (5 лист.) і руський уряд урешті опинився в Відні. Руські війська злучилися з українською армією Петлюри; останній пішов проти Польщі і домагався Східньої Галичини для Української Республіки-домагання спершу визнане, але згодом відкинене Петрушевичем. Боротьба продовжалася впродовж 1919-го року. 8-го травня 1919 р. Найвища Рада признала полякам Зах. Галичину, а 24-го червня дала Східній Галичині право одержати автономію і бути 25 років під польським протекторатом; після чого Ліга мала рішити її будучність.⁸³

⁸³ Польська делегація в Парижі звітувала свому урядові 18-го грудня 1919 р., що Найвища Рада признала їм послухання в дні 20-го листопада т.р. Важачи приготувати собі ґрунт, польські делегати відвідали: американців (Полк), італійців (Марчеліно і Странієрі), японців (Матсуї) та французів (Лерон і Бартельо). Всі вони говорили їм однаково: «Ми є за вами». Отже, тільки Л. Джордж є проти нас: не англійці, але Л. Джордж. Цим підкреслено, що Сир Іровн особисто є за нами, але має «мандат імператіф».

Ми не зражувались трудністю ситуації — писали делегати — але мусіли до кінця працювати так, немов би ми вірили в можливість успіху. Ми приготувались дуже дбайливо і вели справу так, щоб примусити Сира Іровна, як не до основної зміни проєкту (Статуту), то принаймні до зроблення в ньому деяких уступок.

Я вів політичну частину (звітує М. Замойський - І.Н.), а Грабський економічну. Зміст моєї промови був менше-більше такий: не бажаємо від вас дарунку, але хочемо, щоб ви від нас не відбирали того, що посідаємо від сторіч. Наша кривда була б тим болучіша, що в тій справі не маємо противників, а рішають її наші приятелі.

Ваше неприхильне рішення вдарить по ухвалі польського Союму, що вирішив: *немає Польщі без Галичини*; по словах прем'єра міністрів (Падеревського), що в своїй промові на Союмі заявив, що відірвання Галичини від Польщі він не підпише для згіршення всього народу й обурення війська, яке боролось за Львів, а яке сьогодні на східніх границях боронить світ перед большевиками.

Мандату (над Галичною - І.Н.) не бажаємо тому, що його виконується тільки над чужою провінцією, а не над своєю. Прийняти мандат означало б зрєктися титулу власности над Сх. Галичною, що становить частину польської держави. Мандат створить з неї чужу провінцію, яка не матиме права висилати своїх послів до польського Союму. Це послабить нашу внутрішню зв'язь. Маємо вже плебісцити: в Квідіні на Ольштинщині, на Шлеську, в Тешині, на Ораві. Ощадіть нам думку про новий 25-літний реченець, що був би гіршим від самого плебісциту.

Я повторив всі політичні і статистичні дані, покликаючись на письмові й усні доповіді

«Тим часом, Петлюра перестав домагатися Галичини в заміну за визнання України Польщею... І Польща почала вважати Східню Галичину якби своєю інтегральною частиною і врешті такою її визнала Рада Амбасадорів 14-го березня 1923 року. Згодом Польща в своїм законодавстві про національні меншості дала руському населенню ограничену самоуправу».⁸⁴

Як бачимо, п'ятдесят років після великої трагедії Галичини одна з найбільш об'єктивних публікацій в світі подає про неї і її населення такі «татарські» вісті: мішанину фактів, неточних дат і всяких видумок. Очевидно, такі «татарські вістки» про Україну розпустили наші добрі слов'янські сусіди, бо в такий спосіб найбільше шкодять Україні.

наших представників і Львівської Комісії, пригадавши історію зовнішніх інтриг (лякав французів німцями є І.Н.) і дав слово Грабському, який висвітлив, що Польща не може робити великих вкладів у не свою країну і що та країна не знайде конечних для неї кредитів, і Галичина не може одержати воєнних відшкодувань без Польщі і що з теперішнього занепаду може врятувати її тільки спільний бюджет з Польщею і однакова податкова система.

Одначе, довідуємось, що Найвища Рада засадничо вдержала своє попереднє рішення в силі, але дала лише нам мандат на 25 років, замість 15-літнього, і зовсім поминула принцип плебісциту. І при тому віддала справу (Галичини) рішенню Ліги Націй по впливі 25-ти років часу. Це є ще однією причиною, щоб від нас вислати до Ліги Націй якнайздібніших людей.

Залучую копію рішення Найвищої Ради, яку ми одержали в останній хвилині, і є в ній менше-більше рішення нам відомі. Немилою несподіванкою для нас є те, що земельні справи віддано рішенням Крайового Союму. Одначе, не найгіршою є для нас частина, що після 25-ох роках Рада Ліги Націй зможе вдержати в силі або зревідувати чи змінити тепер затверджений Статут... Про плебісцит нема мови. Просимо про ясну пораду, що маємо діяти, як зажадають від нас прийняття плебісциту. (Підпис нечиткий - ч. 1963) Т 4 -18.XII.1919 - Архів Ю. Пілсудського).

⁸⁴ *Encyclopedia Britannica*, 25th edition, IX, p. 974.

П'ЯТИЙ РОЗДІЛ
УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА —
ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ

1. Директорія, її Уряд і початкові державні справи

Після проголошення абдикаційної грамоти гетьманом 14 грудня 1918 року до влади прийшла Директорія Української Народньої Республіки, яку обрали лідери політичних угруповань, що належали до Українського Національного Союзу. В 3-му розділі цієї праці обговорено організацію повстання проти гетьмана і з документів виходить, що найбільш активними членами виявили себе Володимир Винниченко і Микита Шаповал. Останній у своїх споминах порівнює Винниченка і себе до «машиністів», які керували цілою акцією.

На таємному зібранні «Союзу» 13-го листопада на пропозицію М. Шаповала обрано трьох «директорів»: Винниченка, Петлюру і Швеця, а вони кооптували собі ще двох: Андрієвського і Макаренка. Так постала Директорія.

Винниченко і Петлюра належали до партії соціал-демократів; Федір Швець був членом Селянської Спілки, афіліованої з соціал-революціонерами. Опанас Андрієвський був соціалістом-самостійником, а Андрій Макаренко належав до Союзу Залізничників.

З огляду на те, що Директорія взяла в свої руки владу в Україні, пригляньмося ближче її членам. Про її голову, Володимира Винниченка, ми вже говорили в третьому розділі цієї праці при обговорюванні періоду Центральної Ради, а тут приложимо слова ген. Михайла Капустянського стосовно ролі Винниченка в періоді Директорії. Він каже: «Голова Директорії, Винниченко, який схилився все більше й більше до комуністичних ідей під натиском Антанти відколовся від Директорії. Він вирушив на захід, щоб у холодочку затишного кабінету зорити за гарячими подіями в Україні й гостро, злісноталановито їх критикувати, а також своїми творами підготовляти собі шляхи в Совітську Україну».¹ Ця заввага заслу-

¹ Капустянський, М., ген., цит. праця, II, ст. 31. Долинський, Д., Боротьба

женого генерала, що знав Винниченка зблизька, характеризує його в періоді Директорії аж до виїзду закордон.

Другий член Директорії і наслідник Винниченка, Симон Петлюра, кілька днів перед вибухом повстання був звільнений з гетьманської в'язниці й дуже скоро здобув великий вплив на всі справи.

За М. Шаповалом Симон Петлюра був людиною досвідченою й амбітною, напр. він любив молодих людей, що захоплювались його промовами і радо слухав їх похвал, але не міг знести критику, і це було причиною, що він відсував від себе здібніших людей, які думали самотійно. Дуже важним у своїх наслідках був факт, що Петлюра став «Головним отаманом», тобто головно-командуючим усіми збройними силами республіки.

Шаповал розповідає, що протигетьманським повстанням командував ген. Осецький, а Симон Петлюра не втручався до військової ділянки, бо, як голова Земства, він краще знав організацію самоуправи, як війська, хоч у часах Ц. Ради був Ген. Секр. Військових Справ, але як цивільна людина.

Шаповал має такий уступ: «Як Петлюра став іменно головним отаманом? — я цього й досі не знаю. По нашій думці військове командування мусіло належати адміністративно воєнному органу, а не членові Директорії. Думаю, що Винниченко на це погодився, коли це сталося уже доконаним фактом, щоб не викликувати кризи в Директорії в перші дні її тяжкої і відповідальної праці. Я тепер думаю, що зле сталося, бо Директорія, як верховна влада, по моїй думці не повинна була втручатися до справи Управління... Петлюра не приймав ніякої участі в організації повстання, а був покликаний на готове діло. Деякі громадяни потім дозволяли і дозволяють собі жартувати з почуттям задоволення: Винниченко і Шаповал зорганізували «петлюрівське повстання»! Щоб відомо було на потім я заявляю: ми зорганізували дивовижну в історії України річ —

українського народу за волю і незалежність, Кал. Просвіти, 1921, ст. 191, оповідає, що Винниченко після Ризького договору вернув з Відня в Україну, перейшов еволюцію «на ліво», бо в большевизмі добачав відродження українського народу і реставрацію української державности.

Большевики запропонували йому обняти пост воєнного комісара в Рад. Україні, але він не прийняв цього, бо не було жадної української армії. Він переконався, що в Україні рядить Партія большевиків України (УПБУ), тобто обласний відділ Московської Комун. Партії. Одначе, вірячи в «українізацію» України, він дійшов до порозуміння з москалями і на початку вересня 1920 року прийняв головство Ради Народніх Комісарів України і комісара закордонних справ. Це, безсумнівно, причинилось до того, що в Ризи з'явився представник Рад. України. Згодом при першій добрій нагоді він утік з України і закордоном займався письменницькою працею.

всенациональне повстання українського народу, а міщанство, яке ніколи за деревиною не бачить лісу, цього не зрозуміло: не бачило, що встала вся трудова Україна. Петлюра, головний отаман, командує військами — цього досить, а не помічають того, хто командує історією українського трудового люду. Ми з Винниченком по свій волі дали Петлюрі можливість стати народнім героєм.²

Так свідчить про Петлюру його розчарований партійний однодумець. Знову ж дехто з дослідників називає Симона Петлюру «ідейним фантастом», який не числився з твердою, реальною дійсністю і занадто довір'яв обіцянкам соціалістичних лідерів сусідніх країн, у даному випадку польського соціаліста, Юзефа Пілсудського, з яким, як згадуємо на іншому місці цієї праці, Петлюра мав «конспіративні зв'язки», про що не знали члени Директорії ані Уряду.

Симон Петлюра був переконання, що самостійна Україна є в інтересі Польщі, і думав, що такого самого переконання є Юзеф Пілсудські, тому ішов йому на уступки, заключаючи всякі «угоди», іноді в дуже невідповідному часі й формі, яку використовували поляки на Міровій Конференції в Парижі на шкоду Української Держави.

Безсумнівно, Симон Петлюра був великим патріотом, але не був державним мужем, мужем Божого Провидіння, якого очікували українські покоління від часів зруйнування української гетьманської держави XVIII ст. Усе ж таки, Симон Петлюра видержав на своєму пості провідника народу до кінця і залишився вірним ідеї державности України, за яку віддав своє життя: його досягнула большевицька куля на паризькому брукові.³

² Шаповал, М., Гетьманська Держава, ст. 60, 63.

³ Симон Петлюра вродився в козацькій родині 10 травня 1879-го року в Полтаві. Його батько займався візницьким промислом і маючи дев'ятеро дітей у родині, не був у силі дати Симонові виховання в гімназії та університеті. Тимто Симон ходив до «духовного училища» в Полтаві, а згодом до семінарії, де був московський дух, підтримуваний московськими владиками, що керували семінаріями в Україні. Симон грав на скрипці і був непоганим диригентом. 1901 р. до тієї семінарії заїхав композитор Микола Лисенко, мабуть на просьбу Петлюри, тому владики Іларіон викинув його із семінарії.

Ще в семінарії Симон вступив у члени Революційної Партії, що мала свій осередок у Львові. 1902 р. Петлюра виїхав на Кубань і там помагав проф. Щербині порядкувати матеріали до історії Кубанського Козачого Війська (3 томи). Проф. Королів-Старий каже, що Петлюра був середнього росту (5'7") і важив коло 150 фунтів; він мав блідожовчаве обличчя, яснісірі очі, а в своїх тонких губах завжди тримав папіроску; він мав рвучкі рухи і вчас розмов ходив по кімнаті; говорив тенором баритонової закраски, а свої публічні промови зачинав тихо, але згодом підносив голос угору і переконував своєю аргументацією.

Коли поліція почала слідити за ним він перейшов нелегально австрійський кордон і жив у Львові під псевдом Святослав Тагон, працюючи в центрі РУП-у, якої члени жили

Ген. Капустянський характеризує інших членів Директорії, напр. про Федора Швеця він говорить: «Федір Швець-висока постать, чесна людина, професор і тільки професор — далекий від життя».

Про Андрієвського генерал має такі слова: «Самостійник найбільше поміркованої течії Андрієвський, коли сформувався чисто соціалістичний уряд УНР і ліквідувалося оскільки, до якої він був причетний, і вийшов зі складу Директорії. Однак, він продовжував вести окрему політику, ворожу урядові і навіть частково головному отаманові».

радянсько-соціалістичним життям у «відокремленні». Іван Франко мав великий вплив на Петлюру. Останній редагував «Працю» і «Селянина» та дописував до «Волі» і «Літ. Наук. Вістника». В грудні 1905 р. Петлюра вернув до Києва, але в січні слідуного року виїхав у Петербург редагувати «Вільну Україну», яка скоро була закрита і він вернув до Києва, де став секретарем «Ради», редагованої Чикаленком. Влітку 1907 р. редагував з Поршем «Слово», маючи відділ театру і літератури. 1908 р. «Слово» перестало виходити і Петлюра прийняв працю книговода в Петербурзі, але через непригожий клімат виїхав у Москву на посаду приватного книговода. Там він одружився з Ольгою Більською, з якою мав єдину доньку, Лесю.

У Москві Петлюра був також співредактором московмовної газети «Українская Жизнь», що подавала вістки про Україну і на тому становищі закріпився в ньому Український націоналізм, якого виявом був «Маніфест» 1914-го року, яким підтримував Росію і її співпрацю з Антантою.

В травні 1917-го року Петлюра поїхав у Київ і на 1-ому Військовому З'їзді був представником вояків західного фронту, зайнявши середню лінію між федералістами і націоналістами. Він був обраний головою Ген. Комітету і з того часу займався українізацією армії для втримання протинімецького фронту. В Ц. Раді він був Ген. Секр. Військових Справ. Перед і після заключення Берестейського миру він організував Слобідський Кіш і з того часу одержав назву «Кошового отамана». В час гетьманщини він був головою Київ. Губ. Земства аж до свого ув'язнення 12-го липня 1918 року.

Австрійський генер. штаб в своєму звідомленні до закорд. міністерства з 16 квітня 1918 року описав його як прихильника сильної влади, і як дуже освічену людину, а водночас приятеля Австрії, та мужа майбутности. Варто відмітити згадки деяких авторів, що Петлюра був членом масонської льожи, але невідомо, коли він був прийнятий до тієї міжнародної організації. В хвилині проголошування гетьмана зрадником України і конфіскації його особистого майна він був уже в дорозі в Німеччину німецьким санітарним поїздом. Після заняття України більшовиками і всі члени Дирекції та її Уряду втратили все своє особисте майно.

Нам цікаво довідатись, в якому стані гетьман, по вісьмох місяцях свого володіння, залишив державний скарб України. Передамо ось тут вістку, що її подав один з цитованих нами авторів, Д. Долинський (цит. праця, ст. 153). Він каже, що гетьман передав Директорії загосподарований скарб: три бiльйони карбованців. Виходячи з Києва Директорія видала наказ забрати всі гроші, цінні папери, депозити усіх київських банків. З наказу міністра фінансів Бориса Мартоса з Києва вивезено все золото, срібло, платину, жемчуги з ювелірних магазинів.

Частину закордонної валюти він умістив у берлінських і віденських банках, а решту забрали різні Місії (було їх коло 70) закордон, а золото срібло, платину і жемчуги перебрав згодом головний отаман Петлюра. Він дещо роздав партіям: ЦК Соціал-Демократів одержав 5 мільйонів німецьких марок і зложив їх у Берліні. ЦК Соціал-Револуціонерів одержав 18 мільйонів і зложив їх у віденському банку. Крім того Директорія привозила з Німеччини літаками биті там українські гроші.

«А. Макаренко — каже генерал — людина зовсім іншого гатунку. Має здоровий розум і багато енергії. На жаль, йому бракувало належної освіти і певної системи; любив утручатися в усякі справи, цікавитися дрібничками, і розкидав свою увагу».

Стільки, покищо, про мужів-членів Директорії, яка одержала від Трудового Конгресу повновласті бути паном життя і смерті громадян УНР.

«Нова Рада» з 24-го грудня 1918 року надрукувала таке рішення Директорії: «На засіданні дня 17-го грудня 1918 року Директорія УНР, розглянувши справу про зраду бувшого гетьмана Павла Скоропадського УНРеспубліці та про його злочинства відносно українського народу і, прийнявши на увагу, що відносно виновности Скоропадського, як у державній зраді УНР-ки так і в злочинствах щодо українського народу, немає сумніву, постановила: бувшого гетьмана Павла Скоропадського за вищезгадану зраду і злочинства об'явити поза охороною закону, а його майно — рухоме й нерухоме — яке є на території УНР-ки, сконфіскувати.

Дня 19-го грудня Директорія ввійшла в Київ і негайно вислала ноту Державам Антанти, де говорилося, що Директорія УНР скінчила боротьбу, яку українці вели в періоді монархічної форми правління, що її завів в Україні німецький режим. Вона повернула свободу і вчинила можливим кожній групі людей брати участь у правительстві. Директорія надіється і має всяке законне право вірити, що українці привернуть мир і лад у своїй державі. З тієї точки погляду Директорія є переконана, що *Україна не потребує помочі Держав Антанти, про яку благав гетьман усі держави.*

Директорія ввічливо прохає Держави Антанти мати на увазі згадану ситуацію і згідно з тим зробити рішення щодо приявности антантських військ на українській території.

Директорія ніколи не одержала достатнього з'ясування від Держав Антанти щодо цілі висадження їх військ на Україні; тому не може виявити народові, що має право знати, чому вони тут (перебувають). З тієї причини недавно було заворушення, а це зовсім не причиняється до заведення ладу в Україні.

За президію Директорії УНР: В. Винниченко, голова; С. Петлюра, О. Андрієвський; проф. Ф. Швець, А. Макаренко – члени».⁴

Це, як досі відомо, була перша дипломатична нота Директорії до побідних і могутніх Держав Антанти, що в тому часі починали організувати воєнну експедицію проти большевиків і в тій цілі в українському

⁴ Nahayewsky, p. 69.

порті, Одесі, був висаджений французький експедиційний корпус. Про діяльність і дипломатичні ноти французького надзвичайного посла, Енно, з гетьманським правительством, яке він визнав, ми вже згадували. І треба сказати, що в хвилині писання вище згаданої ноти самостійна Україна ще не була виключена від участі в тій експедиції, тому бундучний зміст і тон ноти, безсумнівно, не поміг українській справі.

Дня 26-го грудня 1918 р. був створений перший уряд Директорії. До нього входили: *В. Чехівський* – прем'єр; *О. Мицюк* – внутрішні справи; *М. Шаповал* – земельні справи; *І. Штефан* – пошта і телеграф; *Д. Антонович* – мистецтво; *М. Біленький* – морські справи; *Б. Матюшенко* – здоров'я; *Б. Мартос* – харчі; *С. Остапенко* – торгівля і промисл; *ген. О. Осецький* – тимчасово мін. оборони; *П. Холодний* – освіта; *С. Шелухин* – справедливість; *В. Мазуренко* – тимчасово мін. фінансів; *Л. Михайлів* – мін. праці; *П. Пилипчук* – шляхи; *І. Липа* – віроісповідання; *Д. Симонів* – державний контрольор; *І. Сніжко* – тимчасово держ. секретар. Згодом були додані: *А. Ревуцький* – жидівські справи; *М. Корчинський* – державний секретар; *І. Огієнко* – тимчасово мін. освіти. Ще пізніше *Б. Мартос* – перейняв мін. фінансів.

Того самого дня Директорія проголосила свій універсал-заяву, а в слід за нею цілий ряд законів. В заяві Директорія вияснявала громадянам, що відтепер вся влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише працюючим клясам, робітництву і селянству; тим клясам, що здобули владу своєю кров'ю. Кляси нетрудові, експлоататорські, що живляться і розкошують з праці трудових кляс; кляси, які нищили край, руйнували господарство і означили своє правління жорстокостями та реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою; Директорія передасть свої права і уповноваження лише трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки.

Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби досягне свою мету. Отже, клясам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, тобто клясам трудовим. Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих кляс і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу, прикласти своїх сил, знання і науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу. Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту і всі свої сили направити на правильну та до-

стойну трудового народу організацію його волі, на організацію порядку і ладу по всій землі Трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення тих великих задач Правительству УНР, Раді Народніх Міністрів, Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе Правительству в цій важній і відповідальній роботі. Підписали власноручно: Винниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко.⁵

5-го січня 1919 р. появився закон, що призначував перше зібрання Трудового Конгресу на день 22-го січня 1919 р. в Києві. В законі говорилося, що на Трудовий Конгрес треба обрати 593 делегати: 377 від селян, 118 від робітників, 33 від трудової інтелігенції і 65 від західньо-українських земель.

В хвилині повалення гетьманського режиму Українським Національним Союзом, з-поміж якого членів була обрана Директорія, в околицях Курська готувалася московсько-большевицька армія в силі к. 75 тисяч людей маршувати в Україну двома шляхами: Суми-Харків і Гомель-Чернігів-Київ. І інвазія зачалася вже на початку січня. Це й було причиною, що між членами Директорії та її Правительства йшла боротьба між двома орієнтаціями: Винниченко і Чехівський були за порозумінням з большевиками, а з ними солідаризувалися, Грушевський, Шаповал, Любинський. Інші члени були за порозумінням з Антантою або захованням неутралітету.

Радник австрійського посольства, Е. Фірстенберг, звітував, 23 грудня, свому міністрові закордонних справ, що він увійшов у формальні стосунки з Директорією та що він і Винниченко обмінялися візитами. Винниченко говорив йому, що позиція українського правительства є в більшій небезпеці знутри, як із зовні, тобто від большевиків. Директорія рішилася взяти лівий курс, щоб з більшим успіхом відбивати натиск большевиків. Негайно буде переведена земельна реформа: великі посілости будуть розділені народові без винагороди, але малі господарства не будуть порушені. Директорія змагає, як буде можливо, ввійти в приязні стосунки з Совітською Росією, щоб затримати її неутральною. Винниченко настоював також, щоб до часу виїзду німців з України, вони охороняли її північні границі. Мимо гострої ноти до Антанти, Винниченко сподівався, що вона визнає Україну «де факто» або навіть «де юре».

Очевидець подій, д-р Д. Донцов, у своїх споминах-деннику оповідає, що деякі відповідальні політики, напр. Порш, радили післати большеви-

⁵ *Стахів, М., д-р, Україна в періоді Директорії, Скрентон, 1962, I, ст. 130, подає повний текст декларації з 26-го грудня 1918 року.*

кам телеграму про знищення Директорією реакції, мовляв, вже немає причини маршувати проти нас. Донцов писав, що Директорія пішла «вліво». Всіх викидають з посад, хто не є соціалістом. Малпнують большевизм. Страх перед червоними заходами.

Згідно з напрямом своєї політики Директорія проголосила 8 січня 1919 року закон про скасування приватної власності на всі землі, дозволяючи селянам задержати лише 15-десятинні господарства. Таке рішення викликало опозицію «зліва і зправа»: прихильники радянського устрою бунтувалися, напр. отаман Григоріїв на Херсонщині та Дніпровська дивізія під командою отамана Зеленого (Данченка) в Святошині під Києвом. В тому самому часі полковник Болбочан із своїм Запорізьким корпусом на Лівобережжі карав селян і робітників за прихильність радянському устроєві. Він відступав перед напором большевиків і тому вони могли просуватися скорше вперед та займати територію в напрямі Києва.

Тим часом, до Києва з'їхалися представники соціал-демократичної партії, а між ними були деякі прихильники радянського устрою в Україні, напр. А. Пісоцький, М. Авдієнко, М. Ткаченко, А. Дрогомирецький, Ю. Мазуренко і т.д. Щоправда, Винниченко не підтримував їх на з'їзді, але піддержав принцип клясово-пролетарсько-національний.

Натомість, прем'єр Володимир Чехівський був за впровадженням радянського устрою в Україні, хоч відкидав насильницько-диктаторські методи у відношенні до населення, як їх практикував московський большевизм.

Остаточно з'їзд відкинув комунофільство і тільки десять впертих делегатів створили свою окрему групу. До Центрального Комітету Соціал-демократичної Партії ввійшли також С. Вітик з Галичини і О. Безпалко з Буковини.

В наслідок роздвоєння соціал-демократів Винниченко 16-го січня 1918 р. скликав нараду Директорії, Уряду і делегатів від Січових Стрільців, полк. Коновальця, полк. Андрія Мельника та Юліана Чайковського, — і представив їм важку внутрішню ситуацію в країні.⁶

В час дискусії були видвинені три можливості діяння: 1) продовжати дотеперішню політику Директорії; 2) завести диктатуру пролетаріату на взір большевиків; або 3) завести військову диктатуру. Був навіть конкретний проект установа т.зв. військового тріумвірату: Симон Петлюра, полковники Коновалець та Андрій Мельник. У висліді нарад постановлено продовжати дотеперішню політику Директорії аж до скликання Тру-

⁶ Донцов, Д., *д-р*, цит. праця, ст. 78.

дового Конгресу 22-го січня 1919 року і він мав винести кінцеве рішення.⁷

В цьому часі оборона держави спочивала на свіжопоставленій національній армії, що рекрутувалась із різного елементу. Згідно з даними військових знавців ця армія мала: 1) На Правобережжі: 26.700 бійців, 660 кіннотників, 74 гармати і 4 панцерники; 2) На Лівобережжі: 39.800 бійців, 1.950 кіннотників, 860 гармат і 1 панцерник. Коли ж дочислити обслугу гармат, табір, булавні сотні тощо, то стан армії міг мати коло 100 тисяч мужви. І ця сила вистачала б для оборони молодої держави і закріплення її правительства, якби на неї не напав традиційний, слов'янський «приятель», москаль, спричинюючи замішання, сіючи терор між населенням та зриваючи основи її організації.⁸

Спочатку січня 1919 року почалась інфільтрація більших і менших, добре зорганізованих і озброєних загонів московсько-більшевицької армії на північно-східних кордонах України, бо виїзд німців залишив ці кордони майже відкритими. Директорія не мала досить війська, щоб цей кордон належно забезпечити, бо маси повстанців, що помагали усунути гетьманський режим, порозходились додому. Директорії, покищо, залишилось одне: протестувати перед большевиками, але це багато не помагало.

Директорія виготовила ультиматум і послала його до рук большевицького комісаря закордонних справ І. Чічеріна. В ньому Директорія відповідала на ноту Совнаркому з 5-го січня, заявляючи, що Чічерін писав так, немов би большевицькі війська зовсім не оперували в Україні. Це є або навмисно неправдою або браком поінформованости комісаря.

Директорія твердила, що регулярні відділи большевицької армії, зложені з китайців, лотишів, мадярів і москалів, оперують ув околицях Харкова. Цей факт збиває твердження Чічеріна, який писав, що там оперує українське військо. Ці китайсько-лотишські загони прибули туди з Московщини на територію України і нищать села, тероризують селян і інших громадян, задержують поїзди, грабують всяке майно і відсилають

⁷ *Мазепа, Ісаак*, Україна в огні і бурі революції 1917-1921, Прометей, 1950, I, ст. 74-80, подає, що Винниченко і Чехівський були за замиренням з большевиками; М. Шаповал, Любинський їх підтримали. Одначе, активніші молодші члени, напр. Пісоцький, Авдієнко, були за заведенням советського режиму в Україні. Їх головним лідером був київський адвокат М. Ткаченко. Врешті, Чехівський долучився до них.

Цей розлам між провідними людьми, каже Мазепа, спричинював непевність і дезорієнтацію, напр. про згадану ноту-ультиматум до Чічеріна, що фактично була виповідженням війни большевикам, прем'єр Чехівський та міністер закорд. справ, та д-р О. Назарук, міністер преси довідалися з газет.

⁸ Корпус галицьких Січових Стрільців мав у тому часі 10.800 стрільців (Винниченко, III, ст. 245).

його на Московщину. Беручи на увагу факт, що ті китайсько-литошські загони, вишколені та випосажені большевицьким урядом, наїхали на територію України, а закордонний комісар Чічерін не дає ясної відповіді в цій справі, Директорія ставить питання: що означає інвазія російської армії на Україну і якій цілі служить її малокультурна поведінка?

Водночас Директорія згадала, що комісар Чічерін запропонував їй увійти в мирні переговори в надії, що в Україні дійде до зміни внутрішньої політики на взір відносин в Росії. Таке становище супонує думку, що большевики хочуть мішатись до внутрішніх справ України і завести там свою систему правління. Одначе, Україна незгідна, щоб долю її людей рішав чужий чинник. Її уряд належить її народові; це особливо тичиться селян, що становлять 80% її населення і трудової інтелігенції.

В недалекій будуччині буде скликаний Трудовий Конгрес і він вирішить форму правління в Україні. Совнарком хоче віддати нас під владу «советам робітників», які у нас становлять тільки 4% населення і ця меншість складається з еміграційного елементу. Ми не бажаємо завести диктатуру фабричних робітників.

Директорія розуміє ціль Совнаркому: обернути плодючу й багату Україну в колонію Москви, і саме через те український трудовий народ є противний таким імперіялістичним цілям.

Директорія повідомила не лише своїх громадян, але й увесь світ, чому Совнарком посилає китайців і лотишів в Україну, але Україна боронитиме свою свободу до останньої каплі крові.

Директорія УНРеспубліки пропонує Совнаркомові відповісти на такі питання: 1) Чи Советський Уряд є згідний стримати свій наступ на Україну проти її трудолюбивого народу? 2) Якщо відповідь буде «так», то чи приймає зобов'язання негайно відкликати свої війська з української території? Директорія продовжатиме переговори про мир і торгівлю, як російські війська покинуть Україну.

«Уникання прямої відповіді чи відмова відповісти на ці питання впродовж 48 годин буде вважане деклярацією війни з боку Російського Уряду».⁹

Текст ультиматуму большевикам, можна здогадуватись, вийшов з-під пера Винниченка. Він писаний зі становища сили і по засаді: з ворогом говори, але в руках бука держи. Це добра засада, але в народів з великою державною традицією, забезпеченими природою кордонами, політично виробленими громадянами, могутньою армією і добрими сусіда-

⁹ Nahayewsky, Appendix, n. 46.

ми, які допоможуть у біді або, принаймні, заховають чесний неутралітет. В хвилині вислання згаданої ноти большевикам Директорія не могла числити ані на одну із згаданих речей-умовин, тому нота є для дослідника історії великою несподіванкою, як і нота до представників Антанти.

* * *

Про дипломатичні стосунки Директорії з державами, включаючи держави Антанти, в грудні 1918 і січні 1919 років маємо рапорти закордонних послів своїм урядам, напр. австрійський дипломат 29 грудня писав до Відня міністерству закордонних справ. Він досвідчений дипломат і бистрий обсерватор людей і подій. Він мав розмови з українськими державними мужами і передав своє враження про них, разом із акуратними прогнозами на майбутнє. Його враження і прогнози є безпартійні, тому дають нам ясніший образ відносин в Україні.

Він рапортував, що війська Директорії були змушені покинути Одесу. З того часу те місто в руках французів і «добровольчої армії» Денікіна. Царський генерал Ріша Алмазов, який нещодавно прибув із Катеринобурга і є там командиром російських військ.

Була добра надія, що Директорія засяде в Одесі, якби «добровольчій армії» не було пощастило розсварити її з Антантою. Дійшло до сутички з добровольчою армією, під час якої остання зробила дуже хитрий маневр: несподівано війська Директорії ввійшли в бій з французами, тому їх взаємна ворожнеча зросла. І так, провокація «добровольчої армії» дорогою факту впровадила воєнний стан між Директорією і Антантою. Зачуваю, що ще тепер в кількох місцях продовжуються бої.

Загони «добровольчої армії» зайняли позиції на фронті проти Директорії, а французи є в резерві. Ген. В. Греків командує українськими військами, що є розложені півколом біля міста. Українська команда перебуває на двірці — Роздільна. Число висаджених французьких військ досягає однієї дивізії, коло 15 тисяч мужви, а свою артилерію держать на кораблях.

Директорія робила заходи в наладнанні «модусу вівенді» з Антантою і ген. Греків прибув до Одеси, але його не допустили до антантської команди; і лишень утечею він вирвався від ув'язнення «добров. армією». Є якісь неофіційні розмови, але досі без успіху. Недавно український уряд вислав спеціальний поїзд до Одеси, щоб завести французів, італійців і сербів, що вертали з Росії, і в усіх спірних справах вони одержали інформації з Києва. Здається, що між ними був досвідчений французький дипломат, який узяв на себе завдання прояснити справи і наклонити антантську команду в Одесі відновити розмови з українцями.

Наміри Антанти неясні; мабуть, вона хоче сформувати тут мостовий причілок, як на Мурманському побережжі, щоб зайняти південно-російський беріг і так забезпечити собі базу для майбутніх операцій на суходолі. Загально кажучи, місцеві відносини в Одесі віддзеркалюють політичні відносини Антанти з Україною. Під час гетьманської адміністрації, здавалося, Директорія піде правильною дорогою до порозуміння з Антантою; але згодом вийшло таке, що одну річ не доглянено: ці самі особи, які говорили з Петлюрою і Винниченком, робили те саме із Скоропадським і Долгоруким. На всякий випадок, Директорії треба було винести клубок хитріше й обережніше, уникаючи всякого конфлікту з Антантою. На жаль, так не сталося. Вона післала свою голосну вже ноту Антанті, якою квестіонувала добрі наміри висадкою її війська в Україні.

Згадана нота Директорії до Антанти мала форму ультиматуму, а не приязного представлення. Після цього Антанта зайняла подібне становище. Одеса стала місцем сутички, а держави Антанти не хотіли говорити з представниками Уряду Директорії, так що уповноважений Французької Місії був звідти відкликаний.

Директорія запевняла, що дасть собі раду з большевиками без помочі закордонних військ і готова організувати та випосажити свою власну армію. Гетьман намагався це вчинити, але безуспішно, а тепер Директорія запевняла, що має спосіб і середники до цього. Директорія і її Уряд мали на думці політично-соціяльні уступки селянам і так хотіли побити большевицьку пропаганду. Такий плян спочатку звернув був увагу Антанти, але тепер умовини змінилися: вона ігнорувала Директорію, а «добровольча» армія Денікіна стала базою політичних плянів Антанти. А все це почалося від сутички українців з французькими відділами в Одесі.

В тому часі Директорія мала два виходи: за всяку ціну прихилити на свою сторону Антанту або погодитись з большевиками. Одначе, з останньою можливістю була зв'язана небезпека, до якої українські державні мужі не мали жадних ілюзій. Приязнь з большевиками могла створити часовий фронт проти західньої експансії, але тоді ідея української державности була б похована, бо зв'язана з большевиками Україна попала б під засуд Антанти, або ще скорше впаде жертвою большевиків. Немає сумніву, що якби большевики визнали Україну, вони шукатимуть взаємного порозуміння, довшого чи коротшого, але прийде час, що вільна Україна буде ними знищена.

І так багато неприємности вийшло з випадкового кроку Директорії супроти Антанти. Надобавок, Директорія стосувала таку саму політику відносно своїх сусідів: вона питала Румунію, чому її війська на українській землі? Україна веде війну з Польщею. Всі її торговельні

зв'язки з Доном перервані і через те відчувається брак вугілля, бо Донецький басейн зайнятий військом Дону.

Врешті, Директорія обвинила Совнарком за напад на Україну, але не подала конкретних фактів, так що відповідь большевиків відкидала обвинувачення, мовляв, ми непричетні в цьому, самі українці б'ються з українцями; а посторонні люди не орієнтувались у цьому.

Отак сусіди України одержували від Директорії шорсткі ноти і це витворило дуже несприятливу основу українській закордонній політиці, так що важко уявити собі, як у такій атмосфері могла розвиватися держава. Безсумнівно-Директорія вела закордонну політику з великою легкодушністю. І виглядає немов би вона зумисне і не продумано робила всі ці ходи на шкоду своїй державі. Так оцінювали закордонні, приязні Україні дипломати положення в Україні на початку 1919 року.

Щоправда, Уряд Директорії хотів знайти «модус вівенді» з Антантою в Одесі і мав надію, що вона визнає Україну «де факто», а водночас не хотів згодитись, щоб Україна стала базою для війни проти большевиків, дарма, що мав цю саму ціль: знищити в Україні большевизм.

Один досвідчений дипломат сказав досадно таке: з говорення мужів Директорії не можна мати ясного політичного пляну, він не буде рибою ані м'ясом, тому є ще велика небезпека на дорозі дальшого розвитку Української Держави. Принцип гри (який застосовувала Румунія) є виключений і у висліді західньо-європейський капіталізм покладе Україну нарівні з большевиками. І, на жаль, так воно сталося, як ми бачили з протоколів Мирової Конференції; а могло бути інакше.

Спочатку січня 1919 року Антанта ще не мала наміру збільшувати військову акцію на зайнятих побережжях Південної України, але в Києві думали, що всяке збільшення воєнної акції проти большевиків може вплинути морально на всіх неприхильників України, лівих і правих.

В тому часі Антанта ще не мала ясного пляну розв'язки російського питання: чи плянувати федерацію народів на демократичній засаді чи відбудовувати Росію з усіма народами, які були поневолені царським режимом. В засаді Антанта визнавала програму Всеросійського Уряду в Уфі.

Крім того, в тому часі ходили чутки, що Антанта хоче поділити Росію на сфери інтересів, так що територія України мала б бути французькою сферою впливів. Натомість, Англія мала б протекторат над Доном і Кавказом.

І, якби так було, то український Уряд, одержавши поміч французів, подбав би, щоб українська територія не зменшилася в наслідок агресії сусідів. З поміччю Франції Україна могла б вигравати одного члена Ан-

танги проти другого, бо між Францією та Америкою були великі різниці щодо російської політики. Але не було надії, що цю техніку міжнародної дипломатії знають українські державні мужі, щоб ужити її для своєї користі.

Прихильні Україні дипломати в Києві були переконання, що вона на взір Румунії повинна прийняти французький протекторат. Конечно річчю для Директорії було вийти якнайшвидше з важкого і небезпечного положення, в яке вона сама поставила себе своєю політикою «блискучого відкремлення». Їх ніяк не можна рівняти з російськими монархістами, які мають добру організацію, що сильно натискає на Вашингтон, Париж і Лондон. Ця організація зложена з політично досвідчених мужів із соціальними позиціями; а представники українського Уряду не мають міжнародніх знайомств, не є майстрами конечних форм товариської поведінки, ані не мають знання чужих мов.¹⁰

Такі, менш-більш, були думки закордонних дипломатів, які холодно гляділи на українські справи і висловлювали далекосяглі погляди про положення України. Добра дипломатія є великою штукою і без неї не може обійтися жадна держава.

2. Акт Соборности і Трудовий Конгрес

Директорія, її Уряд і весь український народ нетерпеливо очікували на зібрання майбутнього Конгресу в надії, що його представники з усіх закутин України знайдуть зараду в важкому положенні держави і подумають над устанавленням нового ладу, щоб вивести Україну з часової ізоляції на широкі світові горизонти.

Керуючись тією самою надією, Президія Української Національної Ради і Державний Секретаріят 30 УНР на своєму спільному засіданні 3 січня 1919 року схвалили одноголосно, що Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українців Галичини, торжественно проголосила, що починаючи з тим днем Західньо-Українська Народня Республіка творить з Українською Народньою Республікою одну, соборну державу. І щоб не відкладати здійснення тієї соборности Українська Національна Рада дала свою апробату на т.зв. передвступну угоду, заключену між УНР і ЗУНР 1-го грудня 1918 року у Фастові. Вона уповажнила Державний Секретаріят зачати негайно розмови з Київським Урядом щодо цілковитої реалізації соборности.

¹⁰ Там само, Додаток ч. 42.

Покищо Українська Національна Рада виконуватиме найвищу законотвірчу владу на території Галичини аж до вибору і зібрання Конституційного Конгресу Української Соборної Держави. Державний Секретаріят, як виконний орган Української Національної Ради виконуватиме цивільну й військову владу на згаданій території аж до скликання Конституанти.

Президія Української Національної Ради і Державний Секретаріят повідомили Уряд УНР про своє рішення вислати делегацію представників з кожної галузі Уряду 30 УНР і також спеціальну Комісію для переговорів в цілі кінцевого рішення.

З таким письмом виїхали з Галичини до Києва 65 делегатів, а в тому два з Карпатської України і один з Буковини. Державний Секретаріят був репрезентований такими представниками: полк. Д. Вітовський, д-р Лонгин Цегельський, д-р О. Бурачинський, д-р Р. Перфецький та І. Мирон. Головою Галицької Делегації був д-р Л. Бачинський.

Радник австрійської амбасади при УНР, що був присутній на Акті Соборности, каже: «Мені оповідали передісторію Акту Соборности, що був майже зірваний к. 11-ої години через опозицію галичан. Коли галичани спостерегли великий натиск на них (зі сторони Директорії), вони завагалися, чи не відкликати своєї згоди на соборність; бо була безпосередня небезпека, що східні українці можуть бути поглотені Великоросією. І тому галичани виготовили листу застережень, включно з твердженням, що Західня Україна застерігає собі право відділитися від Східньої України, якщо б дійшло до якоїнебудь федерації з Росією.

Одначе, Директорія зрозуміла, що треба зробити велику жертву для рятування соборности. По-перше, Директорія взяла на себе зобов'язання помогти Галичині всіма силами відібрати від польського окупанта всі українські етнографічні території здовж річки Сяну (по його обох боках). По-друге, галичани домагалися, щоб обидві частини (краю) билися проти Польщі і щоб Директорія не мішалася до їх соціальної політики, особливо до земельної політики в Галичині.

Галичани були заклопотані лівим курсом Директорії, бо мали велику нехоть до большевицького режиму і реформ, які тут переводять у практику; все це стримувало їх взяти участь в Трудовім Конгресі. Щойно по довгих і гарячих дискусіях вони таки рішилися взяти в ньому участь. Рішення справи соборности було для існування Директорії таке важливе, що вони згодилися на всякі уступки.

Перше Зібрання представників Урядів Східньої і Західньої частини держави відбулося 21-го січня і на ньому галицька делегація представила свої уповноваження і грамоти.

22-ге січня 1919 року, що було першою річницею проголошення Четвертого Універсалу Української Центральною Радою, стало також датою її повної самостійності і соборності. Того дня в полудень перед собором Св. Софії зібралися члени Директорії, Правительства, Галицької Делегації, делегати Трудового Конгресу, Національного Союзу, Земств і інших політичних організацій, найвищі достойники цивільних і військових урядів, закордонні дипломати і великі маси народу.

З собору Св. Софії вийшла процесія з архиєпископом Агапітом у проводі й пішла на Софійську площу під врочисті звуки дзвонів з Мазепиною Дзвіниці й інших церков Києва, а їм вторував гук гармат з Печерська.

Акт Соборности розпочав своїм привітом представник Української Національної Ради, голова Галицької Делегації, Л. Бачинський; а Л. Цегельський прочитав заяву Президії УНРади і Державного Секретаріату про волю ЗУНР об'єднатися в одну, українську, соборну державу. Цю заяву всі учасники прийняли довготривалими оплесками.

Їм відповів голова Директорії, Володимир Винниченко, а проф. Ф. Швець відчитав текст «Універсалу Соборности», де говорилося: *«Однині на всіх землях України, розділених віками: Галичині, Буковині, Закарпатській Русі і Наддніпрянській Україні, буде одна, велика Україна. Мрії, для яких найкращі сини України жили і вмірали стали дійсністю. Однині повіки буде одна, самостійна Українська Народня Республіка»*.¹¹

Це була велика, врочиста, єдина в своєму роді історична маніфестація солідарности всіх віток українського народу. Вона не лише зробила велике враження на всіх учасників, але й почала нову добу в житті народу. Ця заява солідарности всього народу, раз-на-завжди, знищила штучно збудований ворогами народу фізичний і духовий кордон між його вітками. З тієї хвилини вже жадному ворогові українського народу не вдасться жадними засобами ані середниками той штучний кордон наново поставити. І в цьому велика заслуга творців «Акту Соборности» 22-го січня 1919 року.

Після цього архиєпископ Агапіт відслужив з духовенством Молебень в наміренні українського народу і Української Держави. Лонгін Цегельський у своїх споминах оповідає, що під час «Многोलітвій» Владика Агапіт «христосувався» з членами Директорії й Уряду, але вони не цілували хреста, як велів звичай, а натомість всі галичани цілували, хоч були католиками.

Після Молебня відбулась військова дефіляда галицького легіону Січових Стрільців, якими командував полк. Євген Коновалець. По дефіляді був похід великих мас народу вулицями міста, під час якого ба-

¹¹ Там само, Додаток ч. 44.

гато глядачів приглядалися з боку без ентузіазму, як завважують закордонні дипломати; це були москалі, яким не було понутру це велике торжество Української Нації. 23-го січня Трудовий Конгрес зачав свої праці. Першою справою було одnogолосне прийняття «Акту Соборности» і на знак згоди подавляюча більшість членів Конгресу постала з місць, за винятком кількох членів лівого соціалістичного блоку, але згодом вияснилось, що вони сиділи в наслідок непорозуміння.

Найчисленнішою була делегація «Селянської Спілки», яка поділилась на три фракції: 1) ліва, т.зв. боротьбісти, що була за впровадженням радянського режиму в Україні; 2) посередині була фракція Михайла Грушевського, що обстоювала передання влади «радам селянських і робітничих депутатів» — це дуже мало різнилося від большевизму; і 3-тя група, звана правцею, стояла на ґрунті демократичного соціалізму, як це було в західній Європі.

Через такий поділ найчисленнішої делегації не можна було обрати голову Конгресу, бо в тому часі проф. Михайло Грушевський уже втратив свій давній вплив. З тієї причини Конгрес відкрив і провадив до кінця галичанин Семен Вітик.

Між численними промовами делегатів найбільше враження зробила на слухачів промова міністра військових справ, ген. В. Грекова, в якій він взивав усіх до негайного порозуміння з Антантою, бо московський, імперіалістичний большевизм вже добивається до брам столиці й тому Україна не має іншого виходу. С. Петлюра і полк. Коновалець закликали членів Конгресу до негайної та інтензивної організації оборони перед заливом московського большевизму.

Галицька делегація, між якою не було ані одного комуніста ані симпатика комунізму, уможливила створити праву, національну більшість Конгресу, як гадає Ісаак Мазепа, і завдяки цьому Конгрес виніс корисні закони.

Другою з черги, найбільшою делегацією Конгресу були соціал-демократи під проводом Винниченка, Петлюри, Мазепа, Мартоса, Антоновича, Порша, Макаренка й інших. Були також заступлені польські й жидівські соціалісти, а жидівський «Бунд», що симпатизував з большевиками, мав там своїх делегатів. Були також присутні московські соціалісти й комуністи. Всі ліві партії зайняли ліву частину залі, на знак своїх лівих переконань. Група Михайла Грушевського засіла посередині.

По правому боці залі сиділи: к. 30 соціалістів-самостійників під проводом Олекси і Павла Макаренків та Е. Архипенка. За ними були соціалісти-федералісти під проводом А. Ніковського, С. Русової, М. Славинського, С. Єфремова і Л. Старицької-Черняхівської.

Вийшло таке, що крім несоціалістів з Галичини, всі інші делегати

були соціалістами, а між ними поважне число не-українців. Націоналістів під проводом М. Міхновського і Луценка, та хліборобів-демократів під проводом братів Шеметів і хліборобів-державників під проводом Коваленків, не допущено до участі в Конгресі, як «реакційних буржуїв», незважаючи на те, що вони репрезентували найбільш державотворчий елемент.

Дискусії були такі гарячі, так що була загроза розв'язання Конгресу, напр. Е. Коновалець пише, що він лякався, чи Конгрес не переміниться в звичайний соціалістичний мітинг, а його праця закінчиться самими соціалістичними промовами, які ніяк не причиняться до поправки важкого внутрішнього і зовнішнього положення України.

Знаємо, що сама Директорія турбувалася ходом Конгресу і тому просила УНРаду прислати з Галичини численну делегацію, яка дійсно причинилася до його успіху.¹²

Враження закордонних дипломатів з отих історичних днів добре віддає звіт австрійського представника, Е. Фірстенберга, що так писав до Відня: ...«Частинно через свої власні клопоти Директорія знайшлася у важкому положенні, так що молода держава заледве живе. Військова і політична ситуація в Україні дуже нестійка. І чим менше певним стає положення, тим більшої помочі потрібно з Галичини. Без перебільшення, ця поміч є останньою надією України. Як вона не одержить щодня скріплення у Галичини, то ніяк не зможе відбити наступу большевиків. Вона не зможе існувати в політичній сфері без професіоналістів із Східньої Галичини, вихованих на західньо-європейський лад. Отож з часу Акту Соборности ціна на таких людей у Києві буде рости...».

Трудовий Конгрес схвалив закон «*Про форму влади в Україні*», яким вся влада залишилася за Директорією, але були створені різні Комісії, напр. Оборони держави, Земельної реформи, Бюджету, Закордонних справ, Харчова, Культурно-освітня тощо.¹³

Директорія одержала право видавати закони, але вони мали бути затверджені або відкинені наступною сесією Конгресу. Директорія іменувала або завішувала в урядуванні членів кабінету і він був відповідальний перед нею за свою працю. Конгрес відкинув ідею диктатури пролетаріату і висловився за демократичним устроєм в Україні. Рада Міністрів і Комісії одержали завдання підготувати вибори до майбутнього Союму України. Конгрес схвалив також протест проти порушення цілості української території Москвою, Денікіном і Польщею.

¹² Мазепа, I, ст. 93-95.

¹³ Там само, ст. 94.

На жаль, 28-го січня центральна фракція соціал-революційної партії під проводом проф. Грушевського відбула свій власний Конгрес, на якому заявила за радянською формою правління в Україні. Сучасники думають, що цей несолідарний виступ не лише підірвав повагу Директорії та її правительству всередині держави і закордоном, але й дав більшовикам великий аут до рук у боротьбі проти української державності, так що вже 2-го лютого 1919 р. Київ був евакуований і Уряд виїхав до Вінниці.

Передамо думки ще одного, мабуть останнього звіту австрійського представника при Українському Уряді в Києві, написаного 26-го січня 1919, тобто тиждень перед евакуацією столиці. Він писав, що оборонна війна проти більшовиків, яку необережно проголосила Директорія, взяла дуже некорисний Україні зворот. Щиро кажучи, сьогоднішнє стратегічне положення є таке, що саме існування України, як окремої незалежної держави є загрожене.

Були вістки, що з початку цього місяця більшовицькі війська захопили в свої руки Харків, Полтаву та українські околиці Чернігівщини. Щоправда, на якийсь час вони були відкинені з Полтави, але оповідав полк. Коновалець, що це місто знову зайняте більшовиками від 22-го січня. Крім того, більшовики зайняли ще Суми і Бахмач. Полковник додав, що на цьому фронті більшовицькі війська зовсім не сильні: є там два полки в силі 5-ох тисяч мужви й одна тисяча матросів у Бахмачі, але з ними держать партизани, що сунуть на захід.

Мимо запевнень відповідальних чинників про військову силу Директорії, вона не виявила себе здібною ставити успішний опір ворогові на теперішній фронтівій лінії. Як я вже не раз згадував, східньо-українські війська непевні. Останнього тижня виявилось, що їх випосаження невиспачальне для боротьби проти більшовицької армії. І тому, як лише одержать наказ зайняти становища на фронті, вони зараз починають на власну руку переговори з більшовиками і в висліді зачинають з ними брататися.

Директорію підтримує галицьке військо, яке посилають на фронт поспішною дорогою. Їх налічують 20 тисяч в східньо-українських провінціях, а 3 тисячі є вдорозі і ще більше їх очікують. Це відділи невисшколених ще вояків, бо більшість вибрані з-поміж рекрутів. Беручи на увагу факт, що Західня Україна є в війні з поляками в Галичині і що вона нізвідки не одержує помочі для втримання довгої лінії фронту, її можливості помогти Києву є обмежені. Західня Україна робить усе можливе, але постає велике питання: як довго вона зможе витримати цей великий тягар?

Останніми днями більшовицькі війська зробили великий поступ і є

вже в околицях Ніжина, тобто 80 кілометрів від столиці. Землі на схід від річки Дніпра, що є ще під контролею військ Директорії, щораз більше звужується. Я довідався, що чотири дні тому вночі поспішно вислано на фронт частину київської залози, щоб заповнити діру в тому фронті.

Розваживши докладно цей некорисний хід подій, Директорія мусіла застосувати середники обережності щодо евакуації Києва і потребу перенести осідок уряду до певнішого місця. Вінниця є найбільш догідним місцем. Відповідальні військові власті думають, що найближчі чотирнадцять днів будуть найкритичнішим етапом війни. Як правильні большевицькі війська не зроблять належного наступу на місто Київ під теперішню пору або як війська Директорії втримають місто, тоді Директорія буде в добрій позиції зібрати досить мужви і знищити большевиків та звільнити столицю від небезпеки. Коли ж переконаються в неможливості це вчинити, Директорія не відважиться битися довкруги Києва, щоб оминути бомбування міста. Тоді війська Директорії покинуть місто і підуть на захід з постановою зачати нову офензиву і прогнати большевиків з Києва.

За кілька днів Директорія вибирається до Вінниці; всі адміністративні уряди йдуть туди з нею. Проголошено запорядки про перенесення банків та урядових інституцій. Директорія радить всім акредитованим дипломатам і консулярним представництвам також податись у Вінницю і в тій цілі є призначений спеціальний поїзд.

Український Уряд, що змушений покинути свою столицю, поніс велику шкоду не лише з мілітарної точки погляду, але ще більше з політичної і моральної, бо все це буде дуже важко здобути назад. Невідомо, чи Директорія довго задержиться у Вінниці по своєму прибутті туди; фактично, ширяться поголоски, що вона подасться в Станиславів і там осяде. Якби це сталося, ідея української державности потерпить дуже важку і довготривалу шкоду; без оптимізму не можна буде мати надії, що українська самостійність стане ще раз фактом, як це сталося в часі загального хаосу в Росії.

Учора німецький командир, ген. фон Бонсарт, виїхав з Києва, взявши з собою частину київської залози. Сьогодні відходить останній німецький транспорт і таким чином, столиця буде зовсім свобідна від німців».¹⁴

¹⁴ Nahayewsky, Appendix, n. 50.

3. Держави Антанти і Директорія

По виїзді німецького і австрійського війська з України почалась її інвазія московсько-більшевицькими загонами, що ширили пропаганду серед народу, мовляв, несемо вам повне визволення і свободу. В наслідок цього посилювався рух між лівими соціалістичними фракціями в Україні й це утруднювало і так важке положення держави. Члени лівих фракцій уявляли собі, що шойно тепер настала правдива соціальна революція в Україні, тому всі українські національні справи, включно з організацією оборони проти большевицької інвазії, мусять іти на задній плян або зовсім зникнути.

З другого ж боку, праві національні партії, зовсім слушно, бачили в марші большевицьких загонів в Україну наступ московського імперіалізму, прихованого під приманливою формою міжнародного комунізму. І так наступив поділ громадянства на дві частини.

Таким чином, положення Директорії і її уряду, що одержали мандат від Трудового Конгресу продовжати боротьбу в обороні рідної держави, знайшлися якби в зачарованому колесі. Консолідаційну працю уряду спиняла ще й та обставина, що члени всяких політичних фракцій зверталися зі своїми домаганнями до поодиноких членів Директорії, а вони втручувались у справи різних міністерств і так поглиблювався нелад.

З доручення Трудового Конгресу одною з найважливіших справ було довести до порозуміння з Антантою, щоб перервати бльокаду, в якій знайшлася Україна. Відомо, що з приходом начального командира французького експедиційного корпусу в Одесі, ген. д'Анзельма, в дні 15-го січня, він мав доручення шукати контакту з Директорією в цілі наві'язання співпраці. Одначе, заки це мало статися, французи висунули цілий ряд домагань до Директорії, напр. вони хотіли, щоб з неї вийшли: Винниченко, Петлюра та прем'єр Чехівський; вони домагались створення нового, правого уряду, що взяв би на себе відповідальність створити впродовж трьох місяців 300-тисячну українську армію, що буде під протекторатом Франції, як це було вже з румунською армією. У час боротьби з большевиками Франція мала контролювати українські залізниці, щоб не було перерв у постачанні людей і воєнного матеріялу для фронту. Франція хотіла також мати вплив на господарську політику українського правительства. Справу ж самостійности України мала вирішити Мирово Конференція в Версалі. Врешті, Директорія мала просити Уряд Франції прийняти Україну під свій протекторат, як це вчинила Румунія, чи Польща й інші європейські держави.¹⁵

¹⁵ Мазена, I, ст. 98.

Французькі представники мали наказ твердо стояти при своєму, бо їх уряд був свідомий, що війна з більшовиками вимагатиме великих жертв зі сторони самої Антанти, тому ставили важкі умовини до України. І, хоч Директорія не схотіла ще сходити з позиції української «великодержавности» і не трактувала серйозно французьких пропозицій, усе ж таки, вислала свою делегацію до Одеси в цілі розпочаття формальних розмов з французькими представниками. До тієї делегації входили: проф. С. Остапенко, ген. В. Греків, С. Бачинський та І. Мазепа.

Французький ген. д'Анзельм вислав з Одеси до Бірзулі свою делегацію під проводом полк. Фрайденберга і там зачались формальні переговори. Нав'язуючи до французьких пропозицій, українські делегати поставили свої основні домагання: визнання суверенности України, а Директорію її тимчасовим, законодатним органом; вони домагалися згоди на продовжування соціяльних реформ внутрі краю; віддання Україні чорноморського флоту; загарантування повної автономії української армії і запевнення, що до неї не будуть приділені московські старшини ані інструктори. Про інші французькі пропозиції вони годилися дискутувати.¹⁶

У відповідь на ці домагання українських делегатів полк. Фрайденберг висунув категоричне домагання реорганізувати Директорію і її уряд, та при тому домагався уступлення Симона Петлюри, мовляв, він має вістки, що сьогодні кожний бандит в Україні називає себе «петлюрівцем». Він домагався також звільнення деяких осіб з-під нагляду влади, напр. знаного вже нам москаля митрополита Антонія з Києва та архієпископа Евлогія з Волині, що в часах царської інвазії Галичини занималися насильним «навертанням» українських католиків на московське православ'я і спричинили арешт митрополита Андрея та його заслання в глиб Московії. Тепер вони сиділи собі преспокійно в василіяньському монастирі в Бучачі і ніхто з українських католиків не робив їм жадної кривди.

І, як переговори продовжались полк. Фрайденберг залишив свій бундючний спосіб поведінки і злагіднив свої пропозиції, напр. запевняв, що для української армії будуть призначені тільки французькі інструктори, і що по закінченні війни з більшовиками границі України будуть визначені Мировою Конференцією в Парижі. Одначе, настоював, щоб у час війни не робити жадних соціяльних реформ, щоб не заколючувати внутрішнього спокою держави, але сильно підкреслював, що принцип приватної власности, який є основою християнської західної цивілізації, мусить залишитися. Фрайденберг запевняв, що в час війни з більшовиками Франція не допустить до яко-

¹⁶ Там само, ст. 99-100.

*гонебудь протинароднього режиму в Україні, а по війні хай самі українці нормують всі свої справи. Франція доставить увесь конечний до війни матеріял і всяку поміч, щоб війну виграти.*¹⁷

Здавалось, що дійде до згоди України з Францією, бо Винниченко зрезигнував і виїхав закордон, а Петлюра став його наслідником. Уступив також В. Чехівський. Одначе, С. Петлюра відмовився зрезигнувати. Він написав письмо до своєї соціал-демократичної партії, де писав: «З огляду на нові міжнародні моменти в українській державній справі ЦК УСДПартії виніс ухвалу відкликання своїх членів із Директорії та Ради Міністрів. Разом з тим Ц. Комітет висловився за те, щоб члени партії не залишали менш відповідальних урядових посад і допомогли урядові, як в обороні України, так і в захисті її суверенітету.

«Виходячи з того, що сучасна ситуація для України незвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі творчі сили нашого народу повинні взяти участь у державній праці, і не вважаю для себе можливим ухилитись од виконання своїх обов'язків, як син свого народу, перед Батьківщиною і буду, поки це можливе, стояти і працювати при державній праці. З огляду на це, я тимчасово виходжу із складу членів УСДПартії. С. Петлюра. 11-го лютого 1919 року».¹⁸

Таке рішення Петлюри, що після виїзду Винниченка закордон, вже не мав поважного суперника і висунувся на чолове місце в державі, згори засуджувало на неуспіх дальші переговори з французами, які домагалися його уступлення. Коли б Симон Петлюра був уступив, хто-зна, чи новому голові Директорії не було б пощастило побороти упередження Держав Антанти до Директорії і добитись визнання самостійности України, бодай «де факто», та одержати від них матеріяльну, технічну, мілітарну і медичну допомогу, і закріплення її становища на сході Європи.

В дні 7-го березня 1919 р. Симон Петлюра вислав телеграму українським послам у Відні, Берліні, і Букарешті, в якій повідомляв, що домагання французів у справі його резигнації є вмішуванням у внутрішні справи України і спричинюють замішання в рядах б'орців проти большевизму, тому український уряд їх відкидає.

Мимо всього, він мав ще надію договоритись з французами, бо два дні після виходу зі своєї партії він створив новий кабінет, який одержав завдання спробувати нав'язати з французами нові переговори. До нього

¹⁷ Там само, ст. 101-103.

¹⁸ Іванис, В., Симон Петлюра президент України, Вінніпег, 1952, ст. 94-95, подає світлину автографної копії листа Петлюри.

належали: Сергій Остапенко – прем'єр; К. Мацієвич – закордонні справи; О. Шаповал – оборона; Г. Чижевський – внутрішні справи; С. Федак – фінансові справи; Д. Маркович – юстиція; І. Фещенко-Чопівський – господарство; Е. Архипенко – земельні справи; П. Пилипчук – шляхи; Іван Огієнко – освітні справи; Іван Липа – віроісповідні справи; О. Корчак-Чепурківський – здоров'я; М. Білінський – морські справи; А. Ревуцький – жидівські справи; Осип Назарук – пресові справи; Д. Симонів – державний контролор; М. Корчинський – державний секретар. Пізніше Б. Мар-тос перейняв фінансові справи.

І хоч уряд Сергія Остапенка в подавляючій більшості був зложений з уміркованих соціалістів, усе ж ліві соціалістичні лідери вважали його за-надто правим і тому вирішили не співпрацювати з ним, а приглядатися збоку, що він зробить без їх співпраці.

Саме в тому часі, як уже було обговорено в попередньому розділі, починалися наради Мирової Конференції в Парижі, де французький пре-м'єр Жорж Клемансо, разом з своїми сателітами, формував політич-ний і стратегічний плян, що мав змінити обличчя нової Європи. А що до того «блоку» належали історичні вороги українського народу, тому він почав поволі формувати неприхильну Україні опінію між західніми на-родами.

З тих причин все, що діялось на Україні, мало вплив на формування тієї опінії, напр. кореспондент Дідушок прислав був рапорт з Женеві, що Держави Антанти ніяк не апробують соціалістичних експериментів Ди-ректорії в моменті, коли вони збирають всі свої сили і приготівляють коштовну експедицію проти большевиків; бо прийняти тоді Україну з її соціалістичними течіями означало б допомогти їх ширенню в західній Європі. Це вияснює обставину, чому французи домагалися уступлення українських лідерів, що підтримували соціалістичні експерименти в дер-жаві.

Члени української делегації, крім ген. Грекова, що був свідомий ка-тастрофального становища України, ставилися скептично до французь-ких пропозицій, уважаючи їх охотою вмішуватись у внутрішні справи України; усе ж ген. д'Анзельм переслав був вислід переговорів з Укра-їною до Найвищої Воєнної Ради під проводом маршала Фоша в надії, що вони будуть затверджені, — але вже було запізно.

Французький парламент не прийняв угоди з Україною, бо вже в тому часі в Франції була домінуючою опінія, що треба покласти надію на цар-ських людей: Кольчака і Денікіна, і їм допомогти поборювати большевизм і відновити давню Росію. Ген. д'Анзельм одержав коротку телеграму, що була відповіддю на його звіт про вислід розмов з українцями: «*Faire cause*

commune avec les patriotes russes».¹⁹

І так стався історичний парадокс: свободолюбний французький народ рішив відновити московський деспотичний режим. Політика не знає сентиментів. Генеральний штаб французького експедиційного корпусу в Одесі ще в січні видав наказ, щоб ген. д'Анзельм перебрав командування арміями «Південної Росії» (так відтепер називано Україну) та іноземних народів. Франція і її союзники не забули жертв — говорилось у наказі — які Росія зробила на початку війни і тепер вони прибули до Росії, щоб дати можливість всім надійним елементам і патріотам відновити в країні порядок, знищений страхіттями громадянської війни.²⁰

Одначе, і в цьому часі справа визнання суверенности України ще не була зовсім погребана і була можливість її активної участі в стратегічному пляні Держав Антанти, бо ж сам ген. д'Анзельм радив Директорії звернутись до французького уряду і просити про протекторат над Україною.

Навіть начальний командир французької військової експедиції в східній Європі, ген. Бартельо, в дні 1-го березня з Букарешту вислав письмо, в якому ще раз рішуче домагався резигнації С. Петлюри й Андрієвського з Директорії. І коли це станеться, він прирікав дати негайно Україні потрібну поміч, навіть без попередньої згоди французького уряду. Одначе, Петлюра ще раз відмовився резигнувати, дарма, що большевики натискали на Дійову Армію так сильно, що 6-го березня український уряд покинув Вінницю і подався на захід.

Деякі соціал-демократи, напр. Вікул, Мазепа, Феденко, та соціал-революціонери, напр. Одрина, Петренко, Степаненко, — зібрані на спеціальній нараді, вирішили не покладатись на поміч Антанти, яка не підтримає Україну, але орієнтуватись на свої власні сили і так вплинули на Петлюру.

У час затримки в Проскурові вони підсували йому думку, що таки треба шукати порозуміння з большевиками, аргументуючи, що французький десант ув Одесі вже заломлюється під напором повстанчого загону отамана Григорієва, що мав під своєю командою 5-6 тисяч людей, і діяв спільно з большевиками. Президент 30УНР Евген Петрушевич, що був рівноправним членом Директорії, маючи підтримку прем'єра проф. Остапенка, спротивився зірванню контакту з французами.

¹⁹ «Злучись у спільній справі з рускими патріотами»; *cf. Xydias, J., L'Intervention française en Russie 1918-1919, 1930, p. 163; cf. Desroches, A., Le Problème Ukrainienne et Simon Petlura, Paris, 1962; cf. Borschak, E., L'Ukraine a la Conference de la Paix, Paris, 1938.*

²⁰ *Винниченко, III, ст. 267-268.*

Мін. закордонних справ К. Мацієвич одержав навіть несправджену вістку, що французький ген. д'Анзельм зірвав взаємини з ген. Денікіном і хотів мати особисту зустріч з Петлюрою. Остаточо, отаман Григорійв викинув французів з Одеси. Навантажившись на кораблі, французи подалися в Істанбул, а їхні моряки броненосця «Мірабо» виставили на машту червоний, комуністичний прапор. Цей факт вияснює ляк французів перед соціалістичною Україною.

Тиснений з трьох боків большевиками український «запорізький» корпус, що боронив південну Україну, за дозволом Антанти перейшов Дністер до Бесарабії. Там румуни розброїли його, відібравши весь його воєнний матеріал. Ген. О. Удовиченко в своїх споминах подає, що транспорт корпусу мав 140 ешелонів з різним воєнним матеріалом, напр. 15 тисяч рушниць, 80 гармат, 700 кулеметів, 7 мільйонів набоїв, 34 тисячі гарматних набоїв і 2 з половиною тисяч ручних гранат та безліч іншого військового добра. Все це пропало безповоротно, бо румуни ніколи не віддали його.²¹

Для висвітлення ситуації в Україні, в часі, кінець січня до початку березня, допоможе нам звіт консулярного радника Майснера міністерству закордонних справ у Берліні з дня 25-го лютого 1919 року. За Майснером большевицькі війська були дуже добре озброєні і здисципліновані та оперували за одним добре продуманим пляном. Кількома дивізіями вони півколом підійшли до Києва. Одна армія зайняла Чернігів і Овруч; друга наступала з Ніжина на Київ, а третя переправившись через Дніпро на південь від Києва, здобула Єлисаветград.

Українське військо не мало сили ставити їм опору. Більшість українських вояків, це рекрути, вбого випосажені і не мали однієї команди. І чим більше большевики просувались уперед, тим меншою ставала українська армія. Бувало, що її частини перебігали до ворога, а інші, що походили з Лівобережжя, під час відвороту залишались удома.

Українська армія на Лівобережжю, що могла начислювати коло 60 тисяч мужви, майже вся розбіглась; тільки Січові Стрільці в силі коло 10 тисяч мужви держались укупі. Вони мали краще випосаження і добрих командирів австрійської школи. В дні 8-го лютого останні українські відділи покинули Київ, що був евакуований в дні 5-го лютого, а вніч під 6-го лютого туди ввійшли большевики.

Згадуючи про Трудовий Конгрес, радник Майснер рапортував свому міністерству, що його наради відбувались аж до останньої хвилини ева-

²¹ Удовиченко, О., ген., Україна у війні за державність, Вінніпег, 1954, ст. 56; пор. Капустянский, цит. праця, I, ст. 37.

купації Києва і він схвалив чимало корисних законів. Більшість Конгресу підтримала політику Директорії і її Ради Міністрів, щоб боронитись проти большевиків. І так Директорія, яку спочатку вважали інтрузом, була визнана як законний уряд, звітував радник Майснер.

Під час дискусії в Конгресі галичани, особливо представники рілньничих околиць, показали себе міцною силою; вони стали антидотом проти політики робітничих представників, і тому дальший розвій подій виказував повільний відступ від радикальних позицій. Сформовано новий кабінет проф. Остапенка, який під час інтерв'ю заявив, що спочатку існування Директорії підтримувано націоналізацію приватної власности без жадної винагороди, але тепер це буде заступлене уміркованою політикою земельної реформи. Винниченко, що був найбільш радикальним членом Директорії, у наслідок цієї нової політики зрезигнував, а Симон Петлюра прийшов на його місце. Полковник Євген Коновалець є галицьким представником Директорії.

Треба з жалем сказати, що хоч унутрі України помітний зріст сили, але його спиняє стала втрата території. По зайнятті Києва большевицькі війська пруться всіма силами вперед, а українські відступають у гористі околиці Фастова. На півночі большевики захопили Коростень, потім Сарни, і так стиснули посідання Директорії у межах Подільської губернії.

В Києві большевики створили новий уряд, оснований на автономії країни в федерації з Великоросією, і країна одержала таку назву: *Українська Радянська Республіка*. Її прем'єром і головою є д-р Християн Раковський, болгарин, уроджений у Доброгеї, що був лікарем у Росії. Він був шефом большевицької мирової делегації в час гетьмансько-большевицьких переговорів. Д. Мануїльський, також член мирової делегації, є тепер міністром унутрішніх справ. Міністром війни є Шинкар.

Цим разом у Києві не було жадних вибриків. Большевицькі відділи були здисципліновані й енергійно здушували всякі намагання шумовиння грабувати цивільне населення.

Радник Майснер згадує, що спочатку лютого 1919 року до Вінниці прибула Французька Військова Місія для переговорів з Директорією і її урядом. Він довідався з певних джерел, але окружною дорогою, що розмова йшла на тему доставки воєнного матеріялу Україні, але не було мови про якунебудь мілітарну інтервенцію проти большевиків зі сторони Держав Антанти.

Макаренко оповідав Майснерові, що Директорія ніколи не просила про військову допомогу Антанти, бо український народ не бажає чужого вмішування в свої справи.

Французька Військова Місія виявила готовість доставляти Україні

зброю і всякі технічні матеріали, але в заміну хотіла одержувати від неї харчі, а особливо вимагала від українського уряду зовсім позбутись німців із своєї території.

Натомість, радник Майснер пропонував Директорії, що конечні воєнні матеріали зовсім добре можуть бути доставлені з Німеччини. Ішлося про доставку 36 панцерних авт, 20 танків, 20 тисяч рушниць, багато мільйонів набоїв і 100 тисяч ручних гранат, усе це мало бути заплачене харчами.

Щодо справи перебування акредитованих закордонних представництв у Вінниці в березні 1919 року радник Майснер каже, що не було змислу залишатись там довше через збільшення хаосу, бо Директорія з дня на день тратила свої впливи.

На загальнім зібранні всіх представництв схвалено внесок якнайскоріше залишити Україну. Між приявними на зборах були послі: Польщі, Фінляндії, Донських козаків, німців і грузинів. Турки і білорусини виїхали звідти дещо раніше.

В дні 7-го лютого повідомлено Директорію про це рішення із виясненням, що це не є зірванням дипломатичних зв'язків, але тимчасовою зміною місця побуту аж доки не настане зглядний спокій в Україні.

Перед своїм виїздом з Вінниці радник Майснер заключив угоду в імені німецького та австрійського урядів у справі звороту їм 750 тисяч карбованців, що мали бути винагородою України за шкоди і пљондрування німецьких та австрійських транспортів різними «отаманськими загонами» і цивільним населенням. Майснер одержав усі гроші готівкою.

Ввечері 8-го лютого Майснер та Українська Місія вибрались у подорож, але в Козятині члени Української Місії одержали з Вінниці телефонічну вістку, що залізничу сполуку між Берестям і Голобами перервали поляки і тому вони мусіли вертатись додому.

За Майснером ситуація в Україні була дуже нестійка. Одначе, Директорія плянувала на скору руку організувати нову армію в Галичині або на Поділля, і вона мала прогнати большевиків з Києва і з України. На його думку, ситуація в Україні й Галичині важка і такий плян не був можливий до виконання: сила Директорії мала, вояки і старшини б'ються нерядо, не є здисципліновані, але за те скорі до грабежей. Брак добрих і досвідчених старшин, брак належного випосаження і зброї не тільки що не дозволяє організувати нову армію, але деморалізує існуючу. На його думку найкращі українські вояки б'ються в Галичині проти поляків; більші військові сили в околиці Стрия і Самбора мають завдання не допустити поляків до зайняття нафтових теренів в Бориславі й Дрогобичі.

В Східній Україні селяни є проти большевиків, бо большевицькі

війська силою відбирають від них харчі і тварину. Большевицький уряд розширив свою територію і хоче об'єднати всі землі, що належали колись до царського правительства. Це є причиною, що большевики мають симпатію між московськими цивільними людьми і в військових кругах. І тому царські військовики, що досі заховували неутралітет, пристають до большевицьких частин і воюють проти держав, які постали на сході Європи після революції. Це вони роблять в переконанні, що об'єднання Росії є конечне, а форма майбутнього правління, це другорядна і змінна справа. Вони помагають большевикам у переконанні, що об'єднання всіх частей Росії є важливим наказом і конечністю історичної хвилини, бо така нагода вже ніколи не повториться, якби її тепер прогайнувати.

Майснер думав, що большевицький уряд дасть автономію всім частинам Росії, хоч кінцевого вислід такої автономії не можна передбачити: чи то буде провінційальна самоуправа з федеративною формою уряду чи незалежна форма, основана на федерації.

На думку Майснера ідея творення т.зв. «буфорних держав» не є зла і Мирова Конференція в Парижі повинна поширити простір таких держав. Українські дипломатичні місії в столицях Держав Антанти повинні діяти в тому напрямі.

Одначе, у приватних та офіційних розмовах з членами Директорії й уряду є думка, щоб продовжати торговельні взаємини з Німеччиною, бо Україна й Німеччина тепер не мають суперечних інтересів у політичному змислі; за те вони мають спільних ворогів. Антанта, покищо, відкидає можливість залишитись з Директорією лицем у лице.²²

Із думок вищеприложеного обширного звіту консулярного радника Майснера, постороннього і наочного свідка подій в Україні в одному з найважчих періодів її історії має для нашого і майбутніх поколінь велику вагу, бо свідчить про брак однієї політичної лінії та одного проводу «сильної руки», що повів би був свій народ до перемоги. Царські старшини зрозуміли вагу хвилини і підтримали боль ХьУШнів у їх об'єднуючій Росію війні.

У нас партії бойкотували одна одну так деморалізували суспільність і рештки ідейного війська. Інспектор Дійової Армії полковник Володимир Кедровський у своїх споминах розказує випадки невиконання наказів, напр. 5-го березня 55-ий піший полк розбігся, а частина 59-го полка знищила своїх старшин і відмовилася наступати на ворога; 8-го березня 60-ий полк був обеззброєний за бунт і це саме сталося з частиною 53-го полка; 10-го березня гарматній полк «сірожупанників» покинув

²² *Nahaewsky, Appendix, n. 51.*

фронт; 11-го березня 1-ий «залізний» полк після боїв під Бердичевом збунтувався; 16-го березня гарматчики 3-го куреня «чорноморського» полку дезертирували; 2-гий курінь «залізної» бригади вчинив те саме; навіть СС-ці самовільно «вицофались» на Волинь.²³

Ота «жменя» героїв без достатнього випosaження не могла опиратися большевицьким частинам, що день-і-ніч напирали на них. Надобавок, ген. Греків, що був наказним отаманом, брав участь у переговорах з французами, а шеф штабу армії, полк. А. Мельник, і сам головний отаман Петлюра, часто-густо, видавали суперечні накази і це впливало пригноблюючо на військо, що стояло в важких боях без резерв і без належного відпочинку. Навіть найкращий людський матеріал не може довго витримати в такій ситуації і попаде в психозу безнадійности.

5. Персональна автономія жидівської меншости в Україні

Подаючи статистику населення української території, ми бачили, що поважний його відсоток становило жидівське населення, що скупчувалося переважно по містах і містечках, а рідше по селах. Спочатку грудня 1917 року шістсот жидівських громад заснували свої місцеві Жидівські Ради, які мали створити Жидівську Національну Раду в Україні.

Представники жидівського народу, як і інших національних меншостей в Україні, входили в склад Центральної Ради, де заступали інтереси свого народу, тому цікаво буде згадати дещо більше про їх політичну діяльність. В тому часі між жидівським населенням України нуртували різні національно-політичні течії, що створили кілька політичних партій: 1) Сіоністи; 2) Ахдут («Єдність»); 3) Фолькспартай; 4) Об'єднання жидівських соціалістів; 5) Цеїре Ціон; 6) Поале Ціон; і «Бунд». Три перші партії були правого напрямку, а остання держалася найбільш лівої орієнтації.

Загально кажучи, українсько-жидівське співжиття в українській державі можна би поділити на два головні періоди: 1) період федеративного становища Центральної Ради і 2) період самостійности України, що почався проголошенням Четвертого Універсалу.

Винниченко, говорячи про національні меншости в Україні, писав, що особливу щирість до Ц. Ради виявили представники жидів. Вони прийняли Ц. Раду як свій орган і виступали на її форумах, як рівні його члени, з рівними правами, політичними і національними; представник сіоністів промовляв старо-єврейською мовою і маніфестував прихильність своєї

²³ Кедровський, В., в серії статей у «Свободі» 1929 року; *пор. Мазена, І, ст. 121.*

партії до української державности і рівноправність жидів у тій державі.²⁴

Секретаріят для меншостей одержав жидівського віце-секретаря, д-ра Моше Зільберфарба, і це можна би назвати початком персональної автономії жидівського народу в Україні. Після своєї номінації він склав заяву, що жадне право, жадний запорядок чи закон, які тичаться внутрішнього життя жидівської нації чи її прав, не можуть мати законну силу без згоди й підпису жидівського віце-секретаря. Отож, жидівська персональна автономія в Україні була якби державою в державі.

Проф. Соломон Гольдельман, вияснюючи зміну настанови жидів до української державности після проголошення Четвертого Універсалу, каже, що самостійність України грозила відділенням українського жидівства від решти жидів у Росії і це було причиною першого прориву згоди між українцями і жидами. Для прикладу він подає, що голосування в Ц. Раді за проголошенням Універсалу зафіксувало цей прорив. Після прочитання тексту Четв. Універсалу — росіяни підняли руки «проти», — а ті росіяни в більшості були зросійщені жиди, а з ними підняли руки «проти» Універсалу також представники жидівського «Бунду»; решта жидівських національних представників утрималися від голосування (напр. представники сіоністів просто не з'явились на засідання). Ця сцена зробила на присутніх українців велике враження і відповідним було реагування публіки на галерії. Подібна сцена сталась у Ц. Раді кілька тижнів згодом, коли голосували за прийняттям заключеного миру з Центральними Державами. Правда, жидівські представники, але знову крім «Бунду», який і цим разом тримався позицій російських меншевиків у Раді, голосували тепер разом з українцями. Їх повні застережень промови бентежили українську публіку на галерії в такій мірі, що предсідник Ц. Ради, Михайло Грушевський, звелів очистити галерію від публіки.

Усе ж таки, 22-го січня Центральна Рада схвалила дуже важливий закон про національно-персональну автономію жидів, що стала частиною української конституції. Під час зайняття Києва більшовиками (лютий і поч. березня) жидівське міністерство було знищене, його дім зайнятий та архіви пограбовані. Щойно 10-го квітня т.р. Ц. Рада відновила його й міністром для жидівських справ був обраний Вульф Лацький.

У час гетьманського режиму жидівська персональна автономія була скасована 10-го липня 1918 року, разом з ліквідацією інших національних міністерств.

Директорія УНРеспубліки відновила закон про національні меншості і жидівську персональну автономію. Перше засідання «Малої

²⁴ Винниченко, цит. праця, I, ст. 297 і слід.

Жидівської Ради» відбулося 30-го грудня 1918 року, а міністерство жидівських справ провадив Абрам Ревуцький.

На жаль, повстанча армія, що усунула гетьманський режим і створила Директорію УНР, скоро розпалась на багато незалежних повстанчих загонів, які оперували самостійно, так що держава знову опинилась у небезпеці. Залишилось тільки ядро армії — Корпус Січових Стрільців — що мав національно свідомий і дисциплінований елемент, який складався з галицьких старшин і вояків. Вони були рішучими противниками большевицького ладу і ворогами Москви.

Після зайняття Києва Січовими Стрільцями і після перейняття влади Директорією, як свідчить Винниченко, неукраїнське населення столиці горіло ненавистю до української влади, тому траплялися випадки саботажів, грабежів і вбивств, які українська влада поборювала драстичними способами.²⁵

Уже по своєму виході з Києва Директорія проголосила закон про загальне управління жидівських громадян, який установляв їх бюджет (держава давала жидам щомісяця 3 мільйони карбованців і 300 тисяч карбованців на друк жидівських книжок для їхніх шкіл). Держава дозволяла жидам збирати податки із спадщини, брати частину із державного податку тощо. Цей закон був схвалений 12-го лютого 1919 року.

Це перший раз в історії національно-визвольних рухів Європи — свідчить проф. С. Гольдельман — у змаганні до їх автономії вони одержали самоврядування в свої власні руки. Заслугою цього піонерського руху світова історія записала на рахунок української національної революції. Згаданий закон був затверджений Директорією 17-го квітня 1919 року.²⁶

У час «правого» курсу Директорії жидівські соціялісти вийшли з уряду. «Бунд» у тому часі стояв уже однією ногою по большевицькому боці

²⁵ Уряд Директорії видав чимало законів в обороні меншостей, але дуже характеристичним запорядком є наказ ч. 22, з 13 січня 1919, виданий Командою Корпусу в Києві. В ньому є мова, що оборонні заходи внутрі держави мають бути виконувані законними властями і законними засобами, тому наказується всім військовим і цивільним органам судити за всі недозволені реквізиції, арешти чи розстріли, поповнені ворогами УНРеспубліки, як провокації. Всі винні будуть суджені і строго покарані. Тому, що український народ веде довгу і важку боротьбу за свободу і самостійність, він розуміє як треба цінити боротьбу інших народів за свою свободу, — говорилося в наказі. І з тих причин всі провокатори, що ширитимуть вістки про протижидівські погроми і агітувати за ними, будуть строго суджені, як злочинці проти УНР. І, врешті, наказ подав до відома, що за незаконні арешти були засуджені і розстріляні Міхаїл Болотной і Николай Іванов. І за агітацію до жидівських погромів були засуджені і розстріляні: Станіслав Полянські і Ніканор Вавелов. Наказ підписали: от. А. Мельник, команд. корпусу, і Ю. Чайківський, оф. політ.

барикад, помагаючи більшовикам і готуючись до участі в їх владі, не зважаючи на всі докази доброї волі зі сторони української влади. Коли війська Директорії були тиснені в сторону Збруча на чолі жидівського міністерства стояв Пінкас Красний, і можна сказати, що жидівське населення на територіях під українською владою ставилось до неї прихильно. На жаль, траплялись здеморалізовані, «отаманські» закони, які бачачи, що жидівські громади організували відділи самооборони, підозрівали їх у симпатіях до більшовиків, тому траплялись грізні погроми, як напр. у Бердичеві, Проскурові і т.д.; це вони робили в переконанні, що здушують більшовицьких повстанців.

Траплялись випадки, де місцева більшовицька влада, як напр. у Кам'янці, провокувала жидів виступити проти українських військ, мовляв, надходить погромна банда, бийте її, і жиди стріляли до українських вояків. Не треба й казати, що погроми дуже зашкодили українській державі закордоном, хоч у тому часі влада Директорії не мала сили прикладно карати отих «отаманів». Знаменним є вияснення А. Марголіна, що сам був жидом.²⁷

Коли ж соборна українська армія маршувала на Київ, заховуючи лад і дисципліну, жиди знову дивились на неї як на запоруку правопорядку і спокійного життя, оскільки таке життя було можливе на терені, охоченням воєнною пожежею. Також установа інституції Державних Інспекторів в армії причинилось до піднесення дисципліни війська.

Війська ген. Денікіна, що зайшли були аж до Проскурова, як і боль-

²⁶ Гольдельман, С.І., Проф., Жидівська Національна Автономія на Україні (1917-1920 рр.), Мюнхен, 1963, ст. 21, 35, 78, 82.

²⁷ Д-р Арнольд Марголін в імені Українського Посольства в Лондоні опублікував заяву («Жидівська Хроніка», 16 травня 1919 р.) із слідуєчим змістом: «Є різниця між погромами, що мали місце в Україні, і між тими, що мали місце в часі царського режиму (в Росії). Останні були підбурювані і підтримувані правительством, а українське правительство завжди противилось погромам і не бере в них участі ані за них невідповідальне.

«В час перевороту Петлюри в листопаді 1918 року я сам читав в численних містах і селах України урядові проклямації, що сильно осуджували погроми та вияснювали народові, що жиди є громадянами, які помагають у розвитку Української Держави і мають повні права.

«Проклямації вияснювали, що погроми понижують Україну в очах культурного світу. На жаль, після зайняття Києва більшовиками та ослаблення української армії, її найгірші елементи зачали погроми. Ще раз уряд їх осудив, присуджуючи винних до кари смерті. Мушу признатись, що останні погроми мені відомі — з лютого і березня — були сильні, тисячі жидів убито. Їх спричинили злочинники, чорні сотні (тобто царські люди) та більшовики, які хотіли кинути неславу на український уряд».

Жидівський автор Гайфец, що подав чимало обржуючого матеріалу у своїй книжці, оповідає, що українська влада помагала жидам перед погромами, напр. в Ново-Миргороді в дні 6-го травня 1919 р. місцева влада взяла навмисно 1.300 місцевих жидів під арешт і тримала їх там 8 днів, щоб таким чином урятувати їх від погрому загону «отамана» Григорієва (цит. кн., ст. 276-277).

шевики, ще жорстокіше громили жидів, як свідчить проф. С. Гольдельман, але це пішло на рахунок Директорії.

4. Поворот до старого курсу

Під натиском большевицької армії в половині березня 1919 року був даний наказ урядовим інституціям покинути Кам'янець на Поділлі і податись у напрямі галицько-волинської границі. Ісаак Мазепа оповідає, що в хвилині сильного натиску большевиків 20-22 березня створився був «Комітет Охорони Республіки», до якого належали соціал-революціонери з Грушевським і соціал-демократи з Чехівським на чолі, був там Голубович, Степаненко, Вікул, Феденко, Мазепа і т.д. Ціллю «Комітету», як оповідає згаданий автор, було заховання міста від повстання місцевого збольшевизованого населення. Комітет здержав евакуацію міста і визначив комісарів на міністерства: *А. Ливицький* – внутрішні і судові справи; *О. Карпінський* – закордонні справи; *П. Холодний* – освіта; *П. Христюк* – господарство; *Г. Сиротенко* – військові справи; *Г. Няньчур* – фінанси; *Лихолишенько* – земельні справи; *І. Паливода* – пошта, і інші. У своїй відозві до народу «Комітет» жадав припинення переговорів з Антантою і розпочаття переговорів з большевиками на базі визнання ними радянської самостійної України.²⁸

Цей інцидент, безсумнівно, був виявом глибокої деморалізації громадянства, тому прем'єр Остапенко домагався покарання винних; одначе, Петлюра постановив притягнути деяких з них до праці в уряді. Це, мабуть, він вчинив під враженням заломання фронту, про яке поінформував його полк. Мельник на державній нараді в Здолбунові.

З його звіту виходило, що в дійсності велася війна не проти зовнішнього ворога, але внутрі українського народу. Це він ілюстрував прикладами, що коли на фронт посилається 5 тисяч солдатів, то до місця призначення доходить тільки кількасот, а решта «зникають» подорозі, бо не хочуть стріляти до своїх братів, що стоять проти них по большевицькому боці фронту. На цій нараді С. Петлюра мав сказати так: «Я воюватиму, а ви, партії, рядіть державою!» — і від тієї хвилини Директорія змінила свій курс «наліво».

5-го квітня соціал-революціонери і соціал-демократи заключили з Петлюрою угоду: головою Директорії мав залишитись Петлюра, а членами були: один представник Галичини, один від соціал-революціонерів і один від соціал-демократів. Директорія мала затверджувати закони,

²⁸ Шаповал, Вел. Революція, ст. 136-137; пор. Мазепа, I, ст. 142.

схвалені Радою Міністрів і репрезентувати Україну закордоном, але міністер закордонних справ підписував акти свого міністерства. Директорія мала видавати заповідки через відповідні міністерства. Всі члени Директорії були рівноправні, тому законне кворум було — три члени.

Рада Міністрів мала бути створена лише з членів обох згаданих партій. Була також намічена можливість перемир'я з большевиками і негайне організування Конгресів і Рад Трудового Люду. Щоправда, треба також говорити з Антантою, але вона мала визнати самостійність України, не втручатися в її внутрішні справи і вивести своє військо з української території.

9 квітня 1919 року в Рівному на Волині був створений новий, лівий уряд: *Мартос* — прем'єр і фінансові справи; *Мазепа* — внутрішні справи; *Ковалевський* — земельні справи; *Лівницький* — справедливість; *Сиротенко* — військові справи; *Темницький* — закордонні справи; *Безпалко* — праця; *Шрамченко* — господарство; *Крушельницький* — освіта; *Шадун* — шляхи; *Лизанівський* — пропаганда, і *Паливода* — пошта.²⁹

Цей новий уряд звернувся до народу з повідомленням про соціалістичну будову України та з зазивом до об'єднання сил для боротьби проти большевиків, підкреслюючи, що Україна не буде просити помочі з-за кордону, але покладаватиметься на свої власні сили. Видно, що Петлюра покладав великі надії на повстанців, які діяли на большевицьких задах, бо селяни вже тепер добре переконалися, яку недолю несуть їм большевики: в тому часі занотовано понад 328 більших або менших повстань проти большевиків.

Цей наглий зворот загнівав соціалістів-самостійників і членів республіканської партії Архипенка. Коли уряд відбував свою сесію в вагоні Петлюри в Рівному 29-го квітня стався несподіваний випадок: отаман Оскілко під впливом тих двох партій ув'язнив половину міністрів. Цей анархічний випадок стався в першу річницю заснування гетьманського режиму. Тепер «отаман» Оскілко оголосив себе «командиром збройних сил України». Ходили навіть фантастичні чутки, що праві партії-відсунені від влади лівими — задумали покликати д-ра Петрушевича на місце Петлюри.

Одначе, військо не пішло за Оскілком, який утік до поляків, щоб там шкодити Україні; він і його однодумці захопили в свої руки касу «Північної Групи» і понесли її до Польщі. Очевидці оповідають, що бунт от. Оскілка здушив галицький підполковник Бісик із своїми Січовими Стрільцями, які охороняли тоді Директорію та її уряд.³⁰

²⁹ *Nahayewsky*, op. cit., p. 179.

³⁰ *Назарук*, цит. праця, ст. 194.

6. Українська Радянська Соціалістична Республіка

Під кінець цього розділу варто приглянутись, що діялося по большевицькому боці фронту. В липні 1918 року в Москві була зорганізована «Комуністична Партія Большевиків України» (КПБУ), і в Україні вона заледве збрала 4.364 члени. Вони одержали з Москви наказ організувати проти гетьмана повстання. Тією партією керували: Георгієв, П'ятаков, Бубнов, Акімов, Фаєрман, Точінін, Грузман і інші, на всіх 14 членів її Центрального Комітету були лише два «малороси»: Затонський і Бутенко.

8-го серпня т.р. вони казали зачати протигетьманське повстання, але ніхто й не думав цього робити, тому розчарована Москва скасувала «Советський Уряд України».

Восени 1918 року на Другому З'їзді Української Комуністичної Партії в Москві до нового Центрального Комітету ввійшли такі «українці»: Йосиф Джуґашвілі (Сталін), Арт'юм, Епштрайн, Квірінг, Закс, Пятаков, Косіор, і «малороси»: Затонський і Скрипник. Коли зближалося протигетьманське повстання Українського Національного Союзу, большевики покликали до життя «Совіт Українського Фронту», т.зв. советського курського напрямку, під команду Сталіна, Антонова-Овсієнка і «малороса» Затонського.

Як уже згадано, Володимир Винниченко ввійшов з большевицькою Мировою Делегацією в Києві в контакт і вів з її представниками переговори, тому були зірвані мирові переговори з гетьманом. Протигетьманське повстання спричинило вибух громадянської війни, під час якої дві українські дивізії покинули північну границю і тим прискорили наїзд 75-тисячної большевицької армії в Україну.

Вже 1-го грудня, коли большевицькі частини почали бої на границі, появилася маніфест *«Тимчасового Робітничо-Селянського Правительства України»* проти гетьмана і проти Українського Національного Союзу, з яким ще недавно йшли переговори. По цьому московські війська зачали свій наступ на Україну, напр. 20-го грудня німці заключили з ними угоду в Харкові, в наслідок якої, німці домагалися від військ УНРеспубліки вийти з міста і держатися від нього в віддалі 24-ох кілометрів, інакше німецькі частини зачнуть з ними бій. Отаман Болбочан був змушений це зробити і під натиском добре озброєних большевиків відступив аж до Кременчука.

26-го січня 1919 року большевики створили в Харкові новий Уряд України під головством болгарина, Христіяна Раковського, до якого, крім «малоросів», Скрипника, Затонського і Коцюбинського, належали

самі чужинці. І коли Директорія протестувала проти інвазії московських військ в Україну, комісар закордонних справ, Чічерін, відповів їй, що це воюють не москалі, але самі «трудові українці» проти буржуазної Директорії. Воднораз Рада Народніх Комісарів (Совнарком) односторонно зірвала Мировий Договір в Бересті і видала наказ ліквідувати всі українські консульські уряди, що постали на Московщині в часах гетьманського режиму; аналювала видані ними документи, як також всі документи українського уряду, щоб затерти всі сліди існування самостійної Української Держави. Антонов-Овсієнко прийняв титул «українського міністра» і в такому характері зачав палити українські села і міста та грабувати і вбивати українське населення.

16-го квітня 1919 р. Х. Раковський звернувся окремою нотою до през. Петрушевича, в якій пропонував перемир'я і, як виходить з телеграми Овсієнка до Леніна і Троцького, більшовики мали тоді намір маршувати через Румунію на Мадярщину, де 21-го березня Беля Кун проклямував Мадярську Комуністичну Республіку. 1-го травня Москва і Радянська Україна вислали до Румунії ноту з домаганням впродовж 48 годин звільнити Бесарабію і повернути все захоплене по війні майно, а 3-го травня був висланий ультиматум звільнити впродовж 24 годин Буковину.

Все це було роблене з більшовицьким далекоюглим пляном маршувати в середину Європи. Одначе, цей плян не вдався через відмову през. Петрушевича співпрацювати з ними і через внутрішні комплікації в Україні, де соціал-демократичні «незалежники» під проводом А. Річинського, М. Авдієнка і А. Дрогомирецького створили «Всеукраїнський Революційний Комітет» і розгорнули широку протибільшовицьку діяльність.

З тим «Комітетом» солідаризувався повстанський отаман Григоріїв, на якого більшовики покладали великі надії. Він, замість готуватися до маршу на Бесарабію, проголосив у Єлисаветгороді свій «універсал» із закликом до боротьби з більшовиками. «Народе Український! — закликав Григоріїв — політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірливість, бо замість землі і волі накидають тобі насильно комуну, черезвичайку і комісарів з московської оброжки. Селяни і робітники! Вас є 92 відсотки в Україні. А хто рядить вами? Беріть владу! Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду. Хай живе влада народу України... Всеукраїнський З'їзд Рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо його волю!»

Отаман Григоріїв, замість маршувати на Бесарабію, як цього хотіла

Москва, рушив на Київ. Саме в тому самому часі Москва пропонувала през. Петрушевичеві пропустити большевиків крізь Галичину на Мадярщину, але він це відкинув.

Симон Петлюра опинився з рештками своєї армії в Радивиліві на Волині, близько галицької границі, і там готовився до відбиття нового большевицького наступу. Одначе, з початку травня поляки заатакували несподівано Луцьк і зайняли його без бою, відрізуючи так «Холмську групу» ген. Янушевського від решти військ УНРеспубліки. Луцьк був взятий поляками через зраду двох «отаманів», Абази і Тимченка, що наперед договорилися про те з польським ген. Карницьким.

Большевики зайняли Рівне, Шепетівку, Проскурів і Кам'янець на Поділлі. В наслідок польської офензиви із заходу і большевицької зі сходу під кінець травня 1919 року рештки Дійової Армії збилися на смузі між містами Дубном і Бродами. В тяжких боях большевики захопили в полон частину 19-ої дивізії.

Головний отаман Петлюра подався через Красне в Тернопіль, а поляки захопили в Радивиліві зброю та муніцію й інші воєнні матеріали великої вартости. В цьому часі Дійова Армія складалася з частин 11-ох дивізій, вього разом коло 15 тисяч мужви, включно з Січовими Стрільцями під командою Коновальця.

Опинившись у безвихідньому положенні, Петлюра вислав до поляків ген. Дельвіга і між ними дійшло до заключення перемир'я коштом Галичини, тому през. Петрушевич не прийняв цього до відома і відповів наказом починати Чортківську офензиву. Мимо того, це «перемир'я Дельвіга» поляки використали в Парижі як доказ, що між «дійсною» Україною і Польщею панує мир, а лише «віроломні русини з Галичини» мішають усю справу. 2-го червня 1919 року штаб Дійової Армії опинився в «мішку», а польські і большевицькі війська в деяких місцях зблизились до себе на віддаль десятюх кілометрів.

В такій безнадійній ситуації розбита і розшматована Дійова Армія на наказ Петлюри 6-го червня почала свій розпучливий наступ в напрямі Старокостянтинова - Проскурова - Кам'янця і цим своїм успішним наступом створила можливість своєї злуки з Галицькою Армією, бо тепер, принаймні, було досить території, де вони могли б на скору руку зреорганізуватись і почати наступ на Київ.³¹

³¹ Про Радянську Україну див.: *Історія Української РСР*, Академія Наук Української РСР, Інститут Історії, Київ, 1967, II, ст. 79-155; *пор. Українська Радянська Енциклопедія*, Академія Наук Української РСРеспубліки, Київ, 1965, XVII, ст. 127-135.

ШОСТИЙ РОЗДІЛ

СОБОРНИМ ФРОНТОМ НА КИЇВ

1. Українська Галицька Армія переходить Збруч

Серед дуже трагічних обставин прийшлося переводити в життя злуку двох віток українського народу в одну цілість, як це було торжественно проголошено 22-го січня 1919 року на Софійській Площі в Києві.

На початку липня того року Дійова Армія була розбита і безперервно тиснена більшовиками на клаптику землі в околицях Збруча. В такій ситуації 4-го липня наспіла телеграма през. Петрушевича ч. 4.3715, що Українська Галицька Армія втомлена і виснажена важкими боями і довгим маршем, відступає за Збруч. В тому моменті Дійова Армія Петлюри робила розпучливі намагання відтиснути дещо більшовиків і зайняти територію в районі Кам'янця на Поділлію і, здавалося, що вже прийшов кінець трагедії геройського народу, що задумав будувати свою державу на прадідній землі, як і інші народи.

Перед Петрушевичем, який разом з великими повновластями «диктатора» мав ще більшу відповідальність перед Богом і своїм народом, — стало важливе питання: що робити і як рятувати свою 85-тисячну Армію та тисячі урядовців цивільної адміністрації? Це був цвіт Галицької землі і треба було його рятувати від полону або навіть від смерті. Покладатися на поміч чи ласку Антанти він уже не міг, бо після ноти з 25-го червня, якою Галичина була віддана Державами Антанти під польську окупацію, а зрадливий румунський уряд напав на неї із заду, Петрушевич мусів шукати іншого виходу.

Правду кажучи, перед ним був лише один вихід: злучитися з Дійовою Армією, чи радніше її рештками, і вдарити спільно на більшовиків, проти яких на півдні України вже стояла сильна і добре озброєна 200-тисячна Армія ген. Денікіна, за якою стояла Антанта.

Очевидці розказують, що в часі коли Петрушевич вагався, Петлюра майже щодня приїздив просити його, щоб негайно переходив Збруч і допоміг у боротьбі проти більшовиків. Приїздили з ним деякі його міністри і були готові прийняти всі умовини. І, здається, що прохання Петлюри і аргумент, що тепер уся Україна, яка вже мала добру нагоду пізнати більшовиків, піде проти них, — переконали Петрушевича, хоч він не

знав большевиків зблизька, тому вважав большевизм переходовим, політичним явищем, яке спалахкотить і скоро згасне.

Петрушевич був релігійною людиною, що глибоко вірила й відчувала в своєму сумлінню слухність змагань свого народу, а особливо він відчував велику відповідальність за долю своєї армії. Будучи державним мужем австрійської школи, заки рішився перейти річку Збруч, він бажав добре розважити справу і найперше знайти якийсь «модус вівенді» з Директорією і її Урядом, про якого соціалістичні експерименти і змінливий характер політики, як і неортодоксальне ведення державних справ, він був добре поінформований, бо з часу проголошення «Акту Соборности» він був членом Директорії.

Крім того, деякі наддніпрянські діячі його не знали і зле розуміли, напр. Ісаак Мазепа в своїх споминах представляє його як людину без революційного запалу і без ясної думки, що уникала радикальних рішень та покладалася на думку інших більше, як на свою власну. Просто, жаж брав — каже Мазепа — що галичани в такий важливий час, поклали свою долю в руки такої, старої людини. Петрушевичеві було тоді 56 років, а натомість Симон Петлюра був п'ятнадцять років молодший за нього. Узагалі, Ісаак Мазепа був переконання, що Петрушевич був дуже далекий від революційної стихії і зовсім її не розумів.¹

З другого ж боку, про особу того самого Петрушевича говорить безпартійний ген. Капустянський, який знав його дуже добре, кажучи, що в прив'язі Петрушевича «почувалося, що ця людина добре знає, яка величезна лежить на ній відповідальність». Здавалося, що він силкується не зігнути під натиском важкого історичного моменту... Видно диктатор не був честилубцем, не впивався владою, а всіма силами намагався тільки використати її для щастя своєї бідної від віків занапащеної країни. *Петрушевич говорив: «Панове, ви кличете нас на Велику Україну, а чи не представники вашої влади весь час ведуть демагогічну агітацію для розкладу Уряду ЗОУНР, чи не вони офіційно нацьковують на мою особу, чи не ваші агенти силкуються розкласти нашу армію, відібрати в неї довір'я до своїх вождів і внести політику в армію; чи не ви дали притулок явним ворогам мого уряду? Скажемо: а що буде на Великій Україні? Як поставиться до нас народ?»*²

Велику любов до свого народу, відповідальність за його долю та відвагу видно в ноті Петрушевича до Ради Чотирьох у Парижі з 15-го липня, що була його відповіддю на дозвіл полякам тимчасово окупувати

¹ Мазепа, цит. праця, II, ст. 13 і слід., 84.

² Капустянський, II, ст. 50-52.

Галичину. В ній він протестував проти насильств поляків над українським народом та проти польських намагань представляти українців більшовиками і лякати ними Раду Чотирьох. Як можна було віддати нарід на поталу полякам — питав Петрушевич — чейже вони погромили у Львові юдейське населення, виарештували українську інтелігенцію, пограбували наші друкарні і музеї, закрили всі українські часописи, знищили всі господарські і фінансові інституції, замкнули всі школи та знущаються над безборонним населенням. Всі автентичні протоколи польських звірств — писав Петрушевич — посилаємо окремим післанцем, як також пересилаємо оригінальні накази польської команди вбивати українських полонених. Польща є історичним ворогом нашого народу, який у кривавій боротьбі захищає Європу перед більшовизмом. Просимо вислати окрему комісію за засадою «авдіатур ет альтера парс».³

Його опінію про Польщу потвердили факти в Східній Україні, напр. Доценко, адютант Петлюри, у своїй збірці документів подає текст протесту українського закорд. міністра до польського Уряду в справі нарушування української території в Кам'янецькому і сусідніх повітах влітку 1919 року. Там поляки гнали українських селян на панщину до поміщиків, реквірували від них зерно, цукор, грабували й убивали людей; а на чолі отих озброєних польських банд, звичайно, були самі поміщики.⁴ В Галичині було ще гірше.

Ген. Капустянський, порівнюючи обидва українські уряди, каже, що умови для праці в Галицькому уряді, який мав глибоке коріння в населенні, були значно сприятливіші, ніж у Наддніпрянського, бо цьому доводилося провадити свою діяльність у загостреній революційній атмосфері боротьби партій з приводу різних орієнтацій населення Великої України. Все це зв'язувало руки голові Директорії; йому було важко, твердо і непохитно направляти державну керму, за слабої національно-державницької свідомости мас.

Петрушевич здавав собі з усього ясно справу, тому висунув свої застереження до деяких членів Уряду Директорії, але тією самою монетою відплачувалися йому ті люди. Сам прем'єр Борис Мартос, що склонювався в сторону радянського устрою в Україні, не був радий мати в Україні національного демократа, що думав і діяв згідно з західніми, європейськими демократичними принципами, дарма, що Петрушевич був членом Директорії, здавалося, і не думав про те, що його Уряд і розбит-

³ *Nahayewsky*, p. 185; *пор. Доценко*, Літопис української революції, 1923-1924, II (4), ст. 84-85.

⁴ *Nahayewsky*, p. 186.

ки Дійової Армії тиснулися на маленькому шматку території і всім їм загрожував большевицький полон. Мартос на сесії Уряду 9 липня видвигнув проти Петрушевича закид, мовляв, він сам проголосив себе диктатором і був проти вислання до нього делегації з проханням про військову допомогу. Мартос створив при своєму уряді окреме міністерство для галицьких справ, а міністром був соціал-демократ Семен Вітик, згаданий уже «герой» бориславської нафтової афери.

Врешті, під натиском Петрушевича Директорія погодилась на такі умовини: 1) вести одну, демократичну лінію політики, без хилення в сторону большевизму; 2) змінити уряд Мартоса, саме, через його хилення в сторону большевизму; 3) скасувати міністерство для Галичини. Доконанням тієї угоди «джентельменів» поставлено основу під спільну військову акцію проти большевиків.⁵

Як же в тому трагічному моменті представлялась збройна сила України? УГАрмія мала три корпуси: 1-ий під командою ген. Микитки мав 20 тисяч вояків; 2-гий під командою полковника Вольфа мав 22 тисячі стрільців і 3-ій під командою ген. Кравса мав 12 тисяч стрільців. Начальним вождем був ген. Мирон Тарнавський, а шефом начального штабу був полк. Шаманек. Назагал, харчовий стан Української Галицької Армії був 85 тисяч людей, а боєвий стан 47.700, при 550 кулеметах, 160 гарматах і 20 літаках.

Дійова Армія мала: 1) легіон галицьких Січових Стрільців в силі 4 з половиною тисяч стрільців під командою полк. Євгена Коновальця; 2) Запорізьку групу в силі 3 тисяч людей під командою ген. В. Сальського; 3) Волинську групу в силі 3 тисяч людей під командою ген. Петрова; 4) дивізію, радніше частину дивізії, полк. Удовиченка в силі 1.200 людей; і 5) групу Юрія Тютюника в силі 4 тисяч людей із свіжозорганізованих повстанців. Таким чином, Дійова Армія мала коло 14 тисяч людей загального стану, при 350 кулеметах і 120 гарматах.⁶

В боях є важною не лише чисельність армії, але її «бойова мораль». Ген. Удовиченко відмічує, що УГАрмія була добре зорганізована і дисциплінована навіть у деталях, у неї була велика акуратність, упертість і витривалість у боях суцільним фронтом з забезпеченими крилами і порив у наступках. Натомість, він відмічує, що її негативною прикметою був ляк за крила і запілля, замала взаємна виручка, а при відвороті втрачала певність себе й мала ляк перед кінними атаками. Помічалось чекання на детальні накази згори. Одначе, в боях на Україні УГАрмія набрала вели-

⁵ *Історія Українського Війська*, ст. 536.

⁶ *Удовиченко*, ст. 90-91; *пор. Капустянський*, II, ст. 24.

кої бойової заправи, а при своїй дисципліні, пошані до своїх старшин та великому патріотизмі стрільців вона уявляла собою високої вартости бойову силу. Подібну опінію має другий наддніпрянський генерал Микола Капустянський.⁷

Ген. Удовиченко говорить про ДАрмію так: «Якщо порівняти обидві армії, то Армія УНР була менше зорганізована і упорядкована як Галицька. Карність теж слабша, запілля і постачання зле налагоджені. З боку чисто бойового, здібність маршувати на широких фронтах і битися на всі чотири боки. Щодо індивідуальної ініціативи Армія УНР була сильніша за Галицьку Армію, особливо в умовах партизансько-більшевицького фронту... Самі методи боротьби, напів партизанські, були краще знані Армії УНР, як Галицькій.

Заки соборна Українська Армія могла рушити в бій проти большевиків, була створена одна Начальна Команда під проводом ген. Миколи Юнакова, ген. В. Курманович був начальним квартирмейстром, а пполк. Долежаль був шефом оперативного штабу. Головним отаманом залишився Симон Петлюра, людина не військова, але не чуємо з цього приводу нарікань чи протестів Петрушевича. Можливо він погодився на те з огляду на велику популярність Петлюри між народом Великої України.

Важкою проблемою було прохарчування армії, бо її стан значно збільшився, а галичани не могли нічого купити в Україні за австрійські гроші. Гроші Української Народньої Республіки, що були вивезені з Києва, пішли на організацію легендарних, повстанських формацій, в які щиро вірив Симон Петлюра і не скупив на те грошей; їх забирали різні «отамани», а тепер треба було армію прохарчувати, одіти та обути.

На щастя, це був час жнив і стрільці не були голодні, напр. команда УГАрмії казала стрільцям збирати збіжжя і робити конечні запаси на зиму. Крім того, у важких боях з большевиками було захоплено від них ба-

⁷ Удовиченко, ст. 91, каже: «Але разом з цим Галицька Армія витворила деякі нові позитивні якості, а головне: одноманітний, національно вихований, з палкою любов'ю до свого краю елемент. Взагалі, це була пянська армія, ще не захоплена заразливим і розкладовим духом революції. Вояки багато не вимагали й радо слухались своїх старшин та були м'яким воском у їх руках...

«Таким чином, на нашу думку, Галицька Армія уявляла з себе боєздатну регулярну армію з не зовсім відповідним командним складом; в ній панував лад, карність і надзвичайно добре було організоване запілля. З національного боку це була одноманітна маса з піднесеним національним почуттям.

«Головним ворогом для Галицької Армії були поляки, тому з огляду на це почуття, треба брати під розвагу характер подій у майбутньому, які спричинились до поважних політичних кроків командування Галицької Армії».

гато матеріялу, напр. цукру, солі, спирту тощо, і ці речі вимінювано з людьми за речі потрібні для війська, що їх люди поховали ще в часах австрійсько-російської війни. Усе ж найбільше відчувався брак амуніції через докучливу бльокаду України військами Антанти. Зброю приходилося здобувати від большевиків, на яких натискала з півдня 200-тисячна «Добармія» ген. Денікіна.⁸

Зустріч тієї сильної і добре вишколеної, та випосаженої французами армії, з Українською Армією була реальною можливістю і тому політичний та військовий провід мусіли думати, щоб дійти до якогось порозуміння з Денікіном. Одначе, цьому на перешкоді були дві засадничі речі: Директорія і її Уряд досі здобули собі «соціалістичну славу», а Денікін був за приверненням реакційного, царського режиму; а крім того, він стояв за «єдину неделімую Росію», яку тепер всіма силами форсувала Антанта, а Україна боролася за свою самостійність.

З тих причин, заки соборна Українська Армія могла рушити в наступ проти большевиків з невеликого шматка території між Кам'янцем, Баром і Могилевом, треба було найперше думати: як налагодити закуп воєнного матеріялу; інакше кажучи, перед політичним і військовим провідом наростала проблема: як проломати бльокаду Антанти та нав'язати контакт із світом.

Цю думку заступав ортодоксальний през. Петрушевич і тому висунув плян наступу найперше на Одесу, бо її здобуття пробило б Україні вікно у широкий світ і лише так можна було мати надію на можливість налагодження закупів зброї від нейтральних держав.

Натомість, Симон Петлюра, тепер головний отаман, обстоював думку, що насамперед треба наступати на Київ, бо його здобуття піднесе престиж України закордоном і бойового духа в народі, аж щойно потім можна буде піти походом на Одесу. Петлюра покликувався на письма «отаманів» з-поза фронту, напр. Григорієва, Махна і інших, мовляв, тепер увесь народ повстане проти большевиків, бо вже добре переконалися, що вони несуть йому повну неволю.⁹

⁸ *Мазена, П*, ст. 22; *пор. Левицький, О.*, Галицька Армія на Великій Україні, Відень, 1921, ст. 14.

⁹ *Капустянський, М., ген.*, II (3), ст. 96 і слід., 106; *пор. Дорошенко, Д.*, Мої спомини про недавнє минуле, 443, оповідаючи про свої відвідини в Станиславові в 1919 році, каже: «Серед мешканців Станиславова було помітно дуже багато українців з-за Збруча: Станиславів служив тепер головним притулком для евакуованих з власної території інституцій УНР і взагалі для втікачів від большевиків. На кожному кроці, по каварнях, ресторанах і просто на вулиці можна було зустрінути земляків і знайомих... залишилось враження, ніби надніпрянців в місті — дуже багато. Більша частина їх були урядовці і взагалі люди, що займали високе становище в УНР. Можна було зустрінути членів Дирекції

Це був найбільший аргумент Петлюри. Одначе, він, як невійськова людина, майже не звернув уваги на дуже важливу обставину: на можливість боротьби армії проти двох ворогів водночас: проти червоної і білої Москви. При тому він перецінював першу, а не доцінював другу. Чуючи аргумент Петрушевича, що з півдня України вже підсувається армія Денікіна, він переконував його, що з денікінцями дадуть собі раду самі повстанці.

Врешті, през. Петрушевич настоював, щоб ще перед рушенням у похід Соборний Український Уряд перемінив свій «лівий» курс на «правий» і на цьому тлі дійшло до загострення стосунків, так що в Кам'янці ходили чутки, що Петрушевич хоче усунути від влади Петлюру або навпаки, і тому Петрушевича не запрошували на зібрання Директорії, а згодом обох їх стерегли військові відділи. Петлюра ще й тепер покладав надії на поміч повстанських отаманів з-поза фронту, які писали, що нібито весь народ домагається заведення в Україні радянської влади. Петлюра звертав замалу увагу на те, що це самі отамани висували такі кличі, обіцяючи народові світлу майбутність і так переліцтовуючи большевиків всякими «лозунгами».¹⁰

Соціалістичні діячі з найближчого оточення Петлюри переконували його, що найменший «ухил у право» пожене народні маси в обійми большевиків і Петлюра хилився в їхню сторону, тому робив помилки, напр. іменував «лівого» отамана Волоха, бувшого прапорщика царської армії, командиром Запорізького Корпусу, але він у трагічному моменті «скинув» Директорію, закрвав державну касу і проголосив большевицький режим в Україні.

І тепер під натиском през. Петрушевича Симон Петлюра покликав новий Уряд у такому складі: Ісаак Мазепа – прем'єр; А. Лівичський – закордонні справи; Б. Мартос – фінанси; М. Шадлун – господарство; Т. Черкавський – преса; С. Тимошенко – шляхи; І. Огієнко – віровизнання; Н. Григорієв – освіта. Це був воєнний, скорочений уряд.¹¹

Головний отаман Петлюра і през. Петрушевич були переконання, що в час боротьби народу на життя і смерть, Уряд і всі громадяни, всіх

(я бачив як проїздили в автах Андрієвський і Швець), різних міністрів та екс-міністрів, вищих чинів уряду, дипломатів, які кудись їхали, лідерів партій, кого ще місяць тому можна було бачити в Кам'янці. Перебувала в Станиславові «Республіканська Капеля» Кошиця, Трупа Садовського з самим М.К. Садовським на чолі... Вирвавшись з охопленого большевицькою пожежою рідного краю і бачачи тут довкруги себе відносний спокій та лад, наші українці почували себе добре, безпечно і навіть весело, як люди, що тільки що врятувались від великої і страшної небезпеки....».

¹⁰ Мазепа, II, ст. 64.

¹¹ Там само, ст. 57.

фахів і станів, старці, жінки і юнаки, повинні жертвувати всі свої сили, все майно, увесь свій труд на цілі оборони, а особливо дбати про молодих людей у військових одностроях, які завжди готові покласти своє життя за свій народ і його державу.

2. Війна Антанти з більшовиками

В попередніх розділах була мова про старання Антанти включити Україну до її протибільшовицької війни, але без ясного політичного визнання її права на самостійність. І це було причиною, що влітку 1919 року Українська Місія в Румунії, посол Мацієвич і ген. Дельвіг, мали від свого уряду доручення ввійти в ближчий контакт з французьким ген. Петеном і вже майже в останній хвилині шукати якогось порозуміння або, принаймні, добитися запевнення, що Денікін не заатакує українські збройні сили в їх поході проти більшовиків, бо це принесе користь більшовикам. Одначе, Денікін і його представник ген. Їєруа, керовані московським реакційним патріотизмом, зволікали.¹²

Ген. Дельвіг переслав Петлюрі такий короткий рапорт: «Денікін не буде битися з нами, але вимагає одного командування», — тобто підчинення собі українських збройних сил. Український уряд залишив цю справу відкритою, хоч прем'єр І. Мазепа і Петлюра добре розуміли, які важкі наслідки це може мати для України.

Щоправда, в тому часі англійський міністер оборони, Вінстон Черчил, знаний із свого реалізму, післав спочатку серпня телеграму французькому урядові з домаганням піти назустріч національним змаганням українців і довести до згоди Денікіна з Петлюрою, запевнивши співпрацю українців у боротьбі проти більшовиків. «Старий тигр» Клемансо доручив був ген. Петенові в Румунії впливати на більшу податливість стосовно українських змагань. Подібно й американський ген. Джадвин в час своїх відвідин Києва 6 вересня намагався погодити Денікіна з Петлюрою. На жаль, впертість і шовінізм Денікіна були цьому на перешкоді.

1. В архіві Ю. Пілсудського заховалась телеграма Ж. Клемансо з 2 вересня 1919 року (ч. 1479), яка звучала: «Генерал Франше д'Еспрей переслав мені, як і вам, вістку про заяву Денікіна, що будь-яку співпрацю з Петлюрою вважає неможливою з огляду на його шкідливість ділу відбудови єдиної Росії.

¹² *Nahayewsky*, p. 1897

2. В теперішній ситуації армія Денікіна ставить спротив в центрі енергійної офензиви большевиків, що має успіхи в басейні Дінця. Передовсім є важним, щоб та армія через діяння українських військ не була турбована з лівого боку ворожою акцією останніх.

3. Прошу вас звернутись до польського уряду, який згідно з попередніми донесеннями має з Петлюрою зв'язки, з просьбою вплинути на нього здержатись і виказати супроти Денікіна, через відмову діяння, неутралітет для вищого інтересу загальних дій проти большевиків. Підписав: Ж. Клемансо».

Антанта, пускаючись на «ліквідацію» большевизму, не мала ясного образу, як виглядатиме по-царська Росія по евентуальному знищенню большевизму. Царські еміграційні дипломати переконали Клеманса, що якби Антанта відірвала Україну від майбутньої демократичної Росії, то ця «нова Росія» не сповнить покладаних на неї надій бути сильним рівноважником «німецькому дрангові на схід» чи денебудь в Європі, а цього найбільше лякались французи і тому Клемансо не підтримав прав України до самовизначення. Він вірив царським емігрантам, що вони впоратяться з большевиками і без українців.

Старанням і коштом Антанти на давній царській території були сформовані і добре випосажені такі чотири армії:

1) На Сибірі був створений уряд «Верховного Правителя», адмірала Колчака, на якого Антанта поклала найбільші надії. Він був здібною людиною з помірковано ліберальними поглядами і ставився з виrozumінням до права самовизначення народів, напр. він дав свою згоду на українізацію Чорноморської фльоти, так що в часах Ц. Ради висували його на пост морського міністра України. В його 100-тисячній армії була окрема українська бригада, зложена з українських сибіряків. На жаль, його армія не діяла в безпосередньому сусідстві України.

2) Армія ген. Юденіча перебувала над Балтійським морем в Естонії і мала к. 30-40 тисяч солдатів. Сам Юденіч був не злим старшиною, але слабим політиком і не зумів налагодити приязних стосунків з естонцями.

3) Армія ген. Міллера оперувала в околицях Архангельська і її спомагали англійці. Вона не була численна.

4) Армія ген. Денікіна, звана «Добрармією», оперувала на Кубані, Доні, Кавказі і південній Україні. Вона мала понад 200 тисяч солдатів, і весь свій воєнний виряд одержала від французів. Денікін був добрим солдатом, але дуже слабким політиком; а ще гірше, він був московським реакціонером і шовіністом. Голова московських «кадетів», Павло Мілюков, каже, що Денікін оточував себе генералами, які належали до

найбільш реакційної групи старшин. Цивільна адміністрація була опанована «Особливою Радою», в якій було 19 реакціонерів і лише 4-ох прогресивних членів.

Крім того, між арміями Денікіна і Колчака оперувала в прикаспійських степах невеличка «Козача група Дубова». Всі ці армії й групи плянували свій похід на Москву і Петроград, покладаючи великі надії на співпрацю незадоволених більшовиками російських народніх мас. Слабкістю тих армій була відсутність однієї команди. Щонайгірше, вони не поставили ясно свого становища до національного питання народів бувшої царської Росії, які на основі права самовизначення народів установили держави на своїх етнографічних територіях. І, на превеликий жаль, Держави Антанти під впливом царських реакційних шовіністів не вчинили нічого, щоб приєднати ті народи для протибільшевицької кампанії.

І саме в часі, коли армія Денікіна рушила з півдня України, українська об'єднана армія за Збручем готовилась до прогнання більшовиків з України. Сподіючись, що Денікін спішитимсьє зайняти Москву, українські дипломати в Румунії хотіли добитись якогонебудь порозуміння або одержати технічну допомогу чи позбутись докучливої блокади Антанти. Одначе, як уже згадано, царським емігрантам вдалось переконати західніх дипломатів, що вони самі покарають більшевицьких бунтарів, а по їх перемозі знову настане «єдина неделімая».

3. Похід української об'єднаної армії на Київ

Серед такого міжнароднього ускладнення 16 липня 1919 року Начальна Команда Української Галицької Армії переїхала до Кам'янця Подільського, а змучене довгими походами і важкими боями стрілецьтво потребувало добрезаслуженого відпочинку. Але скоро прийшла коначність впровадити деякі одиниці в нові оборонні бої.

Найперше пішов II-ий Корпус, але зараз же справдились побоювання Петрушевича: мешканці села Маліївці несподівано напали на один курінь 7-ої бригади і вбили одного старшину та кільканадцять стрільців. Це навчило галичан, чого можна сподіватись на новому для них терені.

На наказ Начальної Команди УГА I-ий і II-гий корпуси почали збирати жниво та робити запаси для забезпечення армії хлібом, незважаючи на те, що Уряд Директорії взяв на себе зобов'язання понести всі кошти удержання УГАрмії в час її боїв у Східній Україні, як і Армію УНР. В цій

праці не маємо змоги докладно представити історію походу і боїв на Київ, але згадаємо бодай про деякі епізоди.

Отож, починаючи з днем 26 липня, коли II-ий корпус в наступі на північ зайняв місто Проскурів і 1 серпня його сердечно вітали всі громадяни міста. Цей успіх дав можливість НК УГА перенестись 7 серпня до Держані, а два дні згодом, тобто 9 серпня зранку 5-та бригада III-го корпусу зайняла велику вузлову залізничну станцію і місто Жмеринку, з масами воєнного матеріалу.

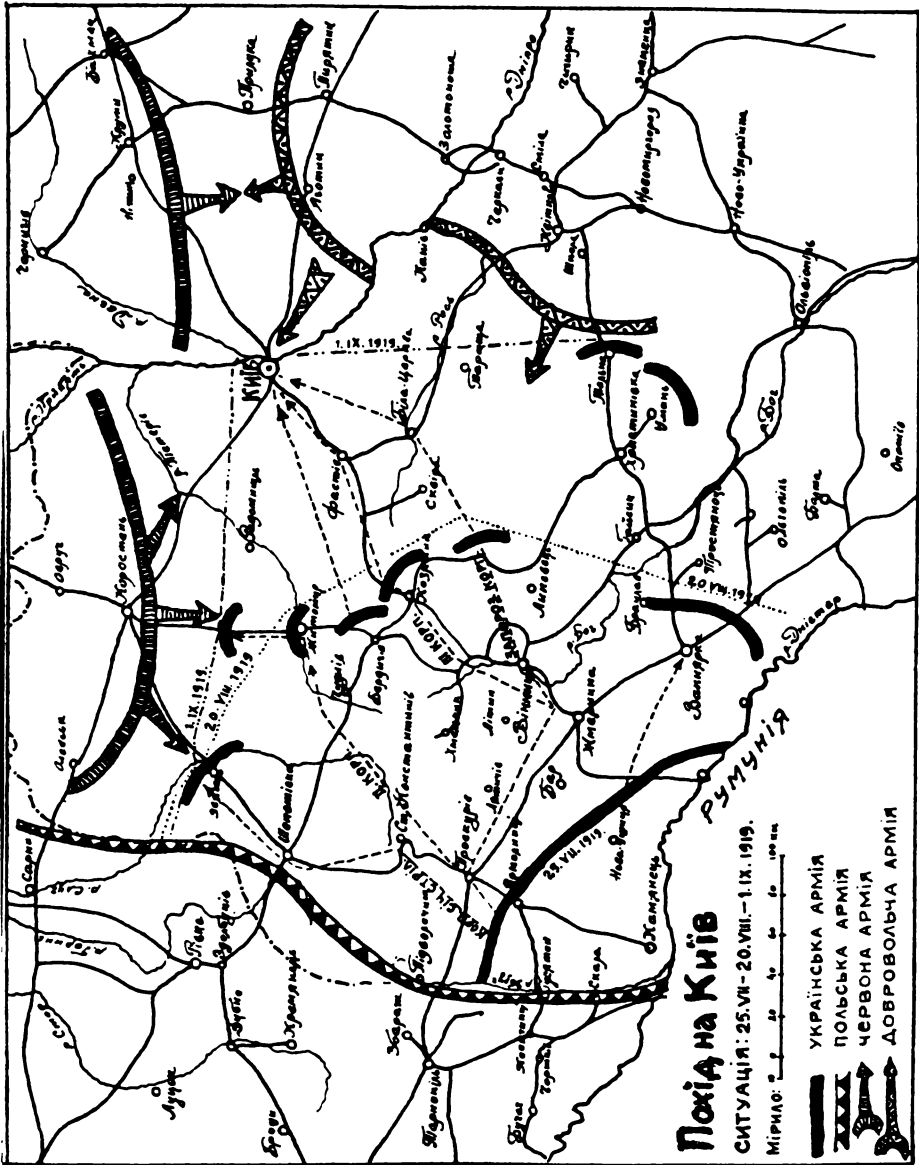
12 серпня Симон Петлюра створив «Штаб Головного Отамана», який задумав керувати операціями обох армій і з того часу весь наступ був керований у напрямі Києва. Того самого дня легіон галицьких СС-ів зайняв Староконстантинів, але в тому моменті поляки напали на Дубно і Рівне на Волині і розмах корпусу був дещо стриманий, бо деякі частини були перекинені на південь, але 19 серпня корпус зайняв місто Бердичів.

Штаб Гол. Отамана поділив усю армію на три армійські групи: 1) Група Схід (СС-ці і Запоріжці) під командою полк. Тютюника; 2) Середня Група (I-ий і II-ий корпуси) під командою ген. М. Тарнавського; і 3) Група Захід (СС-ці і II-ий корпус) під командою полк. Вольфа.

21 серпня II-ий корпус зайняв Житомир, де населення закидало стрільців цвітами. Звідти по наказу Шт. Гол. От. 22 серпня ця «Група», з якою були СС-ці під командою полк. Е. Коновальця, одержала завдання наступати на велику залізничну станцію і місто — Коростень. В час наступу не обійшлося без затримки: були сутички з польськими відділами, а повстанці от. Зеленого влаштували погром цивільного населення в Погребищі; а на півдні населення Білої Церкви прилучилось до большевиків.

На цьому місці ще раз пригадаємо звіт ген. Дельвіга Петлюрі, мовляв, «Денікін битися з вами не буде», і, мабуть, на основі цього Штаб Гол. Отамана за підписом ген. Юнакова, як свідчить прем'єр Мазепа і інші учасники походу, видав такий наказ армії: «При зустрічі з частинами армії Денікіна, належить триматися, аж до дальшого розпорядження, слідуючих норм: 1) належить безумовно не вдаватися у ворожу акцію; 2) пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які є в наших руках або які ми маємо посісти; 3) пропонувати їм звільнити район нашого походу, щоб не спиняти нашого руху... Остаточні вказівки незабаром буде дано.¹³

¹³ Там само, ст. 191; пор. Мазепа, II, ст. 82-83, передає слова Денікіна (гл. його спомини, V, ст. 257): «Не було сумніву, що Петлюрівське правительство не ставило собі ніяких інших цілей, крім опанування України і що при першій сприятливій нагоді українські багнети будучи обернуті проти нас... Тому полишати Петлюрі величезні матеріали та

Цей наказ потверджують: адютант Петлюри, Доценко, і ген. Капустянський, отже не можна мати сумніву щодо його автентичності. В цьому часі полк. Удовиченко з півдня атакував Бірзулю, а в середині йшов III-ий корпус під командою ген. Кравса, який 12 серпня зайняв Вінницю, потім Хмельник, Янів, Калинівку й інші місцевості в напрямі Києва.

Боеві частини I-го і II-го корпусів 28 серпня досягнули перший контакт з денікінцями на залізнодорожній станції Рокітно і в розмові зі стрільцями зневажливо висловлювались про Петлюру.

30 серпня бригади I-го корпусу вступили до Києва. Запоріжці одержали наказ обсадити однією дивізією залізнодорожній міст і станцію на лівому березі Дніпра, а група от. Віметаля мала обсадити пасажирський міст. Середній міст не був зазначений на мапі, як свідчить «Денник НК УГА», тому не був обсаджений. Надобавок, запоріжці не обсадили свого моста ані не зайняли станції на лівому березі Дніпра. Подібно група повстанців от. Зеленого, що мала дістатись на лівий беріг Дніпра, не вповнила свого наказу.¹⁴

людські ресурси Правобережної України і постачати його армію руками союзників мені здавалось щонайменше безглузним. Нарешті, іти разом з Петлюрою, який змагався відокремити Україну й Новороссію від Росії, це значило б пірвати з ідеєю «єдиної і неделимої Россії», що глибоко ввійшло у свідомість вождів і армії і тим викликати в її рядах небезпечне замішання.

«Тому я вирішив питання негативно. Представники Антанти завчасно, бо це 3-го серпня були повідомлені про неможливість будь-якої співпраці з Петлюрою. Врешті, англійське і французьке командування прийняли цю точку погляду. Добровольчим військам я дав вказівки: Самостійності України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральні, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтись по домах, або — признавши наші гасла — приєднатись до нас. Якщо петлюрівці не визнають цих умов, то їх належить уважати за такого то противника, як і большевиків. Разом з тим я вказував на необхідність приятного відношення до галичан, щоб відтягти їх з підлеглості Петлюрі. А якщо це не буде досягнене, то уважати їх ворожою стороною».

¹⁴ Станимир, О., Українська Галицька Армія в боях з Армією ген. А. Денікіна, в УГА, Вінніпег, 1958, I, ст. 470, каже: «Обидва мости на Дніпрі мала обсадити 2-га Коломийська бригада і Корпус Запорозжців (ланцюговий міст). В приказі було виразно зазначено: "Обсадити, але не стріляти". На мій запит, як це належить розуміти та що треба зробити, коли наблизиться денікинська частина, яка зможе наших вояків розброїти та після того без перешкоди ввійти до міста, полк. Вольф безрадно вияснив, що такий приказ прийшов зі Штабу Головного Отамана, та що він не може його змінити, тим більше, що саме тепер ідуть переговори між Гол. Отаманом і Денікіном відносно дальшої судьби Києва. Отже стріляти не вільно, але в разі потреби треба теж переговорювати, щоб ворог остався на зайнятих позиціях аж до остаточного скінчення переговорів між командами».

Пор. Мазепа, І., I, II, ст. 67, цей автор гадає, що ланцюговий міст не був обсаджений аж до ранку наступного дня. Коло 7-ої год. зранку 31-го серпня денікинські кінні відділи свобідно перейшли ланцюговий міст і вступили в місто. Вже подорозі вони стрінули сотню 2-ої Галицької бригади, що йшла для обсади ланцюгового моста. Четар Драган з денікинським старшиною поїхав до штабу 1-го Галицького Корпусу за директивами, а

І, таким чином, денікінці незабезпеченими мостами вдерлися до Києва. Це були частини 7-ої армії ген. Бредова. Полк. Штессель мав наказ зайняти цитаделю і видав своїм частинам в Києві наказ розброювати українські частини, які спокійно розмістилися в місті. От. Віметаль згідно з наказом Штабу Гол. Отамана почав розмови з денікінцями й у висліді на міській «Думі» побіч українського прапору був завішений ще денікінський. У тому моменті почулись вигуки товпи: «Галичани зрадники! Геть із зрадниками!», — а інші головно кричали: «Слава галичанам! Хай живе галицька армія!»

Кінний відділ запоріжців ген. Сальського скинув денікінський прапор на землю і потоптав ногами. На це зареагували деякі кияни стріляючи з вікон і дахів та спричинили загальну метушню й стрілянину на вулицях міста. Запоріжці, тікаючи перевернули авто ген. Кравса, який рішився поїхати, разом з полк. Микиткою, до ген. Штакельберга для обговорення витвореної ситуації, а звідти до ген. Бредова. Тим часом, Штаб II-го корпусу та 11 сотень були розоружені денікінцями. І так українцям була накинена угода, за якою галицьке військо мало вийти з міста поза його систему залізниць без перешкоди зі сторони денікінців. Галичани заберуть своє майно, а розоруженим обох сторін буде повернена зброя.

Ген. М. Тарнавський висловив свою опінію, що Київ втрачено не через зраду, але денікінці знали краще топографію міста, були сильніші та мали за собою населення міста.^{14a}

Петлюра післав до Бредова ген. Павленка, але той його не прийняв, погрожуючи арештом. Натомість, НК УГА вислала свою місію: от. Бубела, сот. Паліїв і сот. Бемко в справі спільної обсади міста, але одержала відповідь, що Добармія воює за «єдину неделімую», але «Окраїна» одержить широку автономію. І коли Петлюра з тим не погодиться, буде вважаний за большевика.

Група ген. Кравса була розв'язана 29 вересня; в половині жовтня Київ попав знову на короткий час в руки большевиків, а остаточно вони зайняли його в дні 16 грудня.

В наслідок угоди з денікінцями українське військо вийшло з Києва по лінію: Ружин-Ольгопіль-Вчорайше і Самгородок. Гідним завваги факт, що події в Києві використали вповні большевики, перевівши свою 14-ту

денікінці розброїли сотню і напали з-заду на Мазепинський полк під командою полк. Дубового і забрали в полон.

^{14a} На цю тему є велика література, напр. *Л. Мишуга*, Похід українських військ на Київ, Відень, 1920; *В. Ласовський*, Ген. Тарнавський, Львів, 1931; *Кравс, А., ген.*, За Українську Справу, Львів, 1931; *Паліїв, Д.*, Новий Час, 1937, чч. 98-99.

армію, перетяту українськими військами, через Ольвіопіль і Сквиру на північ до Житомира. Цього не сталося б, якби не було денікінської авантюри в Києві.

* * *

Зайняття Києва було одним з найбільших досягнень української зброї, тому й досі захоплює чужинних знавців і стратегів, напр. по опублікуванню споминів майора Льобковіца 1958 року Штаб Америк. Армії казав цю працю перекласти на англійське і завів її як обов'язкову лектуру в військових школах. Безсумнівно це була світла сторінка української воєнної епопеї, що назавжди залишиться гордістю наших прийдешніх поколінь. Її велике значення ще й у тому, що віками розділений штучними кордонами народ братерством своєї зброї і власною кров'ю засвідчив перед історією, що він є і буде одним народом і хоче жити в одній Українській Державі.

І тому залишення Києва в руках денікінців мало поганий вплив на українське вояцтво. Громадяни Києва не виявили належної пошани до своїх вояків, ані не підтримали їх морально так, як це зробили москалі: давши багато добровольців для Денікіна.

Сот. Станімір, командир 2-го куреня Самбірської бригади, подає характеристичний наказ з того часу: 30 серпня він одержав з команди корпусу ген. Кравса такий наказ: «Завтра, 31 серпня 1919 року, 9:00 год. зранку відбудеться парадний в'їзд головного отамана Петлюри до Києва. В тій цілі бригади III-го корпусу мають вислати в 5 год. зранку на головну станцію у Києві по одному найкращому куреневі і по одній батареї для сформування парадної бригади для повітання головного отамана і його в'їзд до Києва. Командантом тієї почесної бригади назначується сот. Станіміра, команданта 2-го куреня 8-ої Самбірської бригади, який завтра має зголоситись у корпусній команді по дальші накази. Постій 30 серпня 1919 року. Команда III-го корпусу Української Галицької Армії».¹⁵

Отож, от. Петлюра готовився до тріумфального в'їзду до Києва і був близько міста, але ввечері довідався про вислід угоди з Бредовом і скоро подався на Кам'янець. Ген. Юнаків думав, що Петлюра повинен був видати наказ прогнати денікінців з міста і це легко було виконати тими силами, що були під рукою. Натомість ген. Сальський, оцінюючи похід на Київ, каже, що із стратегічного пункту він був передчасний, бо Києва

¹⁵ Станімір, там же, ст. 469.

не можна було вдержати без попереднього зайняття Коростеня, за який билися тоді СС-ці і II-ий корпус. Дехто з учасників того бою дивується, чому СС-ів кинено на Коростень, хоч вони прекрасно знали місто й скоро зорієнтувалися б у ситуації, ніж стрільці, які перший раз прибули до нього. Вони навіть думають, що гол. от. Петлюра не хотів мати при своєму боці в Києві популярного Коновальця в час великої паради, бо з ніким не хотів ділитись славою.¹⁶

4. Контакти Петлюри з поляками

По виході з Києва бадьорий дух українського стрілецтва упав. Стрільці втратили віру в глудз державного і військового проводу, що «одним помахом убив їх надію вернутись через Київ у рідний Львів». До вух стрільців доходили навіть чутки про незгоду між членами уряду в Кам'янці Подільському, так що для охорони Петрушевича була призначена 1-ша бригада УСС-ів, а Петлюру стерегла бригада от. Волоха і юнацька школа.

¹⁶ *Льобковіц, В., от.*, Похід УГА на Київ в 1919 році, в УГА, II, ст. 155-204. На 182-ій стороні цей автор каже так: Друга бригада мала наказ дати сотню на міст, вона не виконала наказу, як і Запорожці, забезпечивши лишень міст на правому березі Дніпра, залишивши лівий берег без охорони. Обидва занедбання малозначні для дальшого розвитку подій, бо ми мали руки зв'язані наказом Петлюри не вживати зброю, а самим язиком не можна було боронити мостового причілка...

Несподівано в 9.30 зранку на двірці з'явився четвер Драган, ком. 2-ої сотні 1-го куреня 2-ої бригади, що мав хоронити міст, у товаристві денікінського старшини і зголосив от. Виметальові в чому справа, а цей дав доручення пропустити тільки денікінських парламентарів і сам поїхав до моста. Тим часом, наспіла вістка про розброєння 2-ої сотні.

Полк. Микитка післав сот. Верніша до денікінського полк. Стесселя із заявою, що в Білій Церкві була заключена угода з полк. Білосерцовом, що Дніпро становить демаркаційну лінію між обома арміями, але одержав вимінаючу відповідь, мовляв, ген. Бредов має наказ зайняти цитаделю і він скоро прибуде до Києва і полагодить справу. Одначе, ген. Кравс підписав угоду.

Льобковіц, шеф штабу Групи ген. Кравса, пише про те дослівно стор. 191: «Навіть коли ген. Кравс хотів би був зрадити, він не міг би був цього зробити, бо він не був паном своєї волі, але під кожним зглядом стояв під контролею і безпосереднім впливом головного отамана. А його, що раніш до такої міри впливав на кожний крок Армейської Групи, не можна було в рішальному моменті ані знайти ані з ним поговорити.

«Інакше він був би мусів витягнути остаточні висновки з усіх ним виданих наказів, якими він нас путав, які нам перешкоджували і були такими для нас у своїх наслідках. Тепер було його обов'язком бути на місці, щоб не допустити до "зради" і він був би став героєм цілої нації, а ми були б здемасковані.

«Воно однак сталося зовсім інакше. Коли когонебудь обманено, то саме геройську Армейську Групу ген. Кравса, а коли хтонебудь був зрадником, то саме він самий».

Ці занадто гострі слова от. Льобковіца, написані під свіжим враженням подій у Києві і «після чотирокутника смерті», на основі поданих нами опіній інших авторів набирають іншого наświetлення. Одначе, вяснюють наслідки невійськових людей до військового діла.

Скоро піднесла свій голос преса, напр. галицький «Стрілець» (9 вересня) надрукував статтю під заголовком «До булави треба голови», в якій виступив з гострою критикою хиткої політики Симона Петлюри. В полеміку вступив орган Петлюри «Україна», а за нею орган галицьких соціал-демократів О. Безпалка і С. Вітика, «Галицький Голос» і «Боротьба», як також фронтовий орган «Український Вояк». «Боротьба» вела гостру кампанію проти през. Петрушевича.

З тієї газетної полеміки можна бачити, що в вересні 1919 року в Українській Галицькій Армії нуртували думки, що якимось треба дійти до порозуміння з Денікіном і на цьому тлі було велике розходження між Петлюрою і Петрушевичем, бо з першим не хотів говорити Денікін. Щоправда, взаємне відношення обох мужів було коректне, але було помітно, що Петлюра хотів усім рядити без порозуміння з Петрушевичем, напр. від часу переходу УГАрмії за Збруч Петрушевича не прошено на засідання Директорії, хоч він був її членом, а впливи соціалістів Безпалка і Вітика на Петлюру значно зросли.

Дещо старший віком, але привиклий до австрійського парламентаризму, Петрушевич, не міг зрозуміти необдуманих, експериментальних і карколомних політичних ходів Петлюри, що могли підважити і знищити існування і найсильнішої держави.

Петрушевичеві не сходила з голови думка, що на ньому лежить важка відповідальність за долю УГАрмії і що він має обов'язок завести її назад до Галичини, тому всіма способами він хотів вдержати її високу бойову мораль. І в даній ситуації він сподівався досягнути це через якимсь порозуміння з Денікіном.

Натомість, Симон Петлюра ненавидів «білого» Денікіна більше як червоних большевиків і тому порозуміння з Денікіном було йому неможливе, бо й Денікін відплачувався йому тією самою монетою з чисто московських державних рацій. З тих причин Петлюра скоріше думав говорити з поляками як з білими москалями.

Петрушевичеві були відомі також явні і таємні контакти й розмови Петлюри з поляками, починаючи від січня 1919 року, коли прем'єр В. Чехівський був вислав у Польщу місію під проводом Прокоповича і Карпинського. В квітні т.р. Петлюра серйозно думав про угоду з поляками коштом Галичини, напр. його ад'ютант Доценко каже, що от. Петлюра був готовий зректися Галичини в користь поляків, щоб за їх посередництвом Антанта визнала Україну. І тому він відмовився допомогти галичанам у війні проти поляків, хоч був до цього зобов'язаний Актом Соборности. Він вірив, що Україна вийде з війни переможною, коли забезпечить собі неутралітет Польщі.

Прем'єр Остапенко посилав свою «місію» в Польщу під проводом поміщика Б. Курдиновського, москаля, що жив в Одесі. Щоправда, він уповажив його тільки інформувати поляків про справи України, а ніколи заключати як небудь угоду.

Одначе, польські круги з найближчого оточення Ігнаца Падеревського, а головно його жінка, втягнули Курдиновського до політичних інтриг, маючи його за офіційного представника України і цю свою роллю він сповняв аж до 16-го серпня 1919 року.

Курдиновський у травні 1919 р. заключив «угоду» з Ігнацом Падеревським, який заявив Найвищій Раді П'ятьох, що ніхто не може вирішувати в Парижі «Галицької проблеми», бо в Варшаві є представник України, що вже підписав перемиря в імені всієї України. Поляки привезли навіть Курдиновського до Парижа, щоб він і там особисто шкодив інтересам Сх. Галичини й України.

Як уже згадано, цю «угоду» поляки роздавали західнім дипломатам наліво й направо і так паралізували старання української делегації добитись визнання самостійності України взагалі, а Галичини зокрема, яку поляки за дозволом Найвищої Ради часово окупували.

Згадана угода з 24 травня 1919 року мала такий заголовок: «Угода між представником Директорії УНР, Борисом Курдиновським і президентом Ради Міністрів Річипосполитої І. Падеревським у справі уділення допомоги Українському Урядові в боротьбі проти Радянської України».

І цей документ розділювано представникам Держав Антанти. Угода мала вісім пунктів: 1) Український Уряд, не маючи уповноваження тепер рішати долю Східньої Галичини, зрікається всіх прав до тієї провінції (України); 2) беручи на увагу культурний вплив поляків на західню часть Волині, означену, менш-більш, лінією ріки Стиру, хай вона буде включена до Польщі, як її інтегральна частина; 3) Польща зобов'язується визнати незалежність України, а Український Уряд (Директорії) визнає Польський Уряд. Польща зобов'язується дати військову допомогу в боротьбі проти большевиків і при віднові адміністрації України. Побут польських військ в Україні та українських військ у Польщі урегулюють обидва уряди; 4) Українська Начальна Команда буде діяти тісно з Польською Військовою Командою, а вся воєнна стратегія буде керована Польською Начальною Командою; 5) Український Уряд зобов'язується не робити дипломатичних ходів без попереднього порозуміння з Польським Урядом; 6) польське населення в Україні відзискає все своє майно і рівність прав; 7) Польща зобов'язується дати українському населенню в своїх політичних границях можливість національного й економічного розвитку та рівні права; 8) буде заключена окрема військова

конвенція щодо взаємної помочі Польщі й Україні. Підписали: від Директорії УНР, Борис Курдиновський; а від Польщі, Ігнаци Падеревський, польський прем'єр і міністер закордонних справ».

Юзеф Пілсудський у своєму письмі до Падеревського з 31 травня т.р. згадував, що нота союзників до нього буде дуже гостра (справа йшла про ужиття Армії ген. Галлера на протиукраїнському фронті – І.Н.), тому повідомляв, що в своїй відповіді Пральонові він «зредукував» її тільки до воєнних справ. Це він зробив тому, що не знав яке враження зробить «угода» Б. Курдиновського на представників Антанті.

Тепер поставимо питання: чи в такій позакулісовій грі могла Українська Делегація в Парижі добитись повних прав для України, а особливо для Галичини?

16 червня Петлюра вислав ген. Дельвіга для переговорів з поляками, а їх вислідом була нова «угода» стосовно т.зв. лінії Дельвіга, яку зігнував президент Петрушевич. І цю «угоду» використали поляки на міжнародному терені: вона допомогла їм добитись рішення Найвищої Ради з 25 червня, яке давало полякам дозвіл зайняти Галичину аж по річку Збруч.

* * *

Крім отих «офіційних зв'язків» з поляками, Петлюра мав іще таємні особисті зв'язки з Пілсудським, напр. останній посилав до Петлюри маїора Заглобу-Мазуркевича в травні 1919 року, який переодівшись за полоненого, передав Петлюрі записку Пілсудського, що він хоче з ним бачитись і говорити особисто і з того часу цей таємний зв'язок продовжався.¹⁷

І знову в липні 1919 року прибув з Варшави до Кам'янця полк. Закшевський (інакше: Клим Павлюк) з дорученням Пілсудського переказати Петлюрі, що «він стоїть за Україну і дасть дві дивізії, як Петлюра про це попросить. Можемо здогадуватись, що таке письмо Петлюри було потрібне полякам у Парижі для їх акції проти Галичини, про що говоритимемо на іншому місці.

Від 10 до 16 серпня 1919 року в Дембліні під Варшавою велися польсько-українські переговори. Від українців брали участь мішані делегати: полк. Липка – голова; і члени: пполк. Левчук, сот. Мшанецький, сот. Луцький, сот. Магаляс, а сот. Рутський був перекладчиком. З польського боку брали участь: ген. Тржаска Дирські – голова; і члени: пполк. Гошов-

¹⁷ *Kutrzeba, T., Marsz na Kijów, 1920, Warszawa, 1937, pp. 51 seq.*

ський, майор Камінський, ротм. Бергер, пор. Бернацький і пор. Вельвський.

Українські делегати домагались згоди поляків поповнити ряди своєї армії добровольцями з Галичини, але поляки не годилися, тому не дійшло до згоди. В тому часі Рада Чотирьох у Парижі обговорювала справу Галичини і на її широку автономію натискали англійські делегати.

Польському Урядові була потрібна якась інша «українська делегація», але від Петлюри, яка дала б заяву, помічну старанням польських дипломатів у Парижі. І, насправді, прем'єр І. Падеревський 16 серпня вислав до Парижу голові польської делегації, М. Замойському, телеграму-повідомлення, що в Варшаві перебуває делегація Уряду Петлюри в такому складі: Пилипчук – голова і бувший міністер комунікації Тулюп – директор політичного відділу мін. закордонних справ; Липніцький та Павлюк.¹⁸

Падеревський повідомляв, що вони мають уповноваження унормувати відносини з Польщею та еventуально одержати поміч проти большевиків. Як досягнемо їх повне незаінтересування Галичиною і північною Волиною — писав Падеревський — і як нам удасться не визнати Україну, маємо надію їх використати, як протибольшевицьку силу для скорішого закінчення війни, яка вимагає великого вкладу військової сили, матеріялу і грошей. Важним є також гарний урожай в Україні цього року. Просимо звернути увагу Антанти, що зближається зимова кампанія, а на довгім протибольшевицьким фронті, яким заслонюємо Європу, вояк потребує теплої одежі і масу фінансової помочі, щоб забезпечити кількасот тисячну армію.

Таку інструкцію переслав Падеревський своєму представникові в Парижі, саме, в часі, коли українська соборна армія зближалась до Києва, женучи наперед себе большевиків, чого польський прем'єр не згадав у своїй інструкції ані одним словом. Навпаки, він приписував успіх української кампанії полякам, які нібито рятували Європу перед большевиками.

23 серпня Падеревський вислав зашифровану телеграму п. Замойському до Парижу про свої розмови з делегатами Петлюри і дав йому такі вказівки: 1) якби котрийсь із мужів Антанти питав його про згадані переговори, то хай дасть вияснення, що вони ведуться в цілі злегшення акції проти большевиків; 2) Польща не визнає Української Держави; 3) поляки добились від Петлюри зречення прав до Сх. Галичини, хоч з огляду на застереження союзників справа польсько-українських кордонів за-

¹⁸ Дорошенко, II (4), ст. 74-76.

лишилась відкритою і 4) згадана угода з Петлюрою була зроблена в формі односторонньої заяви Симона Петлюри.

В ще іншій телеграмі до Замойського прем'єр Падеревський (5 вересня 1919 року) інформував його, що 30 серпня Київ зайняли українські війська, але чергового дня частини ген. Денікіна виперли петлюрівців з міста, а галицькі українці перейшли на сторону росіян. Начальник денікінських військ Бредов не визнав Петлюру і виявив згоду говорити тільки з галичанами, тому до Києва виїхав ген. Кравс, німець з армії галицьких русинів. Петлюра заявив представникові нашого штабу, що уникатиме боїв з денікінцями. Львів протестував проти зайняття Києва денікінцями. Він (Петлюра) казав також, що Денікін хоче позискати галичан, щоб згодом звернути їх проти Польщі. Петлюра просив про неутралітет Польщі.

Треба звернути увагу на російські круги і вплинути — радив Падеревський — на Денікіна, щоб не вигравав галицьких русинів проти нас і тим не спихав нас до табору Петлюри. Чи йдуть розмови з росіянами щодо визначення польських безсумнівних, як також евентуальних російських теренів в сфері польських впливів.

Такі перекручені інформації і вказівки пересилав прем'єр Падеревський своїй делегації до Парижу. І д-р В. Панейко, член української місії в Парижі, інформував Петрушевича, як поляки використовують там всякі «угоди» Петлюри, щоб пошкодити справі Сх. Галичини.

Врешті, 3-го жовтня Петлюра вислав до Варшави А. Лівичького, міністра закордонних справ в цілі загального порозуміння. Ця місія «мала анулювати угоду Курдиновського» і всі заяви Пилипчука та заключити військову конвенцію, а при тому була уповноважена піти на територіяльні уступки стосовно Холмщини і Підляшшя. 15 листопада Петлюра дав Лівичькому таку інструкцію: «Маючи на увазі всі ці умовини й обставини, в яких перебуває УНР в сучасний момент, видається необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між УНР і Польською Республікою по лінії Бартелемі через територію Галичини і по річці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідности по річці Стирі».¹⁹

Як можна бачити, ця інструкція Петлюри була вихідною точкою до т.зв. Варшавського договору в квітні чергового року, про що говорити-мемо окремо.

Ці «угоди» й інші справи вийшли на державній раді 17 вересня, де Петлюра домагався виповідження війни Денікінові, але ген. Курманович

¹⁹ Капустянський, II, ст. 137 і слід.

і Петрушевич були цьому противні в переконанні, що українська армія не може водночас вести війну проти червоних і білих москалів; тому треба вибрати менше лихо і погодитися з Денікіном і так наблизитись до Антанти; але Петлюра домагався спробувати замиритися з більшовиками. Під його натиском Петрушевич дав свою згоду, щоб зробити спробу на в'язання з ними контакту.

У Москву був висланий швейцарський комуніст, Фріц Пляттен, особистий приятель Леніна. 25 жовтня він привіз відповідь Леніна: 1) більшовики годяться на військову конвенцію з Директорією проти Денікіна і це буде першим кроком порозуміння з Україною; 2) вони готові очистити деякі полоси краю для зайняття їх українським військом, але під умовою, що на тих теренах не буде переслідування більшовиків ані їхніх прихильників; 3) у випадку прийняття двох перших умов обидві сторони мають вислати своїх уповноважених і 4) вони почнуть політичні переговори.

Пляттен радив, щоб до УГАРмії прийняти «політруків», бо галицькі старшини занадто «праві». І хоч умовини Леніна були неможливі до прийняття, була назначена делегація у такому складі: Гладкий, Красовський і Неїло, але вони ніколи не поїхали в Москву.²⁰

На щирість більшовиків не можна було покладатись, бо 3-їзд Ком. Партії в березні 1919 року видвигнув домагання Леніна привезти з України 50 мільйонів пудів збіжжя «Як не привезете — говорив Ленін комісареві Шліхтерові — то ми всі тут — дамо дуба». Шліхтер 23 березня подав такий рапорт про свою діяльність в Україні: «Всі ми пам'ятаємо, що коли Україна почала робитись совітською, то з кожним днем маршу червоної армії вперед, у вас і в нас ставало легше на душі: здавалось, ось уже кінець усій біді. Багата Україна, хлібна Україна — наша. За дуже обережними підрахунками Україна має тепер 278 мільйонів пудів надвишки».

Ось як гляділи червоні москалі на Україну; вони занимали її територію і грабували все, що попало під руки та вивозили в Москву, де був голод.

5. Денікін воює з Україною. Геройську армію десяткує епідемія тифу

Починаючи з 22-им вересня 1919 року денікінці, замість маршувати на Москву, на цілому фронті заатакували українські становища, тому 24 вересня Петрушевич дав свою згоду на формальне виповідження їм

²⁰ Мазена, II, ст. 84, 121-122; пор. Назарук, О., д-р, Рік на Великій Україні, ст. 225-226.

війни. Денікінці сподівалися скоро справитись з українцями і злучитися з поляками, але важко помилились, бо на цьому фронті велася важка боротьба аж до половини жовтня, коли був наказаний відворот. Причиною цього не були білі чи червоні москалі, але найстрашніший ворог усякої армії: епідемія тифу.²¹

Її розміри можна бачити в тому, що кожного майже тижня коло 2 тисячі стрільців ішло до лікарень, де було велике переповнення. Не було кінцевих ліків: хініни чи звичайних дезінфекційних середників. Хворі лежали без зміни білля і постелі, просто на долівках і на коридорах. Насікомі, розсадники тієї язви, множились в застрашуючий спосіб: вони лазили по стінах і рамках вікон.

«Денник Начальної Команди УГАрмії» подає, що 23 жовтня II-ий корпус відіслав 10 старшин і 1063 стрільців до лікарні; подібно й інші частини. В другій половині листопада II-гий корпус мав 110 старшин і 3,900 стрільців у лікарнях чи приватних домах. По містах лежали хворі, напр. у Проскурові 1600; в Деражні 500; в Данаївцях 200; в Жванчику 100; в Кушалівці-Грушці 200; в Новій Ушиці 100; в Глібові 150; в Могилеві 400; в Лучинцях 300; в Ялтушкові 200; в Манківцях 150; в Летичеві 500; в Жмеринці 500; в Барі 2500. Крім тих, багато лежало по домах милосерних людей.

Ген. Удовиченко розповідає, що в тому часі бойовий стан УГАрмії змалів до числа 10 тисяч стрільців, а всі інші хворіли на тиф. Тільки в Вінниці, Жмеринці, Хмельнику, Літині і Немирові в лікарнях було понад 10 тисяч хворих. І це було причиною наказу до відвороту армії, а крім того, вона вже не мала набоїв.²²

Начальний лікар УГАрмії, д-р Бурачинський, звітував так: «Наша армія, це вже жадне військо, навіть не лікарня, але мандруючий магазин трупів». Одержавши такий рапорт про стан своєї армії Петрушевич мав намір вислати свою місію до Денікіна ще 21-22 жовтня, але з огляду на негативне становище Петлюри він заявив Нач. Команді, що висилка наміченої місії мусить покищо бути відложена.

9 грудня II-ий корпус мав хворих 144 старшин і 4000 стрільців. В бригаді УСС-ів щодня вмирав 1 старшина і 6 стрільців, а 16 грудня зах-

²¹ *Левіцький, О.І.*, ст. 490; *пор. Шухевич, С.*, д-р, *Спомини*, Львів, 1929, III, ст. 56-57, 62-63, оповідає, що під час боїв УГА на Україні уряд не сповнив своїх обов'язків супроти армії, напр. не було для війська навіть примітивних купалень, хоч би у самій Вінниці, де Уряд і 14-та бригада були впродовж чотирьох місяців. Він згадує, що віденські українці придбали комплектну лікарню на 200 ліжок, але ніхто не подбав, щоб її зложити і зробити готовою до вжитку.

²² *Удовиченко*, ст. 118; *пор. Станимир*, ст. 481.

ворів ген. Микитка. В II-му корпусі 23 грудня 23 старшин і 931 стрільців з 2-ої та 8-мої бригад, — захворіло. 11-та бригада й інші частини відіслали до лікарень 10 старшин і 920 стрільців. У Вінниці було 3000 хворих, так що от. Шепель зайняв її без одного стрілу.

Справа наглої появи тифу на українських землях в 1919-20 роках цікавить дослідників і досьогодні. Відомо, що в часах Першої світової війни наша батьківщина була тереном частих боїв і військо, російське й австрійське, квартирувало по селянських хатах по обох боках фронту: фронтовики приносили з собою щотижня маси насікомих і їх за тиждень позбувались і не було тифу. Не було великих достатків, але наша земля годувала цивільних і військових, так що голоду не було. Як сам Ленін свідчив, 1919 рік мав найкращі жнива в Україні, то звідки ж узявся в Україні тиф, по році незалежности і добробуту?

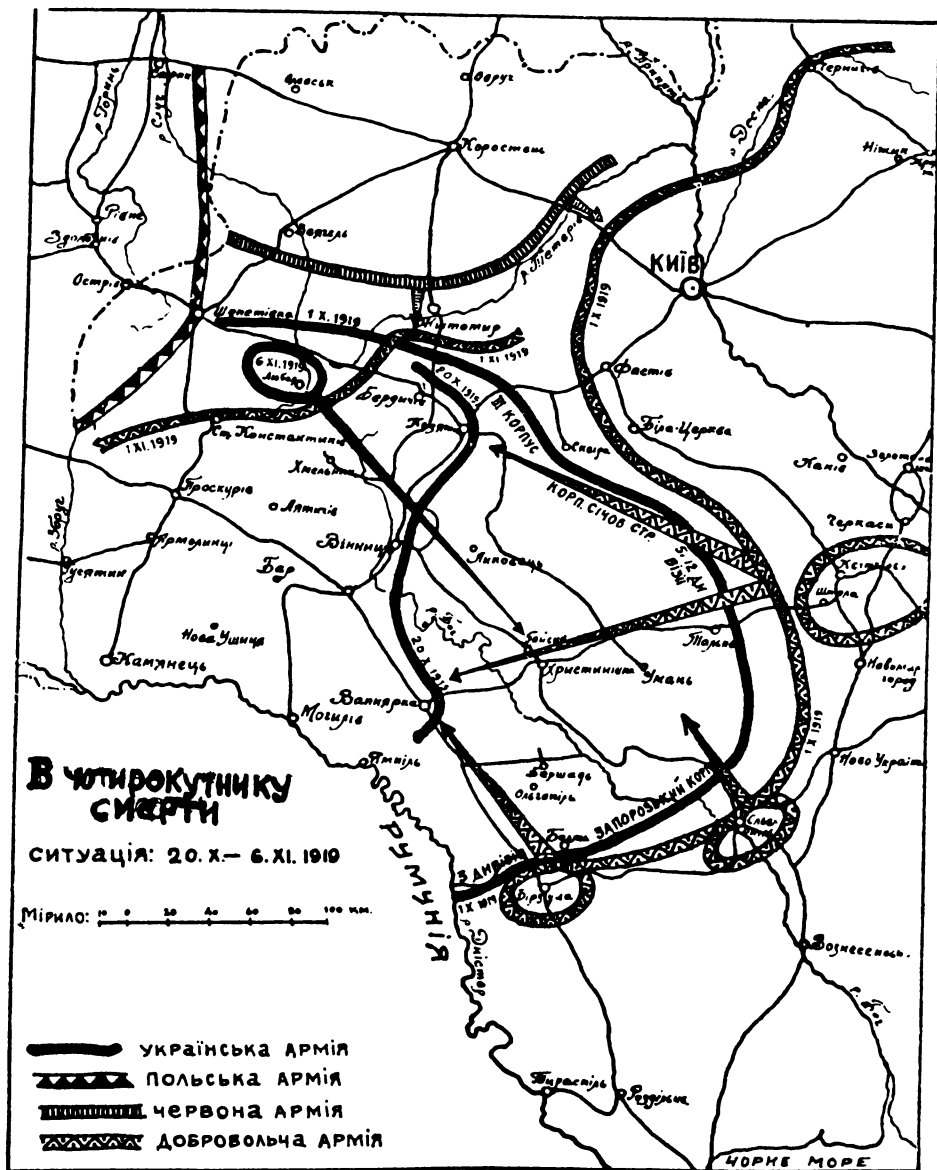
З «Денника НК УГАрмії» виходить, що найбільш захворінь мав II-ий корпус і група СС-ів, які наступали на Коростень, маючи зі свого лівого боку дивізії ген. Юзефа Галлера, які з того фронту було перенесено біля Познаня. Варто простудіювати справу: чи і кілько хворих мала ця армія в тому часі.^{22a}

* * *

Із зізнань авторитетних свідків і знавців на суді ген. Тарнавського, полк. Шаманека та от. Лисняка, — довідуємось про важкі умовини, серед яких українські галицькі стрільці жили, билися і вмірало.

І, наприклад, сотник інтендантури I-го корпусу, Михайло Гарасевич, зізнав, що кожного місяця за тодішнім курсом для вдержання корпусу треба було 55 мільйонів гривен і це було мінімум. Одначе, від липня до половини жовтня корпус одержав тільки 80 мільйонів гривен. І коли часом вдалося корпусові здобути від большевиків в бою їхніх рублів, то уряд їх уневажнив і нічого не можна було за них купити, хоч цивільне населення їх принімало. Цілий корпус, розміщений в різних місцевостях, мав лише одну пекарню, але в останніх часах не можна було довести частинам хліба, бо вороже населення нападало на галицькі конвої.

^{22a} Досліди в Архіві Бактеріологічного Інституту Пастера в Парижі в 1940-их роках віднайшли документи судового слідства, з яких виходить, що на весні 1919 року звідти «хтось» забрав пляшки з тифозною сироваткою. З тим слідством було зв'язане ім'я «Воскресенські». Одна копія тих документів була переслана до св. Юра у Львові, але вони не були опубліковані. Святоюрський Архів забрали большевики і треба сподіватись, що колись хтось опублікує їх і кине жмут світла для вияснення тифу в Україні 1919-20 рр. Див.: Документ ч. 16.

16 жовтня корпус потребував 15 тисяч пар білля, 5 тисяч пар обуви і 5 тисяч блюзок і штанів, бо старі подерлись, але не одержано нічого; стрільці ходять без сорочок і босоніж.

Сотник інтендантури II-го корпусу, Володимир Павлусевич, заявив, що в його корпусі 50 відс. стрільців не мали білля, у вишколі 50 відс. були без черевик, в таборі ходили босі і скоро це саме буде на фронті. За листопад корпус одержав лише 2 мільйони гривен.

Поручник інтендантури, Петро Хомич, сказав, що 75 відс. стрільців не мають одностроїв, 50 відс. є без обуви і 75 відс. не мають білля ані плащів.

Щонайгірше, брак амуніції паралізує боєві дії армії, і про те зізнавав чотар Іван Гураль: до 25 вересня армія купила амуніцію від селян, а другий раз закордоном, у Румунії. Потім уряд заборонив купувати її в селян. 30 серпня армія одержала 300 тисяч крісових патронів (15 на кожного стрільця) і 600 гарматних набоїв (3-7 на одну гармату). 19 вересня одержано 600 тисяч патронів (по 30 на одного стрільця) і 2600 гарматних стрілен (по 20 на одну гармату). 21 жовтня одержано 480 тисяч патронів (по 70 на одного стрільця, бо хворим не давано). Багато крісів і гармат, привезених з Галичини не можна уживати, але немає майстерні, щоб їх направили.

Поручник дефензиви, Родіон Ковальський, свідчив, що в запіллю армії йде агітація до непослуху старшинам і трапляються саботажі. Стрільці питали його: чому ми, галичани, маємо битись на всі сторони, а тутешнє пузате й здорове населення сидить собі прєспокійно в теплих хатах і навіть не подасть голодному стрільшеві шматок хліба чи теплої страви. Денікін не має великої сили, але його вояки добре відживлені й убрані, знають добре околиці, мають багато кінноти, яка воює на партизанський лад, несподівано нападаючи на наше запілля.

Знавці виказали, що 12-20 жовтня фронт армії був довгий на 60 кілометрів, а весь крісовий стан був 7 тисяч мужви, тобто стрільці один від одного були на 70 метрів і лише з кількома патронами.

Ген. Ціріц ствердив, що так ослаблена УГАрмія одержала від Штабу Гол. Отамана завдання, яке зі стратегічної точки погляду не повинна була одержати, і яке з оперативних зглядів не можна було ставити: стратегічно не було потреби до офензиви, а тактично не можна було пересунути таку армію вперед.

Ген. Сальський, командир Дійової Армії, це вповні підтримав на военній нараді, але Петлюра мав ще надії, що одержить всі потрібні матеріали від Антанти і радив підждати.

Прем'єр І. Мазєпа згадує в своїх споминах, що від часу війни з Дені-

кіном наша армія незалежно від стану постачання з дня-на-день котилась до катастрофи.²³ Це й було причиною, що ген. Тарнавський вислав до денікінців свою місію: майора О. Лисняка, сот. О. Левицького та сот. Куріцу, — в першу чергу з протестом проти вбивання українських полонених донськими козаками, а при тому приватно вивідатись, чи є можливе замирення й зближення обох армій.²⁴

Зустріч місії ген. Тарнавського з денікінцями відбулась 31-го жовтня в команді куреня в селі Кропивна, а потім в Зятківцях, де був постій ген. Слацова, але він рішуче заявив, що вестиме розмови тільки з місією УГАрмії, а не з представниками Петлюри. По одержанні телеграми від Денікіна 2 листопада були поставлені умови перемир'я, на які мала дати свою згоду НК УГАрмії.

*Під натиском НК УГАрмії, 4 листопада, була скликана до Жмеринки воєнна нарада штабів обох армій з особистою участю Петлюри, Петрушевича і членів уряду, але без участі ген. Тарнавського. На цій нараді ген. Сальський представив дуже серйозну ситуацію, в якій знайшлася Українська Армія і заявив, що тепер політичний провід має шукати якогось виходу, щоб рятувати воляцтво від фізичного винищення. Роля стратегії вже скінчена, казав генерал Сальський. Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії матеріялами, без яких ніяка армія не в силі боротися. Мілітарній силі ворогів не треба великої напруги, щоб вистріляти доноги всіх героїв. Тепер дипломати мусять забезпечити їх перед фізичним винищенням.*²⁵

²³ Мазепа, II, ст. 131.

²⁴ Долинський, Д., ст. 161, подає звіт начального інтендента, д-ра І. Цьокана, про стан Армії, през. Петрушевичеві, пишучи: «Стрільці з голоду кидаються під шини, хворі тікають з лічниць у гарячці. Харчів немає. Армія обдерта гола розпадається. Сильно десяткує її тиф. В Жмеринці й околиці згнули з зимна і голоду або тепер догибають 10 тисяч галичан, — вони конають у бараках на гною. А при тім проти галичан іде шалена агітація. Наддніпрянці одержуть теплі одяги, а галичани ні. Ген. Сальський в своїй телеграмі до Петлюри домагався: негайно подбати для армії про чоботи, білля, теплий одяг; 20 тисяч рушниць, запевнити постачання амуніції і поліпшити санітарні умовини (Мазепа, III, ст. 130).

Уряд запорадив реквізиції в Кам'янці та інших містах. Із того часу, як почалась війна з Денікіном, каже Мазепа, ми незалежно від стану нашого постачання, фактично, з дня на день котилися до катастрофи. Бо отой час, як Наддніпрянська Армія шукала виходу із тяжкого положення в порозумінню із своїм Урядом, керівники галицького командування, не звертаючи уваги на свого диктатора, шукали порятунку власними силами... Між галицьким воляцтвом було поширене гасло: Хоч з чортом, аби тільки не з поляками.

²⁵ Мазепа, признає, що шаліла страшна епідемія тифу, що косила молодих стрільців, і що не можна було одержати від Антанті ліків, щоб їх рятувати від страшної смерті (II, ст. 133-134); пор. Доценко, ст. 271 і слід.

Долинський, ст. 163, розказує про нараду і передає слова ген. Сальського: «Війна для нас скінчена. Поконала нас не мілітарна сила ворогів, але тиф... Наддніпрянська Армія не

Ще й тепер головний отаман Петлюра переконував усіх, щоб справу ще відложити, трошки заждати, бо в нього ще жевріла надія про якенебудь порозуміння з большевиками. Одначе, на тіснішій нараді членів Директорії й уряду він погодився на пропозицію галичан говорити з Денікіном, але просив відкласти справу ще на два-три дні, бо сподівався ще вістки з Букарешту, від Антанті. На цю воєнну нараду ген. Тарнавський вислав на руки през. Петрушевича телеграму з домаганням, щоб негайно заключити порозуміння з Денікіном, а за його посередництвом з Антантою.

Петлюра на те погодився, але просив ждати до дня 6 листопада к. 3-ої год. пополудні, коли він пришле інструкції своєму уповноваженому. Але ці інструкції не надійшли, а тим часом ген. Тарнавський почав вести переговори на власну руку, щоб захоронити хворих стрільців від неминучої загибелі.

В тому часі українські дипломати робили старання закордоном, напр. в Америці, для виеднання конечної помочі. Державний секретар Р. Лянсінг повідомив Мирову Делегацію в Парижі, що Американський Червоний Хрест вислав майора Райдена і сот. Ірвіна в Україну говорити з Денікіном і Петлюрою про політичну ситуацію і просив про ближчі інформації щодо діяльності Української Делегації в Парижі.

Відповідь була вислана 17 жовтня 1919 року. В ній була мова, що Українську Делегацію в Парижі ніхто не визнає і що вона засипує Американську Делегацію своєю пропагандою. Головою Української Делегації є граф М. Тишкевич, а його заступником д-р В. Панейко. Ця делегація — говорилось у письмі — закупила старі запаси американських військових матеріалів, але тут у Парижі не є ясно, чи Державний Секретаріат дав на те свою апробату.

З Вашингтону прийшла телеграфічна відповідь упродовж чотирьох днів і в ній секр. Лянсінг зажадав подрібного звіту з тієї трансакції, а водночас дуже клопотався переслідуваними жидами в Україні. 26 жовтня Американська Делегація відповіла йому, що Українська Народня Республіка закупила військові матеріали за \$ 8,557.777.59, включно з ліками

має заспокоєння навіть елементарних вимог, вона опору дати не може. Галицька Армія в таким самім стані. Вона в більшості вже оточена (денікінцями). Становище безвихідне».

Усе ж таки, Директорія вимагала дальшої війни. *Д-р Іван Макух* *гостро критикував наддніпрянський уряд, котрий удержує 11 тисяч бездільних старшин з того 6 тисяч в постачанні, а 5 тисяч в самім Кам'янці. Денікін зайняв Жмеринку «офіцерським отрядом», а українські старшини сидять бездільно. На Раді Міністрів говорять 18 діловодів, бо міністри повтікали закордон. Українську державу знищив її власний апарат, котрий є призначений хіба для 200-мільйонової держави, але не для півтори губерній. Такими гіркими словами висловив свою опінію галицький соціяліст-радикал, і державний муж.*

на суму \$ 1,128.950.24. При тій нагоді довідуємося, що Французька Воєнна Команда зробила аплікацію на продані Українській Республіці матеріали і що Амер. Ліквідаційна Комісія зірвала контракт з Українською Делегацією.

Американська Делегація переслала до Вашингтону рапорт ген. Дждвина про положення в Україні. Рапорт був написаний 15 вересня 1919 року. За ним Петлюра протестував проти бльокади України і проти вмішування денікінців у Києві, який «нібито» здобули українці, — рапортував ген. Дждвин. Ген. Бредов жалувався, що українці потоптали його прапор і він змусив їх покинути Київ. Бредов був переконаний, що вже скоро осягне спільний кордон з Польщею, та інформував Дждвина, що українці дальше держать зв'язки з німцями. Рапорт подавав, що в Україні вбито 11-18 тисяч жидів, а Допомоговий Комітет Жертвам Погромів приписував Петлюрі, принаймні половину з того; але Петлюра заперечував це, — подавав рапорт.

Допомоговий Комітет zorganizував в Україні одинадцять округ із 178 станицями в 68-ох місцевостях для помочі жидам.

В наслідок такого звіту ген. Дждвина Державний секретар Роберт Лянсінг вислав своїй делегації письмо 29 жовтня. І коли читаємо його сьогодні, не хочемо вірити, що воно вийшло з канцелярії державного мужа свободолюбної нації, мовляв, боротьба українського народу за свою незалежність є наслідком німецької і австрійської пропаганди розбити Росію.²⁶ Таку опінію поширили про нас на Заході наші слов'янські сусіди своєю фальшивою пропагандою.

Англійський журналіст, Г.І. Арлсберг, після свого інтерв'ю з Петлюрою писав, що Петлюра благав Червоний Хрест в ім'я людяности рятувати молодих українських людей. Але голови Амер. Черв. Хреста в Букарешті й Чернівцях, що хотіли чимнебудь допомогти, мусіли ждати на висліди політичного досліджування в Україні, а після цього заявили Петлюрі, що вони найперше мусять рятувати денікінців. Арлсберг каже, що «тепер Україна є найближчим місцем до пекла, бо ми не лише здушили її страшною бльокадою, але ми її знищили, дозволивши денікінцям атакувати її армію».²⁷

²⁶ *Papers Relating, etc., Russia*, pp. 778-779, 780, 781-783; cf. *Nahayewsky, Appendix*, nr. 55.

²⁷ *Arlsberg, H.G., "The Nation"*, nr. 109, p. 569.

6. Військова конвенція з Денікіном

Серед такого пекла, за висловом Арлсберга, ген. Тарнавський дав наказ своїй місії підписати 6 листопада вступну угоду в квартирі ген. Слацова в Зятківцях. В ній говорилось: 1) УГАрмія перейде в повному складі з етапами та установами, складами і залізнодорожним майном на бік Добрармії та віддасть себе в повне розпорядження збройних сил півдня через командира Новоросійської області; 2) під час перебування під згаданою командою УГАрмія не буде вжита до боротьби проти військ Петлюри; 3) до хвилини одержання дальшого наказу УГА переходить у запілля; 4) з огляду на відсутність території Галицький Уряд припинить тимчасово свою діяльність і перейде під опіку команди Добрармії; 5) Одеса призначається місцем перебування Галицького Уряду; 6) до УГАрмії будуть приділені добровольчі команди для зв'язку; вона має збиратися в районі Погребище-Липовець. Підписали: полк. Коновалов і полк. Саборський, а від українців: майори: Ерле і Лисняк, та сот. Левицький». ²⁸

На домагання Петлюри 7 листопада ген. Тарнавський був знятий з посту начального командира УГАрмії, а чергового дня відбулась державна нарада в Деражні над згаданим протоколом і Петлюра гнівно бив п'ястками об стіл, домагаючись суду і розстрілу ген. Тарнавського. Він був покладений під арешт, разом з полк. Шаманеком і майорами Ерле і Лисняком, та сот. Левицьким.

Наглий суд над ними відбувся у Вінниці 11-13 листопада. Предсідником був д-р сот. С. Шухевич; пров. суду сот. – суддя Ю. Курдіяк, а членами: майори Ф. Лянґ, І. Ціха й П. Бубела. Прокур. був пор. – суддя М. Калимон; протоколянтом суддя В. Шавала і стенографом, Ганс Кох. ²⁹

Начальним командиром був іменований ген. Микитка, а шефом штабу, ген. Ціріц. 9 листопада перший протокол з денікінцями був відкликаний, а до Одеси була виряджена інша делегація: майор Цімерман, сот. Турчин і д-р Давид. Там був списаний новий протокол, що мав незначні поправки в користь УГАрмії. За згодою Петрушевича він був

²⁸ *Долинський*, ст. 162 слід.; *пор. Шухевич, С., д-р*, *Спомини*, I, ст. 160-161, згадує про командира II-го Корпуса, полк. Мирона Тарнавського, бувшого активного полковника, кажучи: «Чоловік безперечно чесний, дуже симпатичний, добрий, з уродженим розмахом. Але все це, хоч дуже гарні черти характеру, то для вищого команданта в часі війни, їх трохи замало. Він був трохи затяжкий. На фронті не показувався ніколи; і не з браку відваги. Рішучо цього не можна було йому відмовити. Але він був страшений фаталіст: вірив, що не має щастя. Заєдно казав, що має «пех» і тому не їхав на фронт, аби не спровадити нещастя».

²⁹ Див.: Документ ч. 8; *пор. Денник НК УГАрмії*, ст. 288 і слід.

підписаний в Одесі 17 листопада і зараз же обома сторонами ратифікований.³⁰

Конвенція з Денікіном ліквідувала між ними фронт, але частини Дійової Армії, які не були включені до конвенції, скоро відступили на захід. Директорія розв'язалась: Макаренко і Швець виїхали закордон. За свідченням Доценка Петлюра радо погодився на те, бо тепер залишився «диктатором». Члени Уряду були цьому раді, бо «нарешті здихались двох державних мужів мандрівного цирку». Петлюра одержав від них повноважність говорити в імені Директорії, а Макаренко і Швець одержали від нього уповноваження вести закордонну політику УНР, як також авто, яким виїхали з України.

Тим часом, Петрушевич довідався, що 8 листопада Петлюра заключив нову угоду з поляками і що польське військо має прибути в Кам'янець, тому рішився також виїхати закордон. Щоправда, угода з Денікіном передбачала його побут в Одесі, але, видно, він з цього не скористав, бо хотів мати свободні руки для політичної діяльності. Він подався через Румунію й Чехію до Відня у моменті, коли польські війська маршували на Кам'янець.

Після підписання конвенції УГАрмія почала впроваджувати її постанови в життя, переходячи в передбачені угодою райони, але з огляду на маси хворих це йшло дуже повільно.

Виїзд през. Петрушевича закордон залишив галичан без політичного проводу, хоч д-р Іван Макух деякий час сповняв цю функцію; тому при НК УГАрмії створилась таємна «Колегія Старшин», до якої ввійшли: д-р С. Шухевич – голова; майори: Бубела і Лисняк; чотарі: Паліїв та Микита, а від корпусів: майор Шепарович, сот. Молящий та пор. Гачкевич.

Немає де правди діти, конвенція з Денікіном стала контрверсійною подією нової української історії. Галичани оправдують її, а наддніпрянці осуджують її, називаючи ген. Тарнавського зрадником. Це неслухне і кривдяче для великого патріота ген. Тарнавського, якого полевий суд вповні оправдав, як ми про це вже згадували. Ген. Тарнавський був змушений заключити згадану конвенцію, бо знав і бачив, що безнадійне продовжування воєнних дій неможливе, а при відвороті треба буде залишити всіх хворих на поталу білих чи червоних москалів, бо не буде кому їх боронити.

Він вивів їх з Галичини і в своєму сумлінні відчував відповідальність за їхню долю. І ці почування людяности штовхнули його на дорогу конвенції, яка, до речі кажучи, не мала політичного характеру. Усе ж вона

³⁰ Лозинський, ст. 198-199.

залишила Дійову Армію якби серед льоду і тому її вважали свого роду капітуляцією. Полк. Коновалець був думки, що мілітарна капітуляція перед сильнішим ворогом має більше оправдання, як політична, якою він уважав згадану конвенцію.³¹

Український посол в Румунії, К. Мацієвич, у листі до посла в Берліні (23 листопада 1919 р.) подав йому стан справ в Україні, а водночас висловив свою особисту опінію про конвенцію. Він мав її за «німецьку провокацію», яку підписали «німці»: фон Турнов Тарнавський і Ерле. Це свідчить про велику розбіжність думки «східних і західних» українців восени 1919 року.^{31а}

По відході УГА на південь загони ДАрмії поспішно маршували в напрямі польських становищ, бо самі не були в змозі створити будь-якого фронту. Ці частини, разом із галицькими СС-ми, у Константинові й Любарі, а частина гайдамаків от. Волоха вночі несподівано розброїла 1-ий полк СС-ів. Волох проголосив себе большевиком, пограбувавши державну скарбницю в Любарі.

Прем'єр Мазепа подає, що в ній було 190 тисяч золотих франків, 39 тисяч золотих рублів, 30 тисяч срібних рублів, півтори мільйона паперових рублів, 6 мільйонів українських карбованців і 3 мільйони большевицьких рублів. Все це пограбував от. Волох, який, як каже Павленко, міг «утисатись» до передпокоїв Петлюри і, хоч мав погане минуле, здобув його довір'я, а тепер ганебно зрадив йому.³²

Після цього майже всі штабові старшини виїхали в Польщу, а разом з ними цивільні урядовці. На останній військовій нараді в Новій Чорторії полк. Коновалець і Стрілецька Рада здемобілізували СС-ів і всім їм залишено вільну руку: іти в партизанський рейд поза большевицький фронт, до якого ген. Павленко вербував добровольців, або вертатись додому в Польщу. Але чергової ночі на Нову Чорторию наскочили поляки й усіх СС-ів інтернували. Коновалець в'яже цей факт з «деклярацією» Петлюри з поляками з 2 грудня 1919 року, про яку Петлюра не згадав ані одним словом на останній військовій нараді.^{32а}

В дійсності «деклярація» Петлюри з поляками була односторонньою офертою УНР полякам. Вона складалась з чотирьох пунктів, в яких УНР давала Польщі все, включно з Галичиною і Волинною, та з 4-ох пунктів,

³¹ Коновалець, ст. 36 і слід.

^{31а} Див.: Документ ч. 14.

³² Мазепа, II, ст. 151; пор. Омелянович-Павленко, М., ген., «Зимовий похід» Каліш, 1934, ст. 31.

^{32а} Див.: Документ ч. 9.

якими Петлюра висловлював свої домагання: 1) визнання УНР Польщею; 2) звільнення воєннополонених; 3) просив допомоги; і 4) просив згоди замовляти військові матеріали через Польщу.

Приймаючи цю декларацію урядовець польського міністерства закордонних справ, Кноль, подякував за неї і заявив, що «вона сповнить своє завдання всередині і за кордоном». Галичани з д-ром С. Витвицьким у проводі і наддніпрянець, д-р Мшанецький, запротестували проти такої «декларації». Її, як це було досі, поляки використали для анексії дальших українських територій і створили основу для квітневої угоди 1920 року, званої Варшавською угодою.

В дні підписання цієї «декларації» А. Лівичем С. Петлюра проголосив відозву «Від Правительства УНРеспубліки», в якій згадував про боротьбу за самостійність України і причини дотеперішніх невдач з підкресленням, що перехід УГАрмії до Денікіна відкрив комунікаційні лінії та передав ворогові силу українського майна. Правительство Республіки перебуватиме тепер в «одному місці» і звітти керуватиме справами України та репрезентувати її перед іншими державами. Текст цієї відозви підписали: Петлюра, Мазепа, Черкавський, Безпалко, Красний, Паливода, Соходор та Шрамченко.³³

Збираючись від'їздити в Польщу, Петлюра говорив своїм співробітникам, що «для збереження нашої армії необхідний контакт з совітською армією, а тут, очевидно, на перешкоді буде моя особа. Крім того, контакт з більшовиками вимагатиме зміни нашої політики, а я не хотів би компромітувати себе, ні до певної міри українського руху, що весь час ішов під прапором справжнього демократизму. Нарешті, в теперішніх обставинах все може статися: «мене можуть вбити, або я зможу сам застрілитись».

Ось тут видно «химерність» політичної лінії Петлюри, якої не розумів Петрушевич: у відозві до народу Петлюра говорив про самостійну Україну і її правительство, у розмові зі старшинами про контакти з більшовиками, а водночас заключив угоду з поляками, якою в дійсності касувалась самостійність України.

7. Зимовий похід і доля Галицької армії

Зимовий похід, яким окреслюється партизанський рейд очайдушних решток Дійової Армії на більшовицьке й денікінське заплілля, почався 6 грудня 1919 року і закінчився 5 травня 1920 року.

³³ Доценко, II (4), ст. 343-346.

Ціллю цього рейду було: 1) піддержати силу і бойову мораль українських повстанців; 2) підірвати бойову мораль і силу білих і червоних москалів у їх запіллю; 3) піднести духа народу до боротьби проти окупантів і 4) продовжати збройний опір аж доки уряд не виеднає десь помочі.

Ген. Павленко, командир того походу, каже, що «в церквах священники в своїх проповідях несли живе слово і розбуджували любов до Рідної Країни, закликаючи до боротьби за неї; на майданах і базарях, у корчмах, на подвір'ях, і по хатах, — старшина, козаки, урядовці, кожний по своїй силі і розумінню провадили інформативно-агітаційну діяльність. Похід фактично став політичною демонстрацією, що і підготовила весняні події 1920 року. Такою була ціль походу.³⁴

Зимовий похід почало 10 тисяч героїв з 12-ма гарматами, але спочатку боездатними були лише три з половиною тисяч боеків, а решта були хворі. 7 грудня рейд пробився на денікінські зади через райони, де стояла УГАрмія, яка їм щиро помагала. Ген. Павленко розказує, що під кінець листопада прибули в Терашпіль делегати УГАрмії: Давид і Петрик, в цілі скоординування військової акції з наддніпрянцями, а 24 грудня ген. Павленко був визнаний командиром обох армій. Від галичан цю угоду підписали: Лисняк і Паліїв, отже члени таємної «Колегії Старшин».³⁵

31 грудня 1919 р. ген. Павленко зайняв Умань, а 10 січня 1920 року опинився в середині між білими і червоними москалями. Він пішов у запілля червоних у район: Черкаси-Чигирин-Канів, прориваючися малими групами, при чому помагали їм селяни, беручи активну участь у боях. По десятьох днях боїв йому вдалося цю ціль досягнути. 12 лютого всі групи зійшлися в Медведівці на спільну нараду.

Уже в тому часі деякі відділи Добрармії відмовлялися стріляти на українських повстанців, а їх команди шукали з повстанцями контакту. Денікінський полк. Попов писав повстанцям: «У вас є те, чого немає в нас — прихильність населення; у нас є те, чого вам бракує — військове знаряддя. Коли б ми йшли в згоді, Україна не терпіла б зараз від комуністів, а Добрармія давно покінчила б була комуністичну гидру в Москві».³⁶ Щойно біда навчила москалів мудрости, але було вже запізно, ніхто не вірив у їх щирість.

Після виїзду Петрушевича з України ген. Микитка 19 листопада ратифікував конвенцію з Денікіном, яка дала УГАрмії добру нагоду вряту-

³⁴ Павленко, ст. 48.

³⁵ Там само, ст. 4, 39-40; пор. Удовиченко, ст. 122-123.

³⁶ Nahayewsky, p. 201.

вати те, що ще можна було рятувати: зберегти цвіт народу для дальшої боротьби за незалежність.

У цьому часі внутрі армії почався фермент, як видно з відозви-наказу ген. М. Тарнавського (ч. 143 з 17 грудня 1919 р.), коли він заступав хворого на тиф ген. Микитку. Він між іншим писав: «Я знаю, що в неодного з вас кривавиться серце, дух бунтується проти теперішніх обставин. Але чи задля цього можна покидати ряди армії? Ні! Бо за цю ідею, за яку десятки тисяч наклали головами, Ви, що остались при житті, мусите боротися далше. — Тепер не час на забави і байдужність. Народ наш у неволі і жде визволення — і жде його від вас. Чим будемо сильніші, тим краща майбутність жде наш народ!».³⁷

В неприсутності Петрушевича політична відповідальність спадала на НК УГА, тому вона покликала окремих «політичний реферат» під кермою д-ра Івана Макуха, як згадано. Водночас він був заступником міністра внутрішніх справ при Уряді Директорії.³⁸

З другого ж боку, в хвилині переходу УГА до денікінців існувала таємна «Колегія Старшин», противна конвенції з Денікіном і вона вела свою політику підпільно, напр. підписала угоду з ген. Павленком і, мабуть, це мав на думці ген. Тарнавський при писанню свого наказу.

Та здержати цей внутрішній процес було неможливо, бо як уже раз закрався в армію «дух політиканства» через утрату довір'я до політичного проводу, його в даних політичних обставинах було важко позбутись. УГАрмія вже не була давнім військовим монолітом, але духово роздвоєною армією.

У Вінниці, де лежали тисячі хворих стрільців по лікарнях, хтось мусів ними піклуватися; туди скоро наближалися большевики і це було причиною заснування т.зв. Революційного Комітету Української Галицької Армії, який спочатку поставив собі звичайне завдання опікуватися хворими стрільцями і тими, що залишилися їм до послуги. Та, однак, 3-го грудня згаданий Ревком заключив уже угоду з місцевими большевиками, на основі якої частини УГАрмії мали припинити свій похід на південь та проголосити себе Червоною Українською Галицькою Армією (ЧУГА). ЧУГА мала задержати все своє майно та внутрішню організацію, а по вилікуванню хворих стрільців мала бути включена в Червону Армію, що мала дати їй увесь потрібний виряд.

За це ЧУГА мала зорганізувати в себе ячейки комуністичної партії і на цю умову дав свою згоду Центральний Комітет Революційних Угру-

³⁷ *Левицький, О.*, ст. 167.

³⁸ *Макух, І.*, д-р, ст. 263-267.

пувань України. Головою згаданого Ревкому ЧУГА був обраний д-р Давид, а по його захворінню на тиф, його наслідником став д-р Никифор Гірняк і він нав'язав контакт з большевицькою 12-ою Армією.³⁹

Як і можна було сподіватися, большевики задумали при допомозі Ревкому знищити національного духа УГА, напр. д-р Шухевич розказує, що Ревком ЧУГА вислав телефонограму, підписану д-ром Н. Гірняком, до от. Лисняка, як члена «Колегії Старшин», з наказом арештувати тісніший штаб НК УГАрмії та відставити їх до Вінниці, де перебувало тоді к. 15 тисяч хворих стрільців і Ревком за всяку ціну хотів їх врятувати, тому заключив угоду з большевиками, якої вони не дотримали, напр, вони не лише, що нічим не допомогли галичанам, але навпаки, що лиш могли від них відбирати, а водночас повели між стрільцями комуністичну пропаганду, намагаючись поробити їх усіх комуністами.⁴⁰

Д-р Никифор Гірняк розказує, що згадана угода з большевиками була зроблена лиш в одній цілі: рятувати стрільців УГА від розстрілів в пивницях ЧЕКА, де в тому часі гинули всі противники комунізму в Україні. Усе ж, порівнюючи цю угоду з конвенцією з денікінцями, можна сказати, що вона на перший погляд видавалася кориснішою, бо була заключена з Радянською Україною. Відомо, що ЦК Російської Комуністичної Партії проголосив, 6-го грудня, що визнає Українську Радянську Соціалістичну Республіку і ця проклямація мала таке закінчення: «Хай живе Сівітська Незалежна Україна!» Це, очевидно, було зроблене в пропагандивних цілях для втихомирення населення, яке помагало повстанцям. Відомо, що в тому часі фракція т.зв. «боротьбістів» стояла за повну автономію України. Натомість, конвенція з Денікіном нічого не говорила про автономію України, залишаючи цю справу відкритою.

Одначе, в ім'я історичної правди треба сказати, що Добрармія всіма середниками, що їх мала до диспозиції, допомогла галицьким стрільцям і вони поволі приходили до здоров'я. *Щобільше, уже в січні 1920 року ген. Денікін, на якого сильно натискали большевики, був готовий передати УГАрмії цілу Правобережну Україну, включно з містом Одесою. І відомо нам, що ген. Тарнавський мав намір скупчити всю УГАрмію в трикутнику: Одеса-Тираспіль-Чорне море, і там ждати на прихід весни. І треба жалувати, що це не сталося влітку 1919 року, коли діяв ще Уряд і обидві армії були в добромu боєвому стані.*

З початку 1920 року Держави Антанти, переконавшись у безцільності

³⁹ Гірняк, Н., д-р, Останній акт трагедії Української Галицької Армії, вид. ЗСА, (без дати), ст. 13.

⁴⁰ Шухевич, ІV, ст. 18, 37.

денікінської виправи в Україну і витративши надармо величезні суми гроша, людей і матеріалу, збиралися покидати Одесу, бо до її брам почали добиватися большевики. УГАрмія не могла допомогти, бо в своєму поході на південь застрягла в районі Тростянець-Бершадь-Балта, де тиф немилосерно косив людей.

Після відступу денікінців на південь УГАрмії загрожувала помста зі сторони большевиків і тому був навіть плян, щоб перевезти її в цілості на Кубань або в Румунію, але румуни отягалися з дозволом. Урешті, 10-го лютого 1920 р. ст. Лисняк ув'язнив ген. О. Микитку та ген. А. Ціріца і передав їх команді большевицької 14-ої армії. Тоді (березень 1920 р.) стан УГА в південному районі був такий: 1.485 старшин і 16.688 стрільців; з того боєздатних було: 578 старшин і 2.928 стрільців. Всі інші не були здібні до боевої акції. «Денник НК УГА» подає під днем 1 березня того року такий стан: 1.550 старшин і 14.411 стрільців. Д-р Гірняк має значно вище число. Натомість, д-р С. Шухевич подає лише 3.975 здатних до бойової акції і це дуже правдоподібно.⁴¹

По зайнятті південного району большевиками 1 березня УГАрмія була переіменована на ЧУГАрмію й одержала наказ переходити на північ. Перша бригада під командою М. Барана пішла до Бердичева, як частина большевицької 44-ої дивізії, друга бригада під командою Ю. Головінського перейшла до Жмеринки в склад большевицької 45-ої дивізії. Третя бригада під командою О. Станіміра перейшла до Вапнярки в склад большевицької 14-ої дивізії. Командиром кінної бригади був назначений Ю. Шепарович. За даними д-ра Шухевича ЧУГАрмія мала такий стан: 1-ша бригада УСС мала 642 старшин, 20 лікарів, 8 ветеринарів і 6.988 стрільців; 2-га бригада мала: 487 старшин і 6.243 стрільців; 3-тя бригада мала: 356 старшин і 3.457 стрільців. Разом ЧУГА налічувала 18.399.⁴² «Денник НК УГАрмії» подає стан з 15 березня того року: 18.219 старшин і стрільців, але здібних до боевої акції було: 397 старшин і 2.828 стрільців; інші були хворі, приходили до здоров'я або не мали крісів.

На наказ большевиків ген. М. Тарнавський був ув'язнений, але його оборонили стрільці, які щодня тікали до повстанців або в Одесу, де галічани мали добрі зв'язки з політичними діячами, включно з «бороть-

⁴¹ Гірняк, ст. 120; Шухевич, ст. 54-56. Ген. Осип Микитка і ген. Августин Ціріц були арештовані на приказ Ревкому НК УГА і держані в тюрмі в Москві, та конц-таборі в Кожухові. Обидва відмовилися служити в червоній Армії, тому були в Москві розстріляні.

⁴² Шухевич, ст. 154-158, подає, що 1-ша бригада мала 642 старшин, 20 лікарів, 8 ветеринарів, і 6.988 стрільців; 2-га бригада мала 487 старшин, 18 лікарів і 6.243 стрільців; 3-тя бригада мала: 256 старшин і 3.457 стрільців. Усіх здібних носити зброю було 18.219 мужви.

бістами», з якими лучила їх ідея: відібрати від поляків Галичину. Там 5 лютого ген. Сокира-Яхонтов установив був українську владу і стрільці могли маніфестувати своє українство і співати свій гімн «Ще не вмерла Україна», але після Шевченківських роковин у березні ЧЕКА перевела масові арешти.

8. Кінець Галицької Армії

Коли це діялось в Україні, гол. от. С. Петлюра жив з деякими членами свого правительства в Польщі, а його уповноважений проф. Іван Огієнко (згодом архієпископ Холмський і митрополит Вінніпегський) перебував у Кам'янці на Поділлі, як зв'язковий між своїм урядом і поляками.⁴³

Прем'єр І. Мазепа подався у відвідини групи ген. Павленка, яка перебувала в большевицькому заплілю. Під весну ген. Павленко зайняв Катеринослав, а група Ю. Тютюника сиділа в Черкасах. До них переходили галицькі стрільці, які не хотіли йти ані до білих ані червоних москалів.

Швидкий відступ білих, дуже обережний і повільний наступ червоних та часті рейди повстанських отаманів створили в районі між ріками Богом і Дніпром непевну, тривожну ситуацію, так що цивільне населення лякалось виходити поза своє село чи містечко. Мазепа оповідає, що під

⁴³ *Дольницький*, ст. 174, оповідає, що поляки вивезли з Кам'янця мільярдове майно, обезцінили українську валюту, розв'язали земства і інші державні установи або назначили до них своїх людей; замкнули школи, зачали нагінку на галичан і зачали польонізувати Поділля, Волинь, Полісся і Холмщину. В Кам'янці замінили всі українські написи польськими.

Доценко, II (5), ст. 79-86, 129, оповідає, що кур'єрів з Кам'янця до Петлюри у Варшаві і навпаки, з Варшави до Кам'янця, поляки не пропускали й арештували. *Ніякої України нема і не буде*, казали поляки. Кур'єр Гомзін розказав, що знущання над людьми переходили всякі границі пристойности. Всяди поляки зневажають укр. державність і головного отамана. Бажаючи поповнити самогубство він стрілив до себе з револьвера і поранив себе. Від старшини Гайового (так він називався) відібрали все, навіть приватні речі і ніколи їх не повернули.

Доценко, II (5), ст. 130, 166-169, передає зміст листа міністра А. Лівіцького, (архитекта Варшавського договору з поляками) до Симона Петлюри в лютім 1920 року: «Я був арештований і суджений ще за царських часів. Ну так, тож була масляниця. Знав, що тебе арештують за ідею і самопочуття було добре і поводитись з уважаниєм. А тут (поляки в Україні) противно і гнусно. І за що? Чого цим полякам треба. Обчистили нас зовсім та ще й арештують? Міг я не піти, але що було б з того, постріляли б, як собаку і вічна тобі пам'ять на попелищі. Да, знаєте, самопочуття українського міністра та ще і на своїй землі, самопочуття огиди і разом своєї ж зневаги і приниження, не кожному відоме. Поводились як зі звичайним злочинцем. (Ген.) усе допитується про большевицьку організацію серед нас. Що йому було, на милість Бога, відповідати?»

час своєї 160-кілометрової подорожі з Уманя до Єлисаветграду він не стрінув ані одного подорожного пішком чи на возі. Шляхи були пусті, немов на пустині. Це нагадувало часи війн гетьмана Дорошенка під кінець XVII ст. на тих самих землях, що їх народ назвав «руїною».⁴⁴

Зближався квітень 1920 року, а з ним вступала надія на дальшу боротьбу за самостійність. Галицька кінна бригада отамана Шепаровича, який перебував тоді в селі Каселі, Тераспільського повіту, в дні 6-го квітня зірвала з большевиками і прилучилася до ген. Павленка, бо всюди ходили чутки, що Петлюра готує новий похід проти большевиків. Також і інші галицькі бригади приготувлялися, щоб у слушному моменті злучитися з частинами УНР.

23-24 квітня друга галицька бригада під командою Ю. Головінського перейшла на сторону польсько-українських військ, отворивши большевицький фронт. На жаль, цей перехід був самочинний і нескоординований, тому поставив у велику небезпеку всі ті частини, що не вчинили цього водночас. Про мотиви цього переходу довідуємося з наказу сот. Головінського і начальника його штабу майора Ерле, виданого в Літині 24 квітня.

Ствердивши факт, що союз з большевиками веде УГАрмію до їх неволі, бо большевики обложили всіх своїми агентами і кажуть українцям битися за «єдину неделімую», наказ мав такі слова: *«Може знову закинуть нам зраду? Зраду закинено нам в минулому році наддніпрянським правительством, як ми перейшли до Денікіна. Закинув нам зраду Денікін, коли ми опинилися над пропастю безвихіднього положення в його союзі і коначністю рятунку були примушені шукати союзу з большевиками. Закинуть нам тепер зраду большевики, що ми їх опустили. Однак, ніодин щирий українець не посміє нам закинути, що ми зрадники свого народу... Якби це не було, факт є, що в історії не було другої подібної армії, яка перейшла б стільки горя, злиднів і наруг, як Ти, Українське Галицьке Стрілецтво! Але й немає другого прикладу в цілім світі, щоб хто так непохитно стояв за ідею визволення, як Ти, Український Стрілець! Наш клич тепер один: скинути ярмо опікунів, опертися на власних силах і бити всіх ворогів. Тоді тільки станемо сильними і проб'ємо собі дорогу до визволення рідної нам Галичини. Нехай живе Самостійна Українська Народня Республіка!»*⁴⁵

25-го квітня 1920 року почався наступ на большевиків, а 6-го травня через большевицькі лінії пробилися частини, що були в Зимовому поході.

⁴⁴ Мазена, II, ст. 228.

⁴⁵ Літопис Червоної Калини, Львів, 1937, (5).

Перехід 2-ої бригади значно влегшив завдання наступаючої армії, бо відкрив велику частину фронту, але УГАрмії вже не прийшлося відіграти важливої ролі найбільше через брак її скоординованості. Щоправда, сот. Головінський був вислав своїх людей до 3-ої бригади під ком. Станіміра в Барі, щоб і вони негайно покидали большевиків, але цього не вдалося зробити на час. Він також повідомив Петлюру про свій намір в переконанні, що він прийме галичан з відвертими раменами. На жаль, так не сталося. Петлюра вже не був своїм власним паном. Перехід двох бригад до Петлюри викликав великий гнів і терор проти всіх галичан, які ще були по большевицькій стороні. І лише завдяки обставині, що 1-ша бригада залишилася з ними і понесла великі втрати в бою під Бердичевом, вдалося врятувати багато стрільців від розстрілу. Петлюра й поляки не прийняли галичан, але відіслали їх до табору воєннополонених у Тухолі. Тільки група ген. Кравса, що була долучилась до 6-ої херсонської дивізії, вже в Галичині відкололась від фронту і пробилась до Чехословаччини і так уникнула долю воєннополонених у Польщі.

Петлюра не був радий галичанам, бо коли їх делегація просила його прийняти їх до армії УНР в дні 26-го квітня, він казав вислати до Варшави таку телеграму: «ПОВІДОМЛЯЄТЬСЯ, ЩО ГОЛОВНИЙ ОТАМАН НЕ БАЖАЄ МАТИ В СВОЇЙ АРМІЇ ГАЛИЦЬКИХ СТАРШИН, А ТО З ОГЛЯДУ ПАНУЮЧОГО СЕРЕД НИХ БОЛЬШЕВИЦЬКОГО ДУХА. ПРОСИТЬСЯ ЗАБРАТИ ЇХ ДО ТАБОРУ ПОЛОНЕНИХ. Підписав: полк.-ген. штабу Сальський, міністер». Політична амбіція Петлюри перемогла почування його українського серця.⁴⁶

Можна шукати всяких оправдань такого вчинку: розчарування з приводу конвенції з Денікіном, але в цьому не була вина старшин. Можна думати, що Петлюра мав викиди сумління за віддання Галичини полякам в квітневому договорі, який держано в тайні. Одначе, важко зрозуміти легкодушне видання українських патріотів на поталу полякам. Всі були свідомі, що багато з них згинуть у таборах з голоду і пошестей; що дійсно й сталося.

Галицька Армія перестала існувати. Як глибоко і трагічно переживали це учасники визвольної війни, свідчать їх спомини, в яких і досі не затупилося вістря великого жалю. З другого ж боку, деякі наддніпрянці, особливо невійськові люди, приписували цю трагедію УГАрмії, «зраді» ген. Тарнавського, тобто конвенції з Денікіном, і згодом угодою УГА з большевиками. Жаль наддніпрянців, а в тому самого Петлюри, з приво-

⁴⁶ Бемко, В., д-р, Ліквідаційна Комісія Західньо-Української Армії, в УГА, ст. 556; пор. Долинський, ст. 187.

ду відходу УГА можна оправдувати тим, що Дійова Армія, якої бойовий стан не переходив 15 тисяч стрільців, вчислюючи 10-тисячний галицький Корпус СС-ів, по відході УГАрмії, мусіла самоліквідуватись і піти в підпілля, бо не була в силі створити правильного фронту навіть на невеликій території.

Посуджування галичан у «зраді» вийшло в першу чергу з партійних, соціалістичних кругів, якими був оточений Симон Петлюра і які, безсумнівно, любили Україну, але завжди гляділи на неї окулярами своїх партійних програм. Юрій Тютюник, один з найкращих і найвідважніших старшин визвольної війни, у своїх споминах підкреслює подивугідну вартість УГАрмії захоронити себе як бойову одиницю для продовження боротьби за Соборну Україну, але її хитання між білими і червоними москалями він кладе на карб відсутности політичного проводу, що повів би був її сильною рукою. Коментуючи виступ УГА проти большевиків, Тютюник каже: «Кожна армія, ідучи в бій, може загинути і згинуті за власну ідею не шкода. Виступ УГА проти большевиків дав великі користі ворогам, а нам зробив шкоду. Він був передчасний і необдуманий».

Що виступ обох бригад був передчасний і добре не підготований, про це вже була згадка. Одначе, фальшивою є мова, що він був позбавлений національної ідеї. Зовсім навпаки, галицькі старшини і стрільці впродовж усього небажаного союзу з большевиками мали викиди сумління, що колись нащадки і рідна історія можуть їх посудити в зраді національної ідеї. Цей важливий мотив є підкреслений у споминах усіх майже учасників того трагічного походу і поза дуже маленькими виїнятками, ніхто з стрільців не перейнявся комуністичними ідеями. Серця галицьких старшин і стрільців були повні нехоті до московського большевизму і його поневолення українського народу на їх таки очах. Вони ждали першої нагоди, щоб віддати себе до диспозиції УНР, дарма, що Симон Петлюра віддав їх тіснішу батьківщину полякам, бо він продовжав визвольну боротьбу.

Передчасність і нескоординованість виступу обох бригад можна пояснювати тим, що вони не мали однієї команди, а їхні штаби були обложені чекістами і шпигунами, які день і ніч слідили за кожним словом і рухом галицьких старшин.

Дивлячись з перспективи шістдесятьох років на оті історичні, повні трагізму роки, коли в судорогах родилась і вмірала самостійність нашої Батьківщини, ми високо цінимо відданість тих людей національній ідеї і їх готовість віддати для неї все, навіть і своє власне життя.

9. Варшавський договір Петлюри з поляками

Політично-військовий договір Уряду Директорії з поляками 21 квітня 1920 року, заключений у Варшаві, належить до найбільш контроверсійних міжнародних умов нашої історії.

Досі була мова, що Симон Петлюра намагався нав'язати добросусідські стосунки з поляками, щоб забезпечити собі їх поміч або, принаймні, неутралітет у нашій визвольній війні. Від нього їхали в Варшаву парламентарі, а часом бували між ними й галичани, як ось у час перемир'я 1 вересня 1919 року, в наслідок якого польські війська, станувши над Збручем, погодилися на створення неутральної зони, в якій мала держати порядок українська місцева адміністрація. І лише в випадку наступу большевиків польське військо могло посунутись у цю зону за попереднім повідомленням чи запрошенням української команди. Була також визначена демаркаційна лінія, що не мала впливу на пізніші мирові переговори. Це перемир'я було заключене на 30 днів і було продовжуване що кожних десять днів.⁴⁷

3 жовтня 1919 року Петлюра вислав до Варшави нову місію під проводом міністра закорд. справ А. Лівицького, разом з Л. Михайловим, П. Понятенком, Б. Ржепецьким і П. Мшанецьким, і з ними поїхали також галичани: д-р С. Витвицький, д-р А. Горбачевський та д-р М. Новаковський, які мали заступати інтереси 30 УНР. Саме в час тих переговорів УГАрмія заключила військову конвенцію з Денікіном, якій Петлюра був дуже противний, як це видно з його відозви в Любарі 2 грудня 1919 року.

Немає сумніву, що вихід УГА з боїв спричинив ліквідацію фронту, бо Дійова Армія не була здібна його створити чи вдержати. З того часу бачимо більше наближення між Петлюрою і Пілсудським. І, як можна було сподіватися, 30 листопада поляки висунули українським делегатам домагання не лише цілковитого зречення Галичини в користь Польщі, але й інших українських земель. Галицькі делегати протестували і, врешті, покинули переговори, а сам Андрій Лівицький, керівник міністерства закордонних справ Директорії, а радніше Петлюри, підписав 2 грудня, тобто кілька днів перед виїздом Петлюри на еміграцію, згадану угоду з поляками, що була підготовою до «Варшавського Договору».

На цьому місці подамо текст двох артикулів про польсько-українську границю і як мала бути розв'язана справа Галичини. Цей текст звучав: «Територія Української Народньої Республіки має бути встановлена з такими границями: починаючи від Чорного Моря по ріці

⁴⁷ Лозинський, ст. 186-187, подає повний текст перемир'я.

Дністрі, і від Дністра між Польщею та Україною по ріці Збручі. Дальше кордон УНР на території бувшої російської імперії має пройти на північно-західній Волині і остаточне визначення тут кордону залежатиме від вирішення Мирової Конференції в Парижі.

«Національно-культурні права Уряд УНР забезпечує на території України громадянам польської національності, і навпаки. Політичне становище Східньої Галичини розв'язується польським урядом в порозумінню з представниками українського народу, який заселює цю провінцію».⁴⁸

Як бачимо, крім одного неясного слова «і навпаки», угода говорить про права поляків та про обов'язки українців. Безсумнівно, вона була повним використанням важкого положення Уряду УНР, який фактично вже був у стадії своєї кінцевої ліквідації та готовився до виїзду на еміграцію. Краще було б, якби тієї угоди зовсім не було.

Нас цікавить одне речення угоди: самі поляки мають порозумітися з представниками населення Галичини щодо розв'язки питання їх краю. Цього інакше не можна розуміти, як згоду на окупацію Галичини поляками, бо вони самі мали вирішити долю уярмленого ними населення. Як поляки цю справу розв'язували, ми вже знаємо з протесту през. Петрушевича до Найвищої Ради в Парижі, як і протесту УНР висланого на руки Пилипчука в Варшаві, де говориться про методи поступовання поляків з українським населенням. Які були методи «урядування» поляків на територіях, куди запросив їх Петлюра в грудні 1919 року, це видно з його меморіялу-протесту до начальника польської держави Йосифа Пілсудського від 22 січня 1920 року. Там він обвинувачував поляків у віроломстві українському народові, з яким вони заключили угоду приязні. Петлюра пригадував Пілсудському «зраду» ген. Тарнавського, що викликала замішання в рядах оборонців України, і це використовують тепер польські «довудства», касуючи українські уряди та позбавляючи українських урядовців їх законних прав; поляки знищили український університет в Кам'янці на Поділлі; вони реквірують в населення харчі, майно, мешкання і накладають на людей всякі контрибуції; поляки арештують українських діячів, одним словом, заводять там свій тиранський режим. І, як усе це діялося на шматку української території, куди запросив їх сам Петлюра, то можемо собі уявити, як вони «розв'язували» українську проблему в Галичині, на окупацію якої мали згоду Найвищої Ради в Парижі.⁴⁹

⁴⁸ Там само, ст. 201.

⁴⁹ Симон Петлюра, Статті, Листи, Документи, Нью Йорк, 1956, ст. 244-254; пор. Доценко, II (5), ст. 135 і слід.

Народня мудрість каже: потапаючий хапається бритви, і це можна би прикласти до деяких членів Уряду УНР. В письмі до міністра оборони, полк. Сальського, від 31-го березня 1920 року головний отаман Петлюра писав: «Ми, Польща і Україна, повинні досягти свого порозуміння, щоб перед Москвою устояти. Посилатися на історію польсько-українських непорозумінь в минулому для сучасної реальної політики не є аргумент. — І які б аргументи не виставлялись різними людьми, а надто галичанами, Ви не зважайте, а навпаки, ведіть лінію праці — діла, реальної затрати часу, а не безплідних, непродуктивних дискусій та розмов. Одна тільки невтомна праця може нас урятувати. *Галичина, своєю сліпою нерозважною політикою, вже нераз “зарізала” нас; отже їхні поради, їхні сентенції — є лише хворим відгуком розпуки та дезорієнтації. Ми повинні в ім'я державности, зараз не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватися на провокацію, все одно — чи останнє походить з нервів політичних, чи зі свідомих і недобрих мотивів. А я маю таке враження, що діяльність добродія Барана (Петлюра має на думці д-ра Степана Барана – І.Н.) має своєю руйнування державности і при тому — зле, нечисте. Установіть за ним догляд».*⁵⁰

В тому самому листі гол. от. Петлюра вірив у щирість польських соціалістів, кажучи: «*Коли з польсько-більшевицьких переговорів щось вийде, — хоч це річ непевна — то польські соціалісти, які братимуть участь у переговорах (Морачевський – ППС) будуть вимагати од большевиків негайного звільнення України большевиками для зайняття її нашими військами і переведення Конституанти нами*». Немає причини сумніватися, що Петлюра клав серйозно надію на поміч поляків.⁵¹

Ісаак Мазепа у своїх споминах подає текст листа А. Лівницького до нього, в якому мова про торги з поляками, але Лівницький запевняв Мазепу, що тепер французи дуже заінтересовані Україною, напр. він був прийнятий особисто французьким амбасадором в урядовому характері, як представник УНР і він виніс враження, що вже цим разом французи таки дадуть Україні матеріальну допомогу.⁵²

Сьогодні бачимо, що цей лист свідчив про нечесну гру поляків на наївній легковірності людей з найближчого оточення Симона Петлюри, а в цьому випадку А. Лівницького, головного архитекта Варшавського договору, який тоді монтувався, і ці люди відповідно інформували та настроювали Петлюру, який хотів вірити в добру волю свого польського союзника.

⁵⁰ Там само, ст. 263-264.

⁵¹ Там само, ст. 266.

⁵² Мазепа, III, ст. 12-13.

Коли 1-го травня 1920 року Петлюра вернувся з деякими членами свого Уряду в Україну в чотирьох товарних вагонах (до речі: в його саліновому поїзді їздив тепер голова Польської Держави, Йосиф Пілсудський), сказав своїм найближчим людям, що були свідками польських методів поступовання на Україні: «Я знаю, що багато з вас не вірять у наш новий союз і зараз же сказав їм таку приказку: Тату! Он чорт лізе в хату! — кричав переляканий син. А батько спокійно на це: Нехай чорт, аби тільки не москаль!».⁵³

Тією приказкою Петлюра дуже добре окреслив психологічне підґрунтя договору України з Польщею 22-го квітня 1920 року, якого головним українським архитектом був А. Лівіцький, очевидно, за близькою співпрацею і апробатою гол. отамана Петлюри. З огляду на те, що безпосереднім наслідком цього договору була спільна військова акція українців і поляків в Україні, приглянемось йому дещо докладніше на цьому місці.

Варшавський договір складався з 9-ох артикулів. Він визнавав право України на самостійне життя, а Директорію з Петлюрою на чолі верховною владою УНР. Кордони між обома державами йшли на північ від Дністра здовж річки Збруча, а даліше австрійсько-російською границею до Вишгородка, а звідси через Крем'янецькі узгір'я по лінії на схід від Здолбунова, здовж східньої границі Рівенського повіту, здовж адміністративної границі бувшої Мінської губернії до її схрещення з Прип'яттю, а потім нею аж до її устя. Польща признавала Україні територію на схід кордону, зазначеного в 2-ому артикулі договору, як описано вище.

Польський Уряд зобов'язувався не заключати жадних міжнародніх договорів, звернених проти Української Народньої Республіки і до того самого зобов'язався Уряд УНР зглядом Польщі.

Національно-культурні права польських громадян на Україні та українських у Польщі будуть забезпечені. Українська Конституанта розв'яже всі економічно-торговельні і земельні справи в Україні, а до того часу землі польських поміщиків в Україні означить взаємна угода України з Польщею. До тієї угоди буде додана військова конвенція.⁵⁴

Варшавська угода України з Польщею мала залишитися тайною і не могла бути виявлена без взаємної згоди обох сторін. Вона ввійшла в силу зараз по її підписанню. Від України підписав: Андрій Лівіцький, а від Польщі: Ян Домбські. У Варшаві 21-го квітня 1920 року.

⁵³ Огієнко, І., Українська Культура, Львів, 1936, 5.

⁵⁴ Мазепа, III, ст. 8-9.

24-го квітня 1920 року український генерал Сінклер і польський майор Славек підписали додаткову, військову конвенцію, якої найголовніший артикул постановляв, що у випадку спільної акції польсько-українських військ проти большевицьких військ на теренах Правобережної України, положених на схід теперішньої лінії польсько-большевицького фронту, військові операції відбуваються за взаємним порозумінням начальної команди польських військ і головного командування українських військ, під загальним командуванням начальної команди польських збройних сил.

Поляки мали взяти під свою контролю українські залізниці, вимагали від цивільного населення всяких підвод, харчів для людей і для польських коней; і коли Український Уряд не буде в силі цього доставити, то польська армія сама реквіруватиме всі ці речі від цивільного населення і даватиме йому воєнні бонди. Чи не були ці умовини важчі і твердші від тих, що їх пропонував французький ген. д'Анзельм взимку 1919 року? І тоді була більша надія на успіх, як тепер. Як серйозно трактували поляки союз з Петлюрою, видно з того, що вони, вибираючись виганяти большевиків з України, дозволили Петлюрі сформувати лише дві дивізії: полк. Удовиченка і полк. Безручка, що фактично були включені до польської армії.

Уряд прем'єра Ісаака Мазепи, що довів до заключення тієї конвенції уступив і 26-го травня 1920 року гол. отаман Петлюра іменував новий, більше «правий» Уряд, до якого ввійшли: *В. Прокопович* – прем'єр; *А. Ніковський* – закордонні справи; *О. Саліковський* – внутрішні справи; *І. Мазепа* – земельні справи; *О. Безпалко* – праця; *А. Лівіцький* – справедливість; *С. Тимошенко* – шляхи; *Е. Архипенко* – господарство; *І. Огієнко* – віровизнання; *В. Сальський* – оборона; *Х. Барановський* – фінанси; *І. Носенко* – пошта і телеграф; *П. Холодний* – освіта; *С. Стемиковський* – здоров'я; *П. Красний* – жидівські справи; тов. мін. оборони – Юзефський.⁵⁵

⁵⁵ *Долінський*, ст. 188-189. *Левко Чикаленко* в своїх споминах із 1920 року (гл. англomовні *Аннали УВАН, ЗСА, 1959 (7), ст. 1647-1655*, розказує, що влітку 1920 року до місцевости Хриплін під Івано-Франківським, де була Гол. Кватира Петлюри, прибув полк. Нога від ген. Врангеля з Криму із запрошенням до співпраці проти большевиків. Симон Петлюра вислав до Севастополя свою делегацію: полк. Литвиненко, полк. Крат, Роменський, Блюдимко і Л. Чикаленко.

Прибувши до Севастополя вони говорили з ген. Врангелем, його прем'єром Кивошеїном, мін. закорд. справ П. Струве і ін. При тій нагоді Чикаленко оповідає, що в армії ген. Врангеля було чимало високих, українських старшин, синів землевласників, духовних ітд., які в час експериментальних реформ Центральної ради і Директорії покинули своїх і прилучилися до Денікіна, а тепер пристали до ген. Врангеля. Вони не могли погодитися з політикою українського уряду, що знаціоналізував їхню батьківську землю.

Левко Чикаленко розказує, що начальники Американської та Французької Місії у

Глянувши побіжно на текст Варшавського договору, можна зразу бачити, що польська сторона застерегла собі все до найменших деталей, не даючи нічого українській стороні, напр. договір не передбачав жадних санкцій у випадку, якби польська сторона не додержала своїх умов.

Видатний знавець міжнародного права, сенатор Шелухин, висловив такий свій осуд: *Варшавський договір був злочином, за який Україна заплатила своєю свободою і кров'ю своїх синів. Цей договір був заключений без уповажнення і проти інтересів українського народу. Це й було причиною, що його держано в тайні перед українським народом, хоч він не був тайною для різних міністрів закордонних справ і дипломатів, яких Польща намагалася переконати, що вона має повне право до української території.*

За сенатором Шелухином Українська Народна Республіка не мала в 1920 році органу, який мав би повноважень народу заключати такі договори, бо Директорія була відповідальна перед Конгресом, що мав це затвердити або відкинути. Зрештою, в тому часі не було повної Директорії, а сам Петлюра без жадного уповажнення зробив себе диктатором. Це була річ нечувана і в демократичному світі не практикована, щоб представник однієї політичної партії, не питаючи волі народу, дарував сусідньому народові величезну полосу краю, в якій жило коло 10 мільйонів українських людей. Дотого, у договорі не було зроблено жадного застереження, що він не має сили, як поміч польської сторони з якихнебудь причин не буде успішною. Інакше кажучи, цей договір накладав на Україну обов'язки і привів її до великої шкоди, а полякам давав усі права і привілеї.⁵⁶

Видно, що і сам Петлюра схаменувся і мав викиди сумління, бо в своєму листі до Пилсудського, від 14 липня 1920 року попри вислови компліментів, згадував «свіжо криваву рану українського народу в Галичині» і пропонував йому проголосити амністію для в'язнів, яких в тому часі було повно в тюрмах, та приймати українців до армії й до урядів, бо «таким чином співпраця проти московського імперіялізму знайде виrozumіння і відгук у Галичині та виведе тамошнє населення з бездоріжжя на ясний вірний шлях і буде новим історичним фактом, який дасть нам змогу перемогти не тільки тепер, але завжди і не тільки теперішнього, але й кожного ворога нашої спільної державної волі».⁵⁷

Не маємо основи сумніватися в щирість надії Петлюри, бо він дійсно

Севастополі дуже інтересувалися українською справою і раді були нам допомогти. На жаль, ген. Врангель скоро мусів тікати з Криму, який зайняли большевики. Було вже запізно.

⁵⁶ Шелухин, С., сен., Варшавська Угода, Торонто, 1947, ст. 45-48.

⁵⁷ Симон Петлюра, ст. 266-269.

покладався на утопійне братерство світового соціалізму і тому повірив соціалістові Юзефові Пілсудському, але останній мав на ті справи зовсім інший погляд.

10. Другий Похід на Київ

26 квітня 1920 року польські війська і дивізії Петлюри рушили в Україну з кличем: «За Вашу і нашу свободу!» Крім згаданих двох дивізій Удовиченка і Безручка, до армії долучилися ще дві сильні галицькі бригади і кінна бригада Шепаровича, але на домагання Петлюри їх поляки стягнули і розброєних стрільців і старшин відставили до таборів воєнно-полонених. Натомість 6 травня до армії долучилась група ген. Павленка біля Ямполья, в якій було багато галичан. Добре випосажена польсько-українська армія гнала наперед себе большевиків, так що 7 травня дивізія полк. Безручка ввійшла до Києва.

Але, як і попереднього року, саме зайняття Києва не вирішило долі війни і незалежності України. Повстанські загони не помогли багато, бо правильна армія вимагає дисципліни й послуху, до яких партизани не привикли.

В околицях Уманя большевики зібрали чотири кінні дивізії під командою Будьонного і спочатку червня вони рушили в наступ з району Канів-Біла Церква і по тижневі важких боїв польський фронт був розірваний (5 червня), так що большевики пішли в запілля III-ої польської Армії, спричинивши там великий переполох і замішання. І дуже скоро польська експедиційна армія почала панічний і хаотичний відворот, нищачи подорозі всі шляхи і мости.

Водночас большевицький західний фронт під командою ген. Тугачевського скорим маршем просувався на Варшаву, а на південному фронті в половині липня большевики перейшли Збруч і зайняли частину Галичини по Гнилу Липу й Дністер. В Тернополі був створений Уряд *«Галицької Радянської Соціалістичної Республіки»* під головством *«малороса»* Затонського.

Будьонний, прорвавши польський фронт біля Рівного на Волині, рушив з своєю кіннотою на Львів, а армія Тугачевського затрималася над Вислою, готовлячись зайняти Варшаву. Таким чином, Польська Держава опинилась в обличчі смертельної загрози. З Варшави було евакуовано всі уряди та дипломатичні місії, крім Апост. нунція Ахіля Ратті (згодом папа Пій XI), який хотів залишитися в місті. Французи ген. Вейган перебрали команду в свої руки та доставили цілі маси воєнного мате-

ріялу. В цьому моменті кіннота Будьонного була спрямована на місто Замістя, що було ключем для переходу Висли й безпосередньої атаки на Варшаву з південного крила і з-заду, щоб узяти її в два вогні.

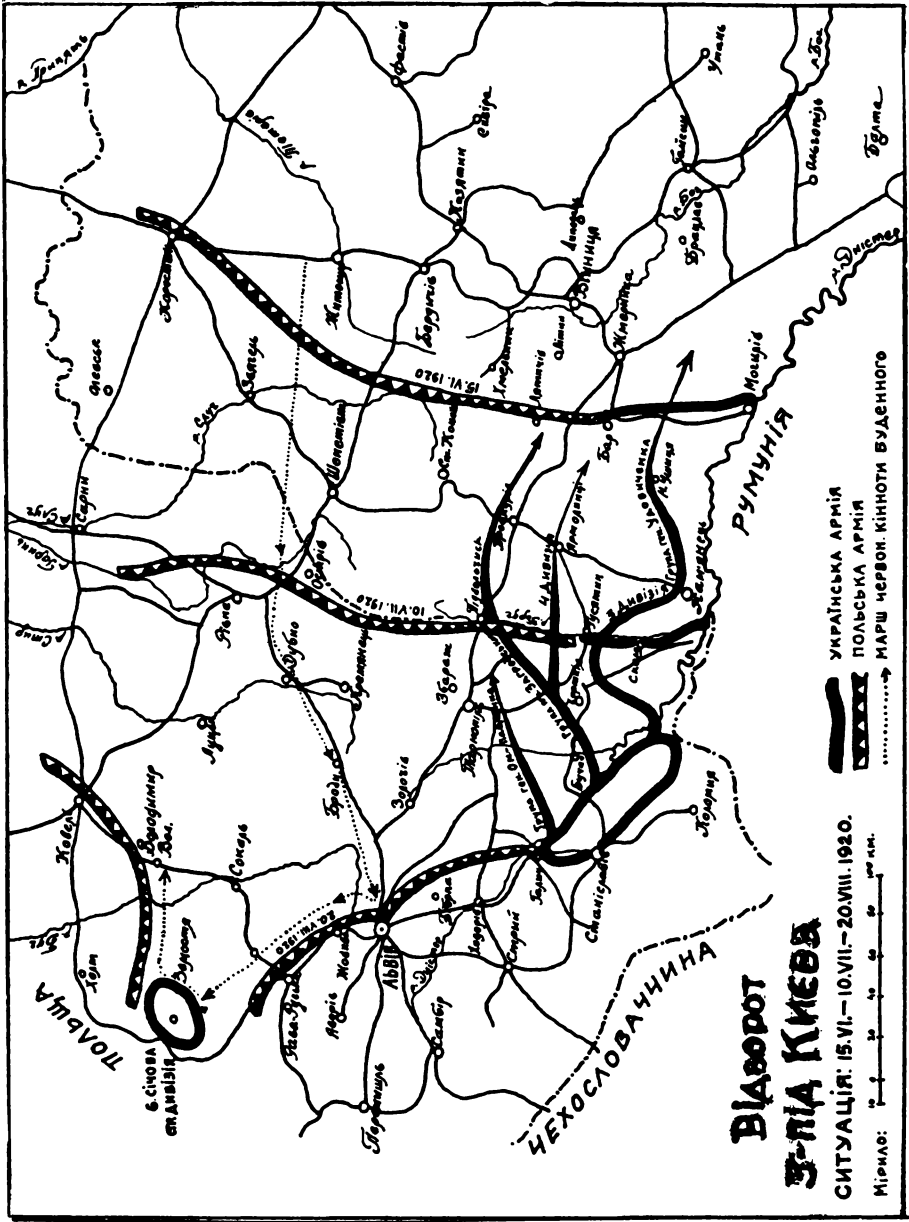
Український командир полк. Безручко зі своєю дивізією та деякими польськими частинами одержав завдання замкнутися в місті і боронити його до останнього вояка. Мимо частих і сильних атак і гарматного вогню Будьонному не вдалося зламати волі полк. Безручка ані його героїської залоги. Місто Замістя не піддалося. Сильно потурбована кіннотра Будьонного вже не була здібна йти далше, тому завернула до Володимира на Волині. 20-го серпня 1920 року дійшло до великого бою з большевиками, який поляки назвали «чудом над Вислою», зовсім замовчуючи значення завзятої оборони Замістя українським командиром Безручком і його дивізією.

Подібно й у Галичині частини УНР, переправившись 15-го вересня через Дністер біля Жежави, почали наступати на большевиків під Чортковом, а їх ліва група на місто Підгайці, так що 18-го вересня большевики були відкинені за Збруч і переслідувані до річки Колюса біля Староконстантинової і Лятичева. Там польські частини несподівано здержалися, а українські дивізії далше гнали большевиків на схід.

Після реорганізації Армії УНР тепер мала 6 дивізій: 1-ша під командою ген. Гуленка; 2-га ген. Загородського; 3-тя полк. Удивиченка; 4-та Ю. Тютюника; 5-та полк. Долуда і 6-та ген. Безручка. Була також окрема кінна дивізія ген. І. Павленка. Всі ці дивізії підлягали оперативному штабові 6-ої польської армії.

В ході успішного наступу українських дивізій на большевиків прийшов від польської команди наказ: дивізії УНР мають припинити бойову акцію проти большевиків 18-го жовтня в 24-ій годині дня. Це перемир'я було проголошене в моменті, коли большевицька 14-та армія була розбита дощенту і певне зайняття Жмеринки і Вапнярки отворило б було дорогу до скорого зайняття столиці — Києва. І, саме, це було причиною, що українські дивізії не припинили своєї акції аж до 19-го жовтня. Одначе, невелика числом армія, хоч би, не-знаєть, яка хоробра, не могла нічого вдіяти проти большевицьких мас, хоч і здеморалізованих панікою. І тут можна би жалувати з того приводу, що кількадесят тисяч ідейних, героїських стрільців УГАрмії не могли допомогти, бо були вислані до польських таборів, де вмірало з голоду і пошестей.

В такій ситуації голов. отаман Петлюра, незважаючи на своє обвинувачення УГАрмії в «зраді» з приводу конвенції з Денікіном, заключив договір з тими ж самими денікінцями, зорганізованими в «Російським Політичним Комітеті», що діяв у Польщі під проводом ген. Савінкова, і одер-

ВІСВОТ З-ПІА КИЄВА

СИТУАЦІЯ: 15.VI.—10.VII.—20.VIII. 1920.

Міршало: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 км

— УКРАЇНЬСЬКА АРМІЯ
 - - - ПОЛЬСЬКА АРМІЯ
 ······ МАРШ ЧЕРВОН. КІННОТИ ВУДЕННОГО

жав у поміч дивізію ген. Перемикіна, сформовану з бувших денікінців. Петлюра 8 листопада 1920 року проголосив своє звернення до українського народу.⁵⁸

Перемир'я поляків з більшовиками підписано 9 листопада т.р. а чергового дня більшовики підтягнули більшу силу й почали наступ проти ДАрмії в районі Шаргороду. Поляки залишили Петлюру на призволяще долі, хоч були зобов'язані йому помагати; тому українські дивізії, вистрілявши всі набої, 21 листопада перейшли Збруч у Галичину. Польський союзник вислав їх до таборів воєннополонених, де вже були замкнені їх браття-галичани. Поляки погодились з більшовиками, задержавши всі території, які віддав був їм Петлюра в Варшавському договорі. Про мир поляків з більшовиками в Ризі буде мова окремо. Коростовець в цитованому творі розповідає, що французький маршал Вейган оповідав своїм старшинам в польських формаціях, які перемогли більшовиків над Вислою і врятували Польщу: Пілсудський попросив його дуже нетактовно і за те він назвав його «малим маршалом». А про нову Польщу Вейган : «*Oui, la Pologne est un fruit mut pour le quatrienne et dernier partage*». (Так, Польща є дозрілим овочем для четвертого і останнього розбору).⁵⁹

Восени 1921 року Повстанча Команда зібрала з-поміж воєннополонених півтори тисячі добровольців і створила з них дві групи: 1-шу Подільську під командою М. Палія; і 2-гу Волинську під командою Ю. Тютюника. Перша перейшла польсько-більшевицький кордон 25 жовтня 1921 року і через Проскурів-Ляличів зайшла на Київське Полісся і попри Радомишль 25 листопада вернулась назад, де поляки інтернували її.

Група Ю. Тютюника перейшла кордон 4 листопада біля Сарнів з наміром викликати в Україні загальне повстання проти більшовиків. Вона добилась до Коростеня біля Києва, але була оточена більшовиками й мусіла пробиватися лісами до кордону. Біля села Міньки її оточила большевицька кіннота і відбулась жорстока битва, в якій згинуло коло п'ятсот повстанців, а 359 попало в большевицький полон. Ген. Котовський намовляв їх прилучитись до більшовиків, але одержав таку відповідь: «Розстріляйте нас! Ми всі готові вмерти, а вам служити не будемо! За нас помститься український народ!»

Біля села Базару на Волині вони були розстріляні 21 листопада 1921 року. Перед розстрілом всі повстанці заспівали український національний славень: «Ще не вмерла Україна!» — і згинули за свій народ. Їх геройський чин залишився вічним заповітом прийдешнім поколінням.

⁵⁸ Див.: Документ ч. 10.

⁵⁹ *Korostovetz*, op. cit., pp. 161-62.

З обговореного нами історичного матеріалу бачимо, що не всі факти і події українського покоління, що змагалось за самостійність своєї батьківщини, були нам відомі й зрозумілі, а подекуди належно невисвітлені. Про причини цього ми згадували вже передтим.

Сьогодні ж із перспективи понад півсторіччя любов і діла наших батьків в обороні своєї батьківщини, жертва їхнього життя, віддана в їх обороні, стають нам яснішими і більше зрозумілими.

І так, наприклад, важкі й криваві бої за Київ і Львів; жорстока смерть юнаків під Крутами; десятки тисяч стрільців, скошених на весні життя безжалісною епідемією тифу і численні тисячі заморених голодом і холодом в таборах полонених і скитальців в Європі та за морями. Всі ці жертви синів України завжди стоять перед нашими очима в своїй величі і славі.

Всі оті відомі і безіменні герої, літні мужчини й молоді юнаки: ті, що полягли на полях слави і ті, що залишились між живими, — своїм чином відновили древню, перервану традицію боротьби за свободу батьківщини часів Княжої Київської, Галицько-Волинської і Гетьманської Держав.

Таким чином, творці Новітньої Української Держави поклали нам перед очі важливу стародавню аксіому: кожна повновартна нація мусить мати свою державу, а її можна здобути лише гекатомбами жертв і кров'ю найкращих синів. І на традиції новітніх борців виростають нові покоління українських людей, що ведуть безпощадну боротьбу за встановлення свого закону на своїй рідній землі. І це є повсякчасним заповітом відновників української державної традиції.

Ми, їхні сини й унуки, виконавці їхнього заповіту не заперестанемо боротись аж доки український народ засяде в вольних народів колі та внесе скарби свого духа в скарбницю спільноти народів світу. Хай Господь благословить наші змагання до правди, волі і справедливости.

УКРАЇНА НА МІЖНАРОДНОМУ ФОРУМІ

1. Антантські дипломати в Україні

Після вибуху березневої революції в Петрограді українські політичні партії створили в Києві Центральну Раду, що стала на платформі майбутньої федерації України з Москвою. В тому часі армії Центральних Держав або Почвірного Союзу були ще сильні і саме тому представники Держав Антанти, що були акредитовані російським, царським урядом, звернули свою увагу на Україну, як на свого майбутнього союзника в війні проти Центральних Держав.

Антантські військові місії посилали із східного фронту рапорти про скорий упадок бойового духа російської армії з причини ширення революційних кличів і передбачували її скорий, повний розклад. Ліквідація російського фронту та евентуальне перемир'я на сході дало б німцям добру нагоду перекинути звідти поважне число своїх дивізій на західний фронт проти Антанти, тому французькі й англійські військові місії, що були поінформовані про «українізацію» полків, дивізій, корпусів і їх добрий бойовий стан, зацікавилися українцями і працею Центральної Ради в Києві.

З початку серпня 1917 року в Києві з'явився видатний французький журналіст, Жан Пеліс'є, та своїми цікавими рапортами інформував французів про український нарід і працю Ц. Ради. І з того часу в французькій пресі було присвячено чимало місця українським справам.¹

В вересні 1917 року до Києва прибула французька Військово-Санітарна Місія, що діяла з доручення ген. Табуї, зв'язкового старшини при штабі південно-західного фронту. Ця місія ввійшла в контакт з Генеральним Секретаріатом Військових Справ, що його очолював Симон Петлюра. Інтересно, що вже в тому часі англійський полк. Чарлз і французькі Ірав'є і Перле помітили найбільшу слабкість режиму Центральної Ради: *брак співпраці з народними масами, тому радили якнайскорше це не-*

¹ Borschak, E., The Ukrainian Peace in Brest Litowsk, in "Slavic World", 1919, (in French).

домагання усунути загальними демократичними виборами. Західні державні мужі скоро зорієнтувалися, що українські соціалістичні партії і фракції, з яких складалася Центральна Рада, ніяк не репрезентують волю українського народу, що в своїй подавляючій більшості складався з індивідуалістично наставленого селянства. Тому радили негайно розписати загальні вибори до Конституанти і хай представники народу самі возьмуть керму держави в свої руки.

На жаль, українські соціалістичні партії і фракції, з яких рекрутувалася Ц. Рада, передбачаючи неприхильний для себе вислід загальних виборів, відсували цю переважну справу з дня на день і такі вибори ніколи не відбулися. І це була непростима помилка Центральної Ради, що засіяла зародок майбутньої катастрофи відновленої Української Держави.

Варто згадати, що французький амбасадор Нулянс в Петрограді в листопаді 1917 року звертався до Генерального Секретаря Фінансів Української Народньої Республіки, Х. Тугана-Барановського, з пропозицією приватних індустріальних кругів Франції уділити молодій Українській Державі позику і за неї вона дістане весь потрібний військовий матеріал для оборони своєї самостійності.

На жаль, українські соціалісти почали підозрівати «якусь нечисту затію французьких капіталістів» і з тієї пропозиції не скористали. Зрештою, українські соціалісти зовсім не думали про творення своєї армії, а в найгіршому випадку про свою міліцію в тому переконанні, що соціалісти всіх країв скасують свої армії і запанує всесвітній, соціалістичний рай на землі. Ця наївна віра була причиною відкинення позики, що могла б була розв'язати великі труднощі в пізнішому часі, а з другого боку, поволі впроваджувала б Україну в сім'ю західних, демократичних країн. Впливи промислових магнатів Франції були такі великі, що ніколи не було б дійшло до повної ізоляції і блокади України в 1918-19 роках.

Після повалення Тимчасового Уряду Олександра Керенського большевиками і по проголошенні Третього Універсалу Держави Антанти заінтересувалися Україною. Напр. по вбивстві російського ген. Духоніна та повної большевизації Начальної Команди Російської Армії в Могилеві над Дніпром 3-го грудня 1917 року прибули до Києва генерали: англійський Бартер, французький Ляєрнь, італійський Ромеї, японський Таканячі, бельгійський Ріккель, румунський Коанда та сербський полк. Лентієвич — і всі вони виказали готовість допомогти Україні людьми і матеріалами, якщо вона рішиться вдержати якнайдовше протинімецький фронт. Сербські і хорватські частини, що були зорганізовані з воєнно-полонених у силі 24 тисяч мужви, виявили готовість включитися в Українську армію; це саме готові були вчинити чеські легіонери.

Французький ген. Табуї був радий Українській Державі і пропонував їй поміч Франції в своєму офіційному письмі, 18 грудня 1917, офіруючи фінансову і технічну допомогу Україні. 3-го січня 1918 року він був іменованим Генеральним Консулом Французької Республіки при Уряді Української Народньої Республіки. Під час офіційного прийняття французьких дипломатичних представників прем'єром В. Винниченком 4 січня, ген. Табуї зробив таку заяву: *«Я приношу Вам запевнення в тому, що Франція, яка перша робить цей урочистий жест, піддержить усіма силами, морально і матеріально, всі зусилля, які робитиме Українська Республіка, щоб іти тим шляхом, який намітили собі союзники і по якому вони і далі непохитно йтимуть у повній свідомості свого права і свого обов'язку перед демократіями всього світу і людськості»*.²

Англійський консул в Одесі, Пиктон Багге, був іменованим представником Великої Британії при Українській Республіці і представив Винниченкові свої вірчі грамоти.³ Таким чином, дві найбільші європейські і світові демократії визнали суверенність Української Держави в тому моменті, коли її соціалістичні провідники ще самі не могли були відколотися від ідеї федерації з Москвою. Це була унікальна нагода, що її давала історична доля українському народові.

Це сталося в тому моменті, коли большевики захопивши в свої руки владу в Росії почали вести з німцями переговори в Бересті в цілі заключення сепаратного миру, в заміну за який Центральні Держави мали визнати большевиків правними спадкоємцями російської, царської імперії на всіх її просторах. Большевицькі представники говорили в імені всіх народів бувшої царської Росії, а в тому в імені українського народу.

З тієї причини Уряд Центральної Ради рішив долучитися до тих розмов і повідомив Держави Антанти про свій намір, заявляючи, що Україна прагне миру і братерства всіх народів, а своїм письмом немов би хотів дати їм лекцію демократії. Треба мати в тямці, що в тому часі всі моральні, матеріальні і мілітарні зусилля Держав Антанти були спрямовані до однієї мети: покласти на коліна Центральні Держави і виграти війну. Тому намір Ц. Ради був для них дуже неприємливий, бо Україна хотіла зліквідувати свій фронт і звільнити німецькі дивізії для операцій проти Антанти на західньому фронті.

Ген. Табуї, що був радий бачити Україну союзником Антанти, в своєму письмі від 11-го січня звернувся до Українського Уряду із запитом, якої помочі негайно потребує Україна. Не одержавши жадної відповіді, він вислав офіційну ноту з пересторогою, що заключення перемир'я

² Nahayewsky, I, op. cit., Appendices, nrr. 1, 2 & 3.

України з Ц. державами стане причиною негайного цофнення визнання України самостійною державою зі сторони Франції і зірвання дипломатичних зв'язків з нею. І, хто-зна, якби була поступила Україна, якби не наступ большевиків з півночі й сходу, евакуація Києва і виїзд Уряду на захід.

Україні, перший раз у її історії, була запропонована помічна рука західніх держав і, на превеликий жаль, склалась такі обставини, що вона зависла в повітря. Дехто скидає всю вину за це на большевиків і їх українських сателітів, що мирилися з німцями, щоб мати вільну руку для знищення самостійности України. Вина була по боці Ц. Ради, що легкодушно і наївно вірила в «соціалістичне братерство» москалів і прогайнувала майже цілий рік дорогого часу. В час свого урядування вона сама нічого не вдіяла для організації збройної сили України, і розпускала частини, які з великим трудом організували військовики з власної ініціативи. Щоправда, були війнятки, але вони потверджують правило. Молоді й недосвідчені люди, які завдяки несподіваній політичній кон'юктурі та коаліції соціалістичних фракцій цупко тримали владу в своїх руках, не розуміли значення військової сили і лякались конкуренції досвідчених у державних і військових справах людей, тому не доцінювали і нищили їх працю.

Московські соціалісти мали іншу думку про свою збройну силу і війну. Ленін писав у грудні 1916 року таке: «В деяких країнах, особливо малих країнах, як Швеція, Норвегія, Голяндія, Швайцарія, чуємо голоси (соціалістів) у справі зміни наших постулятів, нашої мінімальної програми, а саме, є там домагання, щоб замість зброїти народ, його обезоружити. Прихильники такого домагання звичайно кажуть: “Ми є проти всіх війн і тому домагаємось розброєння”.

«Я вже доводив, як хибною є така настанова. Доки соціалісти не перестали бути соціалістами, не можуть противитись війні по загальному принципу. Ніхто не повинен дати себе звести щодо імперіялістичного характеру теперішньої війни. Є конечно вести війни і робити повстання для демократії, як напр. війни уярмлених народів проти їх гнобителів. Цивільна війна проти буржуазії є конечно пролетаріятові для будови соціалізму. Є конечно війна одного народу, де соціалізм вийшов побідником, проти іншої буржуазної, реакційної держави».³

Подібно. Сталін писав у маніфесті (Правда, 28 березня 1917 р.): «Самий лозунг: Далой война!» є абсолютно непрактичний. Як довго німець-

³ Там само, Appendix 4; Зиновєв, Г. - В.И. Ленин, Против течения, Москва, ст. 29.

ка армія слухає наказів кайзера, руский солдат мусить сильно стояти на своєму пості, відповідаючи кулею за кулю, гранатою за гранату... маємо натискати на Тимчасове Правління робити старання, щоб усі воюючі сторони негайно зачали переговори, але де це не сталося, доти кожний солдат має стояти на своєму місці.

Члени Центральної Ради і Генер. Секретаріату думали, що в соціалістичній країні не треба збройної сили і тому не дбали про неї.

* * *

Сумна доля стрінула найбільшу українську військову одиницю: Перший Український Корпус під командою ген. Павла Скоропадського, згодом дивізію «Синьожупанників» ген. Зелінського. Останній у своїх споминах розказує, що Міністерство Військових Справ не піклувалось згаданою дивізією, зорганізованою з великим вкладом старань і енергії з воєннопонених у Німеччині. Після її прибуття в Київ міністер оборони Жуковський, соціал-революціонер, не подбав про приміщення і харчі для мужви. Врешті, вона була здемобілізована німцями на передодні гетьманського путчу. Подібна доля стрінула дивізію «Сірожупанників».

Прогаївши дорогоцінний час на соціалістичні експерименти, Центральна Рада опинилася перед загрозою втрати державности, бо не мала жадних середників до оборони. Це й було причиною, що вона мусіла плисти з водою, бо не була в силі створити й боронити свою власну політичну чи стратегічну концепцію. Як інакше виглядала б справа, якби напр. ген. Скоропадському було доручено зорганізувати ще один корпус і тоді не було б потреби віддавати себе на ласку і неласку німців, але творити свою власну оборонну стратегію: закріпившись на якомусь, легшому до оборони клаптику рідної землі, битися до загибуні; таким клаптиком землі міг би бути район між Дністром, південним Бугом, Дніпром і Чорним морем, і там ждати моменту коли воєнне щастя перехилиться в сторону одної з воюючих сторін.

Була одна обставина, що захитала віру народу в свої сили і понизила престиж України в очах вільних народів світу: це була потрійна втрата своєї столиці Києва впродовж нецілих двох років. І це саме треба сказати про вихід наших військ зі Львова, мовляв, шкода руйнувати домів і пам'яток. Ця одна річ найбільше пошкодила Українській Державі, бо ставила знак питання про здібність народу боронитися і самостійно керувати своєю власною долею.⁴

⁴ В нових часах бомбардування і майже тотальне знищення міст, напр. Берліна, Лондону, Ленінграду, Сталінграду, Варшави, Відня, Сайгону, Ганою, Фном Пену ітд.

2. Берестейський мир з Державами Почвірного Союзу

Передісторія мирового договору. По большевицькому перевороті 7 листопада 1917 року Ленін, якого спровадив до Петрограду німецький генеральний штаб у заплomboваному вагоні, підписав з ними перемир'я під Вильном, 5-го грудня 1917, і рішився зачати з ними мирові переговори в переконанні, що за поміч у ліквідації східнього фронту большевиками німці і їх союзники визнають большевиків спадкоємцями царської імперії.⁵

Вістка про це перемир'я і переговори здеморалізувала вояків не лише північного, але й південного фронту, так що напр. ген. Щербачов, який підчинився був власті Ц. Ради, вислав до Києва телеграму з повідомленням, що його армія здеморалізована і не є в стані продовжати війну, тому він є змушений заключити з румунами перемир'я.

Тим часом Ц. Рада довідалась, що в час розмов з німцями большевики говорять також в імені України і запротестувала окремою нотою до Держав Почвірного Союзу. Від них наспіла відповідь, що вони раді б бачити делегатів України в Бересті. І туди були вислані: В. Голубович, Любинський, Севрюк, Левитський та Полозов. Українські делегати мали доручення висунути домагання, щоб в імені українського народу всіх етнографічних територій, включно з землями, що формально належали до Австрії, — говорили тільки делегати України. Коли такому домагання протривився міністер закорд. справ Австрії, граф Чернін, тоді за порадою галицьких і буковинських політиків це домагання було сформульоване так, що покищо із західніх земель хай буде створений окремий український коронний край, зв'язаний з Австрією лише особою-королем з Габсбурзької династії. І по довгих, томлячих переговорах та нарадах парламенту в Відні і за згодою цісаря Карла австрійці погодилися на таке розв'язання галицької справи, як уже досі було згадано.⁶

Від Центральних Держав у переговорах в Бересті брали участь: німецький секретар закордонних справ, Ріхард фон Кільманн, і шеф штабу східнього фронту ген. фон Гофманн; австрійський міністер закордонних справ, граф О. Чернін; турецький міністер закордонних справ, Мессімі Бей із своїм Берлінським амбасадором Гаккі, а потім ще з вел. везиром

свідчить: доки нація держить у своїх руках свою столицю, доти вона свідчить про свою зрілість бути самостійною на своїй власній території. Кількратне залишення Києва своїм урядом свідчило про її незрілість. Це саме можна сказати про залишення Львова.

⁵ *Kerensky, A., The Prelude to Bolshevism, New York, 1919, p. 292.*

⁶ *Czernin, O., Count, In the World War, London-Ne York, 1920, p. 244.*

Талаатом; та болгарський міністер справедливости Попов. Головою большевицької делегації був Лев Бронштайн-Троцький, якого заступав А. Йоффе, але важнішим від нього був шурин Троцького, Зиновій Каменєв.

Спершу Лев Троцький був готовий прийняти Українську Делегацію до большевицької, але німці перехопили радіо-телеграфічну вістку, що Україна веде самостійну політику, бо помагає ген. Калединові з Донщини закріпити свою самостійність, тому задумали нав'язати з Україною ближчі зв'язки. Дня 10-го грудня справа України була предметом дискусії на Коронній Раді Райху в приявності кайзера Вільгельма II і найвидатніших німецьких державних і військових мужів. Рада винесла бажання заключити з Україною окремий мир, хоч два дні після цього мін. Кюльманн говорив в Райхстагу, що німці визнають суверенну Україну, як її визнає такою Росія.

Усеж чотири дні після цього в Берліні запало дефінітивне рішення нав'язати з молодю Українською Державою дипломатичні зв'язки, хоч в інструкціях ген. Людендорфа ген. Гофманнові з половини грудня ще не було згадки про Україну, хіба тільки про Галичину.

16-го грудня українські делегати з'явилися в Бересті і заявили большевицькому представникові, Каменєву, що Україна не визнає Совнаркому, тобто Советського Народнього Комісаріяту, всеросійським урядом. Водночас повідомили ген. Гофманна, що вони не мають нічого спільного з московським большевизмом. В наслідок того вже слідуєчого дня українське правительство в Києві одержало ультиматум від Совнаркому, про що була докладна мова в другому розділі цієї праці.⁷

Голова австрійської делегації, граф О. Чернін, зробив заяву, що в час підписування перемир'я большевицькі делегати говорили про всю Росію, а тепер, як вона визнала за Україною право самовизначення, то не буде жадного застереження щодо участі її делегатів у переговорах. Український делегат Любинський офіційно повідомив Центральні Держави, що він репрезентує Україну і при тому зажадав копії протоколів дотеперішніх нарад. Знаємо, що тиждень після цього Український Уряд вислав ноту до воюючих і неутральних держав з повідомленням, що Українська Республіка хоче нав'язати з ними стосунки, а до Берліна вислано місію в цілі інформування німецького народу про справи України.

Останні події заелектризували Держави Антанти, які не бажали миру України з Ц. Державами, як уже було згадано. За заявами пішли чини.

⁷ Христюк, П., цит. праця, II, ст. 95-96; пор. Севрюк, О., Мир у Бересті, Львів, 1928.

26-го грудня 1917 р. Ц. Держави запросили Україну формально до участі в мирових переговорах, а два дні згодом В.Голубович з рештою делегації прибув до Берестя. Цим разом німецькі делегати мали вже інструкції від ген. Людендорфа довести до миру з Україною і передати їй у посідання українську Холмщину і Волинь. В дні 1-го січня 1918 року українські делегати взяли перший раз формальну участь у мирових переговорах в Бе Одначе, в ході прелімінарних розмов скоро вийшло наверх, що Австрія обіцяла полякам дати під їх заряд Холмщину й Підляшшя, де була більшість українського населення. Українські делегати запротестували, висунувши домагання перевести на тих землях плебісцит населення і хай самі люди вирішать свою долю. Австрійський міністер закордонних справ, граф О. Чернін, квестіонував право українських делегатів говорити в імені всіх українців, головно тих, що живуть у межах австрійської монархії, бо Україна ще й досі — аргументував Чернін — є в федерації з Росією, як це видно з постанов Третього Універсалу Центральної Ради. В одному із своїх письм до австрійського амбасадора в Берліні, князя Гогенльоге, Чернін інформував його діяти в такому дусі, що Австрія мусить затримати Галичину, бо вона займає ключеву позицію у внутрішній політиці держави, напр. без голосів її представників у парламенті німці будуть в силі осягнути там свою більшість.

21-го січня Чернін рапортував цісареві Карлові, що українці домагаються створення з Галичини й Буковини окремого українського коронного краю, а може навіть домагатимуться прилучити до нього Карпатську Русь. Як дуже немилим було це домагання для Австрії свідчить факт, що в час переїзду українських делегатів, через Львів до Києва, 20-го січня, австрійська поліція одержала наказ не допустити до їх зустрічі з галичанами. Тільки випадково в крамниці «Просвіти» один з них натякнув д-ру В. Панейкові, що справа йде про «Кронлянд під Габсбургами» і в поворотній дорозі одержав готовий проект; що його опрацював д-р Панейко.

В наслідок труднощів з боку большевиків і Австрії українські делегати натискали на Центральну Раду закинути федерацію і якнайскорше проголосити самостійну Україну, тоді большевики замовкнуть і австрійці зм'якнуть, бо хочуть українського хліба. Цісар Карло скликав Державну Раду в справі «Кронлянду», але прем'єр Векерле, маляр, спротивився концепції влучити до нього закарпатських русинів, мовляв, вони ще дуже темні і нездібні жити самостійно. Його підтримав мін. фінансів, Буріян, також маляр, і було вирішено створити «Кронлянд» з Галичини і Буковини. Після цього цісар Карло казав Черніну йти на всякі уступки,

щоб довести до миру з Україною, інакше в Австрії настане голод.⁸

Такий хід справ налякав Москву і 22-го січня член больш. делегації, А. Йоффе, одержав наказ виголосити довшу пропагандивну мову проти визнання України самостійною державою і при тому склав таку заяву: «Пане Предсіднику, подаю Вам до відома резолюцію Центрального Екзекутивного Комітету Всеукраїнської Ради Робітників, Солдатів і Селян з 30-го грудня 1917 року (тобто 12 січня 1918 р. нов. ст.). Центральний Екзекутивний Комітет вирішив делегувати тов. Медведева предсідником для участі в мирових переговорах із членами: народним комісарем Затонським та тов. Шахраєм. Вони мають заявити категорично, що намагання Центральної Ради виступати в імені українського народу є самовільним ходом буржуазних груп українського населення проти волі та інтересів працюючої кляси України і що рішення Ц. Ради не будуть визнані Українським Радянським Урядом ані українським народом; і що український, робітничо-селянський уряд вважає московський Совнарком управненим органом всеросійського совітського уряду, уповноваженим говорити в імені всієї російської федерації, і в тій цілі висилаються (до Берестя), щоб виявити беззаконні ходи Ц. Ради і виступати в повній згоді з всеросійською делегацією».⁹

Таким чином, большевики послужились створеною ними на Московщині українською комуністичною партією, щоб паралізувати працю членів Української Мирової Делегації.

⁸ Czernin, op. cit., p. 266.

⁹ Там само, р. 333. Старанням Ген. Штабу Нім. Армії Ленін та інші «ліві» російські емігранти У Швейцарії, напр. Радек, Зіновєв, Крупская, Інесса, Галецький, Карпинський і інші, погодилися своєю агітацією проти Тимчасового Уряду в Петрограді деморалізувати російську армію. В заміну Нім. Ген. Штаб перевіз їх потаємно із Швейцарії на російську територію.

Ленін прибув до Петрограду на Фінляндський двірєць в дні 16-го квітня 1917 року і зачав організувати большевицьку партію. Із листів німецького посла в Росії, графа фон Мірбаха, відомо, що в червні того року німці щомісяця посилали большевикам 3 мільйони марок підмоги на їх агітацію проти Уряду кн. Львова і Керенського.

По поваленні цього уряду в осени 1917 року Ленін зачав мирові переговори з ген. фон Гофманном, Шефом Штабу Нім. Східньої Армії в Бересті Литовському, де в імені большевиків говорили Троцький і Йоффе. Одначе, після підписання миру України з Центральними Державами большевики відмовлялись зробити це само, аргументуючи, що німці відривають території від Росії, визнаючи новопосталі держави.

В дні 16-го лютого ген. фон Гофманн вислав большевикам ультиматум і по двох днях німецька армія рушила на Петроград. Це, врешті, переконало большевиків і вони прийняли всі німецькі умовини й підписали з ними мир в дні 3-го березня 1918 року, визнавши самостійність України.

Того самого дня, 22-го січня 1918 року, у Києві був торжественно проголошений Четвертий Універсал Ц. Ради про повну незалежність Української Держави. Цьому не були раді большевики і навіть зробили спробу повстання в Києві 28-го січня, тому Ц. Рада казала членам делегації приспішити заключення миру в Бересті, бо прийшла вістка, що іменована большевиками Харківська Рада, в «імені якої» полк. Муравйов почав громадянську війну в Україні, вислала до Берестя свою делегацію, як уже згадано.

І коли п. Севрюк подав до відома всіх делегацій факт проголошення Четвертого Універсалу, комісар Медведєв, піддержаний москалями, протестував.

Проголошення Універсалу спричинило, 28 січня 1918 року, бунт большевиків у Києві, який поборювали українські військові частини. І тепер Ц. Рада дала своїй делегації в Бересті доручення приспішити хід нарад, бо московський большевицький полковник Муравйов на чолі московських, мадярських, китайських, лотишських і інших матросів на наказ Леніна рушив на Україну, щоб бомбардувати українську столицю Київ в моменті, коли в Бересті кінчилися мирові переговори.

Голова большевицької делегації, А. Йоффе, заявив делегатам Ц. Держав, що внаслідок останніх територіяльних змін в Україні делегація Центральної Ради не може підписувати мирового договору, бо не репрезентує більшості населення України. Коли ж український делегат Севрюк подав до відома проголошення Четвертого Універсалу і самостійності України, український большевик Медведєв, знову протестував.

Після гострого діалогу між українськими і большевицькими делегатами, голова австрійської делегації, граф Чернін, що предсiдав тоді на нарадах, в імені Центральних Держав проголосив офіційну деклярацію, якою Україна була визнана самостійною державою.

5-го і 6-го лютого 1918 року Державні Ради Австро-Угорщини й Німеччини на своєму спільному зібранні в Берліні вирішили підписати мировий договір з Україною. Там запало також рішення, що, коли Україна проситиме про технічну і мілітарну допомогу, щоб вигнати зі своїх територій московські банди, вони згодні дати їй таку допомогу. Там було також прийняте домагання України створити окрему державу-коронний край з українських земель Галичини і Буковини; але це, покищо, мало залишитись тайною з огляду на польську опозицію.

Йоффе ще раз пробував не допустити до підписання договору, мовляв: Київ зайняли большевики, але це не вплинуло на рішення делегатів Ц. Держав і в ніч з 8-9 лютого 1918 року підписали договір з Україною,

до якого був долучений т.зв. таємний додаток, якого найважливішою точкою було рішення, що не пізніше як 20 липня 1918 року з українських земель Галичини й Буковини буде створений самостійний коронний край.

Мировий Договір в Бересті мав 10 артикулів: 1) визнавав самостійну Україну; 2) визначував її границі; 3) говорив про евакуацію союзних військ; 4) про дипломатичні зв'язки між Україною і Ц. Державами; 5-ий рішав, що обидві сторони зрікаються воєнних контрибуцій; 6-ий регулював справу воєнополонених, що мають бути скоро відпущені додому; 7-ий артикул був найдовший з усіх і нормував господарські справи; 8-ий привертав публічні і приватні, правні стосунки між обома сторонами; 9-ий постановляв, що всі умови цього договору творять одну цілість; і 10-ий стверджував, що при інтерпретації договору український текст і тексти всіх союзників треба вважати за автентичні.¹⁰

Таким чином, Берестейський Договір був першим важливим міжнародним договором України в нових часах. Він впроваджував її формально в сім'ю державних народів світу і тому треба його вважати великим успіхом української дипломатії. Його велика історична вага в тому, що Українська Держава говорила в імені всіх українців усіх етнографічних територій.

Мировий Договір у Бересті часом називають «хлібним договором» і тому реакція Держав Антанти була негативна, мовляв, німці, використали Україну. Безперечно, Україна згодилася на технічну і мілітарну поміч союзників платити їм надвишкою продуктів своєї землі. Всі рільничі держави так поступають, тому Україна не могла інакше зробити.

Тим більше, що Австрія й Німеччина думали про вільну торгівлю з Україною, напр. уже 22-го січня були в Галичині австрійські купці, що за всяку ціну намагалися одержати дозвіл їхати до Києва для роблення контрактів у справі продажу технічних виробів і заupu українського збіжжя, але асоціація рільників їх туди не пустила.

Німці ще солідніше думали про товарообмін з Україною, бо напр, вони встановили вартість українського карбованця в такому відношенні до своєї валюти: 100 німецьких марок в золоті рівняються 46 українських карбованцям у золоті. За обрахунком достовірних даних в 1918 році Україна мала 8.16 мільйонів тон надвишки збіжжя, тому в нормальних обставинах могла сповнити свої зобов'язання супроти нових союзників, і це вона у великій мірі зробила.

Австрійський представник у Києві, граф Йоганн Форґач, переслав

¹⁰ *Nahayewsky, op. cit., Appendix, nr. 5.*

звіт міністерству закордонних справ у Відні, що в часі квітень-листопад 1918 року в Україні закуплено і вивезено харчові продукти в такій кількості:

	<i>всього:</i>	<i>до Австрії:</i>
1. масло	3,329.403 кг.	2,170.437 кг.
2. Олива (їдома)	1,802.847 кг.	977.105 кг.
3. Сир	420.818 кг.	325.103 кг.
4. Риба	1,213.961 кг.	437.561 кг.
5. Воловина	105.542 штук	55.421 штук
6. Коні	95.976 штук	40.027 штук
7. М'ясо в консервах	2,927.439 кг.	1,571.569 кг.
8. Цукор	66,809.869 кг.	24,973.443 кг.
9. Яйця	75.200 скринь	32.433 скринь
10. різне	27,385.095 кг.	7,836.287 кг.

Назагал було вивезено вагонів: *Законно* 30.757 і *незаконно* 15.000; а в тому до Австрії: 13.037 вагонів, за ціну 450 мільйонів корон. Беручи на увагу воєнні, ненормальні роки, треба сказати, що це було дуже багато.¹¹

Гетьман Скоропадський, як згадано, респектував цей договір і окремим законом з 14-го червня 1918 р. унормував справи дипломатичних і торговельних стосунків України з Ц. Державами й іншими неутральними країнами.

Із звіту австрійського консула в Одесі, фон Г. Зітковського, до міністра закордонних справ С. Буріяна з 20-го серпня 1918 року виходить, що Австрія держала в Україні 4 корпуси пішого війська і 2 самостійні кінні дивізії. Граф Форґач у своєму письмі до Відня з 24-го серпня того року подавав, що Німеччина держала в Україні 20 дивізій війська, тобто 6 корпусів і 3 дивізії. Отже, обидві держави держали в Україні коло 300 тисяч старшин і вояків.

Увесь цей людський стан і коні та чимало цивільного персоналу жила українська земля. Можемо думати, що вояки посилали своїм рідинам пакунки до голодуючої батьківщини, а також брали з собою чимало харчів, їдучи додому на відпустки.¹²

¹¹ *Ereignisse in der Ukraine*, I, p. 367.

¹² *Там само*, III, pp. 216-218; *пор. Удовиченко, О.*, цит. праця, ст. 46, подає, що спочатку грудня 1918 р. австро-угор. і німецька армії в Україні начислювали к. 300-400 тисяч вояків.

3. Центральні Держави і ратифікація Миру в Бересті

Найбільшу трудність до ратифікації Берестейського договору поклала Австрія через потурання полякам, які наважилися за всяку ціну анексувати українські повіти Холмщини і Підляшшя, про що говоритимемо докладніше в окремому розділі. Спізнення ратифікації договору, а через те несповнення Австрією зобов'язання оснувати український, незалежний коронний край з Галичини і Буковини, принесло Україні велику шкоду.

Сьогодні на основі офіційних документів, збережених в державних архівах і приватних збірках, можна твердити, що тільки через вплив Австрії на інших членів Почвірного Союзу ратифікація договору була відсувана, напр. 18-го червня 1918 року австрійський закордонний міністер С. Буріян дав інструкції своєму представникові в Берліні, гр. Лярішові, поінформувати і переконати німецьких дипломатів, що, коли Україна не виповнить до означеного реченця (1-ий липня) передбачених договором матеріальних зобов'язань (мова йшла про доставку 60 мільйонів пудів збіжжя і інших віктуалів), то мировий договір треба буде вважати якби неіснуючим.¹³

Подібні інструкції Буріян вислав на другий день австрійським послам у Болгарії та Істанбулі. Одначе, граф Ляріш у своїй відповіді два дні пізніше повідомляв міністерство закордонних справ у Відні, що кайзер Вільгельм II і його Уряд кладуть дуже велику вагу на ратифікацію договору з Україною в тому переконанні, що це значно скріпить Уряд гетьмана Скоропадського та причиниться до стабілізації внутрішніх стосунків в Україні.¹⁴

У відповідь на це Буріян радив пропонувати німцям ревізію договору, а особливо постанову в справі української Холмщини і Підляшшя. Таку пропозицію німецький секретар закордонних справ, фон Кюльманн, уважав неможливою, чейже Україна не могла залишити своїх людей на поталу полякам і згодитися відсунути свою границю аж до річки Буга. І тому 24-го липня німецький амбасадор у Відні, князь Штольберг, повідомив офіційно Буріяна, що його уряд не може довше відкладати ратифікацію договору з Україною.¹⁵

Нехить ратифікувати договір з Україною зі сторони австрійських бюрократів було видно вже в квітні 1918 р., напр. граф Форґач, повідомляючи з Києва про призначення д-ра Андрія Яковліва українським по-

¹³ *Ereignisse*, III, р. 487.

¹⁴ *Там само*, р. 489.

¹⁵ *Там само*, р. 495.

слов у Відні, піддавав думку, щоб його не трактувати як повного дипломатичного представника, аж доки не буде ратифікований договір. Це саме вчинив представник віденського уряду при Начальній Команді Австрійської Армії, гр. Травтсмандорф. І тому коли д-р Яковлів прибув до Відня 26-го квітня, мін. С. Буріян, прийняв його, як посла України «де факто» і такий самий характер мав граф Форґач у Києві аж до евентуальної ратифікації договору. Австрія мала також свій консулят в Одесі.

Гетьман замінив д-ра Яковліва В'ячеславом Липинським. Перший покинув Відень 28-го червня, а останній прибув туди 28-го серпня 1918 року. Українське правительство мало намір оснувати консуляти у Львові й Будапешті, але Австрія і Мадярщина на те не погодились. Натомість, при Нач. Команді Австрійської Армії був акредитований український аташе, ген. В. Левицький. Австрія формально не ратифікувала договору з Україною до вибуху громадянської війни в Україні в половині листопада 1918 року.

В Німеччині ще до ратифікації договору в Бересті головою Української Дипломатичної Місії був О. Севрюк, один з членів Мирової Делегації, що довела до Берестейського договору.

Гетьман замінив його бароном Федором Штайнгелем, уродженцем Волині, що був основником Українського Історично-Етнографічного Музею в Городку.

Німецьким амбасадором у Києві був барон А. Мумм фон Шварценштайн. Німці мали також свої консуляти в Харкові, Одесі, Катеринославі й Миколаєві. Німеччина ратифікувала договір з Україною 24 липня 1918 року, який підписав від Німеччини князь Штольберг-Вернігероде, а від України В'ячеслав Липинський.

Болгарія ратифікувала договір у Відні 15 липня 1918 р., підписали Джеборов і Липинський. Інтересно згадати, що австрійський мін. С. Буріян в останній хвилині дав доручення своєму амбасадорові в Софії, гр. О. Черніну, впливати на болгарів ждати з договором, аж доки Австрія буде готова це вчинити, але болгари на це не пішли. Граф Чернін вислав мін. Буріянові копію письма болгарського міністра закордонних справ про виміну ратифікаційних грамот з Україною.¹⁶

1-го серпня 1918 року болгарський амбасадор проф. Іван Шишманов, бувший міністер освіти, був прийнятий гетьманом на авдієнції та вручив йому свою вірчу грамоту і листа від царя Фердинанда з таким змістом:

¹⁶ Там само, pp. 496-501.

«Дорогий і Великий Приятелю! Сповнений глибоким почуванням, що так щасливо зложилися приязні стосунки Болгарії з Україною, я рішив іменувати п. д-ра Івана Шишманова, професора Софійського Університету, бувшого міністра народної освіти, відзначеного великим хрестом народнього ордену громадської служби і офіційним хрестом царського ордену св. Олександра, і т.д. і т.д., як надзвичайно посла і уповноваженого міністра при Вашій Світлості. Я дав йому завдання звернути всі свої сили на те, щоб заслужити собі на пошану і довір'я Вашої Світлості; а що мені відомі його прикмети і духовість, тому маю переконання, що він завдовільно сповнить доручене йому завдання.

«В цьому переконанні прохаю Вашу Світлість, Пане Гетьмане, ласкаво прийняти мойого посла п. Шишманова з повним довір'ям і все, що він Вам передасть у моему імені, особливо вислови моїх найкращих побажань Вашій Світлості на славу і щастя України.

«Пересилаючи вислови моєї глибокої пошани і правдивої приязні Вам, Дорогий і Великий Приятелю, остаю вірним приятелем Вашої Світлості. Фердинанд».

Передаючи царське письмо гетьманові, проф. Шишманов говорив: «Найсвітліший Пане Гетьмане Всієї України! Маю честь передати Вам письмо, яким Його Маєстат, Мій Найдостойніший Володар, акредитує мене при Вашій Особі і доручає мені почесну місію заслужити на Ваше довір'я і пошану та ужити всі мої сили для закріплення так щасливо розпочатих стосунків між Болгарією та Україною.

«Ваша Світлосте! Стародавні зв'язки наших рідних країв, що зачалися ще в X ст. і взаємні впливи впродовж сторіч, надзвичайна подібність державного порядку двох братніх народів, спільність економічних інтересів і близькість границь дають достатнє запевнення успіху. Ваша Світлосте! Його Маєстат, Мій Володар є одушевлений бажанням найкращого щастя і великості молодій державі, доручив мені це завдання. Велику надію на сповнення мойого завдання покладаю на участь і поміч Вашої Світлості і Вашого Уряду».

Гетьман відповів йому коротко: «Пане После, до глибини серця я зворушений висловами Ваших побажань і приязню Його Маєстату, болгарського царя Фердинанда. Я безмірно вдячний за вислови приязні до мене і до Української Держави, як це Його Маєстат ласкаво висловив у свому письмі. Я маю сильну і непохитну надію, що приязнь Болгарії до України, для покладення основ якої Маєстат стільки причинився, розвиватисьме сильніше і тривкіше на щастя і добро обох братніх народів. Вам, Пане После, висловлюю мою сердечну подяку за Ваші сталі й успішні старання закріпити приязні стосунки між Болгарською і

Українською Державами».¹⁷

Цар Фердинанд іменував свого особистого ад'ютанта, Георга Сарайлієва, військовим атташе в Києві.

Українським амбасадором в Софії був Олександр Шульгин; його австрійський колега, граф Чернін, писав до Відня, що Шульгин є гарячим українським патріотом, соціалістом і не любить московського царизму. Цар Фердинанд прийняв його дуже сердечно.

* * *

Турецький міністер закордонних справ повідомив Австрійський уряд про виміну ратифікаційних грамот Туреччини з Україною, що сталося 22 серпня 1918 року в Відні. Підписували: від України, Іван Токаржевський-Карашевич, а від Туреччини, амбасадор Гусейн Гільмі Паша.

Граф Буріян доручив своєму амбасадорові заявити Туреччині, що Австрія не має застережень, бо Німеччина і Болгарія зробили це вже давніше. Турецький амбасадор, Ахмед Мугтар Бей прибув до Києва з своїм персоналом і уживав такого титулу: Міністер і Шеф Отаманської Дипломатичної Місії в Україні.¹⁸

Українським амбасадором у Туреччині був призначений Олекса Кістяківський, але він не заняв цього посту. 29-го жовтня гетьман Скоропадський вислав туди, Михайла Суковкіна, бувшого предсідника Земств у Києві.

4. Україна і Франція

Про діяльність Української Дипломатичної Місії в Парижі ми вже згадали на іншому місці цієї праці. Тут скажемо ще загально про спосіб діяння Української Місії в Парижі. Отож, об'єднання всіх українських земель в повному значенні того слова не було переведене згідно з «Актом Соборности» з огляну на політичні обставини, тому за Урядом 30УНР був залишений обов'язок налагодити добросусідські стосунки з народами бувшої Австрійської Держави. І з тієї причини в ноті Ради Державних Секретарів з участю представників Директорії 30 березня 1919 року допускалася можливість подвійної дипломатичної акції, якби цього вимагали інтереси однієї чи другої частини держави.

¹⁷ Там само, pp. 501-504.

¹⁸ Там само, pp. 505-507.

Згадана інструкція, щоправда, визнавала лише одну Українську Місію в Парижі, якої головою був Г. Сидоренко, заступником В. Панейко і членами: Шульгин, Матюшенко і Марголін. Усе ж таки, вона допускала можливість, що заступати справи 30 УНР мала Галицька Делегація з В. Панейком у проводі. І, як згодом показалося, це мало небажані наслідки для Української Держави на міжнародньому форумі.

А. Лівіцький писав С. Петлюрі, що видатний французький політик, Франклін Бойон, депутат парламенту і голова Комісії Закордонних Справ, великий приятель України, звернув увагу, що прихильні Україні французькі круги хочуть говорити з одним представником України, а не з кількома.

На його думку Сидоренко ніяк не надавався на пост голови Місії: він не володів добре французькою мовою, був заслабим дипломатом, підпадав під впливи підлесників, не звертав уваги на акцію ворогів України і, будучи переконаним, що Україна є великодержавою, закінчував усі свої ноти до Мирової Конференції погрозами. Йому не доставало товариських форм поведінки і, мабуть тому, він не любив приватних візит і прийняти, де можна було найкраще боронити українську справу.

І це, на думку Лівіцького, зовсім захитало українські справи в Парижі, тому прихильники України: Буйон, Панлеве, бувший голова Ради Міністрів; Стег, бувший міністер внутрішніх справ; Лефер, міністер освіти; Сеньбос, професор Сорбони та американець Мортон-Фулертон, письменник і політичний дорадник ген. Першінга, і чимало інших, — просили відкликати Сидоренка з Парижа. Його згодом заступив граф Михайло Тишкевич, посол УНР при Ватикані, але великої шкоди вже не можна було направити.¹⁹

5. Українське посольство при Ватикані

Українська Надзвичайна Дипломатична Місія при Ватикані була установа в сiчнi 1919 року. Її головою був граф Михайло Тишкевич, а Петро Карманський сповняв функції секретаря. Одначе, через наїзд большевиків і залишення столиці Києва Директорією справа була припізнена, бо, як пише П. Карманський в своїх споминах, Ватикан у тому часі не мав ще офіційних даних про Україну, тому отягався з визнанням її незалежності. Згоджувався, натомість, прийняти відомого в Ватиканських кругах графа Михайла Тишкевича, і про те повідомив офіційно Секретар

¹⁹ Мазена, цит. праця, II, ст. 103-106—

Стану, кардинал Петро Гаспаррі. Щойно під кінець квітня 1919 року, коли Уряд Директорії був у Тернополі, граф Тишкевич обняв свої обов'язки представника України при Ватикані.

*«Тим часом, пише П. Карманський, Ватикан змінив свою думку про нашу справу і виявив охоту прийняти Місію урядово. І, справді, граф Тишкевич був прийнятий Секретарем Стану, а відтак папою (Венедиктом XV) дуже сердечно, а небагом у червні 1919 року письмом Секретаря Стану Емін. Гаспаррі до Петлюри на руки голови Місії Ватикан визнав незалежну Українську Державу».*²⁰

Гол. отаман Петлюра в липні 1919 року переніс гр. Тишкевича з Ватикану на голову Української Дипломатичної Місії в Парижі, щоб рятувати те, що ще можна було врятувати. В серпні 1919 року на місце Тишкевича в Ватикані був іменований, як радник виконуючий обов'язки голови о. Франц Ксавер Бонн, український редемпторист бельгійського походження, що в часі московської інвазії в Галичині був парохом у Тернополі, а в часі польсько-української війни віддав Українській Державі великі послуги, будучи втаємниченим в усі державні справи, бо діяв як заступник міністра закордонних справ. Одначе, польська окупаційна влада робила великі труднощі в справі його виїзду закордон; тому він виїхав до Риму щойно в половині листопада 1919 року, і на початку грудня був прийнятий Державним Секретарем кардиналом Петром Гаспаррі, який заявив Українській Місії, що Ватикан готовий просити Італійський Червоний Хрест допомогти Україні ліками.

В лютому 1920 року о. Бонн був прийнятий папою Венедиктом XV і в наслідок тієї авдієнції особистий приятель папи, о. І. Дженоккі, був іменований Апост. Візитатором України. Українська Місія при Ватикані одержала від Конгрегації для Східніх Церков 40 тисяч лір на поміч переслідуваним духовним Галичини; крім того, Ватикан допоміг Україні грішми і ліками на суму 100 тисяч лір. Завдяки добрим стосункам з Ватиканом світова преса почала писати дещо прихильніше про Україну.

18 березня 1920 року Українська Дипломатична Місія при Ватикані влаштувала обід у честь о. Дженоккі, а між видатними гістьми були привні: Кард. Мартіні, Секр. Східньої Конгрегації; архієпископ Черетті, секретар Надзвичайних Справ Церкви.

От. Дженоккі з одушевленням виголосив промову, призиваючи Божої помочі за щасливий успіх закінчення боротьби України за її самостійність.

²⁰ Карманський, П., Надзвичайна Дипломатична Місія УНР при св. Престоли, «Календар Сирітського Дому», Філядельфія, ЗСА, 1921, ст. 41-44.

30 березня папа знову прийняв на авдієнції голову Української Місії, о. Бонна, під час якої він передав папі документи про знуцання польської окупаційної влади над нашим народом в Галичині, а в особливий спосіб їхні знуцання над нашими католицькими духовними. Він доручив папі об'ємистий меморіал (18 сторінок друку лексиконового розміру), що мав такий заголовок: «Меморіал вручений Його Святості Папі Венедиктові XV. – Предмет: Українське питання і гонення українських католиків поляками». Рим, 30 березня 1920 року».

Папа був до глибини зворушений терпінням українського народу і тому в травні того року вислав о. І. Дженоккі в Україну, щоб він усе провірив на місці. З Відня він подався в Варшаву для одержання дозволу поїхати в окуповану поляками Галичину, але польський уряд не пустив його туди, порадивши поїхати найперше до Києва, мовляв, там правдива Україна, а тут «русини». Втрата Києва і дальші події не дозволили о. Дженоккі бути довше в Україні й він затримався в Празі й Відні, де розвинув дипломатичну діяльність у користь України.

6. Зв'язки України з європейськими державами

Взаємини з Румунією. Про взаємини України з Державами Почвірного Союзу й основними Державами Антанти ми досі вже говорили. Тут хочемо обговорити взаємини України з її південно-західнім сусідом: Румунією. Вони почалися від січня 1918 року, але коли проголосили в Бесарабії т.зв. Молдавську Республіку, а в березні т.р. Крайова Рада проголосила її прилучення до Румунії, український уряд запротестував проти тієї анексії. Водночас тамошня Народня Партія видала відозву до народу, в якій речевими аргументами виказувала велику користь населенню, як Бесарабія прилучиться до України. Загострення румунізації спричинило виїзд багатьох родин в Україну в серпні 1918 року.

Усе ж 10-го червня 1918 року румунський уряд просив австрійського амбасадора в Букаресті допомогти йому нав'язати дипломатичні взаємини з Україною. Міністер закордонних справ граф. С. Буріян відповів, що незабаром Україна вишле до Ясс свого посла, ген. Дашкевича-Горбацького, для нав'язання контакту з Державами Антанти і це може бути доброю нагодою до дипломатичних розмов з Україною.

Мін. Буріян замітив, що українці домагаються, щоб румуни звільнили Бесарабію. Дня 7-го серпня 1918 року до Києва прибула Румунська Делегація з п. Котеску на чолі, а між її членами був один близький приятель мін. закордонних справ, і це було добрим знаком.

На жаль, дальші події заморозили добросусідські взаємини України з Румунією. Румунський уряд став по стороні ворогів України і пішов дорогою розбійницької політики супроти неї, напавши на українську територію 24-го травня 1919 року, з чого вийшла велика і невіджалувана шкода та історична кривда українському народові. Румуни, як і поляки, не показали себе приятелями українців, що стояли в смертельному змагу за свою самостійність. Українськими послами в Румунії в час Директорії були: Гасенко і Мацієвич.^{20a}

7. Взаємини з большевицькою Москвою

Після підписання мирового договору з Україною в Бересті Центральні Держави натискали на большевицький Совнарком зробити те саме, бо це причиниться до упорядкування відносин у східній Європі, а головню допоможе жертвам війни, що цілими масами мандрували з України на Московщину і навпаки.

Головою Української Делегації, що мала говорити з большевиками, був іменованій М. Порш і висланий до Курська, але з приходом до влади гетьмана він був відкликаний до Києва. В дні 12-го травня 1918 року большевицький комісар закордонних справ, Георгій Чічерін, повідомив гетьмана, що на пропозицію німців він готовий вислати свою делегацію до Києва в цілі мирових переговорів і просив дозволу на сталий і свобідний переїзд через український кордон членів Московської Делегації і її кур'єрів.

Українське міністерство закордонних справ дало відповідь, що: 1) годиться на загальне перемир'я на українсько-большевицькому фронті; 2) наладнає телеграфічний зв'язок між Києвом і Москвою; 3) урухомить залізничу лінію Київ-Москва через Курськ, кудю переїде Московська Делегація і 4) приготує приміщення в Києві для сорок членів тієї делегації і дасть їм усяку потрібну охорону.²¹

^{20a} Додаток ч. 1.

²¹ *Ereignisse*, III, р. 509. Граф Форґач звітував мін. закордонних справ С. Буріянові в дні 24-го травня 1918 року, що один день передтим зачались мирові переговори між Україною і Советським Союзом. Головою Большевицької Делегації був д-р Х. Раковський, а секретарем був д-р Д. Мануїльський; іншими членами були: П.А. Зайцев, М.Л. Грановський, Б.Г. Чепунов, А.А. Немирівський, А.М. Ждан-Пушкін, А.А. Шабуневич, Н.А. Вайс, І.І. Гіркот, М.Р. Субков, І.А. Тихоцький, К.Н. Загорський, А.А. Борман, С.І. Одинців, С.М. Голодовський, В.П. Борешкін, П.М. Імбер, В.Н. Кошін, Е.А. Татаринів, К.Й. Пушкарєв і ін.

Усіх членів Большевицької Делегації було к. 40 осіб. Під осінь 1918 року було їх понад

В дні 22-го травня 1918 року прибуло до Києва 40 членів Московської Делегації на чолі з д-ом Х. Раковським, а «малорос» Д. Мануїльський був головним секретарем. Головою Української Делегації гетьман іменував сенатора проф. С. Шелухина. Переговори були відкриті в залі Малої Ради і ввесь час ведені за посередництва перекладчика. Дня 24-го травня австрійський посол у Києві, граф Форґач, звітував своєму урядові в Відні, що більшість большевицької делегації складалася з жидів, а один із секретарів, Ірановський, був добре знаний у Києві, бо саме він пограбував був український державний банк у часі короткої большевицької окупації української столиці.

В початкових нарадах большевики домагалися, щоб українські делегати завжди мали при собі свої повновласті не лише від дотичних міністрів, але й від самого гетьмана, чим хотіли підкреслити «буржуазний характер» гетьманського режиму в Україні. Натомість, українські делегати домагалися виключити з переговорів усіх осіб, що плюндрували Україну в час її короткої окупації большевиками. Другою трудностю було визначення демаркаційної лінії між Україною і Московщиною. Усе ж, 12 червня підписано прелімінарне перемир'я між обома державами без докладного визначення демаркаційної лінії і в наслідок цього громадяни обох держав могли переїздити на свою територію. Було також установлено залізничу, телеграфічну й поштову сполуку.

При повороті додому кожна родина могла перевезти 20 тисяч карбованців, а поодинокі члени по дві тисячі, але сума родини не могла перевищати 20 тисяч. Всі поворотці мали переходити такими місцями: Орша-Гомель, Брянск-Конотоп, Брянск-Ворожба, Курськ-Ворожба, Курськ-Харків, Вороніж-Каменская, Царицин-Лихая, Тихорізка-Ростів, Айск-Ростів.²²

Після підписання вступного договору гетьман Павло відкрив українські місії в Москві й Петрограді та 30 консульських місій в різних місцевостях Росії. Всі ці місії були облягані людьми, що хотіли виїхати в Україну. Інтересно, що українськомовне населення, що жило компактною масою в московських провінціях, просило приділити його до України, напр. Річиця, Пинськ, Мозір, Гомель, Могилів, Путивль, Рильськ, Судза, Грайворон, Білгород, Корога, Новоскальськ і інші.

Большевики зволікали з переговорами, так що гетьман хотів їх кілька разів перервати, бо з Москви приїздили в Україну щораз

200 осіб. Їх присилано з Москви до Києва в заплombованих, кур'єрських вагонах. Прибувши до Києва вони займалися агітацією проти Української Держави.

²² *Ereignisse in der Ukraine*, III, pp. 523-525.

численніші делегати для комуністичної пропаганди, напр. у вересні було їх 270 осіб. Сам Раковський, як рапортував до Відня кн. Фірстенберг, всюди пописувався своєю реторикою і салонними манерами, але водночас вів проти-українську пропаганду. Остаточно, справа застрягла на визначенні українсько-московської границі.²³

Після засідання 9-го жовтня переговори були перервані, а в ніч 10-11 жовтня 1918 року гетьманська жандармерія притримала двісті росіян, яких український уряд не визнав був членами большевицької делегації, а приловив на протиукраїнській пропаганді.

В Одесі був большевицький Генеральний Консулят на чолі з Михайлом Бекон, у якого під час ревізії було знайдено багато компромітуючого матеріалу і він був висланий до Курська, wraz з десятьма своїми колегами, а дня 11-го жовтня гетьманська жандармерія ув'язнила ще двісті підозрілих осіб.²⁴

Проти цього протестував Йоффе, кажучи, що гетьманська жандармерія напала на вагон Х. Раковського і забрала звітти дипломатичну пошту, а сам Раковський був ув'язнений у Бахмачі. Він був звільнений, але в Харкові його вагон був відчіплений та ізольований. Кімната Д. Мануїльського та приміщення членів большевицької делегації було сплюндроване, — казав Йоффе.

Чергового дня газета «Ізвестія» надрукувала статтю, що Скоропадський готується до війни з большевиками, бо німецькі агенти в одностроях гайдамаків (це гетьм. сердюки) громлять русских людей. Д. Мануїльський написав ноту до українського міністерства закордонних справ, де вимагав: 1) звільнення ув'язнених большевиків; 2) віддання захоплених у них матеріалів і документів; 3) покарання винних; 4) перепошення зі сторони Українського Уряду за немілі інциденти і загарантування, що на майбутнє таке не повториться; і 5) опрацювання консульрної конвенції.²⁵

Д. Мануїльський був у зв'язках з Українським Національним Союзом, а особливо з В. Винниченком, який підготовляв протигетьманське повстання. Остаточно, 8 листопада 1918 року українсько-большевицькі переговори були цілковито зірвані, а большевицька армія згромадила свої сили близько кордонів України, щоб у час громадянської війни знову наїхати на українські землі. Так скінчилися мирові переговори України з большевиками.

²³ Там само, pp. 532-538.

²⁴ Там само, p. 547.

²⁵ Там само, III, pp. 501-555.

Взаємини України з іншими державами. Гетьман Павло, намагаючись вивести Україну на ширші міжнародні горизонти, післав д-ра Евгена Лукасевича до Берна в Швейцарії із делікатним завданням: навіязати контакт з представниками Держав Антанти. Від літа 1919 року його наслідником був буковинець, барон Микола Василько.

Подібне завдання одержав від гетьмана український посол в Скандинавії, І. Коростовець, якого наслідником був К. Лоський. Вони мали шукати зв'язків з англосаськими державами. Одначе, у тому часі Англія й Америка ще не мали ясного образу української проблеми. Після віддання Східньої Галичини під польську окупацію обидві англосаські великодержави пішли за політичною концепцією Жоржа Клемансо і прийняли його становище «єдиної, неделімої Рассеї», тому держали зв'язки з царськими емігрантами, яких вважали спадкоємцями територій бувшого царства. В Англії українським послом був Стаховський, а згодом А. Марголін, в ЗСА репрезентував Україну Ю. Бачинський.

В Італії репрезентував Україну Д. Антонович; в Чехословаччині М. Славинський; в Голляндії А. Яковлів, в Данії Д. Левицький, а в Греції Ф. Матушевський.

Українська Держава мала своїх представників ще в таких державах: Фінляндія: К. Лоський і М. Залізник, а в Києві був фінляндець Гумерус. Фінляндія мала ще свій консулят в Одесі.

Українським представником у Польщі був Карпінський, а польським у Києві, С. Банькович. Українським послом на Дону був ген. Середин, а донським у Києві, ген. Черячукин.

В Києві були представники від: Грузії – В. Тевзля, від Азербейджану – Д. Садиків, а Греція мала свої місії в Києві, Харкові й Одесі; а кубанським послом у Києві був В. Ткачов. Еспанія мала свої місії в Києві й Одесі. В Києві були послы Данії, Норвегії, Швейцарії, Швеції, Персії, Білорусі і ін.

9. Ризький договір

В часі, коли дивізії Української Народньої Республіки були в кривавих боях з москалями, 8-го листопада 1920 року Петлюра проголосив свою відозву до українського народу, закликаючи всіх стати до оборони рідної землі. Він між іншим писав: «Європейські держави, врешті, зрозуміли наші права та ввійшли на шлях політичних і торговельних взаємин з нами, тому що наш ворог є ворогом усього світу. Усьому світові він несе смерть і загибу. Там де пишалися щасливі міста, де білими стінами ясні-

ли церкви, де їхні хрести золотом миготіли, де селянин мирно здобував собі насущний хліб, де муравлиним життям кипіли міста, — скрізь і всюди большевики залишили пустиню. Осталася за ними тільки руїна, плач та зойки. Скинємо нарешті це наше прокляття! Удармо на ворога, виженім його з нашої землі, политої святою кров'ю її синів та розпічнимо нове буття. А буде воно таким, як Ти Український Народе, вирішиш. В єдності сила і перемога! В Твоєму імені, Український Народе, ми домагаємося від усіх громадян краю цілковитого послуху. Вперед з Божою поміччю!».²⁶

Стиль і тон тієї відозви до українського народу проти московського безбожного большевизму вказує на добру лекцію історичної немезис українським соціялістам. І чи варто було входити в компроміс з безбожниками, які своїми «вселюдськими» гаслами і лозунгами несли українському народові повне соціяльне і національне поневолення, — виходило з відозви Петлюри. На жаль, цей його зазив прийшов запізно. Він міг був допомогти народові в часах Центральної Ради та переконати соціялістичних лідерів, щоб вірили в Божу поміч більше, як у московське чи польське соціялістичне братерство. Тепер нарід не вірив і своїм соціялістам, бо бачив яку сумну дійсність принесли йому большевики, яких переліцитували українські соціялісти своїми кличами.

В міжчасі під Мінськом і, врешті, у Ризі почалися між поляками і червоними москалями нові торги за українські землі. При чому участь брала делегація Радянської України. В Ризі від вересня сидів московський делегат Йоффе, що привіз з собою Дмитра Мануїльського, але цим разом він був уже «представником» України, хоч ще недавно репрезентував червону Москву в Києві. Дуже скоро вийшов наверха скандал, що в «Українській Мировій Делегації», крім Мануїльського, ніхто не вмів говорити по-українському.²⁷

Головою «Польської Делегації» був, Я. Домбський. Незважаючи на польсько-український договір у Варшаві, поляки хитрощами не допустили «Делегації Української Народньої Республіки» до участі в переговорах. Це було явне віроломство з боку Польщі, що ціною визнання большевицької України намагалася виторгувати від москалів якнайбільше українських територій. Мабуть, тому в Ригу прибула «Українська Делегація» від през. Петрушевича: д-р Кость Левицький, Л. Мишуга, О. На-

²⁶ Борщак, І., Французька інтервенція в Одесі, Червона Калина, Львів, 1936.

²⁷ Кедровський, В., Ризьке Андрусово, Вінніпег, 1936, ст. 9. Автор був призначений Урядом УНРеспубліки сповняти функцію консула в Ризі і він був наочним свідком польсько-большевицьких переговорів у Ризі.

зарук і Е. Нрайтер. Поляки назвали її «германофільською» і рішуче противилися її допущенню до переговорів.

З нагоди її прибуття в Ригу «Польська Делегація» опублікувала заяву, де дослівно було сказано так: «З нагоди повідомлення ризьких часописів, що до Риги прибула Делегація України з Костем Левицьким і комуністом Брайтером на чолі, бюро преси Польської Мирової Делегації повідомляє, що ці особи нікого не репрезентують. Ті, що в 1918 році з Петлюрою на чолі створили Українську Раду і боролися з поляками, *помирилися з ними на ґрунті признання автономії Східній Галичині і створення Української незалежної Держави на схід від річки Збруча. В цей час є дві України: Україна Петлюри і Павленка, що веде війну проти большевиків разом з польською армією, яка зайняла вже Кам'янець Подільський, Проскурів і Новокопачинів, — і Радянська Україна Раковського. Контра з тих двох Україн переможе-покаже недалека майбутність. Третя Україна германофіла Петрушевича, який розсварився з Петлюрою і прислав до Риги делегацію К. Левицького, є звичайною вигадкою*».²⁸

Така заява була явною несправедливістю, бо нота Найвищої Ради з 25-го червня 1919 року і угода Польщі з Державами Антанти в Спа з липня того ж року не вирішили політичного стану Галичини, тому през. Петрушевич мав повне право посилати своїх делегатів там, де була мова про Галичину.

Поляки, спираючись на артикулах Варшавського Договору з Петлюрою, якого делегація не була допущена до участі в переговорах всупереч постановам Варшавського Договору і волі Найвищої Ради в Парижі, яка дала їм свою згоду лише на тимчасову окупацію Галичини «для оборони населення перед большевицькими бандами», — увійшли тепер у переговори з тими ж «бандами», щоб закріпити за собою Галичину, Волинь і Полісся. Використавши С. Петлюру, тепер були готові визнати болгарського емігранта, Х. Раковського, головою «Радянської України» та його режиму, якщо він погодиться визнати за ними ті українські землі, що їх обіцяв їм Симон Петлюра. Очевидячки, у такій атмосфері протест галичан був «голосом воюючого в пустині».²⁹

²⁸ Там само, ст. 24.

²⁹ Лозинський, ст. 214, каже, що 24-го вересня 1920 року Советська й Українська Радянська Делегація поставила в основу договору з поляками такі умовини: 1) негайне затвердження незалежності і суверенності Польщі і Росії, визнання незалежності України, Литви, Білорусі і Східної Галичини. 2) Як Польща так і Росія мусять зараз і згідно з бажанням заінтересованого населення, признати ті державні національні заступництва, які існують у кожній з тих держав (Сойм, Парлямент або Радянські З'їзди).

Із свого боку совітські республіки узглядають, що в Східній Галичині ще нема

Сенатор Шелухин, що був іменований головою Мирової Делегації УНР до Риги, в своєму письмі до гол. отамана Симона Петлюри від 17-го листопада 1920 року видвигнув закиди проти людей його найближчого оточення, включно з прем'єром А. Лівіцьким, який під час ризьких переговорів відіграв дуже неясну роллю, напр. він вислав сен. Шелухина на переговори в ролі голови делегації, але не дав йому будь-яких інструкцій. Щойно після його прибуття в Ригу він довідався від голови польської делегації, Я. Домбського, що в наслідок «якоїсь нової угоди Польщі з Урядом УНР» він, тобто пан Домбський, має визнати «де юре» Українську Радянську Соціалістичну Республіку, яку очолював болгарський емігрант Раковський.

Сен. Шелухин писав дослівно: «Стало цілком ясно, що Лівіцький вів з поляками свою закулісову політику і свої таємні переговори, про що ні Урядові ні мені не сказав. Ці переговори так для нас zostалися б тайною, коли б я не поспішився в Ригу розвинути свою акцію. Де ж гарантія, що немає ще якихсь таємних переговорів і умов на нашу голову і нашу погибіль».³⁰

В Ризі був підписаний «ДОГОВІР ПРО ПЕРЕМИР'Я І ВСТУПНІ УМОВИ МІЖ СССР І УРСР, з одного боку, І ПОЛЬЩЕЮ, з другого». В першій статті договору була визнана самостійність Радянської України і Білорусі, а Польща одержала українські землі, обіцяні їй Петлюрою у Варшавському договорі. Друга стаття потверджувала повну суверенність кожного партнера, отже й України і Білорусі, та зобов'язувала всіх партнерів не робити жодних ворожих ходів проти когонебудь з-поміж них. У дальших статтях Польща зобов'язувалася дати повні національно-культурні права громадянам української і білоруської національностей, що в наслідок Ризького договору житимуть у межах Польщі.

Цей договір, був ратифікований 18-го березня 1921 року. Безсумнівно, він був великою поразкою української дипломатії та гробом самостійної Української Держави в новітніх часах. Соціалістична Польща і большевицька Москва поділились українськими землями, як в Андрусові 1667 року. Тому Ризький договір деякі автори називають також «Ризьким Андрусовом».

Нас, звичайно, інтересує 7-ий артикул цього договору, що нормує національні і релігійні права українського народу в Польщі і в Україні,

совітської організації, тому вони годяться допустити в тому краю плебісцит не на основі совітських принципів, тобто голосування тільки робітничого населення, але на основі звичайного буржуазно-демократичного принципу.

³⁰ Шелухин, С., сен., Ризька Угода, Париж, 1948, ст. 9.

тому подамо його зміст в цілості. В ньому говориться: «Росія та Україна, згідно з принципами рівності прав для всіх національностей, запевнюють полякам, що живуть у Росії, Україні та Білорусі, всі права і гарантують свободний розвій культури, мови і практики релігійних обрядів. З свого боку, Польща запевнить такі самі права особам російської, української і білоруської національності, що житимуть у Польщі.

1. *«Особи польської національності в Росії, Україні і Білорусі мають право в рамках внутрішнього законодавства плекати свою рідну мову, організувати і втримувати свої школи, розвивати свою власну культуру і в тій цілі основувати товариства і братства. Особи ж російської, української і білоруської національності в Польщі користуватимуться такими самими правами в рамках внутрішнього законодавства.*

2. *Обидві заінтересовані сторони взаємно зобов'язуються стримуватися від прямого чи непрямого вмішування в організацію і справи Церкви і релігійних інституцій існуючих на території другого партнера.*

3. *Церкви і релігійні організації, до яких належать особи польської національності в Росії, Україні і Білорусі, мають право в рамках внутрішнього законодавства незалежно організувати свої внутрішні церковні справи.*

Вище згадані Церкви і релігійні інституції мають право, в рамках внутрішнього законодавства, посідати або набути рухому чи нерухому власність, необхідну для виконання релігійних практик і для вдержання духовенства і церковних інституцій.

*Їм прислуговує на таких самих принципах право уживати церкви та інституції конечні до виконання релігійних практик. Особи російської, української і білоруської національності матимуть такі самі права в Польщі».*³¹

На жаль, ані одна з тих постанов не були респектовані ні польським ні большевицьким партнером.

* * *

Справа Галичини була видвинена на сесії Ліги Націй у Женеві в листопаді 1920 року представниками през. Петрушевича, які передали свою ноту, враз з обширним меморіалом про важкі переслідування українського населення під польською окупацією в Галичині.

Рада Союзу Народів розглядала ще раз справу Галичини в Парижі в

³¹ *Макух, Іван, д-р, цит. праця, ст. 274-75, 282-86, подає вістки про Ризький договір та його інтерпретацію.*

лютому 1921 року і вирішила, що Галичина не належить до Польщі і тому польський уряд не має формального мандату заводити там свою цивільну адміністрацію, бо Галичина є лише під його часовою окупацією. Сувереном Галичини, Рада вирішила, є Держави Антанти, тому цю справу було віддано до вирішення Раді Амбасадорів.

Отець Тит Войнаровський згадує в своїх споминах, що на початку 1921 року польські урядові чинники вислали до нього графа С. Лося для нав'язання контакту і порозуміння з українським урядом Петрушевича, що перебував тоді в Відні на еміграції. І перед своїм від'їздом до Відня в тій справі о. Войнаровський був завізваний польським прем'єром до Варшави і там були йому передані умовини, на яких можна було поладнати справу Галичини.

*«Східня Галичина — пише о. Войнаровський — мала одержати цілковиту самостійність в управі цілої своєї території, а през. 30 УНР, д-р Е. Петрушевич, стає намісником Східньої Галичини; всі старости на цій території й усі шефи східньо-галицьких урядів будуть іменовані з-поміж українців; натомість поляки застерігають для себе місця заступників цих шефів; справи адміністрації, культури, судівництва на цій території належать до автономних справ краю під управою намісника і власного Союму; натомість до центрального уряду в Варшаві належатимуть справи військові, політичні і торговельних договорів із закордоном».*³²

У Відні нічого з цього не вийшло, бо українські відповідальні люди, крім посла В. Сінгалевича, відкинули пропозицію поляків в переконанні, що Антанта визнає повну самостійність Галичини. Цікаво, що такий реаліст як д-р К. Левицький, був найбільшим противником угоди з поляками. Видно мало-хто вірив у їх щирість.

У вересні 1921 року канадський делегат звернув увагу Союзу Народів, що справа Галичини ще не вирішена. І під натиском світової opinio польський Соїм схвалив т.зв. «Воевідську Конституцію», 26-го жовтня 1922, якою мала рядитися Галичина. Одначе, і ця «куца конституція» залишилася тільки на папері. Вона послужила полякам на міжнародньому форумі, мовляв, українці вже мають свою конституцію і всі права. І під враженням такої пропаганди амбасадори Держав Антанти на своєму зібранні в Парижі дня 14-го березня 1923 р. докінчили насильство над українським народом в Галичині. Вони передали його в польську «опіку» на двадцятьп'ять років, хоч у їхнім рішенні ясно про те не говориться, але інші документи, напр. «Статут Галичини», що був основою до цього рішення про те виразно говорить.

³² *Войнаровський, Т., о., Спогади з мого життя, Нью Йорк, 1961, ст. 66 і слід.*

10. Конференція українських європейських дипломатів у Кальсбаді (6-го до 14-го серпня 1919 р.)

На закінчення цього розділу згадаємо про Конференцію українських дипломатів у Карльсбаді, Чехія, якої протоколи переховалися між документами Ю. Пілсудського. Конференція відбувалась у часі, коли Соборна Українська Армія в погоні за большевиками зближалась до Києва.

Нарадами Конференції проводив міністер закордонних справ, В. Темницький, а участь взяли такі послы: А. Жук – посол у Берліні; М. Порш – начальник місії в Празі; М. Славинський – начальник місії в Газі; А. Яковлів – начальник місії в Копенгазі; Д. Левицький – радник місії в Лондоні; Я. Олесницький – радник посольства в Відні; В. Полетика – начальник місії в Стокгольмі; К. Лоський – уповноважений представник України в Фінляндії; та М. Залізняк.

Міністер В. Темницький, найперше, реферував про справи в Італії, де успішно працювали українські послы: Антонович при Квіриналі та гр. М. Тишкевич при Ватикані. Італія рада б допомогти Україні, але лякається реакції інших союзників, а особливо Франції, що вороже наставлена супроти України. Її становище змінилося б, якби у нових виборах виграв Бріян. Америка є прихильніша 30 УНР, як УНР.

В Румунії був посол Гасенко, але він покинув своє становище і виїхав до Швайцарії, протестуючи проти наїзду Румунії на Сх. Галичину. Його місце тепер зайняли ген. Дельвіг і К. Мацієвич; крім того, мін. Темницький вислав ще туди проф. Колессу.

Виїхавши з Галичини през. Петрушевич думає про можливість договорення з большевиками — гадав мін. Темницький.

М. Славинський інформував про Чехію, прихильну українцям, напр. вона прийняла 8 тисяч українських вояків. К. Лоський звітував, що шведи держать у нашій справі неутралітет. Фінці ж, особливо Маннергайм, дуже іронічні, хоч тепер бажають зв'язків з Україною. Те саме можна сказати про інші балтійські держави.

А. Яковлів оповідав, що голляндські католики після визнання самостійности України папою Венедиктом XV, нам дуже прихильні; подібно мається справа в Бельгії.

Олесницький, звітуючи про Англію, заявив, що вона є прихильна Україні, головно Лльойд Джордж, але помагає Колчакові й Денікінові. В Англії є багато московських монархістів, що безперервно діють на шкоду Україні.

М. Порш сказав, що німці нам прихильні, хоч помагають також царським емігрантам, але визнають Україну самостійною державою. Їхня

преса нам прихильна. Д. Левицький, звітуючи про Данію, підкреслив її позитивну настанову до всіх новопосталих держав на по-царській території.

Мабуть, найцікавішим був звіт В. Полетики про Австрію, що готова відновити Берестейський мир з Україною.

Неменш цікавим був звіт Романа Смаль-Стоцького, що недавно вернув з України і звітував про внутрішні справи. На його думку УГАрмія цофалась у страху перед уроєною силою Польської Армії. Він стверджував факт, що частини дивізій ген. Ю. Галлера зайняли позиції на галицькому фронті дещо пізніше.

Смаль-Стоцький мав нагоду говорити з Петлюрою і Мартосом у Золочеві, що перебували зі своїм урядом в п'ятох ешелонах на залізнодорожній станції. Обсервуючи взаємне відношення галицьких і наддніпрянських мужів — казав Смаль-Стоцький — він мав враження, що це члени двох держав. Східні українці розкидають грішми, а в Галичині вбого, хоч і вона поволі підпадає під впливи Вел. України. Ген. Греків своєю офензивою підірвав силу УГАрмії, бо вона мала 10 тисяч вбитими. *Крім того, тиф почав нищити армію і цивільне населення 30 УНРеспубліки. Тепер армія ген. Ю. Галлера займає галицький фронт.*

Він інформував, що Директорія складається з Петлюри, Макаренка і Швеця, през. Петрушевич, її сталий член, в її засіданнях участі не бере. Армія Петлюри має 15 тисяч піхоти (з резервами), 1 тисячу кінноти, 150 гармат, 4 літаки, 8 панцерних поїздів — всього 26 тисяч мужви. УГАрмія має 80 тисяч мужви, а її боєвий стан налічує 36 тисяч вояків, 160 гармат, 1 тисячу кінноти, обоз налічує 60 тисяч підвод. Поляки мають над Збручем 30 тисяч мужви і 900 гармат.

Із розмов дипломатів видно, що стан в Україні був безнадійний: поляки і москалі хотіли поділитись Україною, як висловився В. Темницький. Тепер українське населення відвернулось від большевиків, але бракує йому національної свідомости. Армія Петлюри, це не армія, а припадкові групи добровольців, бо всі змобілізовані скоро розбіглись додому; бракує старшин; по виплаті пенсії люди зникають аж до наступної виплати. При сталому пересуванні фронту в краю не існує жодної адміністрації. Війна, що зараз ведеться, це фарса; міста жидівські ведуть спекуляцію, а половина з них виявляють свої симпатії большевикам.

Поляки в Україні зверху виглядають пасивні, але працюють конспіративно проти України. Чеські колоністи тікають з України.

М. Порш був переконаний, що український режим не є диктатурою ані демократією: Україна повинна мати свою конституцію; робітничі ради їй нічого не дають. Український кабінет є органом ес-деків та ес-ерів

і вже найвищий час створити ширшу коаліцію та опертись на «середняках». Українці мусять змагати до тіснішої співпраці галичан з наддніпрянцями, інакше матимемо дві України.

Основою економічної політики України мусить бути право приватної власності і всі партії мусять усвідомити собі, що Україна ніколи не стане фортецею соціалізму. В Україні має бути приватна ініціатива і місце для закордонного капіталу; німці не можуть без цього обійтись, а Україна його ще більше потребує.

Антанта вже не існує і не треба покладати на неї жадних надій; тепер Франція монтує оборону свого власного краю. Також і на большевиків не можна покладати жодних надій. І, якби хтось з українців думав про будь-яку федерацію (з ними), то найперше треба схвалити конституцію, що вияснила б і скріпила становище в Україні та нормувала б взаємини з іншими державами.

Важливою темою розмов українських дипломатів були закордонні фонди Українського Уряду. Вони були дуже скромні, напр. з Відня взято 21 мільйонів корон і замінено в Голляндії на чужу валюту, 20 мільйонів корон, з яких дві-третьє були частиною національного фонду, а 205 мільйонів корон залишились в австрійських банках. В Берліні було 210.000 марок, а в банкових сховках є 412 мільйонів марок. Фінансовий референт уряду, Хомяк, вияснив, що в Берліні є ще 8 мільйонів марок, зложених на особистеkonto Супруна, а з них 3,116.103 вже видано на вдержання дипломатичних місій від січня до серпня того року. В Берліні Супрун має ще акредитиви на 150 мільйонів марок, з яких 110 мільйонів є державних фондів, а 40 мільйонів можна ужити на інші цілі. (Дані за Архівом Ю. Пілсудського: Т-24, 4 Н. 25404-II).³³

³³ *Архів Ю. Пілсудського, Т-24, 4 Н. 25404-II.* Спочатку січня 1919 року польські конспіратори в Україні мали свою нараду і в дні 10-го січня т.р. Кароль Валігурські передав (дипломатичною поштою) письмо від «Польського Центру Демократів в Україні», де були подані інформації Польській Начальній Команді в Варшаві про справи в Україні.

Вони радили Польському Урядові: 1) домагатись від Українського Уряду негайного заперестання війни в Галичині; 2) віддання полякам Підляшшя, Холмщини, Східньої Галичини, Західньої Волині, як і частини Білорусі, яку Берестейський мир визнав за українцями; 3) повної гарантії свободи польському населенню та польської економічної пенетрації в Україні; і 4) якби український народ не вдержав свою незалежність з браку підтримки західніх великодержав, хай поляки не беруть забагато українських земель, бо грозитиме знищенням Польщі в майбутньому.

ВОСЬМИЙ РОЗДІЛ

ДУХОВЕ І КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1. Українська Церква на Наддніпрянщині

Церква завжди і всюди була й буде важливою справою в житті народів. В Україні бували часи, коли Церква була єдиним чинником, що хоронив увесь нарід перед загрозою втрати свідомості його національної окремішності, а в слід за тим сповнення його історичної місії на сході Європи.

Після занепаду рідної державности в XVIII ст. на Українську Церкву впала вся відповідальність боронити нарід перед денаціоналізаційними намаганнями двох найближчих слов'янських сусідів: москалів і поляків, та бути самотнім носієм рідної культури і традицій.

Московський царський деспотизм хитрощами, тюрмою, вогнем і мечем знищив Українську Католицьку Церкву над Дніпром і підчинив її свому Синодові в Петрограді. По смерті останнього Київського митрополита Булгака 1838 року цар Николай I зруйнував Українську Католицьку Церкву на Волині й Поліссю, а цар Олександр II «возєднав з московською матірною церквою» Холмщину і Підляшшя. Це «возєднання» було довершене некультурними і варварськими методами, про що писала вся сучасна європейська преса.

Щогірше, починаючи з часу впровадження в життя т.зв. «Духовного Регляменту» Петра 1-го, якого автором був горевісний малорос, Теофан Прокопович, від українських православних священників вимагано доносити московським державним властям вістки про змову проти царя чи його режиму, хоч би навіть вони довідалися про те на сповіді. Таким чином, під натиском режиму та оберпрокурора Синоду Українська Православна Церква була перемінена на московську, державно-політичну установу, що мала служити винародовленню своїх власних мирян.¹

¹ Лотоцький, О., Автокефалія, Варшава, 1935, ст. 178; пор. Полонська-Василенко, Н., проф., д-р, Прикмети Української Православної Церкви, Збірник праць, Мінхен, 1958 (14), ст. 85.

З усіх тих причин Українська Церква втратила свій давній престиж і зв'язок з народом та водночас свій вплив на розвій його духового і національного життя. Це й було причиною, чому український народ впродовж XIX ст. зачав покидати «казьонну Церкву» і шукати заспокоєння своїх духових потреб деінде: інтелігенція почала захоплюватися чужою філософією, а простолюддя приставало до сектантів, напр. 1870 року в Україні налічувалося коло сімсот тисяч штундистів, а під час Першої світової війни було їх уже 4 мільйони. Хто знає прив'язання українського народу до своїх стародавніх традицій, замилювання до літургичного співу й інших форм свого чудового обряду, та незвичайно велику пошану до своїх священиків, — цей зрозуміє, якого страшного удару завдав Українській Церкві московський режим, коли її власні миряни почали масово її покидати.²

Рідна Церква, душа українського народу, що завжди була його найсильнішою остоею в часах всенароднього лихоліття, під важким чоботом московських царів зовсім втратила свою духову силу. Вони через своїх московських чи помосковлених владик наказували їй «справляти» церковно-слов'янську мову і достосувати її до московських форм і вимови; і напр., коли був зроблений переклад св. Письма на українську мову, то через спротив Синоду його рукопис пролежав на полиці оберпрокурора десятки років, і щойно 1904 року його було надруковано.

Московська супрематія над Українською Православною Церквою довела до такого пониження, що від кінця XVIII ст. аж до 1918 року всі Київські митрополити не були українцями. Це саме треба сказати, за дуже незначними вийнятками, про інші єпископські престולי в Україні. За свідченням проф. Біднова в Україні в 1917 році було всього 25 Владик і всі вони були або москалями за уродженням або були так помосковлені, що стояли на ґрунті московського централізму. І це було нещастям Українській Православній Церкві.³

В таких нещасних і невідрадних обставинах українське, низове і патріотичне духовенство було понижуване і переслідуване царською поліцією та не могло сповнити своєї пастирської і національної праці так, як це мало змогу робити українське католицьке духовенство під Австрією, де було своє рідне духовенство, що вело нарід до національного відродження.

Крім того, московські Владики спроваджували до українських па-

² *Огієнко, І., проф., д-р, Як Москва поневолила вільну Українську Церкву, 1921; пор. Полонська Василенко, цит. місце.*

³ *Біднов, В., проф., Церковна справа на Україні, Тарнів, 1921, ст. 6.*

рафій священників з глибини Московії, напр. владика Антоній з Чернігова впродовж свого владництва спровадив до своєї єпархії двісті московських «батьшок».⁴ І тому, коли в серпні 1917 року було видвигнено на Синоді справу «українізації» нашої Церкви, священники — українці не могли нічого зробити, бо було їх дуже мало.⁵

Щоправда, не всюди було однаково, бо напр. владика Нікодим з Чигирина ставився досить прихильно до українських національних змагань; а владика Дмитро з Уманя був навіть почесним членом Трудового Конгресу. І коли на Єпархіяльних Синодах, напр. у Полтаві, було видвигнено домагання зірвати всі зв'язки з Московською Церквою і завести автокефалію, то владика Агапіт з Катеринослава став по боці українського національно-державного відродження і брав активну участь в національних торжествах, як було вже згадано. Та, це були вийнятки, бо загал ієрархії становили московські шовіністи, неприхильники українського національного руху.⁶

З другого ж боку, велика частина низового духовенства, хоч спершу раділа національно-державним відродженням, значно охолола, як керма держави опинилася в руках недосвідчених, соціалістичних доктринерів. Духовенство і тісно з ним зв'язане селянство не мали великого впливу на державні справи і це спричинило чималу шкоду державі, бо вона була позбавлена важливого, консервативного елемента, що захоронив би був загорілих революціонерів від неодної помилки.

Відсутність консервативного елемента в Ц. Раді і Директорії позбавила рідну державу щирої піддержки зі сторони патріотичного духовенства, що найкраще знало душу народу і могло б було багато допомогти.

Не треба доказувати, що схвалена Ц. Радою націоналізація церковних і монастирських дібр без винагороди і викупу, ще більше відштовхнула від неї духовенство. Представники соціалістичних партій і фракцій, на взір своїх московських однодумців гадали, що їм не потрібна Церква, монастирі ані духовенство і ними мало інтересувалися.

Дуже характеричною була одна подія, що добре навітлює відношення влади до Церкви: це прибуття дивізії «синьожупанників» до Києва взимку 1918 року. Рада міністрів, хоч наперед була про те повідомлена, не подбала про приміщення для вояків. В Києві було чимало давніх військових казармів та інших домів, де можна було б їх примістити, або навіть розмістити вояків по приватних домах на передмістях чи

⁴ Лотоцький, II, ст. 459.

⁵ Дорошенко, Д., цит. праця, I, ст. 406 і слід.

⁶ Там само, I, ст. 62.

поблизьких селах і люди раді були б цьому. Одначе, цього не зроблено. І, як розкаже ген. Зелінський, командир тієї дивізії, один полк «запхано насилу» до Печерської Лаври, а другий до... митрополичого палацу при соборі Св. Софії.⁷

Не перечимо, що в тих двох церковних інституціях могли бути люди неприхильні відродженню Української Держави, але це були два найстарші вогнища духової культури народу з неоціненими пам'ятками української старовини і тепер вони були виставлені на небезпеку ушкодження чи навіть знищення масою вояцтва, яке не завжди розуміло їх велике історичне значення для народу. І не чуємо, щоб з того приводу протестувала Ц. Рада чи її уряд.

З усіх тих причин Українська Православна Церква не використала 1917-го року на свою внутрішню реорганізацію. Щасливішою під тим зглядом була Московська Церква, бо 15-го серпня т.р. був скликаний Всеросійський Церковний Собор, що тривав повний рік. Одначе, найважливішим його рішенням було відновлення давнього патріархату в Москві і вибір московського митрополита Тихона (Василя Івановича Белявіна), 5-го листопада 1917, на патріарха «Москви і всієї Росії», а при тому був затриманий свящ. Синод, на якому предсидав патріарх, а Київський митрополит Володимир вже з свого уряду був сталим його членом.

Митрополит Володимир з Києва інтронізував патріарха Тихона 21-го листопада в Успенському соборі в Москві. Це сталося перший раз з того часу, коли цар Петро 1-ий скасував Московський патріархат і одержав на те затвердження Константинопільського патріарха Єремії III, який своєю грамотою від 1-го лютого 1722 року скасував патріархат у Москві та іменував царя Петра *«імператором і головою св. Синоду і всіх православних християн, духовних і мирян»* на Московщині.

Нічого не чуємо, чи були які старання в патріарха в Константинополі перед вибором Тихона і чи була яка грамота про віднову скасованого патріархату в Москві. Цим разом, мабуть, москалі вже не питали Вселенського патріарха в Константинополі, а самі обрали його й інвестували «юре кадуко», а при тому важливу ролю відіграв Київський митрополит.⁸

Митрополит Володимир (Василь Богоявленський) був уродженцем Тамбовської губернії і прийшов на цей світ у священичій родині. Він скінчив Богословську Академію в Києві і в жонатому стані був поставлений в сан пресвітера. По смерті своєї дружини він постригся в ченці і був

⁷ Зелінський, В., ген.-полк., Синьожупанники, Берлін, 1938.

⁸ Троицкіи Пр. Рускіи Календар, 1952, Джордансвил, 1952, ст. 18.

єпископом в Старій Русі, Самарі, згодом єкзархом Грузії, а в 1898 р. був митрополитом Москви і Коломни; в 1912 р. став митрополитом Петербурга, а по трьох роках був перенесений на митрополичий престол у Києві. В часі боротьби за Київ під кінець січня 1918 року він був убитий більшовиками.

Його походження вияснює нам, чому він не дбав про реорганізацію Української Церкви впродовж 1917 року. Щойно в грудні того року створилася була «Тимчасова Українська Православна Церковна Рада», зложена з низового духовенства і мирян, що задумали взяти на себе обов'язок керувати церковними справами в Україні. «Рада», порозумівшись з московським патріархом Тихоном, звернулася до українського народу із зазивом, щоб скликати «*Всеукраїнський Православний Церковний Собор*». На жаль, доки на державні справи мав вплив В. Винниченко, що вважав церковні справи приватною справою кожного громадянина, він цього змагання сильно не піддержав. Як відомо, його кабінет не мав навіть окремого міністерства віровизнань, а справи Церкви належали до одного відділу при міністерстві внутрішніх справ, якого керівником був Нікон Безносів, бувший владика Краснояру, що покинув свій духовний сан під впливом революційної стихії.

Щойно 22-го січня (9-го за старим стилем) 1918 року в Києві зібрався «*Всеукраїнський Церковний Собор*» під головуванням владика Пімена з Поділля, а митр. Володимир був почесним головою. Під час боїв за Київ солдати Муравйова замордували митрополита в Печерській Лаврі, і до липня того року митрополичий престіл у Києві був опорожнений.

З приходом до влади гетьмана Скоропадського відношення держави до Церкви цілковито змінилося. Гетьман був глибоковірною людиною, напр. в гетьманській резиденції в Києві була приготована каплиця і гетьман особисто та члени його родини брали участь у богослужбах і, як розказують австрійські і німецькі дипломати, що брали в богослужбах участь, гетьман часто «христосувався» з членами свого кабінету.

Гетьман Скоропадський покликав до життя окреме міністерство віровизнань, у кермі якого поставив проф. Василя Зінківського, що почав робити старання про повну українізацію Церкви, при чому натрапив на великий опір московської ієрархії. Це показалося при виборі нового митрополита. Міністер Зінківський хотів, щоб, першусього, Церковний Собор був відновлений і упорядкував всі справи Церкви, аж щойно потім обрав нового митрополита.

Одначе, ієрархія Православної Церкви по наказу Московського патріарха Тихона цьому спротивилася. Патріарх хотів, щоб найперше було обрано митрополитом «свою людину», а вже потім він поведе всі

справи, так щоб малороси не брикалися занадто. Отож був скликаний, найперше, Елекційний Собор і, на диво, його головою був обраний ненависник українців, владика Евлогій з Волині, який разом з митр. Антонієм з Харкова, був кандидатом на Київського митрополита. Під час московської окупації Галичини *«вони навертали українських католиків на московське православ'я»*.

І, на ще більше диво, новим Київським митрополитом був обраний Антоній (Антоній Храповицький) з Харкова, що був начальником «московської місії» в Галичині в часі війни та особистим приятелем і помічником бувшого губернатора Алексея Бобрінського. Новий першорядний ієрарх Української Церкви був обраний звичайною більшістю голосів учасників Собору, замість двох-трьох голосів, як передбачував правильник. Проти його вибору виступив С. Єфремов у «Новій Раді», кажучи: *«Київським митрополитом є обрана людина, наповнена ненавистю до українства; що знищила скромну незалежну богословську думку в Київській Академії; що зрадникам української нації дала охорону і заздрим оком гляділа на Галичину»*.⁹

Митр. Антоній зараз же показав себе ворогом українства, напр. не дозволив друкувати Євангелію в українській мові. По його виборі московська ієрархія заявила проти скликання літньої сесії Всеукраїнського Церковного Собору.

Митр. Антоній прибув у Київ 18-го червня і там торжественно вітали його москалі і зросійщені «малороси». Гетьман Павло не прийняв до відома його вибору на Київську митрополію, внісши формальний протест до патріярха Тихона, який цей вибір затвердив, незважаючи на протест голови держави. Гетьман запорядив відбуття літньої сесії Собору в тому переконанні, що на ній буде обраний новий митрополит, українець. Собор зачався 20-го червня 1918 р., але й тепер владика Антоній був ще раз обраний на Київського митрополита. Тепер гетьман рішився бути терпеливим в надії, що в наступному Соборі Українських Владик буде обраний Український Патріярх і він звільнить Українську Православну Церкву від залежності Московського патріярха.

Австрійський посол граф Форґач звітував мін. закорд. справ у Відні,

⁹ *Митрополит Антоній* (Алексей Храповицкий) уродився в Новгородській губернії. Свої богословські студії він покінчив у Петербурзькій Академії і ще перед прийняттям сану священника постригся в ченці.

Він був учителем у Холмській Семінарії, а потім ректором у Петербурзі, Москві і Казані. Прийнявши сан єпископа, він владичив у Чебоксарі, та Уфі. В 1902 році був перенесений до Житомира на Волині, а звідти до Харкова, де владичив аж до свого вибору на Київського митрополита.

що в своїй розмові з гетьманом останній заявив йому, що просив Московського патріярха Тихона не затвердити вибір митр. Антонія, але не одержав від нього відповіді, а владика Антоній був ним затверджений. І це діялось у часі, коли большевики вже руйнували Московську Церкву.

На раді Міністрів була мова, щоб вл. Антонія до Києва не допустити, бо це фанатик і не має симпатії в людей, а на його місце треба би обрати Київського патріярха і так позбутись впливу москалів на нашу Церкву.

В дні 22-го червня Форґач знову писав до Відня, що Синод Владик в Україні (що має більшість москалів) затвердив вибір Антонія на Київській митрополії: було 213 московських голосів проти 128 українських, отже він був обраний абсолютною більшістю голосів, замість вимаганого правилом числа двох-третіх голосів. Митр. Антоній — писав Форґач — був прийнятий ген. Айхгорном і говорив доброю німецькою мовою. Він нарікав, що гетьманське правительство «має сильний нахил до унії з Римом», а митр, Антоній був переконання, що автокефалія Української Церкви буде схизмою від правдивого православ'я.

Гетьман Павло заявив Форґачеві, що піде на Собор Українських Владик і формально зажадає створення української автокефалії. Форґач додав від себе, що під тиском народу і правительства митр. Антоній сам може стати Київським патріярхом.¹⁰

Нам відомо, що в тій справі писав до митрополита Андрея Шептицького архикнязь Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний), близький кривний цісаря Карла, і маємо відповідь митрополита, що він згодився б стати Київським патріярхом під умовиною, що такий вибір буде dokonаний конечною кількістю голосів члену Собору Владик. Щодо Риму, він має вже патріярші права, одержані від папи Пія X, і це наразі вистачило б йому прийняти такий пост.¹¹

Дня 6-го липня гетьман узяв особисту участь у Соборі, виголосивши промову про велику ролю Церкви в Україні. Він між іншим говорив: «Я гадаю, що наша Православна Церква, яка водночас з Українською Державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько свого народу і поведе його по тому шляху віри і правди, по якому вели його славні, великі духом Владики: Петро Могила і інші, бо всі ми добре знаємо, наскільки ще нерозвитий наш народ і скільки ще прийдеться доложити сил і

¹⁰ *Ereignisse*, III, pp. 283-84, 287.

¹¹ *Нагаєвський, І., д-р, о.*, Об'єднання Церкви та Ідея Патріярхату в Києві, Торонто, 1961, подає повний текст листа Митрополита Андрея до архикнязя Василя Вишиваного (Вільгельма Габсбурга).

розуму, працюючи на цьому полі; але я певний, що духовенство буде щиро плекати культуру, любов до Рідного Краю і віру серед українського народу. *Я гадаю, що розквіт православної віри, розквіт духовенства буде хутко йти в нас на Україні, бо кожний з нас розуміє, що розквіт національного духовенства, це розквіт вільної Української Держави. Бажаючи певного і вільного розвитку православної віри та духовенства, я хочу, щоб усі діла Української Церкви рішались тут у нас на Україні і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці і бажань народу».*¹²

Австрійський консул з Одеси, Генрик Зітковський, рапортував до Відня, 19-го серпня, що українські круги в Одесі й околицях дуже невдоволені вибором митрополита Антонія. Є там великі симпатії в сторону Української Католицької Церкви. Один високий достойник виїздить навіть до Львова, щоб говорити з митрополитом Андреем Шептицьким в справі можливості його вибору на Київського патріярха. Одначе, відвратною поштою прийшла відповідь з Відня, що там цього не бажають, бо мають оправданий ляк, що релігійне об'єднання українців скріпить до магання галичан злучитися з Великою Україною, а це вийде на шкоду австро-угорській монархії.¹³

Митрополит Антоній склав гетьманові свою чолобитню, під час якої гетьман заявив йому відверто, що не визнає його Київським, але Харківським митрополитом, але, як згадано, Собор ще раз потвердив його вибір.

Під час відвідин митр. Антонія в ген. Айхгорна останній був мило заскочений, що митрополит добре володів німецькою мовою. В часі тих відвідин митр. Антоній запевнив ген. Айхгорна, що відірвання Української Церкви від Московського патріярха є виключене, бо це було б схизмою, як це сталося в Болгарії. Він висловив також своє побоювання, що гетьман Скоропадський має завеликі унійні симпатії. 24-го червня австрійський посол, гр. Форґач, мав на цю тему розмову з гетьманом і довідався, що гетьман поступив би гостро, але не хоче зачинати релігійної війни, тому змагатиме до повної автокефалії Української Церкви. Гетьман висловився так: *«Може і цей хитрий батюшка, як закріпиться Українська Держава, сам схоче бути Київським патріярхом».*

Мимо зазиву гетьмана, щоб усі справи нашої Церкви рішались в Україні, воно так не сталося, бо вже 9-го липня Всеукраїнський Собор схвалив «Статут», згідно з яким Українська Православна Церква мала дальше підлягати Моск. патріярхові Тихонові. Згаданий Форґач у своєму

¹² Дорошенко, I, ст. 84.

¹³ *Ereignisse*, III, pp. 292-293.

рапорті до Відня підкреслював, що хочби Українська Церква була в зв'язках з патр. Тихоном, усе ж вона повинна мати свою повну автономію. При тому писав, що на Соборі москалі мали 213 голосів, а українці лише 128, і тому владика Антоній був обраний на митрополита, а тепер був схвалений «Статут», за яким Собор мав відбуватися що три роки. Найвища Рада Української Церкви мала складатися з митрополита, двох владик і дев'ятох членів обраних Собором. Собор також вирішив, що в усіх українських церквах треба молитися за Московського патріярха, за митрополита, гетьмана, Українську Державу, правительство і воїнство.

Моск. патріярх мав давати свою згоду на скликання Соборів та затверджував або відкидав «Статут» Української Церкви. Таким чином, патр. Тихон не пішов назустріч українцям, але бажав дальше рядити Українською Церквою, як нею рядив колись Синод у Петербурзі, тобто хотів її дальше московити і не допустити до її відродження в українському дусі. І все це діялося тоді, коли на Московщині збільшевізована босячня переслідувала й убивала своє власне духовенство, і патріярх Тихон не міг дати собі з тим ради.

Після короткого періоду громадянської війни та абдикації гетьмана в часах Уряду Директорії Церковний Собор припинив своє діяння. Митрополит Антоній, wraz з своїм добрим приятелем архієп. Евлогієм та владикою Нікодимом були вислані до василіянського монастиря в Бучачі, в Галичині, де були конфіновані, але мали велику свободу рухів. На жаль, не чуємо про вибір наслідника на Київському престолі.

1-го січня 1919 року Уряд Директорії проголосив своїм законом Автокефалію Православної Церкви в Україні. Тоді діяв Всеукраїнський Церковний Собор, в якому залишилися були архієп. Агапіт з Катеринослава і владика Діонісій з Крем'янця. На жаль, через наїзд большевиків Собор не мав змоги проявити більшої діяльності.¹⁴

Тим часом, церковна справа в Україні скомплікувалася внутрішнім поділом духовенства і мирян: одні продовжували підчинятися патр. Тихонові, а інші вповіли йому послух; одні служили богослужби на московський синодальний лад, а інші почали вертати до стародавніх, київських традицій, з українською вимовою церковної мови включно; ще інші почали вводити живу, народню мову в богослужби.

В травні 1919 року в Ставрополі на Кубані, де мав впливи ген. Денікін, було створене «Найвище Управління Церкви Південної Росії», якого головою був обраний митр. Антоній.

¹⁴ Біднов, ст. 25.

Воднораз в полосах України, зайнятих більшовиками, продовжала діяти Українська Автокефальна Церква, до якої спершу більшовики ставилися досить прихильно; та, на жаль, її покинули всі владики. Врешті, 1-го жовтня 1921 року, до Києва був скликаний Собор низового духовенства і під час богослужби в соборі Св. Софії, в якій солітургізувало сорок священників, способом «всенародньої висвяти» свящ. Василь Липківський був поставлений на Київського митрополита.¹⁵

Таким чином, українське духовенство відступило від православного благочестя, що базувалося на правилах Вселенських Соборів і Апостольських Канонів. Вже 1-ий канон Апостолів казав: «Єпископа хай хіротонізують два або три єпископи», а Трулянський Собор поставив Апост. Канони в основу права Східньої Церкви. Четвертий канон Нікейського Вселенського Собору 325 року так каже про вибір і хіротонію єпископів: «Єпископ має бути обраний всіма (єпископами-єпархії-провінції); коли ж важко виконати чи то через наглячий випадок, чи через далеку віддаль (довжину дороги), то мусять, щонайменше, з'їхатися три (з них) і за письмовою згодою неприсутніх хай всі три його хіро тонізують. Затвердження і провід в кожній провінції належить митрополитові».

Вже з оцих двох правил видно, що ані священник ані мирянин не можуть висвячувати єпископа, тому «всенародня висвята» була нічим іншим, як впровадженням протестантського принципу до Української Церкви. Ця висвята перервала тяглість апостольської хіротонії, тому опозиція до неї поглибила існуюче безладдя в Церкві, яке більшовики використали і заснували т.зв. Живу Церкву і при її допомозі знищили Соборноправну Церкву.

2. Українська Церква в Галичині

Українська Церква в Галичині, на Буковині і на Закарпатті, опинившись у межах австро-угорської монархії, мала дещо більші можливості свого розвитку, як це було під Москвою, де чоботами лізли в душу українських християн.

Усе ж таки, прилучення Австрії до польських етнографічних територій, фальшиво названих «Західньою Галичиною», до властивої Галичини, яку почали називати «Східньою Галичиною», принесло величезну

¹⁵ Митрополит Василь Липківський, Відродження Церкви на Україні, 1917-1930, Торонто, 1959, ст. 46.

і ніколи невіджалувану шкоду нашому народові в Галичині. Як ми згадали, в 1-ому розділі, в другій половині XIX ст. Австрійський уряд зробив таємну угоду з поляками: за їх підтримку політики уряду вони одержали верхню руку над українським населенням.

Таким чином, давня, екстермінаційна політика поляків могла спокійно продовжатися під Австрією. Причину тієї політики щиро й дуже досадно виловив польський видатний історик Зіморевич у своїй історії міста Львова. Там він без обиняків каже: *«Гадаю, що русинів конечно треба знищити, як колись римляни були переконані, що треба знищити Картагину, і з цього (знищення) почалася найбільша слава Риму; так і по знищенні русинів поляки осягнуть подібну славу».*

Прикладом такої катастрофальної для нас церковної політики поляків, хай послужить Перемиська єпархія. За свідчення історичних пам'ятників, а також за звітом польського єпископа з Перемишля папі з 1660 року, згадана українська єпархія мала в тому році 3 мільйони мирян, згромаджених у 3.400 парафіях. В тому самому часі польська єпархія в Перемишлі мала 150 церков і каплиць, і лише 140.000 мирян.

На основі нової статистики ця сама українська єпархія в 1920 році мала 1.200 церков і 1,144.190 мирян. Натомість, польська єпархія в Перемишлі в 1920 році начислювала 1,138.918 мирян. Крім того, 808.043¹⁶ українських душ були включені в новостворену латинську єпархію в Тарнові. Отже, разом поляки мали 1,946.960 душ. З трьох мільйонів мирян в 1660 році українці не тільки що не мали жодного природного приросту за отих триста років, але втратили майже 2 мільйони своїх людей у користь поляків. На винародовлення українського населення тих околиць поляки спрямували духовні, людські фізичні й матеріальні засоби всього свого народу, щоб відтиснути українців якнайдалше на схід.

Цьому помагала недостатня національна свідомість нашого населення тих околиць. Щойно з кінця 18 ст., а ще більше від часів о. Маркіяна Шашкевича, «Передвісника Весни Народів» у Галичині, наша Церква рушила з місця духовно-національне відродження народу. Відомо, що скликання «Головної Руської Ради» до Львова 1848 року її членство та вся її діяльність діяли під проводом Церкви, напр. «Маніфест» до руського народу підписали: владика Яхимович, предсідник, і священники Куземський і Малиновський, а з ними два миряни, як заступники. Крайова сітка «Г.Р.Р.» була розмежована по границям деканатів, а всі декани і парохі ширили освіту і взивали народ до праці для національного відро-

¹⁶ *Нагаєвський, Історія Римських Вселенських Архієреїв, III, УКУ, Рим, 1979.*

дження. І коли Галичина опинилась під «двоголовою гідрою», що за початкувала москвофільську партію, то подавляюча більшість духовенства боронила свій народ із соймової трибуни, а на місцях заохочувала людей до праці і спротиву польській гегемонії.¹⁷

Таким чином, Церква в Галичині виховувала нову генерацію борців за національні права народу, може навіть із занедбанням виховання людей з повним християнським світоглядом, як це було в інших державних народів.

Не було ані однієї ділянки національно-культурної праці, де не приклали б своїх рук священники. І нарід покладав на них своє повне довір'я, напр., в час перших безпосередніх виборів до парламенту у Відні 1873 року на всіх п'ятнадцять українських мандатів з Галичини було одинадцять священників. Завдяки піддержці патріотичного духовенства був зломаний москвофільський рух в Галичині, проти якого національний табір вів безпощадну війну.¹⁸

Завдяки старанням і праці львівських митрополитів другої половини 19 ст. свідомість народніх мас значно поглибилася. І коли на митрополитовому престолі засів «Муж Божого Провидіння», митрополит Андрей Шептицький, нащадок старовинного боярського роду, то його славні, глибоко обдумані й патріотичні промови в «палаті панів» у Відні в обороні свого народу були широко коментовані в європейській пресі ще до вибуху 1-ої світової війни. За словами йшли діла, напр., під час бойкоту Львівського спольонізованого університету українськими студентами митрополит солідаризувався з ними і замкнув на один рік семінарію, виславши всіх студентів богословії на студії закордон на свій власний кошт.¹⁹

З вибухом війни московський солдат став своєю ногою на Галицькій землі, а цар запорядив нищення «мазепинства» та руйнування Української Церкви. В одному лише 1914-ому році було вивезено в глибину Московії 12 тисяч українських патріотів, а як московські «місіонери» архієп. Антоній і Евлогій почали «навертати» галицьких українців на московське православ'я, то к. 200 священників було вивезено з парафій, а на їх місце спроваджено московських «батюшок».

Одною з перших жертв цього переслідування був митрополит Андрей, якого вивезено в глибину Московії, де він просидів у важкій Суздальській тюрмі-монастирі під гострим режимом аж до вибуху революції.²⁰

¹⁷ Зоря Галицька, 15 мая 1848.

¹⁸ Левицький, К., д-р, ст. 135.

¹⁹ Nahayewsky, op. cit., p. 235.

²⁰ Царський Вязень, Львів, 1918, ст. 14-21, 71-75.

З часу зібрання Галицької Конституанти, 18-го жовтня 1918, на якій скликання митр. Андрей мав великий вплив — Церква під проводом українських владик стала до праці для рідної державности. Владики і чимало священників були членами УНРади, першого Союму Західньо-Української Держави.²¹

На жаль, кілька днів після перебрання влади від австрійського намісника, гр. Гуйна, коли зачалися бої в обороні Львова, митрополит Андрей був інтернований поляками в своїй резиденції при соборі св. Юра і з тієї причини вже не міг брати активної участі в засіданнях УНРади. Це саме сталося з владикою Йосафатом Коциловським з Перемишля, що попав під владу поляків і тому владика Григор Хомишин із Станиславова (тепер: Івано-Франківськ) діяв з їх доручення і в їх імені. Він часто брав участь в засіданнях УНРади в Станиславові взимку й на весні 1919 року, та служив свому Урядові добрими радами. З особливою приємністю підкреслимо, що автором проекту першої Конституції Західньо-Української Держави був ієромонах, о. Плятонід Філяс.

Після виходу українських збройних сил зі Львова, 21-го листопада 1918 року, та усталізування довгого фронту в Галичині українське патріотичне духовенство, а в тому багато бувших симпатиків москвофільського руху, взяли масову участь у побудові рідної держави і так дали найкращий приклад своїм мирянам, незважаючи на те, що УНРада в Станиславові була схвалила проект земельного закону, який передбачував націоналізацію церковних і ерекціональних земель, що були основою матеріального існування Церкви і духовенства.

Ось тут з прикрістю відмітимо, що згаданий уже соціал-демократ, Семен Вітик, який згодом відіграв неприязну ролю в відношенні до през. Петрушевича, на засіданнях УНРади кілька разів накинувся був з лайкою на владика Григора Хомишина і тим змусив його перервати його участь у її засіданнях. Вартим відмічення і те, що владика Григор, діючи в імені митр. Андрея і владики Йосафата видав до мирян всієї Галицької митрополії важливий пастирський лист, в якому доручив усім священникам споминати в св. Літургіях Президента Евгена, Українську Державу, її Правительство і її Воїнство. По приході поляків в травні 1919 року українські владики відмовилися споминати поляків, що розбоєм вдерлися в Галичину.

Отець Ксавер Бонн, хоч і не з українського роду, виявив себе щирим українським патріотом і займав місце секретаря в міністерстві закор-

²¹ Див.: Додаток ч. 1.

донних справ, а згодом був висланий до Ватикану і акредитований папою Венедиктом XV, як посол Української Народньої Республіки, після цього, як Симон Петлюра переніс графа Михайла Тишкевича на голову Української Дипломатичної Місії в Парижі. По упадку нашої державности о. Бонн залишився на вигнанні, разом з іншими українськими державними мужами.

З причини щирої співпраці українського духовенства в будові рідної держави польські окупаційні власті переслідували українських священників і монахів, так що в деяких повітах (Рогатин, Дрогобич) в 1919-20 рр. залишилися на волі два або п'ять священників, а всі інші були ув'язнені і вивезені до польських концентраційних таборів.

Митрополит Андрей Шептицький у своєму письмі до Ю. Пілсудського з 26-го червня 1919 року так писав про польські переслідування українського населення Сх. Галичини:

«Отчим прохаю звільнити ув'язнених греко-католицьких священників, яких число вже більше від ста і з кожним днем збільшається. У випадку якби проти котрого із них були якісь дійсні закиди, прохаю негайно запорядити слідство. Велике число парафій є без духовної потіхи в часах епідемічних недуг (натяк митр. Андрея на існуючий тиф – І.Н.) та воєнних дій, коли населення найбільше потребує служіння і помочі душпастирів. У львівських в'язницях, переповнених вщерть, вони терплять голод і брак примітивних умовин життя.

При цій нагоді хай мені буде вільно звернути увагу на те все під кутом майбутности, якою вона не була б, бо це зашкодить взаєминам обох народів. Безнастанні, масові ув'язнення українців, яких мотивом видаються намагання знищити всю інтелігенцію, всі національно свідомі елементи, на мою думку, це зі сторони поляків є дуже шкідливим поступованням, бо є ширенням великого огірчення серед української спільноти, побільшається і так вже велику пропасть, що ділить українців і поляків.

Усування всіх свідомих елементів є водою на млин большевиків, які сьогодні серед кожного народу мають своїх прихильників та агітаторів. Цю саму ціль має насильне здушення всього духового життя української спільноти, яку мають на цілі запорядки польських військових властей, напр. заборона друку газет без огляду на їх настанову; замикання навіть господарських установ, а це унеможливує всяку поміч нашим селянам під час весняних засівів; заборона банкам видавати українським клієнтам 1 тисячу корон тижнево з їх власного депозиту тощо.

Забирання дуже цінних речей з церков, архіву і бібліотеки василіянських монастирів, напевно в Крехові і мабуть у Жовкві, — спричинили, що українське суспільство не має певности, чи військові власті не схочуть

забрати українські культурні скарби, чого навіть москалі не зробили в час інвазії 1914 року, мимо своєї ворожості до українців.

Побивання селян, підпалювання хат при одночасному вимаганню грошей; відбирання без відшкодування коней і тварини, грабежі сіл, де не щаджено навіть церков, — це факти, що доходять до мене від достовірних свідків з різних околиць краю. Чи серед такого сумного стану речей буде багато українців, які повірили б у щирість голошених військом ухвал про автономію? Узагалі, в поступованні місцевих властей не видно найменшого старання виказати українському населенню, що будуть супроти нього справедливі і чи це годиться з політикою та інтересами польської держави, не є моєю річчю судити, але я вважав своїм обов'язком довести це все до відома Вашій Достойній Особі, Пане Начальнику Держави, з нагоди Вашого побуту у Львові.

Прохаю прийняти вияви правдивого поважання і належної пошани.
Львів, 26-го червня 1919 року.

† Андрей Шептицький, *митрополит* ». ^{21a}

Впродовж одного тільки року вивезено в глибину Польщі 375 священників, 44 ченців, 41 черниць і 6 кандидатів духовного стану. Назагал, у польських тюрмах сиділи більше як одна тисяча священників за лояльність своєму народові і своїй державі. П'ятьох з них поляки розстріляли без суду. Одначе, всі ці переслідування і шикани не зломили їх, а навпаки, збільшили їх відданість своїй Церкві і своєму народові. ²²

Після беззаконного віддання 30 УНР Версальською Конференцією під часову окупацію Польщі Митрополит Андрей подався до Риму, а звідти в Західню Європу й Америку, щоб там перед урядами доходити прав свого народу і рятувати те, що ще можна було врятувати. В Парижі він нав'язав контакт з членами Найвищої Ради Чотирьох, діючи в порозумінню з Українською Місією. На жаль, наслідки злочасної політики Клемансо вже запустили глибоке коріння, тому старання Митрополита Андрея не мали бажаних успіхів.

^{21a} Того самого дня митрополит Андрей мав замовлену авдієнцію в Пілсудського, але місцеві власті до неї його не допустили; тому митрополит написав до Пілсудського ще два коротенькі листи з тією самою датою, в яких перепрошує, що не може прийти на авдієнцію, бо його не пустили, мовляв, на Вашу Особу є приготований атентат.

²² *Metac, O.*, Трагедія Галицької України, 1920, ст. 152.

Влітку 1920 року большевики зайняли були на короткий час Галичину і заснували в Тернополі свій Ревкомітет під головством «малороса» В. Затонського, який 1 серпня того року проголосив свій «указ» проти нашої Церкви, немов би вона підтримувала ворогів держави, помагала визискувати селян і робітників, і «була знаряддям нищення в пролетарській душі свободу думки і критичного оцінювання громадських відносин».

З тих причин Ревком відділив Церкву від держави, установив свободу віри і безвір'я, скасував всі привілеї духовенства, скасував присягу, а на її місце завів звичайне приречення. Уряд стану перебрав реєстрацію народин, шлюбів і смертей; школу відділив від держави. Скасував поміч держави Церкві. Заборонив брати датки на Церкву, а церковні товариства втратили право щонебудь посідати, а все їх майно перебрала держава. Такий заклик підписав: Іван Немиловський.

Як видно, за цими постановами крилась повна руїна нашої Церкви в Галичині, якби большевики були трошки довше там погосподарили. Автор чи автори згаданого «Указу» не були поінформовані, що наша Церква в Галичині ніколи не переслідувала свого народу, ані не накладала на нього дачок чи кар, а навпаки, завжди і жертвенно боронила його перед кривдами окупантів. Тимто большевики своїми насильницькими заповідками свідомо бажали знищити нашу Церкву в Галичині, бо вважали її ворогом безбожного большевицького ладу, який заводили в Україні.^{22a}

3. Наука і просвіта

Старовинна приповідка каже, що в час війни мовчать музи. Нарід змушений взяти зброю до рук і боронити свободне існування на своїй власній землі, звертає всі свої здібності, духові й матеріальні сили і засоби для своєї оборони, радше, як для плекання науки й культури.

Це стосується українського народу і його молодого, новонародженої держави. В короткому часі її існування вона була змушена весь час вести війну в обороні своєї прадідної території перед захланними сусідами, які наважались правдою і неправдою, вогнем і мечем знищити її самостійне життя та загарбати її землі.

^{22a} Якими «добродіями людства» були большевики показав голод двічі штучно організований ними в Україні: 1921-22 і 1932-33 роках. В наслідок цього голодомору загинуло 7 мільйонів українців, а коло 10 мільйонів т.зв. куркулів насильно вивезено на каторжні роботи на Сибіру.

Один цитований нами автор вже восени 1920 року висловив переконання, що наша боротьба за державність створили з безвільної, пливкої етнографічної маси новітню націю. Свідомість, що від Карпат аж до Кавказу живе і бореться один український нарід була вислідом оборони народу своїх прав, своєї державности, своєї віри і своєї культури.²³

Наддніпрянська Україна. На Великій Україні ще до революції московський, деспотичний режим гостро забороняв плекати і ширити українську освіту й культуру, а з вибухом Першої світової війни запорядив переслідування українських учених, письменників і робітників пера, караючи їх за минулу діяльність. Усе ж і тепер українці не заперестали дбати про свої школи, напр. 1915 р. в Києві була заснована українська приватна, середня школа.

Після вибуху революції в часах Центральної Ради жвавим і рвучким темпом пішла праця, щоб з українського життя усунути московські елементи і так почалася українізація шкіл. Скоро виявилось, що не було досить шкільних книжок і підручників, напр. «Читанка» для народніх шкіл була геть вичерпана, а підручників для гімназій зовсім не було, так що деякі треба було привозити з Галичини, але й там їх бракувало, бо польська адміністрація була дуже скупюю, як треба було призначити фонди для друку українських книжок.

Значно краще представлялася справа з університетами, де було досить українських професорів, що почали виголошувати виклади в українській мові. Одначе, з вибухом революції студенти більше інтересувалися політикою як книжками, так що в квітні 1917 року вони самі вивнесли ухвалу, щоб замкнути Київський університет.

Тим часом, було зорганізоване «Товариство Шкільної Освіти» і в наслідок його старань на самій тільки Київщині восени 1917 року було засновано 18 українських гімназій, на Полтавщині 16, на Поділлію 5, на Херсонщині 5, на Катеринославщині 2, на Волині 2, і в Чернігові 1, — всього було урухомлено 53 українські середні школи. Це був дуже успішний початок у так короткому часі й він, безсумнівно, свідчить про велике замилювання українського народу до своєї рідної культури.²⁴

Центральна Рада, маючи за собою згоду Тимчасового Правительства в Петрограді, запорядила, щоб в усіх школах України українська мова була викладовою; натомість, згодилася, щоб навчання російської мови зачинати в другій клясі, як звичайного предмету, а в московських та

²³ Долінський, ст. 193.

²⁴ Вільна Українська Школа, 1917 (2), ст. 115.

інших школах в Україні треба було обов'язково навчати українську мову та інші українознавчі предмети. В учительських семінаріях та вищих інститутах мало бути заведене навчання української мови, літератури, географії та історії України. В університетах викладовою мовою мала бути українська, а крім того, мали бути основані катедри української мови, літератури, історії і права.

6-го квітня 1917 року в Києві відбувся Український Педагогічний З'їзд з участю п'ятсот делегатів, що покликали до життя «Головну Українську Шкільну Раду», яка мала подбати про заснування українських бібліотек в краю, організувати педагогічні курси, українізувати всі інститути і семінарії та започаткувати катедру українознавства для підготовки учителів середніх шкіл. Навчання Божого Закону мало відбуватися в усіх школах українською мовою, як також усі Духовні Семінарії та Академії мали бути українізовані. Досі в усіх тих школах царила московська мова.²⁵

Восени 1917 року був створений Генеральний Секретаріат Освіти, а секретарем був іменований І. Стешенко, що щиро дбав про ширення освіти між народом. З часу 2-го Всеукраїнського З'їзду, 10-12 серпня, в якому взяли участь сімсот делегатів, була винесена ухвала, щоб у кожному повіті установити комісаря, який мав би подбати про повну українізацію нижчих шкіл до 1-го вересня. З тієї причини в Києві була заснована Наукова Педагогічна Академія для вишколення лекторів та інструкторів українознавства, як також Всеукраїнська Учительська Спілка, що вже в грудні налічувала 9,427 членів.

Також звернено увагу на позашкільне навчання: 2-го вересня відбувся З'їзд Просвіт з участю 400 делегатів, а в тому з Кубані, Бесарабії, Донщини, Курщини й Вороніжчини. Був уложений плян і програма позашкільної освіти. Все це було переслане до Генер. Секретаря Освіти І.М. Стешенка і він мав проголосити їх між законами. На жаль, їх було подано до відома громадянства не як обов'язуючі закони, але як заклики-відозви, тому не всюди вони мали належний успіх.

5-го жовтня 1917 року був відкритий Український Народний Університет з катедрами: історії, філософії, логіки, права і фізико-математики, Першим його ректором був іменований проф. І. Ганицький, а секретарював доцент Т. Сушицький, слухачів записалося 1.370; 7-го листопада була відкрита Українська Науково-Педагогічна Академія для підготовки

²⁵ *Дорошенко, І*, ст. 390 і слід., розказує про «малоросів» напр. інспектор Ф. Николайчик, М. Василенко, В. Науменко, Романенко, А. Феценко, що стримували українізацію шкіл.

учителів середніх шкіл і на перший рік записалося 90 студентів; 22-го листопада була відкрита Українська Академія Мистецтва.

Справа видавництв і друкування нових книжок на Великій Україні виглядала багато краще як у Галичині. Перш усього, там були зорганізовані рухливі видавництва, напр. Товариство Шкільної Освіти, Українська Школа, Українське Видавництво, Вік, Сіяч; видавали теж книжки Кооперативний Союз та Дніпросоюз. В одному лишень 1917-ому році було зареєстровано одну тисячу назв надрукованих книжок. Це, безсумнівно, свідчить про дійсне відродження і живучість національно-культурного руху в тому часі.²⁶

З важніших популярних часописів згадаємо: Нову Раду, Робітничу Газету, і Народню Волю. Урядовими органами друкованими українською мовою були: Київські Губерніяльні Вісті, Вісті Ц. Ради, Вісник Генер. Секретаріату УНР. Появлялися Літературно-Науковий Вісник, Україна, Книгар, Рілля, Український Агроном, Комашня, Шлях, Київська Земська Газета, Театральні Вісті, Стерно, Боротьба, Каменяр, Жіночий Вісник, Вісник Укр. Військового Генер. Комітету, Українська Військова Справа, Воля і т.д.

Майже в кожному місті друкувалися часописи, а навіть поза Україною, напр. Український Голос в Ризі, Вісті Українського Громадянства Міста Трапезунта, Праця і Воля в Вороніжі, Сонце України в Москві, Українська Амурська Справа в Благовіщенську, Наше Життя в Петрограді, Рідне Слово в Білій на Підляшші і т.д.

В багатьох містах був зорганізований Український Національний Театр, так що вже влітку 1917-го року театральні групи виставляли всякі драматичні твори; для вишколу артистів була заснована Драматична Школа, навіть Опера зачала свій сезон.

В часах гетьмана міністрами освіти були: проф. Василенко, а після нього проф. Прокопович. Тимчасовий закон, 21-го червня 1918 року, покликав до життя Міністерство Народньої Освіти і Мистецтва. Воно дбало про загальну та основну українізацію нижчих шкіл та організувало курси українознавства. Інший закон з 6-го серпня зуніфікував нижчі, початкові школи різних типів в один тип; міністерство перевело успішну українізацію вищих початкових шкіл, а в тому навіть і на Холмщині, де поляки почали заводити свої школи і свої порядки.

Були відкриті гімназії в містах, напр. влітку 1918 року було їх 59, а в новому шкільному році 1918-19 було відкрито ще 50 державних гімназій: 40 клясичних і 10 реальних. Закон з 1-го серпня наказував завести нав-

²⁶ Там само, I, ст. 401.

чання української мови, літератури, історії й географії України в усіх середніх школах з іншими мовами навчання.

1-го липня 1918 року окремий закон основував Український Державний Університет у Києві. Він був відкритий 5-го жовтня т.р. з усіма факультетами. З тієї нагоди гетьман писав у своєму письмі: *«Грамотою цією ознаймуємо тим усім, кому про те відати належить, а особливу Пану Міністру Освіти, Панам Ректору і Професорам та студентам, що ми визнали за благо для всього люду українського отворити в столиці України, місті Києві, перший Український Державний Університет в складі всіх чотирьох факультетів. Призиваючи Боже Благословення на це нове огнище освіти, бажаємо, щоб цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями українського народу»*.²⁷

В червні 1918-го року зачалася підготовча праця для заснування Української Академії Наук і 17-го вересня гетьман затвердив її статут, а 14-го листопада він іменував проф. В. Вернадського першим президентом Української Академії Наук. Чотирнадцять найвидатніших науковців було іменовано академіками: проф. О. Багалій – катедра історії; проф. А. Кримський – східня історія і мови; проф. М. Петров – історія українського письменства; проф. С. Смаль Стоцький – українська мова; проф. В. Вернадський – мінералогія; проф. М. Кащенко – акліматизація; проф. С. Тимошенко – механічна механіка; проф. М. Туган Барановський – теоретична економія; проф. О. Левицький – звичаєве право в Україні; проф. В. Косинський – сільське господарство; проф. В. Тарановський – порівняння історичного права. Таким чином, гетьман Скоропадський створив найвищу українську, національну святиню науки.²⁸

21-го червня 1918 року було відкрите Головне Управління Мистецтва і Національної Культури під головством П.Я. Дорошенка, що виготовило пляни організації Національних Бібліотек, Галерій, Архівів, Театрів та Опери. Окремий закон з 7-го червня 1918 р. призначив 2 мільйони карбованців на друк шкільних українських книжок, а окремі видавництва могли легко одержати на цю ціль позику.

В Києві була також основана Кобзарська Школа та був зорганізований Національний Хор, що був перемінений гетьманом на Українську Державну Капелю під батутою Олекси Кошиця і Державну Симф. Оркестру.²⁹

²⁷ Там само, II, ст. 354.

²⁸ Там само, II, ст. 364.

²⁹ Там само, ст. 367.

4. Наддністрянська Україна

На західніх Областях Української Держави 6-го листопада 1918 року був покликаний Українською Національною Радою перший Державний Секретаріят, в якому справи віровизнання і освіти були доручені проф. Олександрові Барвінському. Після переходу уряду до Станиславова цей Секретаріят перебрав д-р А. Артимович, що робив усе можливе в отих воєнних і вийняткових обставинах.³⁰

В шкільному році 1918-19, перш усього, в кожному селі й місті були урухомлені українські, вселюдні школи і був заведений загальний обов'язок, що кожна українська дитина мусить іти в школу; а зі шкіл було усунено німецьку мову, як обов'язкову; в усіх не-українських школах був заведений обов'язок навчання української мови від третьої класу.

Всі дотепер існуючі середні школи були перемінені на українські, хоч у містах із більшим скупченням національних меншостей було дозволено основувати іншонаціональні гімназії під умовиною, що їх учителі складуть заяву лояльності Українській Державі. Таким чином, на територіях під українською владою було урухомлено: 20 класичних і 3 реальні гімназії, як також 7 учительських ліцеїв (семінарій). В березні 1919 року появився запорядок Секретаріату Освіти, що від 1-го травня в усіх середніх школах будуть відкриті середньошкільні курси для талановитих юнаків і юначок, яких батьки не мали матеріальної спромоги вдержати їх у школі. Пороблено було приготування для розбудови фахових і ремісничих шкіл.³¹

Частинно були урухомлені Духовні Семінарії, бо всі здібні до військової служби студенти богословії добровільно пішли боронити рідну державу. По виході українського війська зі Львова Львівський Університет залишився по польському боці, тому було запоряджено, що в червні 1919 року будуть відкриті Правничий і Філософський факультети в Станиславові, аж доки не буде дефінітивно вирішена доля столиці Львова. Як відомо, несподівана офензива 106-тисячної армії ген. Галлера та вихід УГАрмії з Галичини не дозволили перевести цього закону в життя.

Український уряд дозволив національним меншостям відкрити школи з їх матірною викладовою мовою, але учителі підписували заяву лояльності українській владі. З цього скористали жиди і заснували свої чотири гімназії, а німці одну. Полякам був також виданий подібний

³⁰ *Ярославин*, ст. 105.

³¹ *Чубатий*, ст. 127.

дозвіл заснувати свої гімназії, але польські шовіністичні учителі відмовилися скласти заяву лояльності, і тому не скористали з дозволу.

* * *

З першим подихом волі закипіла праця в читальнях «Просвіти» в усіх селах і містах краю. Драматичні гуртки влаштовували п'єси, а хори — концерти й академії.

Та, мабуть, найважливішим чинником ширення національної свідомости між народом були часописи, що друкувалися в різних більших і менших осередках. Назвемо деякі з них: у Львові – Діло, Українське Слово, Вперед і Наша Мета; в Перемишлі – Український Голос; в Станиславові друкувалися: Республіка, Нове Життя, Стрілець, Республіканець, Воля, Народ, Вісник Законів і Розпоряджень Державних 30 УНР, Вісник Державного Секретаріату Військових Справ, Розпорядження й Обіжники Державного Секретаріату Освіти і Віроісповідання, Вісник Державного Секретаріату Шляхів, Пошти і Телеграфу. В Тернополі друкувався: Український Голос, згодом перезваний на Українські Вісті. В Коломиї виходили: Покутський Вісник, Січовий Голос, Громадський Голос, Учительський Голос; в Стрию – Стрілецький Вісник; в Дрогобичі – Дрогобицький Листок; в Самборі – Наддністрянські Вісті; в Бережанах – Бережанські Вісті; в Золочеві – Золочівське Слово; в Сокалі – Голос з-над Буга; в Жовкві – Україна; в Калуші – Голос Калуша; в Чорткові – Наша Земля; в Камінці Струмиловій – Козацький Голос; в Товмачі – Товмацькі Вісти; в Косові – Урядові Вісти Косівського Повіту і в Збаражі – Збаразьке Слово і т.д.³²

³² Макух, ст. 246-249.

ДЕВ'ЯТИЙ РОЗДІЛ

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА БОРОНИТЬ ЦІЛІСТЬ УКРАЇНЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

1. Холмщина і Підляшшя в першій світовій війні

Холмщина з Підляшшям відвічно українська земля вже від княжих часів була наражена на сильні польонізаційні впливи, але по-геройськи боронила свою приналежність до українського народу. І завдяки цій боротьбі в 1910 році було ще там 60% українців; 40% вже були чужинці, а між ними 20% поляків і 14% жидів.¹

З часу розвалу Польщі під кінець XVIII ст. Холмщина з Підляшшям були відділені від українського материка і єдиний вплив на тамошніх людей мала їх приналежність до Української Католицької Церкви, спершу в Києві, а згодом у Львові. Москва наважилася за всяку ціну знищити цю Церкву і підчинити холмських українців своєму Синодові в Петербурзі. Це було переведене насильними методами в 1875 році, але коло 200 тисяч мирян не покорилися і в катакомбах визнавали свою католицьку віру.

І коли на Московщині вибухла перша революція 1905 року, деспот Николай II був змушений дати людям деякі свободи. На горе українців Холмщини москалі не хотіли дозволити їм явно визнавати свою віру, а поставили таку засаду: *в Росії не може бути «уніятів», а тільки римо-католики і православні. В наслідок такої негуманної вимоги москвинів найтугіша і найбільш геройська вітка українського народу, що півсторіччя вдержала важкі переслідування за свою віру і коло тридцять років визнавала її в катакомбах, відкинула силою накидану їм московську віру. Вони заявили себе римо-католиками, щоб вирватись з-під опіки Московського патріярха.*²

Цю обставину задумали використати для себе польонізатори «для збільшення свого стану посідання на Холмщині». Польські християни,

¹ За текстом Меморіялу Української Головної Ради з 16-го серпня 1915 р., гляди: Ereignisse in der Ukraine, I, pp. 84 seq; 122-125.

² Меморіял УГРади з 13-го жовтня 1915 року, там же, I, ст. 101.

наважились отих українських «римо-католиків» загнати до свого національного табору. Ці намагання, врешті, помітили самі москалі і це було причиною, що в 1912 році Дума схвалила створити з Холмщини й Підляшшя окрему губернію і прилучити її до Київського Генерал-Губернаторства. Того самого року відбувся там перепис населення і 62% людей заявили себе українцями.³

І знову на велике горе українського народу Холмщини нездарний цар Ніколай II в часі війни видав наказ московській армії, щоб перед її відворотом вивезти всіх українців в глибину Росії, наперед спаливши їхні хати, хутори й села, і все, що мало будь-яку вартість.

Можна уявити собі дантейські сцени, що діялися тоді на отій віками переслідуваній і сльозами та кров'ю злитій українській землі. Усе ж таки, багато людей залишилося на своїх місцях, використавши панічний відступ москалів перед наступом австро-німецької армії.

Відомо, що в австрійській армії було чимало українців з Галичини і Буковини і з ними були їх полеві духовники, що ввійшли з холмськими братами в тісний контакт; останні просили їх навіть про уділення св. Тайн і про те писали духовники до наших парламентаристів у Відні.

Українська Загальна Національна Рада в своєму меморіалі, 14-го лютого 1915, подавши коротку і сумну історію того краю, радила дозволити всім, хто цього бажатиме, вернутись до своєї давньої віри з православ'я чи з латинського обряду. Вона радила відновити знищену москалями Холмську єпархію і запросити до неї українських священників з Галичини, а для православних парафій запросити православних священників з Буковини. Для українців, що схочуть залишитися при латинському обряді, треба перекласти всі церковні книги на українську мову.⁴

Довідуємося також, що Апост. нунцій Вольфре ді Бонцо і прот. Скатієрі просили уряд подбати про зворот церковних дібр греко-католикам, які відбрав від них силою царський уряд.

Австрійський міністер закордонних справ, гр. С. Буріян, мадяр по національності, у своєму письмі з 31 жовтня 1915 року до барона Андрияна, що був цивільним адміністратором окупованих територій, а в тому Холмщини, видав свою прихильну опінію в тій справі. І вже на початку листопада гр. Д. Турн, представник австрійського уряду при Начальній Команді Армії говорив про заведення повної релігійної толеранції на Холмщині, 25 жовтня, і про можливість віднови греко-кат. єпархії в Холмі.

³ Там само, р. 86.

⁴ Там само, рр. 102-103, 217-221.

Одначе, місцева польська адміністрація висунула трудність, мовляв, цю справу не можна скоро здійснити, бо наказ царя Ніколая II нищити все рухоме й нерухоме майно українців спричинив спалення катастрів усіх нерухомостей і тепер люди не мали чим доказати урядовцям, звичайно, польської національності, що вони були і є правними власниками церков і церковних ґрунтів.

Урядовці почали там господарити на свій лад, напр. УПРепрезентація інтервеніювала 18 грудня 1917 року в прем'єра д-ра Зайдлера і міністра оборони фон Чаппа, домагаючись вияснення, чому на окупованих австрійцями землях Холмщини, точніше повіти: Холм, Грубешів, і Томашів — команда в своїм урядовім комунікаті долучила до територій польського королівства і там забороняють учити українських дітей в школах по-українському?⁵ Так господарили австро-поляки на Холмщині аж до мирових переговорів України з Ц. Державами в Бересті.

Крім того, польські бюрократи почали вести між українцями залякуючу агітацію, мовляв, скоро вернуться русські і покарають усіх, хто тепер вернеться до греко-католицької віри. Люди добре пам'ятали жорстокі переслідування москалів, тому вагалися що їм робити. І це вагання відсувало справу, а тим часом поляки взялися заводити там свою адміністрацію.

В лютому 1916 року українські парламентаристи знову домагалися від Віденського Уряду дати українським християнам Холмщини повну релігійну свободу і не протиставитися віднові греко-кат. Холмської єпархії, підкреслюючи, що християнська справедливість вимагає звороту їх церковної власности, бо християнське сумління і політичний глузд кажуть негайно направити кривду заподіяну людям «русскими».⁶

Одначе, в цьому часі польська акція вийшла наверх і почала паралізувати старання українських парламентаристів. 9-го березня гр. С. Буріянові було вислане письмо, враз із перекладом статті в «Глосі Народу» (з 26-го лютого) про греко-католицьку Церкву на Холмщині, але з підкресленням, що українці хочуть ревіндукувати перетягнених на православ'я, як також і тих, що в 1906-му році заявили себе римо-католиками, а було їх стоп'ятдесят тисяч. (На нашу думку було їх понад двісті тисяч).

«Глос Народу» писав, що на Холмщину прибули українські василіяни з Галичини і намагаються воскресити вмерлу унію, і їх питаємо: де ви були отці василіяни тоді, коли на Холмщині і Підляшші проливалася кров і латинські духовні служили мученикам? Холмщаки добре знають,

⁵ Там само, I, pp. 285-287, 230-231.

⁶ Там само, pp. 103 seq.

що правдивий католицизм, для якого вони страждали, можна знайти лишень у латинському обряді. Історія виказала, яким слабким було діло Берестейської унії і як фантастичними були надії папів «через українців повернути москалів до Католицької Церкви». Унія, замість стати мостом для навернення православних до заходу, сама була повернена до сходу, бо з 30 мільйонів українців тільки 4 мільйони залишились греко-католиками, завдячуючи своє витривання при унії католицькій Австрії.

І тепер показалося — писав «Глос Народу» — що зв'язь уніятів з Австрією завжди була слабкою, як про те свідчать факти під час інвазії москалів на Галичину. Автор радить українцям, найперше, прийняти латинську абетку і новий календар і так потвердити свою вірність Австрії, а не відмовляти холмське населення від римо-католицької Церкви.⁷

Автор помішав горох з капустою. Перш за все, ніхто не вислав василіян на місію до холмщаків, а були деякі з них польовими духовниками, як і інші єпархіяльні священники. Неправдою було й те, що тільки польські духовні помагали холмським мученикам; вони, щоправда, почали забігати туди, коли всі українські духовні були в тюрмах, на Сибірі й на вигнанні, чи були змушені йти в катакомби, гонені «царською охраною».

Автор статті не був настільки чесний, щоб написати всю правду про переслідування Української Католицької Церкви Москвою в часах Катерини, Николи I, Олександра II і III. Він свідомо замовчав факт, чому частина українських холмщаків заявили себе римо-католиками, але ніколи поляками. Він писав неправду про нашу Церкву в Галичині в час московської окупації 1914-16 рр. Вичерпний звіт бар. Андріяна ми вже згадували і згідно з ним не українці, але поляки пішли на повну співпрацю з москалями і за те були переслідувані, а поляки були протеговані москалями.

Такі неправдиві і тенденційні письма й статті насторожували австрійських бюрократів проти українців і їх справ, бо австрійці вважали себе найбільш католицьким народом у світі і відчували обов'язок боронити католицьку віру на сході Європи. Про те добре знали поляки і підкреслювали цей момент у своїх меморіялах до Відня, але дуже старанно уникали його в своїх письмах до Берліна чи інших народів.

Під кінець травня і на початку червня 1916 року міністерство закордонних справ, рад. А. Музулін, вислало з Відня обіжник, мовляв, Апост. нунцій допитувався, чи це правда, що василіяни задумують відновляти унію на Холмщині і, якщо так, то їх треба конечно стримати. Обіжник

⁷ Там само, pp. 340-341.

навіть згадував про відвертий лист якогось «златинізованого русина», що осуджував акцію василіян. З тих причин було доручено австрійським урядовцям на Холмщині заборонити всяку акцію за відновою греко-католицької Церкви на Холмщині, мовляв, після царського указу з 1905-го року руські схизматики самі, добровільно прийняли латинський обряд і їм ані не сниться вертати до греко-католицького обряду. І так через настирливу і брехливу акцію польонізаторів австрійський уряд не дав свого дозволу на віднову Холмської єпархії.

Одначе, до митрополита Андрея у Львові приходили петиції холмшаків, щоб він посилав туди своїх священників. І він з початку квітня 1918 року повідомив міністерство закордонних справ, що на основі повновластей від папи Пія X він відновлює Холмську єпархію, знищену москалями 1875 року і призначає на її єпарха, владика Йосифа Боцяна, що їде туди враз з своїми священниками.

В цьому моменті польські шовіністи порадили латинському адміністраторові Люблинської єпархії, якого юрисдикція розтягалася на латинників Холмщини, щоб він не зрікся юрисдикції. Він скоро заявив, що визнає єп. Боцяна тоді, коли сам папа Венедикт XV відновить Холмську єпархію. Така віднова папи ніколи не прийшла. Митрополит Андрей не зражувався такою невдачею, але ургував до Відня в поодиноких справах, хоч і це не могло вплинути на зміну австрійської, полонофільської політики. Австрія до свого розвалу не виявила добросусідської симпатії в відношенні до українців.

2. Намагання поляків анектувати Холмщину

Молоді українські дипломати і співтворці Берестейського договору України з Центральними Державами, 9 лютого 1918, обстоювали інтегральність всіх українських етнографічних територій, а в тому Холмщини з Підляшшям, покликуючись на право самовизначення народів.

З протоколів мирових нарад бачимо, що 19-го січня 1918 р. була дискутована справа таємного додатку до договору, де говорилося про створення з Галичини і Буковини окремого коронного краю, як також справа українсько-польської границі на захід від Буга.⁸ І щойно по підписанні договору партнери з'їхалися в Відні і там склали текст таємного додатку про військову допомогу Україні і про обидві згадані справи: створення коронного краю та про границю на Холмщині і Підляшшю. Остання

⁸ *Nahayewsky, op. cit., Appendix, nr. 6.*

справа була підписана делегатами всіх союзників і України щойно 4-го березня т.р.

Там була мова, що для уникнення непорозумінь при пояснюванні 2-го параграфу II-го Артикулу договору, заключеного 9-го лютого 1918 р. в Бересті Лит. між Німеччиною, Австро-угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з одного боку, і Українською Народньою Республікою, з другого, боку стверджується, що в другій алінеї цього договору передбачена мішана Комісія для визначення границь не буде змушена вести цю границю через міста Білгорай-Щебречин-Красностав-Пугашів-Радин-Межиріччя, Сарни, але матиме право на основі 2-го пар. II-го Арт. цього договору діяти згідно з існуючим етнографічним станом і волею населення, тому зможе провести згадану лінію також на схід від лінії Білгорай-Щебречин-Красностав-Пугашів-Радин-Межиріччя-Сарни.

Згадана мішана Комісія буде зложена з підписаних на цьому договорі та польських делегатів і кожна з цих сторін матиме однакове число делегатів в Комісії. Підписувачі договору взаємно означають, в якому часі Комісія має бути створена.

З вище приложеного пояснення до таємного додатку до договору виходить ясно, що Берестейський мир не вирішив остаточно українсько-польської границі на захід від Буга, але мала це зробити спеціальна, мішана Комісія. «Додаток» був виготовлений в 5-ох примірниках, підписаних власноручно делегатами 5-ох союзних держав. Обставина, що Австрія була готова підписати його щойно один місяць по підписанні договору дає основу думати, що вона вчинила це по зрільй надумі, бо він був єдиною справедливою дорогою розв'язати трудну справу польсько-української границі на Холмщині.

19-го лютого Польська Регенційна Рада проголосила своє звернення до народу, в якому жалувала, що німецькі й австрійські делегати рішили справу польських границь; не питаючи їх, вони віддали українцям польські землі.

«Повторено завдану колись полякам несправедливість зі сторони царату — писала Рада — бо неіснуючу Холмську губернію, твір російських шовіністів, наново покликано до життя і навіть її збільшено... Край, що його віддано Україні в більшості є польський і католицький. Населення того краю під час ганебного релігійного переслідування 1875 року доказало свою приналежність до польськості своєю кров'ю. Ніхто не питав цього населення, в котрій державі воно хоче жити. Одним помахом пера рішено їх долю... Ми присягнули перед Богом хоронити щастя, свободу і силу Польщі і тому сьогодні підносимо наш голос перед Богом і світом, перед людством і судом історії, перед німецьким народом і народами Ав-

стро-Угорщини і протестуємо проти нового поділу.

«І коли ще раз стверджуємо насилля над духом і значенням виданого монархами акту (ПРРада має на думці австрійського і німецького цесарів, що зі своєї власної ініціативи, без жодних старань чи трудів зі сторони поляків дня 5-го листопада 1916 року проголосили свій плян осунувати по війні Польщу, назначивши тимчасово Регенційну Раду) — то найвищою силою народу вважаємо право опертися на його волі, з вірою говоримо, що нарід хоче мати символ своєї незалежности і хоче гуртуватися довкруги цього символу. На цій волі народу хочемо оперти нашу місію і наші зусилля. Подароване нам хочемо держати, в імені польської корони хочемо мати суди і вести в польськїм дусї школи, а коли сьогодні не осягнемо національних змагань народу, залишимо нашим наслідникам, що ми перейняли з крови батьків, але не визнаємо зменшування нашої батьківщини».⁹

Як видно, ціле звернення, написане бомбастичним стилем, основане на фальшивому założенні, бо Україна не хотіла польської землі, ані союзники їй такої не дарували. Йшло про визначення польсько-української границі делегатами обох народів за строго етнографічним принципом, якого поляки дуже лякалися. Польська Р. Рада хотіла мати свого представника в Бересті, але його не прийняли, бо вся польська територія була окупована і, як сама Рада каже, вона була тільки символом влади.

Три дні згодом Рада написала своє вірнопідданче письмо до цесаря Карла з жалями, мовляв, Австрія віддала Україні польський край, кажучи дослівно: «Край відданий у Бересті Лит. належав від X-XIV ст. з малими змінами до Польщі або до малих в плинному стані руських князівств. (Це була очевидна неправда – І.Н.). Таку саму долю переживала також східня частина сьогоднішньої Галичини. Від короля Казимира Великого (1340 р.) обидва краї були прилучені до Польщі, отож з історичного пункту вони безумовно є польськими. Частина Конгресової Польщі, тепер відступлена Україні, що називається краєм Підляшшя і Холмщини, також з етнографічної точки погляду є польськими. Звідти перед і під час війни велика частина православного населення вимандрувала і, дуже можливо, вже ніколи не вернеться туди. (Вістка про вимандрування неправдива - І.Н.). Польське католицьке населення залишилося, виказуючи своє прив'язання до краю. Руське населення цього краю, з часів Берестейської унії 1596 року католики східнього обряду, а польське населення є латинського обряду. Руське і в багатьох випадках також

⁹ *Ereignisse in der Ukraine*, II, pp. 241-242.

римо-католицьке населення (фальшива вістка – І.Н.) було криваво прилучене царським урядом до православної Церкви 1875 р., але по толеранційному указі 1905 року в великій частині вернуло на лоно Кат. Церкви і прийняло латинський обряд,

«Сьогодні в цьому краю нема жодних уніятів. Ісповідання католицької віри є там рівнозначне з польщиною і приналежністю до європейської цивілізації. Це є край мучеників, де придорожні хрести говорять людям про криваві дні. І цей край має тепер бути відданий нетолерантній, православної пропаганді. До цього ніяк не повинна допустити католицька Австро-Угорщина.

«Російський націоналізм з важким трудом та агітацією пропхав у Думі закон про відділення Холмської губернії від Конгресової Польщі, але заки відносини устabilізувались царат упав, а революційний уряд зніс закон ще в час окупації арміями союзних Ц. Держав. Окупаційна влада завела там цивільну управу і недавно відбулися там вибори округи. (Це натяк на безправне заведення поляками своєї управи в українській частині Холмщини).

«І тепер справа розвою польської держави, що була торжественно проголошена монархами, так успішно ведена, буде перервана в розвитку і знищена через... Україну, державу, яка має себе найперше оправдати, бо ще ніколи передтим не була самостійною державою та від XIV ст. ані разу не виказала державних аспірацій. Чи не є це з історичних, релігійних, і культурних причин також і політичною помилкою? (Члени Ради свідомо впроваджували в помилку цесаря Карла своїми неправдивими твердженнями – І.Н.).

«Закордонний міністер ВЦМ завдав полякам цей важкий удар, саме в хвилині, коли польський нарід щораз більше думав зв'язати свою долю з Габсбурзькою династією, прийшов мир у Бересті і нарушив животні інтереси Польщі. Це, дійсно, трагічний хід обставин.

«Звертаємося до ВЦМ в глибокому переконанні, що ВЦМ не допустить до цього нового поділу Польщі...».¹⁰

Звернення Польської Ретенційної Ради до народу і до цесаря Карла I залишаться вічною пам'яткою її незичливості і ненависті до українців. Обидва документи говорять самі про себе і не потребують коментарів. Для доповнення цього Літа Польської Державности в своєму зверненні з 15 лютого 1918 року твердила, що Ц. Держави вже усталили границю між Україною і Польщею і це є «твалтом» над принципами справедливості і над

¹⁰ Там само, pp. 248-250.

правами польської суверенної влади. Договір з Україною — твердила Літа — зовсім обезцінив значення самого слова «самовизначення» для народів звільнених з царського ярма, і що договір з Україною був довершений коштом Польщі та є актом брутального насилля над польським народом.¹¹ В цілій Польщі були вивішені чорні прапори на знак жалоби і протесту всього польського народу проти визнання України самостійною державою.

Виявам зависти і ненависти польських шовіністів не було кінця, так що австрійський міністер закордонних справ, гр. О. Чернін, один з творців Берестейського договору. 18-го лютого, тобто один тиждень по підписанні договору, мусів вияснити ПРРаді, що всі нарікання поляків й уся їх акція проти договору з Україною не мають реальної основи, бо в Бересті союзники зовсім не вирішили польсько-української границі, але рішили покликати до життя міжнародню Комісію, яка при співучасті делегатів союзних держав, як також делегатів Польщі й України, має колись визначити границю в Холмському краю за строго етнографічним принципом. Отже, полякам не зроблено жодної кривди, бо, як вони твердять, що в тім краю є польська більшість, то Комісія напевно визнає його за поляками. Чернін довірочно обіцявав полякам старатися, щоб ця справа була розв'язана в користь Польщі. Досі не можна було рішити інакше, писав Чернін, бо українці покликаються на той самий принцип самовизначення народів, на який покликаються поляки.¹²

Поляки пробували робити подібні заходи в Берліні, але німецький Райхстаг під час дискусії над артикулами договору, 21-го лютого, відкинув польські претенсії, як безосновні. Про войовничу психозу поляків свідчить факт, що польські солдати на протиросійському фронті зачали масами переходити на бік ворога, напр. біля Хотина було захоплено й інтерновано 120 старшин і 3.111 польських дезертирів. Це діялося тоді, коли австрійська окупаційна влада передала полякам Холмщину в управу, а українців не допускала не лише на Холмщину, але й на Волинь.¹³ Інтересним є письмо гетьманського міністерства до німецької команди в Києві з 12 липня 1918, з проською передати українську урядову пошту до Холма, бо австрійці її туди не допускають. 2-го вересня мін. Буріян казав своєму послові в Києві протестувати проти вмішування українського уряду в Холмські справи, бо гетьман призначив був цивільних комісарів для

¹¹ Там само, pp. 251-253.

¹² Там само, pp. 253-254.

¹³ Там само, pp. 254-256.

Холмщини, Підляшшя і Волині, але австрійське військо їх туди не пустило.

19-го жовтня, тобто не цілий місяць перед капітуляцією союзників, посол Угрон писав з Варшави до Відня, що на границі Холмщини появилися українські військові відділи. І це було причиною просьби ПРРади до цесаря Карла, щоб був виданий наказ австрійській армії не покидати Польщі і вона таку обіцянку одержала.

3. Невірна статистика

Задумавши присвоїти собі українську, Холмську землю, поляки здавали собі ясно справу, що виставлюванням чорних прапорів проти миру з Україною, ані писанням бомбастичних статей, письм і меморіалів з перекручуванням історичної правди, багато собі не допоможуть. Галас про «гвалт» не переконував холодних дипломатів. Мова цифер їх більше переконує, тому вони задумали приготувити кориснішу для них статистику спірних земель.

За це діло взявся їх достойник в рясі, на ім'я монс. Скимунт. Вже 17-го квітня 1918 року він передав свій меморіал австрійському послові при Ватикані, кн. Шембургові, а цей переслав його негайно міністерству закорд. справ у Відні. У своїй подяці мін. Буріян запевнив автора, що приймає всі його дані за дійсну правду і що «вони будуть неоціненим вкладом» у розв'язку тієї проблеми. Вже з цього згляду варто приглянутися цьому меморіялові дещо докладніше. Крім того, аж до часу переходу Австрії на федеративний устрій в половині жовтня 1918 р. Буріян держався сугестій Скимунтового меморіялу в українській справі.¹⁴

В 1-ому розділі меморіялу Скимунт подав статистику населення Холмщини і Підляшшя, що її зробили москалі 1906 року. Вона подає, що на Холмщині було тоді 467.432 (52.60%) католиків; 276.311 (31.32%) православних; 12.87% жидів і 3.20% протестантів. Автор зазначає, що тепер цей великий відсоток змінився в ще більшу користь для католиків, яких з обережності не називає поляками. В 1916 році виїхали з повітів Білгорай, Холм і Томашів 113.705 православних, а лише 21.694 католиків. На Холмщині залишились лише 175.093 православних і 14.573 «руських» католиків. Він відмічує, що інші подають перепис населення з 1916-го року і за ним на всій Холмщині і Підляшшю є тепер 457.500 католиків і жидів, а лише 16% населення є православні.

¹⁴ Там само, pp. 361-367.

Згадуючи про «толеранційний указ» Николи II з 1905 р. Скимунт за-мовчує, що він не був толерантний зглядом українських греко-католиків і ставив їх Церкву поза законом на всій території московської «тюрми на-родів» і на Холмщині казав їм іти до латинства або до московського пра-вослав'я, і вони обрали римо-католицизм. Він не згадує, що вони вчинили це лише для заховання своєї греко-католицької віри і зовсім не виріка-лися своєї національності. Скимунт навмисне подав статистику з 1916 року, яку перевели «на скору руку» австро-польські бюрократи тоді, коли московські солдати під карою смерти вигнали українців з їх хуторів і сіл і погнали в глибину Росії, де вони просиділи аж до вибуху революції. Із Скимунтового меморіялу і письм ПРРади виходило б, що українці добровільно покинули «польський край» і пішли собі на свою Україну.

Ця статистика послужила кампанії за прилученням Холмщини до Польщі. В час її виготовлювання записувано всіх українських римо-католиків поляками, а це неправильно, бо скоро вони самі призналися до українства.

Меморіал Української Загальної Ради був спертий на статистиці з 1909 року, за якою в *Холмській окрузі було 269.760 українців (48.3%); 169.805 поляків; 22.861 німців і 75.500 жидів. У Сідлецькій окрузі було: 206.671 українців (50.1%); 117.727 поляків; 7.308 німців і 155.834 жидів.* Отже за цією статистикою українці в тих округах були в великій біль-шості, тому Скимунт про цю статистику не згадав, але подав такі, що були зроблені в часі «всенароднього нещастя», тобто в 1906 і 1916 роках.

Зробимо заввагу, що в вище поданій статистиці 1912 року московські урядники записували всіх римо-католиків поляками, а між ними було дуже багато українців, тому відсоток українців в обох округах був значно вищий як подавала статистика, Скимунт промовчав ці факти, бо вони не служили його політичним цілям, які він дещо більше розвинув у 2-ому розділі, вияснюючи римо-католицизм і його відношення до польськості, і сутеруючи, що українці перейшли в 1905 році на римо-католицький обряд і водночас прийняли польську національність. Це не було правдою, бо вони самі засвідчили інакше.

В 3-ому розділі Скимунт виявив свою політичну ціль: він очорнив «духа нагло посталої» держави в Україні. Вона є, якби «табуля раза» і ніяк не заслуговує на довір'я, напр., в Центральній Раді засідають всякі недовірки, бо лише два її члени вірять у Бога; інші це масони, напр. у Києві є аж дві масонські льожі, а в Полтаві одна. В Україні щодня діються нечувані варварства: грабують чужу власність, нападають на людей тощо.

В 4-ому розділі польський церковний достойник змалював велику за-

грозу католицькій вірі з боку України, а особливо на Холмщині, якби вона — хорони Господи — дісталася під Україну. За ним Україна, це схизматицька і безбожна держава і звідти йтимуть неспокої і заворушення, а німецькі, протестантські впливи через Україну загрожуватимуть самій Австрії. Вже тепер Союз за Визволення Холмщини грозить розкулачуванням польських дідичів і насильним заведенням схизми.

Польський церковний достойник не лише не виявив свою симпатію сусідньому слов'янському народові, але навмисне затаїв правду, помішав історичні факти з буйною фантазією свого вузького шовінізму і так хотів шкодити молодій державі. Хто знає ментальність австрійських бюрократів, їх малу поінформованість в українських справах та гордість на свою католицьку традицію, цей знає, що такі меморіяли не залишалися без наслідків.

Сьогодні можна бачити, що через завзяту польську агітацію проти України Австрія відсувала ратифікацію Берестейського договору і в такому дусі впливала на своїх союзників, які спершу брали її аргументацію за добру монету, а згодом відкинули, бо пізнали хто скривався за тією агітацією.

Вистачить згадати, що 18-го травня 1918 року, тобто рівно один місяць по одержанні меморіялу Скимунта, мін. Буріян повідомив персонал свого міністерства, що з огляду на відкинення поляками 'мішаної Комісії для визначення польсько-української границі на Холмщині й Підляшші, бо «це польська земля», треба конечно настоювати на тому, що згадана границя мусить пройти річкою Бугом. І так Австрія стала на становищі ревізії Берестейського договору.

Українські парламентаристи їздили в Берлін і там одержали запевнення, що Німеччина ратифікує договір без змін і в скорому часі, як це писав до Відня посол Форґач з Києва, але Буріян дав нові інструкції послові в Берліні, щоб переконаував німців, що за спізнення ратифікації вину несуть самі українці, бо не доставили 1 мільйона тон збіжжя, тому таємний «Додаток» треба вважати якби неіснуючим. Без задоволення польських домагань не буде їх співпраці, отже треба дати їм границю на Бузі.

15-го червня український посол в Відні, д-р Андрій Яковлів, вислав гостру ноту до австр. уряду з домаганням скоро ратифікувати договір. Він звернув увагу, що в тексті договору немає завваги, щоб його ратифікація залежала від скількості проданого Україною збіжжя, і доля Холмщини ще не вирішена, але австрійські військові власті не допускають туди представників України, в усьому потурають полякам, напр. в українських повітах перевели польські вибори, в Замість заснували поль-

ський суд і хочуть поширити його компетенції на інші повіти; на Холмщині видаються паспорти якби в імені польського королівства. Врешті, поляки не хочуть приймати українських поворотців, що були насильно вивезені москалями, а на їх місця спроваджують колоністів. Виходить, писав Яковлів, що Берестейський мир касують поляки.

Усе ж таки, Буріян казав своєму послові заявити гетьманові, що «Холмський додаток» є великою трудністю і його треба вважати неіснуючим; а крім того, мир був підписаний з правительством України, яке в дійсності не існувало, тому додаток треба анулювати. За те Австрія сповнить першу частину «Додатку» і створить коронний край з Галичини і Буковини. Такою заявою Буріян сподівався злагіднити становище гетьмана.

З другого ж боку, він казав своєму послові в Варшаві заявити полякам, що він не має нічого проти того, щоб границя йшла Бугом, але хай польський уряд не сподівається, що буде зірваний Берестейський мир через оту границю. І коли в жовтні він повідомив поляків, що Австрія скоро ратифікує договір з Україною, ПРРада передбачувала з того приводу «велику катастрофу» і благала його ще кілька тижнів заждати і Австрія була послужна.

Бажаючи облегшити своє сумління, Буріян завзявся знищити копію таємного «Додатку», що переховувався в Берліні, і вона була спалена 16-го липня 1918 р. в прияві кн. Гогенльогге і нім. підсекр. Бусше. Це Австрії багато не допомгло, бо скоро Німеччина, а за нею Болгарія і Туреччина ратифікували договір з Україною та вислали до Києва своїх амбасадорів.

26-го липня українські парламентаристи і деякі їх не-українські колеги внесли інтерпеляцію до прем'єра Зайдлера, щоб перестав фліртувати з Польським Клубом і ратифікував договір з Україною. Австрія не сповнила своїх зобов'язань зглядом України, хоч була зобов'язана до цього договором, тому не годиться зражувати приязних держав через інтриги польського клубу в Відні.

На початку серпня посол Форгач вислав з Києва заяву гетьмана, що українська Холмська земля лежить на лівому боці Буга і тому українське правительство не може прийняти лінії Була за майбутню границю України з Польщею. Таким чином, заносилося на поважний конфлікт з Австрією.

Мін. Д. Дорошенко, 19-го серпня, зробив таку пропозицію австрійському урядові: *Україна визнає Буг границею під умовиною, що Австрія і Польща загарантують українцям Холмщини і Підляшшя повну національну, релігійну і культурну свободу і не будуть робити перешкод репатріації українських вигнанців, що вертають тепер додому з московського за-*

слання. Крім того, німцями окуповані українські землі за Бугом мають бути негайно прилучені до України, яка буде держатися цієї умови так довго, доки сьогоднішня границя між Австрією і Польщею буде ненапружена.¹⁵

Австрія не прийняла цих умовин, бо всіма силами підтримувала польську концепцію установити Буг границею між Україною і Польщею. В дальших розмовах гетьманське правительство висунуло ще домагання, щоб галицьких українців в жадному випадку й ніколи не було віддано під польську зверхність. Цього категорично домагався гетьман Скоропадський і, врешті, він відкинув австро-польську пропозицію повести границю Бугом.

Австрійський уряд поволі доходив до переконання, що таки треба ратифікувати договір з Україною, тому з початку жовтня казав виготовити письмо і передати цісареві Карлові до апробати. В ньому говорилося про невдалу спробу перевести ревізію договору з огляду на впертість гетьманського правительства, і що обидва прем'єри, австрійський та мадярський, готові предложити парламентові справу ратифікації Берестейського договору. Події покотилися блискавичним темпом: 15-го жовтня 1918 р. Австрія перейшла на федеративний устрій, а чотири дні згодом Галичина проголосила свою самостійність. Польща завдяки Австрії закріпилась над Бугом і наїхала на українські землі. Холмщина мала вийти на свою Голготу.

¹⁵ Там само, III, pp. 456-457, 459 seq.

ПІСЛЯСЛОВО

1. Історія народів є сумою змагань, чинів і жертв довгих поколінь, що жили в різних періодах людського життя на землі, і тому кожний народ має на собі печать духової тугости або слабкості тих, що творили його історію. Отож, історія народу, це сума менше або більше важних чинів і подій, в яких відбивається духовна вартість її творців. Діла одиниць є цеголками в будові живого організму нації, що завершується національним храмом, якому на ім'я — рідна держава.

Нація без держави є неповна і незакінчена, хоч би була не-знати яка численна, багата і здібна; вона не буде вважатися повновартною аж, доки не стане повновартним господарем на своїй власній землі. Це є життява аксіома, якої не можна нічим заступити. Таким чином, створення й удержання держави було, є й буде найвищим ідеалом нації на землі. У «своїй хаті своя правда і сила і воля» — казав Шевченко. Лиш у своїй власній державі народ може створити найдогідніші умовини для розвитку Богом-даних йому здібностей та причинитися до поступу загально-людської думки і культури.

2. Український народ по втраті своєї Гетьманської Держави в половині XVIII ст. попав у залежність від своїх найближчих слов'янських сусідів. З того часу минуло понад двісті років, період шістьох людських поколінь, коли доля знову всміхнулась і він одержав добру нагоду відбудувати свою власну національну святиню в 1917-23 роках.

Це була велика історична нагода, що трапляється дуже рідко, раз на кілька сторіч, і народ повинен був її вповні використати. І це він вчинив. На превеликий жаль, і тут справдилась інша державна аксіома: створити державу є легше, як її упорядкувати і закріпити на довгі сторіччя.

В цій праці обговорені історичні обставини, серед яких прийшлося українському поколінню першої чвертини XX ст. будувати свій національний храм. Ці люди були дітьми свого часу й записали сторінки нашої історії своїми жертвами і кров'ю, і так витиснули на ній печать свого духа, незважаючи на те, що їм не вдалося закріпити розпочате велике діло. Своїм зривом і чинами вони нав'язали перервану традицію Княжої і Гетьманської Держав та передали своїм нащадкам нову героїську добу,

враз з її успіхами і невдачами. І за це весь нарід заховає їх у своїй повсякчасній пам'яті.

Древня мудрість каже: історія є вчителькою життя. Хай і українські грядучі покоління добре пізнають труднощі і недомагання, що спричинили катастрофу української державности 1917-23 років і хай у своїх змаганнях до її віднови мають це перед своїми очима.

3. Учасники й очевидці визвольної війни видвигають у своїх споминах недомагання, що зайшли в їх безпосередньому оточенні і, річ звичайна, навітлюють їх із свого суб'єктивного становища, на яке мали вплив ідеологічні програми їх партій чи політичних угруповань. Усе ж у їх письмових пам'ятках знаходимо багато об'єктивного матеріалу, що помагає нам робити загальний підсумок успіхів і невдач, що закінчилися катастрофою.

Впадає ввічі обставина: майже всі учасники визвольної війни підкреслюють, що історія поклала на їх плечі важку боротьбу за визволення нації з ярма і за самостійну державу дуже несподівано і тому нарід, а особливо його провідники, не були до цього якслід підготовані. Не було належного зрозуміння значення своєї державности, готовости до праці для неї та почуття відповідальности перед рідною історією. Відчувається також брак однієї лінії і внутрішній і закордонній політиці.

Вище сказане в звичайній мові означає, що шість останніх українських поколінь, що народились і жили в часах неволі, затратили лицарські прикмети державного народу, а набули негативні елементи й ціхи.

* * *

Це, очевидно, не можна генералізувати, бо, наприклад, українська армія під час визвольної війни виказала таке завзяття, витривалість та безприкладне геройство в боротьбі, що жадна інша армія нововизволених народів не може з нею рівнятись. Українська армія, хоч і виявила максимум жертви і завзяття, не маючи належної стратегічної бази й будучи оточеною з усіх боків ворогами і неприхильниками, не могла сповнити свого завдання до кінця. Вона без постачання зброї й амуніції мусіла крок-за-кроком з кривавими жертвами відступати перед ворогом, що ніяк не дорівнював їй духово, але мав краще технічне випосаження.

Армія є довгим рам'ям дипломатів, а коли дипломатія вичерпала всі засоби й аргументи, до голосу приходить зброя. Можна сказати, що українська дипломатія не завжди була на висоті завдання, тому на армію спав подвійний обов'язок: говорити за себе і за дипломатів, особливо восени 1919-го року. Голова Чеської Національної Ради, Тома Масарик,

був у далеко гіршому положенні, як Михайло Грушевський Симон Петлюра чи Євген Петрушевич, усе ж таки, він створив політичну концепцію, що закінчилася перемогою чехів. Масарик, хоч і був на чужій землі, вивів свій леґіон через Сибір і врятував його для свого народу. Подібно й балтійські народи були в далеко гіршому й більш небезпечному положенні, як український нарід, якому не могли дорівняти ані числом населення ані багатством краю; одначе, своєю єдністю, завзяттям і витривалістю вони таки добилися своєї волі.

4. Нема де правди діти, революція 1917-го року застала Придніпрянську Україну скаліченою духово, національно, культурно і соціально. Учасники війни кажуть, що тільки селянська маса залишилася українською, а всі інші прошарки суспільности були зденационалізовані.

Прем'єр Ісаак Мазепа каже: «Вожді українського національно-революційного руху в критичний момент втратили голову: замість напружити всі свої сили для усунення проявів внутрішнього розкладу-анархії й «отаманщини», замість продовжати організовану боротьбу за певні, ясно поставлені реальні завдання, вони один за одним покинули поле бою. Володимир Винниченко кинув Директорію і виїхав закордон, бо французький полковник вимагав виключення його зі складу Уряду та Директорії. Володимир Чехівський давно мріяв усунутися від урядової праці, бо був проти війни з московським окупантом, хоч порозуміння з ними в той момент було такою ілюзією, як і порозуміння з Антантою. Микита Шаповал, вслід за Винниченком, і собі рушив закордон, бо умовився з Михайлом Грушевським, що також виїхав з України».

Це сталося тоді, коли всюди був брак національно-свідомої інтелігенції, що могла б стати до державної роботи, бо ця, що була, не могла дати собі ради з навалом праці. Міста, звичайно, відіграють велику роль в визвольній війні, а більшість населення українських міст, це був зайшлий, неприхильний нам елемент.

Врешті, учасники визвольної війни годяться на тому, що в Україні було замало свідомих національно і здисциплінованих, цивільних і військових людей, що мали б фахову освіту та загальне політичне вироблення.

5. Та, одначе, найбільшою перешкодою в позитивному державному будівництві 1917-23 років була обставина, що соціалістичні доктринери і романтики на початку революції випадково захопили владу в свої руки і звели визвольну боротьбу з правої дороги на манівці. Замість вести політику національного визволення, вони поклали на перше місце соціальну

програму. Українські соціалісти безкритично копіювали московських соціалістів і як блудні вівці крутилися в їх тіні, а це паралізувало їх добрі наміри і пляни. Сьогодні ясно, що Ц. Рада мала добру нагоду закріпити українську державність, коли на Московщині панували нелад і анархія. На жаль, соціалістична доктрина не дозволила їй створити мілітарну силу, на яку могла б була спертися Українська Держава в час загрози.

Між членами Ц. Ради не було згоди і замість позитивної праці, ішли довгі, безплідні дебати й дискусії на соціальні теми, які відганяли патріотів від державної праці. Своїм бойкотом Гетьманського правительства українські соціалісти спаралізували його намагання створити колючу силу, на якій могла б була спертися держава.

І, здається, опінія німецьких та австрійських державних експертів про Ц. Раду була влучною. Вони інформували свої уряди, що в Ц. Раді засідає горстка метушливих молодиків-доктринерів, що закривають себе «сивою бородою» старика Грушевського, але той «старик» скоро записався в соціалісти. Всі ці молоді романтики свято вірили в соціалістичне «братерство народів» і в їх головах не могла поміститися думка, що московські чи інші соціалісти можуть виступити війною проти українських побратимів. Вони навчилися, але вже було запізно.

6. Ленін знищив царську армію й зараз же звернувся із закликом до московських соціалістів не демобілізуватися, але творити нову армію для «будівництва соціалістичної родіни». Наші ж молодики думали, що їм не треба армії, але вистачить лишень міліція. Це й було причиною, що вони не втримали добре зорганізовані частини, але дозволяли йти воякам додому «ділити десятини»; і так була знівечена праця військовиків. Молоді соціалісти лякались генералів з «пагонами» і завели рангу «отаманів».

7. Симон Петлюра був патріотом і організатором, але будучи соціал-демократом, не скористав з помилок Ц. Ради і їх повторяв, стоячи на чолі Директорії УНР. Він, хоч не багато визнавався на воєнному ділі, встрявав до стратегічних операцій, прийнявши титул головного отамана. Його плян влітку 1919-го року маршувати на Київ, замість на Одесу, або виждати якийсь час на «прочищення атмосфери» з Денікіном і більшовиками, був пляном гарячочкровного політика, а не холодного генерала, тому закінчився невдачею, що зламала духа армії й стала початком її кінця.

8. В Галичині були дещо інші відносини. Там були численніші національно вироблені провідники, а селянські маси також мали національ-

ну свідомість, бо були виховані в політичних, суспільних і парамілітарних організаціях. Це навчило їх бути солідарними і призвичаїло до дисципліни й довір'я до свого власного проводу. Це й було причиною, що комуністична пропаганда не мала на них жодного впливу. Галицькі люди знали, що як здобудуть свою державу і закріплять її, тоді прийде час усьому народові рішити форму своєї влади та встановити в ній соціальний лад і порядок.

Солідарна співпраця правих і лівих політичних угруповань в Галичині свідчила про їхнє політичне вироблення. Галицькі соціалістичні радикали не захоплювалися обіцянками іншоонаціональних соціалістів, але вступали до своєї армії та боронили свою державу. Ця співпраця партій корисно вплинула на старшин і вояцтво і вони були готові принести великі жертви для батьківщини. Галичина із своїм, десять разів меншим, населенням від решти України змобілізувала десять разів більшу й добре здисципліновану армію.

9. І в Галичині не було досить політичних провідників для творення державного життя. Із свідчень сучасників виходить, що й там бракувало людей великого формату, із знайомствами закордоном та знанням чужих мов. Галицькі політики не скоро схопили духа часу, тому не відчували народження нової доби і хотіли далі працювати за давніми ц. і к. австрійськими методами мирних часів.

Голова УНРади, д-р Євген Петрушевич, після свого вибору на найвищий уряд в державі, уважав своїм важливішим обов'язком виїхати до Відня на два перші місяці існування відродженої державности, ніж керувати справами в своїй столиці, а вислати когось іншого для зв'язку. Цей факт кидає світло на саму особовість Петрушевича і на людей його найближчого оточення; бо вони не переконали його, що не випадає голові держави виїздити зі своєї столиці, коли велася війна на життя і смерть.

В Галичині, більше як на Придніпрянщині, відчували брак фахового персоналу в адміністрації, залізниці, скарбовості тощо. Особливо дошкулював великий брак високих штабових старшин і це було причиною помилок у перших днях боїв за Львів, де було більше польського населення, а український елемент не був вироблений політично. Крім того, українська команда, не розуміючи стратегії вуличних боїв, відкинула співпрацю цивільного населення тоді, коли польська сторона вповні використала своє населення, особливо жіноцтво, кажучи всім стріляти з вікон до українських вояків, щоб їх духово деморалізувати.

Українська цивільна і військова влада не застосувала вповні австрійського воєнного кодексу для припинення такої аномалії, але бави-

лася у «джентельменів». Коли на вулицях ллється кров живих людей, тоді не час всяким цивілям у високих циліндрах бавитися «в джентельменів». Добру науку дали українцям поляки після вступлення до Львова 21-го листопада, включно з погромом жидів, але ніхто з чужинців не взяв їм того за велике зло.

Цивільному урядові не було що робити в місті, де йшли завзяті вуличні бої. Своїми злишніми інтервенціями в малозначних справах бюрократа в'язали руки військовій команді. А крім того, замкнувши себе у Львові, уряд тратив контакт з краєм і на тому терпіла скоро допомога в людях і воєнному матеріалі.

10. Учасники боїв за Львів підкреслюють, що Галичина мала досить сили встоятись перед польським напором, якби була скоро наспіла технічна поміч з Великої України. Галицький уряд просив про таку допомогу, але там ішла гаряча підготовка для повалення гетьманського режиму, а згодом вибухла цивільна війна. Це діялось у часі, коли червона московська армія готовилась маршувати в Україну. В такій ситуації «Акт Соборности», 22-го січня, не мав практичного значення, а був лише маніфестацією єдності народу в дальшій історичній перспективі.

До безсильности «Акту Соборности» причинилася також обставина, що Галичина застерегла собі автономію аж до скликання Уставодавчих Зборів. У висліді в Україні були два уряди, дві політики і дві армії. В смертельному змагу нації за самостійність мусить бути один політичний і військовий провід. Мусить бути один голова, що координує всі сили для однієї мети. І тут знову добрим прикладом можуть бути поляки: аристократично-монархістична Польська Регенційна Рада склала свої повновласті на руки соціяліста Йосифа Пілсудського, визнавши його диктатором, інакше пропала б була самостійна Польща.

Симон Петлюра в своєму листі з 5-го травня 1926 року, тобто незадовго до своєї трагічної смерті писав: «При тому стані національної свідомости нашого народу, його організованости і дисциплінованости, на якому застали його роки 1917-18, лише скоординованою акцією обох його частин — “надніпрянців і галичан”, можна було досягти ідеалу державної самостійности. Цієї скоординованости не було в самому початкові боротьби. Обидві частини не доросли до визнання єдиної керуючої волі... Фактично, ідея Соборної України була фразою, якою користувалися для святкових промов і деклярацій. Стратегія національної боротьби, як і військової боротьби вимагає: бити в першу чергу по головному ворогові, а другорядним потім можна раду дати. В своїй діяльності я керувався тією думкою, що таким ворогом була, є і буде Московщина.

Це ясно кожному, незасліпленому місцевим патріотизмом».

Говорячи про продовження визвольної боротьби, Симон Петлюра казав: «Я не знаю більше тривкого цементу, що зв'яже розпорошені сили нації, як кров пролита нею для своєї національної ідеї. Я не знаю нічого сильнішого, нічого більше творчого для постання легенди і традиції — цих ірраціональних елементів будовання держави — як знову ж таки кров, але кров пролита свідомо...».

Існування двох українських політик і двох армій довело до конвенції з Денікіном, за яку Галичина заплатила Варшавським договором. Роз'єднана нація не може існувати, ані не знайде належної пошани в своїх сусідів. Хто ж хотів брати серйозно таку державу, якої одна частина воювала проти поляків, а друга робила з ними таємні угоди на шкоду першій, підписуючи безвартні свистки паперу, що зараз же були використовувані поляками на міжнародньому терені? Обидві згадані угоди фактично уневажили «Акт Соборност» і тим залишили велику тінь на історії визвольної війни.

11. В споминах учасників визвольної війни підкреслюється обставину, що за Збручем вперше стрінулися віч-на-віч два брати, довгими сторіччями розлучені, що жили в двох різних світах: один розбурханий революційною стихією і зацікавлений соціальними справами, а другий усі свої змагання спрямував у сторону визволення з чужого ярма, відкладаючи всі соціальні справи на спокійніший час.

І ця обставина була причиною непорозумінь і конфліктів не лише між політиками, але й між військовиками, яких розагітували політики. Якби обидві сторони були старалися за всяку ціну вирівняти оту різницю і виробити один спільний плян діяння, без якого не можна було думати про повну консолідацію внутрішнього й зовнішнього фронту, тоді могло б бути інакше.

12. До упадку Української Держави у великій мірі причинився не лише неприхильний уклад міжнародніх політичних сил, але також занедбаня на початках державности створити свою збройну силу, що стала б основою консолідації своєї власної політичної концепції, без якої українські політики, а за ними весь народ і держава, були змушені плисти з водою.

Тимто на початку 1918 року Ц. Рада знайшлася в такій серйозній ситуації, що не мала часу ані змоги думати про власну політичну концепцію, бо не маючи власної збройної сили оборонитись перед більшовиками, була змушена просити мілітарної допомоги в свого нового со-

юзника і через те західні великодержави відмовилися визнавати Україну самостійною державою, а на Україну спав тягар годувати велику союзну армію. Наслідки тієї відмови Україна відчула в 1919-ому році, як її заблокували західні альянти.

13. Кожний нарід у ході сторіч набуває конечний державний досвід, що кладе основні принципи його політики і такі принципи він мусить заховувати, інакше його змагання не матимуть успіху. І наш український нарід має такий досвід і принципи, яких мусимо держатися в нашій боротьбі за визволення.

Про два такі важливі принципи говорить сенатор Шелухин, видатний український державний муж, що був головою Української Делегації на Мірову Конференцію в Ризі. У своїй невеличкій, але важній праці він видвигає ці принципи, тому даймо йому слово: *«Для України завжди були й зістануться найбільш шкідливими орієнтації на Москву і Варшаву. Вони на протязі своєї історії мали й далше мають одну ціль: нищити українську націю всіми засобами, бо це потрібне для їх еґоїстичних інтересів, противних інтересам людяности, культури, цивілізації і моралі. Нищити асиміляцією державно, національно, економічно; нищити в усіх виявах матеріального і духового життя нації, щоб навіть її імени не зосталось. Вже цього досить, щоб уважати орієнтацію на будь-кого з них не тільки недопустимою, але спрямованою проти української нації. Навіть допомога з їх боку була й буде завжди так спрямованою, щоб спутати, знесилити та уярмити свого союзника... Орієнтація на Москву і Варшаву — це орієнтація на їх примітивізм, їх грубу матеріальну силу, їх претенсії та їх претенсіозність. В цій політичній концепції єсть смерть української нації. Орієнтація на них, це орієнтація на свою смерть — на своє горе і знищення»*. І лише сильна Україна зможе жити з ними в добросусідських взаєминах.

Достойний автор написав ці рядки на основі свого власного досвіду з 1920-их років, коли кривавила ще свіжа рана і йому не були ще відомі події і факти та методи польської і московської окупацій в Україні. Ми всі набули ще більший досвід, бо неодному з нас прийшлося заплатити дуже дорогою ціною за віру батьків у поміч тих двох сусідів.

Обидві світові війни виказали, що «традиційна» орієнтація на німців також завела, бо німці заінтересовані в зайнятті української території, тому завданням українських державних мужів і провідників народу шукати нової концепції та орієнтації. Треба шукати зближення і приятні з народами, що заінтересовані в відродженні Української Держави, але незаінтересовані в поділі її території. Такими союзниками могли б бути на-

роди англосакської раси (Америка, Англія, Канада), чи романської раси (Франція, Італія, Іспанія) чи скандинавські держави, або Туреччина Китаю чи Японія. Деякі з тих народів своїм замилюванням до особистої свободи і відразою до всяких диктатур дуже підходять українській душі.

Під кінець цього «післяслова» варто навести слова науки, що їх написав гетьман Павло Скоропадський своєму синові в день його повноліття: *...«Денаціоналізація еміграції є великим нещастям для краю, особливо такого краю, як Україна, і такого народу, як український нарід, бо на Україні ось уже кілька століть цей культурний шар винищується, він вигибає в боротьбі за державну незалежність свого народу й з рук збунтованої частини того самого народу.*

«Ці вічні заворушення на Україні виникають через те, що хоч український нарід по своєму основному типі належить до західньої, осілої культури, але має в собі ще багато елементів нових, з кочовничими, бездержавницькими інстинктами. Ці останні з першими ще не засимільовані. Вони з осілим життям, з життям опертим на європейських правних нормах миритися ще не хочуть, а для кочовничого життя давно вже на Україні немає потрібного простору».

Подібно Симон Петлюра має для нас свою острогоу, кажучи: *«Якщо наша еміграція не здеморалізується на чужині, а виявить органічні здібності і творчі риси, вона викличе пошану до українського імені, а тим самим інтерес до тієї ідеї, в ім'я якої вона опинилася за межами Батьківщини... Величезне значення української еміграції для усвідомлення державницької ідеї всією нацією визнається більшовицьким урядом, який не жаліє засобів, щоб розкласти еміграцію і неутралізувати її ідейний вплив на цілу націю...».*

Сьогодні немає познач скорої зміни на Рідних Землях. Але хто сподівався, що в 1917-18 роках розваляться три могутні великодержави, тому це заскочило українців несподівано. Живемо в різних державах і маємо зв'язки з найвидатнішими державними особами, тому приєднаймо їх симпатії для української справи. Коли це солідно виконаємо, допоможемо українському народові завести своє право на своїй рідній землі.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК Ч. 1

ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ

Не без інтересу для загалу громадянства буде поіменний склад нашого доповненого тимчасового сойму, що перевів важку законодавчу працю: тому подаємо його в поіменнім списі: Дир. Андрій Алиськевич, місто Перемишль; Д-р Агенор Артимович, дел. бук. Н. Ради; Павло Банах, пов. Сокаль; Андрій Бандера, пов. Калуш; Д-р Степан Баран, дел. Труд. парт.; Василь Бархник, пов. Заліщики; Д-р Богдан Барвінський, дел. хр. сусп.п.; Олександр Барвінський, член б. палати панів.; Д-р Володимир Бачинський, парл. бук. Н.Р.; Д-р Володимир Бирчак, дел. соц. дем. пар.; Д-р Клявдій Білінський, дел. бук. Н.Р.; Никола Бойкович, дел. соц. дем.п.; Олександр Бойцун, місто Самбір.; В'ячеслав Будзиновський, парл. посол.; Осип Бурачинський, бук. сойм. посол.; Д-р Теодор Ваньо, сойм. посол.; Никола Василько, парл. посол.; Остап Весоловський, місто Стрий.; Лазар Винничук, сойм. посол.; о. Степан Височанський, пов. Перемишляни; Д-р Степан Витвицький, дел. труд.п.; Семен Вітик, парл. посол.; І. Гавришук, бук. сойм. посол.; Д-р Теодор Галіп, бук. сойм. посол. Р; Роман Глушко, пов. Бережани; Д-р Лев Ганкевич, дел. соц. дем.п.; Микола Ганкевич, дел. соц. дем.п. І.; Д-р Ісидор Голубович, парл. посол.; Д-р Антін Горбачевський, сойм. посол.; Д-р Іван Горбачевський, член б. палати панів.; Д-р Ярослав Гординський, дел. хр. сусп.п.; Д-р Северин Данилович, дел. рад.п.; Михайло Демчук, пов. Перемишль; о. Юліян Дзєрович, дел. хр. сусп.п.; Д-р Станислав Дністрянський, парл. посол.; Августин Домбровський, пов. Товмач.; Д-р Дрогомірецький, дел. бук. Н.Р.; о. Теофіль Драчвінський, бук. сойм. посол.; Дмитро Дикий, пов. Бібрка; Гриць Дувірян, пов. Печеніжин; Д-р Володимир Загайкевич, парл. посол.; Микола Загульський, пов. Золочів; Теодор Замора, пов. Городенка; Тадей Залеський, пов. Самбір.; Омелян Іваницький, дел. бук. Н.Р.; Теодор Іваницький, бук. сойм. посол.; Іван Калинович, дел. соц. дем.п.; о. Іван Капустинський, сойм. посол.; Теофіль Карачевський, пов. Старий Самбір.; Іляріон Карбулицький, дел. бук. Н.Р.

Петро Карманський, місто Тернопіль; о. Плятон Карпінський, пов. Теребовля; о. Спирідіон Кархут, дел. хр. сусп.п.; о. Евстахій Качмарський, пов. Сколе; Іван Кивелюк, сойм. посол.; Маріян Козаневич, місто

Дрогобич; Д-р Олександр Колесса, парл. посол.; Д-р Мирон Кордуба, дел. бук. Н.Р.; Д-р Теофіль Кормош, сойм. посол.; Мартин Королук, пов. Станиславів; Д-р Михайло Король, сойм. посол.; Ілія Костишин, пов. Зборів; Іван Кохановський, хойм. посол.; Владика Йосафат Коциловський, сойм. віриліст; Осип Крупа, дел. соц. дем.п. І.; Антін Крушельницький, дел. рад.п.; Д-р Гриць Кузів, пов. Дрогобич; Роман Кулицький, дел. акад. молоді; Антін Куцько, пов. Тернопіль; Д-р Роман Курбас, пов. Борщів; Д-р Іван Куровець, сойм. посол.; Павло Лаврук, парл. посол.; Д-р Никола Лагодинський, парл. посол.; Д-р Евген Левицький, парл. посол.; Д-р Кость Левицький, парл. посол.; Лев Левицький, парл. посол.; Д-р Микола Левицький, пов. Жидачів; Модест Левицький, дел. бук. Н.Р.; Теодор Левицький, бук. сойм. посол.; Юрій Лисан, бук. сойм. посол.; І. Лісковацький, дел. соц. дем.п. ІІ.; Д-р Михайло Лозинський, дел. труд.п.; Антін Лукашевич, парл. посол.; Д-р Іван Макух, сойм. посол.; Андрій Манько, пов. Доброміль; Д-р Олександр Марітчак, пов. Рудки; Гриць Маріяш, дел. соц.-дем.п.; Яким Маркус, пов. Стрий; о. Северин Матковський, пов. Гусятин; о. Северин Метелля, сойм. посол.; Василь Нагірняк, пов. Надвірна; Степан Назаревич, пов. Броди; Д-р Осип Назарук, дел. рад.п.; Д-р Михайло Новаківський, сойм. посол.; о. Степан Онишкевич, парл. посол.; Антін Онищук, пов. Снятин; Д-р Володимир Охримович, дел. труд.п.; Гнат Павлюх, місто Станиславів; Дмитро Паневник, пов. Богородчани; Д-р Василь Панейко, дел. труд.п.; Д-р Михайло Пачовський, пов. Долина; Д-р Роман Перфецький, сойм. посол.; Михайло Петрицький, парл. посол.; Д-р Евген Петрушевич, парл. посол.; Лев Петрушевич, місто Бережани; о. Степан Петрушевич, пов. Радехів; Єротей Пігуляк, бук. сойм. посол.; Мих. Плиска, пов. Бучач; Степан Полянський, дел. акад. молоді.

о. Омелян Погорецький, парл. посол.; Ілько Попович, дел. бук. Н.Р.; Омелян Попович, сойм. посол.; Теодор Рожанковський, сойм. посол.; Юліян Романчук, парл. посол.; Антін Рутко, пов. Мостиська(?); Іван Сандуляк, сойм. посол.; Ілія Семака, парл. посол.; Іван Сенчина, пов. Рогатин; Юрій Сердинюк, дел. бук. Н.Р.; Степан Сілецький, дел. акад. мол.; Володимир Сінгалевич, парл. посол.; Остап Сіяк, місто Бучач; Д-р Рудольф Скибінський, дел. соц.-дем.п.; Михайло Содомора, пов. Підгайці; Никола Спенул, парл. посол.; Тимко Старух, парл. посол.; Василь Стефаник, парл. посол.; о. Олександр Стефанович, дел. труд.п.; Д-р Кирило Студинський, дел. христ. сусп.п.; Д-р Степан Смаль-Стоцький, парл. посол.; Никола Сушко, пов. Львів-Щирець; Гриць Терлецький, місто Борислав; Гриць Тершаковець, сойм. посол.; Гриць Тимошук, пов. Коломия; Д-р Степан Томашівський, дел. труд.п.; Д-р Кирило Трильовський, парл. по-

сол.; Осип Устиянович, місто Станиславів-Книгинин; о. Іван Федевич, пов. Турка; Володимир Федорович, дел. бук. Н.Р.; о. Платонід Філяс, пов. Жовква; Владика Григорій Хомишин, сойм. віриліст; Д-р Льонгин Цегельський, парл. посол.; о. Михайло Цегельський, пов. Камінка Струмилова; о. Федір Чайківський, пов. Яворів; Антін Чарнецький, дел. соц.-дем.п.; Іван Чернявський, місто Коломия; Петро Шекирик-Доників, пов. Косів; Митрополит Андрій гр. Шептицький, член б. палати панів.; Андрій Шмігелський, пов. Збараж; о. Д-р Степан Юрик, місто Золочів; Д-р Остап Юрчинський, пов. Чортків.

ДОДАТОК Ч. 1а
МАНІФЕСТ ЦІСАРЯ КАРЛА
(16 жовтня 1918)

«До моїх австрійських народів!»

«Відколи я вступив на престіл, було моїм незломним бажанням досягнути для всіх моїх народів мир, якого вони бажають, а також вказати австрійським народам ці шляхи, якими вони могли б без перешкод розвинути силу своєї національності та без труднощів і поборювань довести до благородного розвою, використовуючи їх для свого духового і господарського розвою.

«Жахлива боротьба світової війни до цієї пори спиняла справу миру. Геройська відвага і вірність, пожертвування, готовість зносити терпіння та недостатки, були в тих важких часах славною обороною батьківщини. Важкі жертви війни мусіли запевнити нам почесний мир, на порозі якого ми, при Божій помочі, стоїмо сьогодні. Тепер негайно мусить розпочинатися перебудова батьківщини на її природніх, і тому найпевніших основах.

«Важання австрійських народів треба до цього старанно підготувати та привести до здійснення. Я вирішив це діло, при свободній співпраці моїх народів, перевести по думці тих засад, які прийняли союзні держави в мирових умовах. Австрія по волі своїх народів має бути союзною державою, в якій кожна народність країни, яку заселює, творить свій власний державний організм.

«З'єдинення польських земель Австрії з незалежною польською державою тим не пересуджується.

«Місто Трієст зі своєю областю, відповідно до бажань його населення, одержує окреме становище.

«Така перебудова ніяк не нарушує цілоти країв святої угорської корони і має забезпечити кожній національній державі її незалежність, — але вона буде успішно берегти спільних інтересів і їх підтримувати там, де спільність є життєвою konieczністю поодиноких державних організацій. В першу чергу треба з'єднати усі сили, щоб усі важливі завдання, що виринають із наслідків війни, успішно поладнати на основі принципів закону й справедливості.

«Доки не довершиться ця перебудова законним шляхом, залишаються в силі, без ніякої зміни, установи, які існують в інтересі загалу. Моє правительтво одержало доручення негайно приготувати всю працю для перебудови Австрії.

«До народів, на яких самовизначенні буде основана нова держава, звертаю мій заклик, щоб вони співдіяли в цьому великому ділі через Національні Ради, які створені з послів до Державної Ради кожної нації, мають заступати справи народів у відношенні до себе та до мого правительтва.

«Нехай же наша батьківщина, скріплена згодою народів, які живуть у ній, вийде з воєнної хуртовини як союз вільних народів.

«Нехай Всевишній благословить нашу працю, щоб велике діло миру, що його творимо, стало щастям усіх моїх народів.

Відень, 16 жовтня 1918 р.

Карло в.р.; Гусарек в.р.»

ДОДАТОК Ч. 2

ЗАКОН З 4-ГО СІЧНЯ 1919 Р. ПРО ВИДІЛ УНР.

«§ 1. Українська Національна Рада вибирає з-поміж себе Виділ з 9 членів, якому проводить, як десятий член, Президент Української Національної Ради, а на случай його перешкоди найстарший віком його заступник.

§ 2. До компетенції Виділу Української Національної Ради належить: а) іменувати членів правительтва; б) приймати й уділяти їм димісії; в) виконувати право амністії й аболіції, а то на внесенне Державного Секретаріату судівництва. В справах військового може Виділ Української Національної Ради перенести право виконання амністії на Раду Державних секретарів; г) іменувати начальників верховних державних урядів цивільних і військових; д) удостоверяти й оповіщувати закони.

§ 3. Виділ Української Національної Ради скликає в міру потреби Президент Української Національної Ради, а в случаю його перешкоди найстарший віком його заступник. Він репрезентує Виділ і підписує його письма.

§ 4. Виділ Української Національної Ради вибирається на час її каденції, а влада його гасне з хвилиєю вибору нового Виділу новою Радою.

§ 5. Рішення Виділу западають більшістю голосів, а в случаю рівності голосів стає рішенням те внесення, за котрим голосував президент.

До важности рішень треба присутности що-найменше шести членів Виділу.

§ 6. Отсей закон входить в силу з днем ухвалення ».

ДОДАТОК Ч. 3

ЗАКОН З ДНЯ 13 ЛЮТОГО 1919 Р. ПРО ОСНОВИ ШКІЛЬНИЦТВА НА ЗАХІДНІЙ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

« § 1. Всі публичні школи на Західній Области Української Народної Республіки є державні, а учителі державними урядниками. За дозволем верховних шкільних властей можна засновувати приватні школи.

§ 2. Викладова й урядова мова у всіх державних школах є українська. Національним меншостям признається право на школу в рідній мові. Близші постанови про школи для національних меншостей вирішить окремий закон.

§ 3. Сей закон входить в житте з днем його оповіщення ».

ДОДАТОК Ч. 3а

ЗАКОН З ДНЯ 15-ГО ЛЮТОГО 1919 Р. ПРО УЖИВАННЯ МОВИ У ВНУТРІШНІМ І ЗОВНІШНІМ УРЯДУВАННЮ ДЕРЖАВНИХ ВЛАСТЕЙ І УРЯДІВ, ПУБЛИЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ І ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ В ЗАХІДНІЙ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

« Українська Національна Рада постановила:

§ 1. Державною мовою на Західній Области Української Народної Республіки є мова українська.

§ 2. Сеї мови вживають у внутрішнім і зовнішнім урядуванню всі державні власти й уряди, публичні інституції і державні підприємства.

§ 3. Законно признаним національним меншостям полишається свободу уживання як усно так і в письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями й урядами, публичними інституціями й державними підприємствами.

§ 4. Сей закон обов'язує з днем його оповіщення ».

ДОДАТОК Ч. 4

ПИСЬМО-ПРОТЕСТ ПРЕЗИДЕНТА ДЕРЖАВНОГО СЕКРЕТАРІЯТУ

Станиславів, 4 марта 1919

До правительств Франції, Англії, Злучених Держав Північної Америки і Італії і до всіх інших правительств держав цілого культурного світу.

Державний Секретаріят Західної Области Української Народньої Республіки в Станиславові має честь довести до Вашої відомости ось що:

Від першого листопада 1918 ми стоїмо в війні з польською державою, яка хоче завоювати і заанектувати нашу територію. За цей час польська армія може виказатися тільки незначними успіхами. В її руках знаходиться тільки вузький коридор здовж залізничної лінії від граничного міста Перемишля до столиці нашої держави Львова, який лежить 93 кілометри на схід від Перемишля, при чім згадана залізнична лінія знаходиться постійно під нашим вогнем, а місто Львів з усіх боків обложено нашим військом: крім того Поляки держать тільки незначну полосу нашої території на північному заході.

Дня 22 лютого, коли наші операції під Львовом розвивалися якнайкраще, до нашої начальної команди приїхала зі Львова місія антанті, зложена з панів (тут подані імена), виделегована варшавською місією антанті до Львова в ціли спинення акції на польсько-українським фронті.

Місія заявила, що хоче нам і Полякам предложити проєкт перемиря і в тій ціли жадає завішення оружя, додаючи, що коли ми на завішення оружя не згодимося, то це буде рівнозначне з нашим зірванням з антантою.

Хоч при згаданім стані операцій завішення оружя було для нас зі стратегічних причин некорисне, одначе ми згодилися на це в надії, що справедливе рішення місії покладе кінець війні, яку нам накинули Поляки.

Завішання озупа почалося 25 лютого в 6 год. рано.

Того самого дня наша делегация явилася у Львові для переговорів і заключення перемир'я. 26 лютого відбулася конференція Місії Антанти з нашою делегациєю у Львові. 27 лютого міся антанти виїхала до осідку нашої начальної команди, де відбула конференцію з Головою Директорії Української Народньої Республіки і Головним Отаманом української армії Петлюрою, як також з президентом Укр. Нац. Ради Західної Области УНР д-ром Петрушевичем і президентом Державного Секретаріату д-ром Голубовичем. 28 лютого Місія Антанти предложила нашій делегации у Львові проєкт перемир'я з Поляками, жадаючи нашої відповіді до 5-го марта.

Цей проєкт перемир'я установляє цю демаркаційну лінію: (тут іде означення демаркаційної лінії).

З огляду на це, що проєкт віддає добру половину нашої території в польські руки, та що він тому без дальших переговорів не міг би бути основою перемир'я, — наша Начальна Команда виповіла завішання озупа, уважаючи продовжування завішання озупа некорисним зі стратегічних причин.

На це Місія Антанти прислала нам ультимат з 1 марта, в яким заявляє що, коли ми розпочнемо воєнні кроки, то всі переговори в цілі перемир'я зриваються, та що українське правительство несе всю відповідальність перед чотирма Державами Антанти за дальше ведення війни, якої покінчення Антанта приказала.

Проти цілого висше представленого поведення міся в цій справі Держ. Секретаріат Західної Области УНР в порозумінні з Директорією з Директорією УНР має честь звернутися до правительства Франції, Англії, Злучених Держав Північної Америки й Італії з жалобою і протестом, а саме:

Місія Антанти інформувалася про нашу справу тільки у Поляків у Варшаві і Львові. Приїхати на довше до правительства нашої держави і тут поінформуватися основно про нашу справу міся, не зважаючи на нашу кількакратну просьбу, не вважала за вказане. Польська преса ще перед рішенням міся представляла справу так, що міся приїхала наказати Українцям сповнити польські домагання.

На конференції з Місією наша делегация переконалася, що всі відомості міся про нас походять з польського джерела, для нас очевидно крайне ворожого.

Відповідно до того випало також рішення міся.

Демаркаційна лінія, означена місяєю, не є лінією військовою, тільки політичною. Фронт іде з півдня на північ східною стороною ріки Сяну,

вигинаючися на північ від Перемишля де-що на схід. Тільки від Перемишля до Львова йде здовж залізничної лінії вузький коридор, який знаходиться в руках Поляків. Тимчасом демаркаційна лінія, означена місією, сягає далеко на схід від Львова і віддає Полякам великі простори нашої території, яку міцно держить наша армія. Ця демаркаційна лінія відповідає політичним бажанням Поляків, які офіційно і неофіційно заявляли, що мусять заанектувати до Польщі українську землю що найменше до лінії Буга і Стрия, щоб забезпечити собі посідання Львова і нафтових теренів у Бориславі. Це політичне бажання Поляків сповнила Місія Антанти, наказуючи нам віддати Полякам добру половину нашої території зі столицею Львовом і з Бориславом. Цим рішенням половина нашої території і наших громадян мала б підпасти під адміністрацію польської окупаційної власти, яка показалася по-над усяку міру безоглядною супроти українського населення. Цим рішенням наша держава, позбавлена такої значної частини своєї території з такими жерелами доходу, як копальні нафти в Бориславі, втратила б як популярність так і господарську основу свого існування і не могла б виконати своїх задач державного будівництва, зокрема не могла б зорганізувати сильної армії, потрібної для забезпечення границь УНР від зходу і взагалі для тих задач, які намічаються для УНР в переговорах Директорії УНР з Антантою.

Цим рішенням місія потоптала принцип самовизначення народів і стала по стороні польського імперіялізму. Цим рішенням місія посіяла в нашій народі недовір'я до антанти і до тих високих принципів справедливості, які антанта проголосила.

В ім'я цих принципів протестуємо проти цього рішення місії, зокрема протестуємо проти ультимативної заяви місії, що ми несемо перед Державами Антанти відповідальність за дальше ведення війни.

Ми примушені воювати з Поляками в обороні нашої землі.

З державами антанти ми хочемо жити в мирі і приязни і сподіватися від них помочі проти польського наїзду.

Тому просимо правительства Франції, Англії, Злучених Держав Північної Америки і Італії вислати до нашої держави окрему місію, яка, не підлягаючи польським впливам, безсторонно розслідила б наші відносини.

Ми готові кожної хвили спинити воєнні кроки проти Поляків, але на основі справедливого рішення, яке увільнить нашу територію з під польської інвазії.

Д-р Голубович, през. Державного Секретаріату

ДОДАТОК Ч. 5

ПРОЄКТ ДОГОВОРУ ПЕРЕМИРЯ КОМІСІЇ ГЕНЕРАЛА БАРТЕЛЕМІ

Щоб спинити пролив кров і покласти кінець ворожим крокам, підписані делегати (тут оставлено вільне місце на імена делегатів), належно уповажені до цього своїми урядами, підписали оце перемир'я, якого постанови слідує:

Арт. 1 Перемир'я є чисто військове і його умови не можуть впливати ніяким способом на рішення, які має прийняти Мирова Конференція.

Воно зачнеється другого дня після підписання, скінчиться після того, як Мирова Конференція повідомить про своє рішення в справі Галичини.

Арт. 2 Військова демаркаційна лінія, яка розділятиме теперішні військові сили обох сторін на час перемир'я, подала на долученій карті 1:200.000.

Вона йтиме здовж ріки Буга від границі Галичини до устя потока, який перепливає попри Ясеницю Польську, далі здовж цього потока до залізничного моста Холоїв-Камінка, далі здовж цього залізничного шляху (частина шляху приналежна до Українців) до моста на ріці Бузі, далі здовж залізничного шляху (частина шляху приналежна до Поляків) від цього останнього міста на ріці Камінці, далі здовж цієї ріки до границі, яка ділить політичний повіт Жовківський від Камінецького, далі здовж цієї границі, далі здовж границі між політичними повітами Львівським і Камінецьким, далі здовж границі між політичними повітами Львівським і Перемишлянським до залізничного шляху Львів-Перемишляни звідси здовж границі між політичними повітами Бобрецьким і Перемишлянським до Солової (ця місцевість належить до Українців, Миколаїв до Поляків), далі здовж потоку Білого до Соколова (ця місцевість належить до Українців), далі здовж шляху Соколівки до залізничного двірця в Вибранівці (дворець і місцевість належать до Поляків), далі здовж шляху з залізничного двірця в Вибранівці до Гути Щирецької (ця місцевість належить до Українців) і звідси здовж південної границі політичного повіту Львівського і далі здовж східної границі політичних повітів Дрогобицького і Турчанського.

Арт. 3 Українські сили мають бути усунені по-за цю лінію в реченні 14 днів від початку перемир'я. Після цього речення не може бути

підчас перемиря ніякої концентрації війська в полосі по однім і другім боці демаркаційної лінії в віддалі 3 кілометрів від цієї лінії. Обі сторони не можуть оставити в цій полосі як тільки відділи потрібні для місцевої поліції, без артилерії. Комісія Союзників, передвиджена низше, управильнятиме подробиці виконання і рішатиме в останній інстанції.

Арт. 4 Всі воєнні полонені обох сторін мають бути звільнені. Їх поворот буде предметом договору, який мають заключити обі воюючі сторони, зараз після підписання перемиря.

Арт. 5 Особи інтерновані, взяті як закладники, придержані або ув'язнені підчас війни з політичних мотивів будуть негайно увільнені.

Арт. 6 Не можна буде робити ніякої перешкоди поворотові до місця їх осідку з-перед часу воєнних кроків ані користуванню всіми правами для осіб одної чи другої сторони, як також для громадян націй союзних чи прийнятих до союзу (*des nations alliées ou anonsées*), навіть коли вони брали участь у війні: всі сконфісковані маєтки мають бути їм віддані або має бути дане вішкодування.

Арт. 7 Ніхто не може бути нарушений ні непокоєний в своїх правах ані в маєтку з причини своєї народности або участі в війні.

Арт. 8 Будудь заборонені і признані з гори неважними на землях Східної Галичини, поставлених під контролю обох сторін, на час цього перемиря, всі трансакції що-до маєтків приналежних до неприятелів держав союзних і прийнятих до союзу: власности движимі і недвижимі, участі в інтересах, права, користи з яких небудь контрактів і т.д., — з виїмком операцій конечних для безпосередних потреб експльоатації цих маєтків, купно сирівців, продаж продуктів і т.д.).

Арт. 9 На тих самих землях, підчас цього перемиря, не буде давана концесія на право експльоатації на нафтових теренах, по-за приватною власністю.

Арт. 10 Зі застереженням, що нафтові інсталяції і всі залізничі шляхи не підлягли ніякому важному ушкодженню, польські військові власти, за цілий час цього перемиря, матимуть обов'язок доставляти українським властям, що-місяця, за заплату, залізницею і на залізничий двірець в Стрию, якусь тонажу нафтової ропи і її виробів.

Ця тонажа як також ціна нетто купна нафтової ропи, її виробів, товарів, які можуть бути доставлені титулом заплати, і умови для виправильнення цієї трансакції будудь предметом додаткового договору, обов'язкового для обох сторін який буде установлений Комісією Союзників

для виконання перемиря, після анкети на місці. Вони мають бути такі, щоб українські влади за весь час цього перемиря мали далі ці користі, які їм давало протягом місяця січня володіння відступленими нафтовими теренами.

Арт. 11 Українська армія матиме обов'язок охороняти підчас евакуації евакуовану полосу й особливо експльоатації й інсталяції нафтові проти всякого замаху, всякого знищення і всякого порушення: при своїм відході вона передасть береження порядку місцевим цивільним властям.

Арт. 12 Комісія Союзників, зложена з 1 члена військового і 1 члена технічного від кожної з націй союзних або прийятих до союзу, буде бергти виконання постанов цього перемиря і матиме всю власть рїшати в останній інстанції всі питання, які можуть бути піднесені і які не є управильнені в висше поданих постановах. Вона зможе делегувати підкомісії, які в разі потреби мають управильняти окремі справи.

Арт. 13 Французський текст, висше поданих 12 артикулів, є одиноко урядовий.

ДОДАТОК Ч. 6

РАДА ЧОТИРЬОХ ДО ГЕН. МИХАЙЛА ОМЕЛЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКА

(Woodrow Wilson. Lloyd George. Clemenceau. V. Orlando)

Генерал Павленко,
командант українських сил під Львовом

Підчас засідання 19 марта Найвисша Рада Мирової Конференції рїшила запросити обі сторони під Львовом заключити завїшення оружа після одержання сеї телеграми.

Наслідком сього шефи союзних і прийятих до союзу правительств звертаються до Генерала Павленка, щоб подати йому до відомости запрошення Найвисшої Ради Мирової Конференції негайно спинити, на скільки це залежить від нього, ворожі кроки під містом і в околиці Львова: таке запрошення вислано рівночасно до польського генерала Розвадовського, команданта площі у Львові.

Підчас завїшання оружа війська обох сторін остануть на своїх позиціях, при чім рух залізничим шляхом між Львовом і Перемишлем має

остати в кождім разі свобідний в розмірах точно потрібних для щоденного виживлення міста.

Найвисша Рада додає, що вона готова вислухати представлення територіяльних бажань обох сторін в сій справі і посередничити в Парижі при делегаціях українській і польській, або через таке уповаженне представництво, яке сторони уважатимуть за потрібне вибрати, щоб завішення оружя перемінити в перемир'я.

Вислухання українських і польських представників в справі їх спірних бажань є зрештою підчинене формальній умові негайно понехання ворожих кроків.

ДОДАТОК Ч. 7

УХВАЛА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ З ДНЯ 3-ГО СІЧНЯ 1919 Р. ПРО ЗЛУКУ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ З УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНЬОЮ РЕСПУБЛІКОЮ

« Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує торжественно з'єдинення з нинішнім днем Західно-Української Народньої Республіки з Українською Народньою Республікою в одну одноцільну суверенну Народню Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує переступний договір про злуку, заключений між Західно-Народньою Республікою і Українською Народньою Республікою дня 1 грудня 1918 р. у Хвастові, та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з Київським Правительством для сфіналізування договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єдиненої Республіки, законотну владу на території бувшої Західно-Української Народньої Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган ».

ПЕРЕДВСТУПНИЙ ДОГОВІР, ЗАКЛЮЧЕНИЙ ДНЯ 1 ГРУДНЯ 1918
Р. В МІСТІ ФАСТОВІ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНЬОЮ
РЕСПУБЛІКОЮ Й ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНЬОЮ
РЕСПУБЛІКОЮ ПРО МАЮЧУ НАСТУПИТИ ЗЛУКУ ОБОХ
УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВ В ОДНУ ДЕРЖАВНУ ОДИНИЦЮ,
ТАКОГО ЗМІСТУ

« 1. Західно-Українська Народня Республіка заявляє сим непохитний намір злитися в найкоротшому часі в одну велику державу з Українською Народньою Республікою, значить, заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усею своєю територією й населенням, як складова частина державної цілоти, в Українську Народню Республіку.

2. Українська Народня Республіка заявляє сим рівнож свій непохитний намір злитися в найкоротшім часі в одну державу з Західно-Українською Народньою Республікою, значить, заявляє свій намір прийняти всю територію й населення Західно-Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілоти, в Українську Народню Республіку.

3. Правительства обох Республік уважають себе зв'язаними висшими заявами, то значить: уважають себе посполу обов'язаними сю державну злуку можливо в найкоротшім часі перевести в діло, так щоб можливо в найкоротшому часі обидві держави утворили справді одну неподільну державну одиницю.

4. Західньо-Українська Народня Республіка з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними і соціяльними різницями окремішности життя на своїй території та її населення, як будуча частина неподільної УНР, дістає територіяльну автономію, якої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними законодатними, правительственними державними органами обох Республік. Тоді також будуть установлені детальні умовини злуки обох держав.

5. Сей договір, списаний у двох примірниках, як двох окремих оригінальних, по одному для правительств кожної з обох держав, може бути опублікований за згодою обох правительств, т.е. Директорії Української

Народної Республіки й Ради Державних Секретарів Західно-Української Народної Республіки.

Директорія Української Народної Республіки: В. Винниченко, П. Андрієвський, Ф. Швець, С. Петлюра, отаман українських республіканських військ.

Повновласники Ради Державних Секретарів Західно-Української Народної Республіки: Д-р Льонгин Цегельський, Д-р Дмитро Левицький ».

ДОДАТОК Ч. 8

ПРОМОВА ОБОРОНЦЯ НА СУДІ ГЕНЕРАЛА ТАРНАВСЬКОГО

”Високий Суде! Перед нами розіграється один з актів трагедії українського народу. Найвисший Вождь Галицької Армії, улюблений і обожаний своєю армією, помимо молодого віку з перепрацьовання посивілий генерал, стає перед Високим Судом, щоби відповісти за страшний злочин, перед яким кожного чоловіка збирає жах, а саме за злочин зради свого народу і йому підчиненої армії. Що це за злочин і чим він провинився? Чи злочинцем є той, що був одним з піонерів ідеї національного війська — як командант Січових Стрільців з часів Австрії, чи злочинець є той, що мучився в польській тюрмі і з нараженням власного життя з полону та серед невігід перебивався через гори, скали, дебри, щоби тільки прибути до своєї армії? Чи злочинцем є той, що стояв на чолі II-го корпусу і вів завзятий бій за столицю Наддністрянської України — Львів? Чи злочинцем є той, що в найкритичнішим для нашого народу часі, коли Гал. Армія через підлу клевету наших ворогів мусіла опустити рідний край — Галичину — обняв над нею начальну команду? А була це армія підупала на дусі і пригноблена.

І тут з’являється велична постать того «злочинця». Він голосом Прометея ободрує духа, гартує енергію, зміцнює відвагу тієї армії. І та армія гола, боса, розпалена живим словом генерала з нечуваним розгоном кільометровим кроком йде вперед і небавом здобуває престольний город України, золотоверхий Київ. І знову загомоніла свобідна боєва пісня — та сама, що проносилаь колись на широких степах України та замовкла під гуком гармат з під Берестечка і нещасної Полтави. Здавалося, що вже благословиться на світлий Воскресення день. Аж тут з’явився новий ворог, проти котрого рівнож збройно виступив п. генерал.

І той великий син України, український Гарібальді, що в інших народів покритий авреолею слави був би заняв місце в Пантеоні безсмерт-

них, був би оспіваний поетами, прославлений піснями, був би став предметом національної легенди, — стає перед тобою, Високий Суде, — як Ефіяльт і Герострат свого народу.

Кривава історія наша, сумна доля нашого народу... Вона тягнеться червоною ниткою від найдавніших часів аж до тепер. Здавалося, що світова війна, котра поглотила стільки жертв, що той кривавий європейський танець принесе щастя нашому народові. Одначе й тут зловіща Немезида поклала своє «вето» — і та напевна — як весна, горяча — як літо, невмолима — як осінь, строга як зима, — щербата доля нашого народу спричинила це, що того великого сина України поставлено перед суд.

Страшний акт трагедії... Я мушу його розбирати. Впрост жахаюся. І який я був би щасливий, Високий Суде, як би мене в тій хвилі осіяла якась сила пророка, як би я був навіщений якимсь віщим духом — та тоді міг би найти той талісман, що під його закляттям далеко з ясним зором, перебивши занавісу історії, покинув би я землю несправедливості, ту арену людського горя, сліз, терпінь, злиднів, мук і болів, і дальшим летом на крилах легкого вітру долетів до часів золотого віку людськості, коли не було народнього роздору і коли панував рай на землі... Одначе я звичайний смертельник і мушу приступити до обговорення тої трагедії, а саме вислідів 2-денного процесу. Коли я порівнюю висліди головної розправи з тими точками, які закидують обжалованому, то пригадуються мені слова римського поета Вергілія: «Що завинили королі, за це карається Ахайців». Проноровлю ці слова до наших обставин: за це, що завинило тутешнє правительство, мається карати обжалованого.

Що закидують обжалованому п. ген. Тарнавському? Чотири злочини: 1) злочин порозуміння з ворогом, 2) злочин переговорів з ним, 3) злочин проти Верховної Влади і 4) злочин невиконання наказу. Перед приступленням до обговорення цих злочинів мушу застановитися над причинами, котрі довели до поповнення тих «злочинів».

Слово «злочин» уживаю тут з чемности для п. прокуратора, котрий надав йому таку дефініцію. Не буду довго розводитися над тими причинами, бо вони на розправі вийшли в такій ясній і драстичній формі, що ближшого обговорення не треба. І так це, що зізнавали начальники: санітарний, інтендантури, муніційний, і політичний референт вистане, щоб мати ясний образ того, в яким стані находилася ця армія в перших днях листопада. Це вже не була армія, тільки шпиталь у вічнім руху, що переносилися з місця на місце. Стан хорих виносив понад 10 тисяч, брак ліків, недостача лікарів, брак санітарного матеріялу і персоналу, брак білля, накривал і т.п. — все це свідчило, що та армія при дальших таких

умовах зовсім вигине. А не було найменшої надії, що буде можна цьому зарадити. Всі представлення і просьби до правительства (наддніпрянського) були безуспішні. Що більше. Уряд не давав ніяких відповідей на внесення санітарного начальника. Страшно також представлявся і стан самої армії. Начальник інтендантури представив, що 10 процент стрільців було без білизни, 25 процент без чобіт, майже половина без плащів, в подертих блузах і штанах. Всі замовлення з поодиноких бригад не мали ніяких позитивних наслідків. Уряд не тільки про це не подбав, але — навпаки, навіть відмовив гроша так, що від місяця стрільці не одержали звичайної платні (льону). Дуже сумно представляється справа заосмотрення в муніцію. В часі наступу на большевиків одиноким джерелом доставки муніції було це, що здобув собі стрілець на ворогові. В останніх часах стрільці діставали тільки по 10 патронів, а батареї по кільканадцять стрілен. А вже найсумніше представлявся стан під політичним оглядом. Не говорю про саботаж тутешнього уряду, бо боюся, щоб мене не потягнуто до відповідальности, але ужию іншого слова, а саме говоритиму про неприхильність правительства. Від початку нашого переходу за Збруч тутешнє правительство пляново і систематично відносилося неприхильно до нашої армії. Члени правительства виголошували ворожі нам промови, накидувалися лайками, вели зглядно допускали ворожу нашій армії агітацію. Та армія, мимо різних памфлетів на неї в часописах, не зважала на те і вірно сповняла накази. Всякі представлення Нач. Вождя в тій справі до правительства були безуспішні. Правительство було на те сліпе, глухе й німе. Ось ті причини, котрі підготовляли катастрофу, котра неминучо була б наступила, якщо б Нач. Вождь не був скоро цьому зарадив.

Розгляну тепер ці злочини, які мав би поповнити обвинувачений п. генерал. Злочин проти збройної сили держави з параграфу 327.В.зк. і злочин головної зради з пар. 334.с.В.зк. обійму в одну цілість, тому що вони взаємно себе доповнюють. Яким способом поповнив обвинувачений ті злочини? Двома способами; а саме тим, що вдався в переговори з ворогом і тим, що заключив з ним договір. Ані один, ані другий закид не є правдивий, і не видержує критики. Правдою є, що п. генерал, як Найвисший Вождь, вдався в переговори з ворогом, одначе були це переговори чисто військової натури, і до того кроку мав він повне право на основі міжнародного права і військового регуляміну. Якіж це були переговори? Дуже моловартні. Начальний Вождь висилає делегацію до ворога і дає їй письменно повновласть, щоб перш усього запротестувала проти вбивання наших полонених військами Денікіна, як це мало місце в Гайсині, а опісля, щоб обговорила справу виміни полонених. Крім цих двох точок, котрі є виразно зазначені в повновласті, ніяких інших

інструкцій не було дано. І на підставі тих двох точок закидується п. генералові злочин проти збройної сили держави? Есенціональною вимогою того злочину є, щоб ділання проступника принесло ворогові користь, а власній армії шкоду. Деж є та шкода для власної армії, а користь для ворога? Я скажу хіба навпаки, що через вислання парламентарів власна армія віднесла користь, бо через тихе, самовільне завішення зброї можна відпочати. Супроти цього закид названого злочину не має рації існування і є безпідставний.

Так само безпідставний є і другий закид — головної зради. Він має полягати на тім, що обвинувачений заключив з ворогом договір, котрий приносить небезпеку для держави. Ви бачили, Панове Судді, в часі розправи з телеграм і протоколів, що обвинувачений в тій справі грав цілком пасивну ролю. Делегація що була в штабі ген. Шіллінга, принесла вправді пунктації підписані ген. Шіллігом, котрі мають і політичне значіння, одначе ті пунктації до своєї важности потребують підпису компетентної до цього особи, як цього зрештою вимагає уст. 5 протоколу. Пан генерал такого свого підпису не дав, супроти чого протокол, зроблений без відома обвинуваченого в штабі ген. Шіллінга і непідписаний обвинуваченим — можна уважати тільки звичайною пропозицією до заключення договору неприяту противною стороною. Що так воно є, виходить із цього, що коли до штабу Нач. Команди приїхала делегація від Денікіна із згаданим протоколом, то її представник жадав підпису того протоколу, котрий аж тоді міг бути уважаний зглядно важний, бо до повної важности потребує без сумніву потвердження Диктатора. Ціла та чинність приготовча, котра згідно з основою закона є безкарна. І та чинність не вийшла від обвинуваченого, але підприняла її власну руку неуповажна до того делегація. Супроти цього і цей закид є безпідставний.

Що відноситься до третього закиду, опору Верховній Владі, то цей закид зроблено п. генералові хіба тільки задля доповнення двох перших в тій надії, що коли не вдасться вдарити довбнею, то бодай палицею. Ні, він не може мати ніякого пристосування і я, не хочачи забирати часу, зовсім не буду про нього говорити.

Остається ще тільки до обговорення злочин не виконання приказу Головного Отамана з дня 1 листопада ц.р., а саме відворот армії з держаних позицій на лінію Прилуки-Жабокрич-Лука-Жабокрицька. Цей приказ вповні сповнено, як видно було з відчитаних звітів корпусів вже другого дня. Команди корпусів дали підчиненим собі бригадам приказ евакувати шпиталі і відтягнути тяжку артилерію на задні позиції. Очевидно, що приказу відвороту цілої армії, якщо такий відворот не має перемінитися в панічну утечу, не можна виконати на протязі кількох днів.

Зрозумів це і сам Гол. Отаман, бо в своїм приказі говорить про поступенний відворот, як я вже сказав, і розпочався. Слово «постепенний» є примітивне і залежить від льокальних обставин, терену і т.п., як має бути перемінене в діло. Супроти наведених вияснень цей останній закид є неслухний.

Як виходить з представленого стану справ ані один із закиданих п. генералові «злочинів» не може бути браний під увагу. Всі вони опираються на крихких основах і розправа не виказала найменших даних, з котрих можна би вносити, що обвинувачений бодай в части причинився до поповнення закинених йому злочинів. Супроти того вношу на звільнення п. генерала Тарнавського від всіх точок обвинувачення.

Я ще одно слово маю до Високого Суду. Незадовго Високий Суд подасться до сумежньої кімнати на нараду. Перед вами, Панове Судді, стане мітична Теміза, богиня справедливости. Вона двох річей жадає від вас: пристосування закону і серця. Про закон я вже говорив. Закон каже що п. ген. Тарнавський є невинний. А що каже серце? Я прошу про доброту вашого серця не для обвинуваченого, тільки для кого іншого. Ось у тій хвилі з брудних казамат Берестя Литовського, із зимних комор Домб'я, з арештантських воріт Перемишля відзиваються до вас голоси мучених, голодних і збідованих народніх мучеників. Вони шлють до Вас Панове Судді, велику просьбу: не дозвольте, щоб представник тої ідеї, за котру ми так тяжко коротаємо тут своє життя і ждемо визволення, був признаний зрадником, не допустіть до того щоб на вістку про такий вирок побільшувалися наші муки. Я чую голосочки малих діточок Галичини... Ті діточки падають на коліна, складають дрібненькі ручки перед тобою Високий Суде, і благають вас, Панове Судді: «Верніть нам нашого Месію котрий має спасти наших батьків і привести на рідну землю наших братів. І не дозвольте, щоб той Месія був признаний зрадником народу». До Вас, Панове Судді відзиваються тисячні голоси хорих і ранених, що мучаться по шпиталях: «Дайте нам бодай тепер, коли смерть заглядає нам в очі, спокійно вмерти. Осолодіть нам ще тих кілька хвилин життя, котре мусимо принести в жертву Вітчизні. Не допустіть до того, щоб і ми вмирали з п'ятном, що наш Вождь є зрадник». Вкінці до судової салі доходить якісь підземні голоси. Це голоси погібших героїв, котрих душі стають перед престол Царя Царів, Короля Королів, перед престіл Найвищого Єства і там заносять велику супліку пімсти на ворогів Народа, а їх тіла, спочиваючи в сирих зимних могилах, завмерлими устами благають вас, Панове Судді: Дайте нам спокійно лежати в могилі.

Не дозвольте, щоб наші могили — замість цвітом — покрилися колючим терням, а це станеться тоді, коли наш улюблений Вождь, на ко-

трого приказ ми покляли молоде і дороге життя, буде признаний зрадником” (на очах генерала являються сльози). Я бачу сльози на твоїх очах, генерале. Плач, плач, генерале, плач над недолею Твого Народу, як плакав Єремія над недолею Ізраїльського народу на ріках вавилонських, пом’янувши Сіон. Одначе не плач, генерале над своєю долею. Цеж судять Тебе, Твої діти, котрі ділили з Тобою горе і радість. Вони знають чим Ти був для них, і знають, що Ти вірний син свого Народу. Вони нинішнім своїм вироком різко запротестують проти закиду зрадництва і вложать на Твою посивілу голову діядем невинності.

Я в останнє апелюю до Вас, Панове-судді: Відкрийте свої серця для тих, котрі — як я вже згадав — так важко Вас просять. Я відзиваюся до Вас словами великого грецького поета Софокля: «Мет гоїс евхайлейс гіперахту, мет епіляту. Хронос гар евмарес, го Теос». Я скінчив.

ДОДАТОК Ч. 9

ПРИГОДИ УКРАЇНСЬКОЇ МІСІЇ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В ПОЛЬЩІ

(Польська газета «Роботнік» ч. 385[762], 2 грудня 1919 р.)

“Справа малася так — писав «Роботнік». В половині травня ц.р. з Кам’янця Подільського виїхала Українська Місія Червоного Хреста у складі трьох братів Бойків і сот. Сави Крилача. У проводі Місії був д-р Роман Бойко. Завданням Місії було зорганізувати в Галичині і на Словаччині пункти для відживлення українських вояків бувшої російської армії, які вертались із таборів полонених в Австрії, Угорщині, Болгарії й Туреччині.

Одначе, Місія мусіла затриматись у Станиславові з огляду на розпочатий наступ польських військ. В наслідок того наступу українські війська залишили Станиславів 25-го травня, а управу перебрав у свої руки польський Комітет з д-ром Добрудзким і ком. Деблесевичем у проводі. Вони порадили Місії ждати на прибуття правильних польських частин, і вони дадуть їм дозвіл виїхати на Словаччину і до Чех. Дійсно, 29-го травня вступила до Станиславова 4 дивізія польських військ і Місія одержала від нач. пропаганд. відділу штабу дивізії дозвіл виїхати через Лавочне до Чех.

1-го червня Місія виїхала своїм автом із Станиславова, забравши з собою санітарне добро і 3-го червня добилась до Лавочного. Але перед самим кордоном була затримана в селі Тухонки командантом 1-го бат. Люблинського полка із заявою, що без згоди команд. полка не може про-

пустити її через кордон. На телефонічний запит з полку відповіли, що відповідь прийде слідуючого дня. Командант батальйону примістив Місію в домі «уніцького» священика, повівшись з нею коректно.

В ночі 5-го червня Місію відвідав команд. із старшиною полку і блідий та нервовий заявив, що одержав наказ відібрати від Місії авто і все санітарне майно. На питання членів Місії, що з ними буде, команд. не дав відповіді. Згодом вийшло на верх, *що від ген. Івашкевича зі Львова наспів телеграфічний наказ: членів Місії розстріляти, «як большевиків», а все майно сконфіскувати.*

Тільки енергійний спротив команд. батальйону і його старшин врятував членів Місії від смерти, а Польщу від ганьби. Рішено вислати Місію з усім майном під ескортою двох старшин до Львова.

7-го червня Місія прибула до Львова, де команда міста дозволила її членам затриматись у готелі Жоржа, але держала їх під пильним наглядом і жадала, щоб ще того самого дня зголосились у квартирі ген. Івашкевича. Коли члени Місії зголосились у нач. пропаганд. відділу в штабі Івашкевича, він прийняв їх дуже нечемно із заявою, що нічого не знає в тій справі і відіслав їх знову до команди міста, а вона знову відіслала їх до пропаг. відділу.

Місія просила адютанта ген. Івашкевича про авдієнцію в генерала, але цей відраджував їм, кажучи, що Місія нічого не може сподіватися від ген. Івашкевича, крім ординарної мови у найчистішій російській мові. Він дав записку до проп. відділу з дорученням розглянути справу і, як документи будуть правдиві, Місія буде вислана за кордон і майно буде звернене. Нач. проп. відділу не хотів з Місією говорити і відправив їх до поліції при вул. Личаківській ч. 80. І тоді Місія звернулась до д-ра Ганьбана і до Польського Червоного Хреста у Львові про поміч, а він порадив їм звернутись таки до поліції, але того дня там нікого не було. Слідуючого дня вони не могли вже вийти з готелю, бо при їх дверях стояла вже варта.

Вполудне прийшов підпор. поліції і забрав усіх членів Місії на поліцію, де віддав їх у руки знаного комісаря п. Квятковського, який поводився бундючно і третього дня заявив їм, що їх визнано вояками Петлюри і тому будуть інтерновані в таборі полонених. Коли члени Місії запротестували проти такого ламання приписів міжнародньої конвенції Черв. Хреста, їх було віддано в руки сот. поліції Домбровського, який накинувся на них лайкою і декого з них обидив чинно (тобто побив).

В наслідок інтервенції проф. Гальбана членів Місії було притримано в лічниці львівського гарнізону, де «як небезпечні большевики» переносили тисячі шикан і обид від персоналу і вартових.

На протести й інтервенції д-р Роман Бойко одержав відповідь від проф. Гальбана і нач. сан. відділу ген. Івашкевича, майора д-ра Королевича, що до Львова скоро приїде з Варшави головний уповноважений Польського Червоного Хреста, п. Владислав Ярошинський, і він розв'яже справу Місії задовільно. Під кінець червня приїхав до Львова п. Ярошинський (бувний поміщик з України). Довідавшись про те, д-р Бойко під вартою зголосився до штабу ген. Івашкевича і там у кабінеті майора Королевича застав п. Ярошинського.

Почувши призвище д-ра Бойка, останній почав по-вуличньому кричати, кажучи, що жадної України не було, немає і не буде, і що члени Місії звичайні брехуни і фальшивники пашпортів і що відібране від них санітарне майно є польською військовою добиччю і що д-р Бойко не має жадного права носити на рамені опаску Червоного Хреста та зажадав, щоб він її негайно здіймив.

Коли д-р Бойко відмовився це зробити, п. Ярошинський кинувся до нього, щоб її власноручно зірвати. Свою мову п. Ярошинський переплітав грубіянськими прозиваннями і бив п'ястучком об стіл. Врешті завізвав поліційного старшину і домагався, щоб він ув'язнив д-ра Бойка, разом з іншими членами Місії. Д-ра Бойка забрала поліція, але ввечері його було знову перевезено до лічниці, де поведінка супроти членів Місії значно погіршилася.

В тому часі прибув у Львів голова держави (Й. Пілсудський) і Місії вдалося повідомити його штаб про своє положення і 28-го червня одержала від хор. Світальського вістку, що голова держави видав наказ звільнити Місію, звернути їй майно і під вартою відставити до чеського кордону. Наказ не тільки що не був виконаний, але саме ув'язнення було загострене, так, що нікому не вільно було входити в кімнату інтернованих і їм було заборонено йти на прохід.

В перших днях липня 1919 р. з'явився в інтернованих сот. Сковронський і взяв від членів Місії письмову заяву обіцяючи, що скоро будуть звільнені і що за забране авто та санітарне майно одержать відшкодування в грошах, бо їх майно wraz з авто «кудись пропало». Він потішав їх, що така прикрість стрінула не лише їх, бо нещодавно у Львові було вкрадено авто англійського посла.

14-го липня члени Місії довідалися, що від головного вождя з Варшави прийшов наказ негайно звільнити Місію, але ще того самого дня комісар Квятковський дав наказ вислати трьох братів Бойків до табору полонених у Перемишлі аж до 16-го серпня ц.р.”...

Дальше «Роботнік» подає сумний опис табору, де держано 6.000 українців, як його подали члени Української Місії Червоного Хреста, і

продовжає: «16-го серпня їх (Місію) було вислано до Львова, звільнено і доручено їхати до Варшави в цілі відібрання відшкодування за авто і сан. майно. Після довгих блукань від уряду до уряду члени Місії отримали два реквізиційні квитки на суму 236.000 корон. Військові власті доручили майору інтендантури Петрушевичу виплатити Місії згадану суму. Майор Петрушевич забрав від Місії реквіз. квитки і зачав з ними торгуватись, пропонуючи виплатити 136.000 корон».

Коли д-р Бойко не годився майор Петрушевич казав д-ру Бойкові прийти по гроші 5-го вересня в 5-тій год. пополудні. В означеній годині д-р Бойко з'явився в канц. майора Петрушевича, де вже був уповноважений Черв. Хреста, п. Владислав Ярошинський, нач. саніт. відділу у Львові майор Королевич, про якого була мова перед тим, і ще п'ять незнаних старшин, з яких один сидів при дверях і бавився револьвером. Замість мови в справі грошей пп. Ярошинський і Королевич розпочали, як передтим у Львові, ганьбити членів Місії поганою мовою.

Особливо по-грубянському поведився п. Ярошинський, обурюючись, що такий злочинець (д-р Бойко) не сидить у таборі полонених. Довідавшись від д-ра Бойка, що він там набавився грудної недуги, з приємним усміхом заявив присутнім, що той осібняк вже довго не потягне. Після півгодинної розмови д-р Бойко, почувши, як Ярошинський звернувся півголосом до одного із старшин, щоб він потелефонував до коміс. міста або до поліції ув'язнити «того осібняка», — скоро вибіг з кімнати, не звертаючи уваги на крики: Стій, не вільно, назад, і пробігши через вулицю скрився в ген. штабі.

Місія внесла протест до Гол. Команди і мін. закорд. справ проти такого трактування її членів. Після 13-ох днів «ходження за грішми» Місія одержала 13.000 марок і пропуски на Україну. 236.000 корон ані реквіз. квитків не одержала досьогодні, хоч досьогодні має посвідку майора Петрушевича, що від неї забрано два реквіз. квитки на повищу суму для службового вжитку. На тому кінчається меморіал Української Місії Черв. Хреста в Польщі.

“Ми подали його в скороченні — писав «Роботнік» — для виявлення, які речі діються в Польщі.

Генерал Івашкевич без слідства і суду казав розстріляти членів Місії Червоного Хреста. Комісар Квятковський не виконав наказу Нач. Вождя і замість звільнити членів Місії, вислав їх до табору полонених. Такі речі є плямою і ганьбою цивілізації. Неменше огидною була поведінка п. Владислава Ярошинського. Направду, дивний Польський Червоний Хрест, коли така людина і з такою поведінкою є його уповноваженим. І, врешті, що сталося з реквізиційними квитками, що їх було відібрано від Місії?”

ВІДОЗВА ДИРЕКТОРІЇ ТА ЇЇ УРЯДУ
ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (8-го листопада 1920 р.)

Український Народе! Волею Твоєю та наступом Твоєї армії звільнена частина Україна від ворога. Вона очищена від лютого пришельця, який грабував, насилував, вбивав, села у згарища перемінював, міста руйнував, Твоє добро нівечив та чужим був оцій землі. Ти зрозумів, Український Народе, що Твоя правда є святою. Ти зрозумів, що тільки заодно з власною своєю армією переможеш ворога й оце робиш геройські зусилля: Ти віддаєш своїх синів армії, допомагаєш їй у всьому, що маєш, кормиш своє військо. І козак здобуває батьківські землі та без пощади жене ворога.

Але ще один кривавий бій маєш перед собою. І буде це останній бій. Ми запропонували більшовикам мир, але вони відкинули наші пропозиції. Вони не захотіли покинути нашу країну. Вони прагнуть війни, жаждуть крові, хочуть Твоєї неволі. Вони бажать собі війни — і Ти мусиш дати їм її. Повстань, як одна душа, одностайно стань до оборони Твоєї батьківщини й викинь чужих хижаків поза кордони рідних Твоїх земель. Головний Отоман військ У.Н.Р., а з ним укупі уряд та командування кличуть Тебе до останнього бою. То й Ти готуйсь, Український Народе!

Європейські держави врешті зрозуміли наші права та ввійшли на шлях політичних і торговельних взаємин з нами. Тому, що наш ворог — це ворог усього світу. Усьому світові він несе смерть і загибуню. Там, де пишались щасливі села, де білими стінами ясніли церкви, де їхні хрести золотом мигтіли, де селянин мирно добував собі насущного хліба, де муравлиним життям міста кипіли, скрізь і всюди більшовики залишили пустелю. Остались за ними тільки руїни, плач та зойки.

Скиньмо нарешті це наше прокляття! Удармо на ворога, виженім його з нашої землі, политої святої кров'ю її синів, та розпочімо нове буття! А буде воно таким, як Ти, Український Народе, вирішиш.

В єднанні сила й перемога! У Твоєму імені, Український Народе, ми домогаємось від усіх громадян краю цілковитого послуху.

Вперед з Божою поміччю! *Головний Отаман Петлюра*. Члени уряду: *А. Лівчицький, О. Саліковський, А. Ніковський, С. Тимошенко, В. Прокопович, Є. Архипенко, П. Красний, в о. міністра війни Галкін, керуючий міністерством фінансів Відибіда. Командуючий армією М. Омелянович-Павленко, Начальник штабу армії П. Липко. Командири дивізій і частин: Назильський, О. Загородський, О. Удовиченко, Ю. Тютюнник, Безручко, Бурковський, Долуд, Гулий.*

НАЙВИЩІЙ РАДІ МИРОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ В ПАРИЖІ
НА РУКИ ЇЇ ПРЕДСІДНИКА Ж. КЛЕМАНСО
(Протест делегатів 30 УНР 15 липня 1919 року)

Найвища Рада Мирової Конференції своєю резолюцією з 25-го червня 1919 р. дозволила урядові Польської Республіки зайняти своїм військом велику частину земель Західно-Української Народної Республіки, а в тому Східню Галичину аж по ріку Збруч. Ціль видання цього рішення така: Захоронити людей і майно населення Східньої Галичини від небезпеки большевидських банд, Найвища Рада Держав Антанти, і їхні союзники, рішила дозволити військам Польської Республіки продовжувати їхні операції аж по річку Збруч.

Ми, нижче підписані, уповноважені представники законного уряду, обрані волею українського народу, рішуче протестуємо проти цього рішення, що противне принципів самовизначення народу, заперечує самостійність Української Народної Республіки на її власній землі і віддає українське населення Східньої Галичини, що визволилось після довгої неволі, на поталу захланного імперіялізму поляків, страхіттям їх безконтрольного режиму і брутальности польської солдатески. З тієї причини подаємо такі наші завваги.

I. Рішення Найвищої Ради, 25 червня ц.р. є явно суперечне принципів свобідного самовизначення населення і принципів демократії, оголошеного в 14 точках президента Вілсона і прийнятих всіма Державами Антанти, як програма миру.

Східня Галичина, тобто країна, що знаходиться між ріками Сяном і Вислоком на заході і Збручем на сході, є етнографічно й історично українською територією, в якій поляки, як признають навіть польські вчені статистики і географи (проф. Бузек, проф. Ромер, проф. Пілат), становлять разом з жидами меншість в порівнанні з українським населенням, а цілком незначну меншість, коли відняти жидів.

Цей край від непам'ятних часів аж до половини 14 ст. творив незалежну українську державу, спершу як удільні князівства зі столицями Перемишль, Галич, Львів, і навіть тоді коли польський король Казимир окупував їх, вони творили в польському королівстві аж до 1772-го року осібну одиницю в відношенню до державного права під назвою «Руський палятинат».

Український народ Галичини не годився бути приналежним до поль-

ського королівства, а навпаки, часто робив повстання проти польського утиску і боровся за свою державу.

Після прилучення Галичини до Австрії, династія Габсбургів, щоб задоволити польську шляхту, установила штучну зверхність польської меншости над українською більшістю, в наслідок цього Східня Галичина, яка була завжди українським краєм, набрала штучного польського вигляду, а українське населення було підчинене полякам.

Український народ завжди домагався самовизначення на своїй землі, починаючи від Союму в Кромєричу в 1848 р. аж до парламенту в Відні 1918 р. Це було домагання поділу Галичини на дві частини: західню-польську і східню-українську, що творили б окремі політичні одиниці.

II. Коли під кінець жовтня 1918 р. австро-угорська монархія розпалась, Східня Галичина разом з іншими етнографічними, українськими землями бувшої австро-угорської монархії, проголосила незалежність і власну самоуправу в час тимчасової конституанти у Львові 19-го жовтня т.р. і поклікала уряд, який виконував всі державні права від 1-го листопада 1918 року.

Цей уряд запевнив своїм конституційними законами повну культурну і релігійну свободу польській і жидівській національним меншостям.

Тимчасовий Союм (Галичини): Українська Національна Рада, не каючи давні права, проголошувала нові закони в міру потреби і виконувала строгу контролю над працею уряду. Українська Національна Рада проголосила 1-го квітня 1919 року закон про вибори до Союму Східньої Галичини побудованому на пропорційній системі, запевняючи всім меншостям, — не виключаючи поляків — їхню репрезентацію в Раді пропорційально до числа їхнього населення; було також проголошене право земельної власности (система кадрів), що не було противне існуючій системі приватної власности, мало забезпечити країні соціальний мир через парцеляцію великих маєтків селянами, які зовсім не посідали землі або дуже мало.

Українська Національна Рада у своїй законодавчій праці Західньої України проголосила 3-го січня 1919 р— волю про з'єднання всіх українських земель бувшої Австро-Угорщини з Українською Народною Республікою в Києві, що дала на це свою згоду. Одначе українські землі бувшої Австро-Угорщини затримали свою автономію. Від того дня всі українські землі бувшої Росії і бувшої Австро-Угорщини творять одну державу: Українську Народню Республіку.

III. Єдині поляки з-поміж усіх меншостей Галичини спротивились

природньому праву свободної влади в українській державі на своїй власній землі. Вони зробили бунт, хоч становили одну п'яту населення; вони не мають жадного права там володіти і, щобільше, вони формально зреклися цього права в користь Російського уряду під час окупації Східньої Галичини Росією в 1914-15 рр., визнаючи, що ця країна ніколи не була і не є польською.

Польща помагала своїм військом полякам Західньої Української Народньої Республіки і тільки через це почалась кривава війна в Східній Галичині.

Отже, є ясным, ця війна має всі позначки нестримного і захланного імперіялізму з боку поляків тоді, коли з боку українців вона є законною обороною проти брутального і кривавого збройного наїзду поляків.

IV. Уряд Української Народньої Республіки, опираючись на принципах проголошених президентом Вилсоном і на справедливих рішеннях Найвищої Мирової Ради, вислала спеціальну делегацію до Парижа, щоб представити домагання УНР й українського народу в справі визнання Української Народньої Республіки незалежною і суверенною державою на українських землях.

Тимчасом Найвища Рада не виправдала справедливих і безсторонних надій, дозволивши своїм рішенням з 25-го червня ц.р. полякам, зглядно польській армії окупувати й «успокоювати» Східню Галичину аж по ріку Збруч.

Ця згода Найвищої Ради була дана в переконанні, що окупація Східньої Галичини збройними силами Польської Республіки «забезпечить людей і добро мирного населення Східньої Галичини перед знуцаннями большевицьких банд». Цей аргумент протривитьсья всім дійсним фактам і доказує, що поляки представили Найвищій Раді фальшиві і видумані інформації про ситуацію в Східній Галичині.

Зі згляду на ці факти ми заявляємо, беручи на себе особисту відповідальність за все тут сказане, не тільки перед історією, але також перед кожним безстороннім судом, що під час виконування влади українським урядом у Східній Галичині не було большевицьких банд ані большевицької пропаганди. Ми також заявляємо, що лиш завдяки українській армії Петлюри й армії Західньо-Української Народньої Республіки, большевицькі війська Росії ані війська Раковського не вступили в жадному місці на Галицьку територію. Отже видуманий польською шовіністичною пресою вислів про «большевицькі банди» (в Галичині) ніяк не годяться з правдою. Відомо, що польська преса називала «большевицькими бандами» українську армію, яка з одного боку з героїчною

самопосвятою відпихала імперіялістичний збройний напад Польщі на Україну, а з другого боку обороняла з таким же самим героїзмом країну проти російських большевицьких військ і втримувала в той сам час порядок і дисципліну внутрі України.

Ці правдиві факти, які ми тут найбільш торжественно представили, позбавляють вищезгадане рішення Найвищої Ради всякої форми справедливості й об'єктивності, та збуджують в душі українського народу глибокий жаль і почуття великої несправедливості.

Всі безсторонні свідки, а в тому численні делегати Держав Антанти, що від грудня 1918-го року аж до кінця травня 1919-го року приїжджали відвідувати Західньо-Українську Народню Республіку і мали нагоду особисто пізнати стан справ на місці, свідчать одногосно, що Західньо-Українській Народній Республіці, тобто на землях Східньої Галичини, під час українського правління завжди був порядок і спокій; що не було жадних заворушень, жадних нападів, жадних грабежей ані жадних погромів; що всі мешканці без огляду на релігійні переконання і національність, та соціальні верстви населення були під однаковою обороною закону; і що поляки, передусім, мали цілковиту свободу й можливість розвивати свою культурну й національну діяльність, як вона підлягала існуючим справедливим і безсторонним законам.

V. Цей докладний образ правдивого стану речей означає, що ніякої пацифікації Східньої Галичини не потрібно, і не було жадної причини окупувати цю країну чужими військами; є нечуваною несправедливістю давати дозвіл збройного нападу державі, що в тому самому часі провадить загарбницьку війну в цілі анексії; народові, що від століть та традиційно займає вороже становище супроти України; армії, що під час війни поповняла безчисленні акти насильства і всякі страхиття супроти українського цивільного населення.

Долучений список цих жахливих поступків дає найбільш яскраве свідчення способу, яким поляки задумують виконувати своє завдання упокоювати Східню Галичину і котрим хочуть охороняти життя й добромірного населення. Для відвернення від себе уваги поляки крикливо голосять всьому світові видумані й перебільшені випадки «знущань українців над поляками». І хоч би прийняти за правду оті польські вістки, вони представляються якби дитячі витівки в порівнанні із знущаннями, які вони самі поповнили. Злощасна «пацифікація» є dokonувана поляками в такий спосіб: вони арештують і в'язять у твердинях, тюрмах і таборах полонених українську інтелігенцію, свідомих селян і робітників. Генеральний штаб польської армії в Східній Галичині видав спеціальний наказ в

цій справі, щоб масово вивозити українське населення поза границі держави; вони палять українські села; грабують, ганьбять і палять українські греко-католицькі церкви; масово вбивають мирне населення; вони вішають і розстрілюють неповнолітніх; вони знищили культурну й економічну розбудову українців на всій окупованій ними території Східньої Галичини. Вони заборонили вживання української мови нищать і ви возять українські історичні архіви; закривають українські народні школи і палять українські шкільні книжки.

Українське населення в Східній Галичині знаходиться, неначе в пеклі, а переслідування які переносить, не можна порівняти з переслідуваннями турків над вірменами в Малій Азії.

VI. Українське населення не є одинок, що стало кривавою жертвою цієї системи польської пацифікації. Відомо, що після вмаршу польських військ в Східню Галичину почалися протижидівські погроми, у котрих польські вояки та офіцери брали активну участь у Львові, в Коломиї і в багатьох інших містечках Східньої Галичини.

Звичайно, польська окупація і т.зв. пацифікація Східньої Галичини мали сильний відгомін на сході Європи, спорідненою мовою, культурою і віровизнанням. Обставина, що Мирова Конференція в Парижі дала свою згоду на таку пацифікацію, не замиристь східньої Європи. Факт, що Польща надуживає отого дозволу для знищення українського народу, української культури і життя. Все це готує нові збройні конфлікти на Сході в майбутньому.

З цієї причини ми звертаємось до людського сумління, до відчуття справедливості й до політичного глузду Держав Антанти, а передусім до членів Найвищої Ради; звертаємось не тільки задля самостійності на українських землях; не тільки в обороні найсвятіших прав українського народу до самовизначення і забезпечення його життя, добра і культури, але також для інтересу всього людства, щоб якнайскорше привернути нормальні відносини в Східній Європі; щоб забезпечити там мир тисячам людських істот та можливість жити їм у спокою.

VII. Доводячи несправедливість рішення Найвищої Ради дане Польщі, як і політичні наслідки спричинені нам в Україні, її населенню, Східній Європі й світові — ми рішуче протестуємо проти такого доручення перед цілим цивілізованим світом.

В ім'я найвищих ідеалів людства, в ім'я чести великих держав Європи, в ім'я справедливості і демократії ми закликаємо до безсторонної

інтервенції Найвищої Ради, щоб сейчас закінчити це безоглядне нищення українського народу в Східній Галичині, щоб заперестати пролив невинної крові, тортур ув'язнених, вивіз українських мирних громадян, палення сіл, грабежі добра і нищення культури.

Беручи до уваги, що поляки поповняють всі ці злочини, надуживаючи доручення пацифікації, що їм було дане, і що вони поповняють цей злочин нищення українського народу завдяки технічній, військовій і грошовій піддержці аліянтських держав, вся моральна відповідальність за ці терпіння, що їх український народ зараз переносить, і за всі наслідки на майбутнє, спадає на Найвищу Раду і на уряди великих аліянтських держав.

Держава, як і народ український, не може зректися і ніколи не зречеться своїх прав до вільної самоуправи і свого права оборони; і якщо поляки чи який-небудь інший народ загрожу його найсвятішим правам і його найціннішим вартостям, тоді українська держава, увесь український народ, буде змушений робити все, що буде йому наказувати інстинкт самозбереження.

В міжчасі ми отримали вістку з Парижа, що Найвища Рада знову злегшила наміри імперіялістичної Польщі, дозволяючи їй установити в Галичині цивільну адміністрацію.

Держава і український народ бачать у цьому рішенні новий смертельний удар і протестують голосом, що тремтить від болю і жалю, перед цілим культурним світом проти такого порушення найсвятіших прав великого народу.

Всі аргументи, що ми представили проти військової окупації мають більше значення з моментом, коли ідеться про цивільну польську адміністрацію.

Наш довгий досвід каже, що ніяка гарантія, про яку йде мова в даному рішенні не може дати жадної безпеки українському народові, бо поляки ще ніколи досі не дотримувались договорів підписаних з українцями і всі гарантії дотепер існували тільки на папері.

Цей досвід не лишає жадного сумніву, що поляки знову зігнорують гарантію, про котру є мова в рішенні Найвищої Ради. Польща не перестане зловживати цього дозволу аж установить цивільну адміністрацію, щоб зденаціоналізувати країну, тероризувати населення і мати повний вплив на вислід загального голосування, не відступаючи від насильства і корупції. Беручи до уваги ці факти, вислід голосування ніяк не буде відзеркалювати свобідну волю народу, так що ані Українська держава ані український народ не можуть задоволитися такою розв'язкою цієї справи.

Всі ці мотиви змушують нас висловити новий рішучий протест проти нового рішення Найвищої Ради.

15-го липня 1919 р.

Бурачинський м.п.

Уповноважений Української
Національної Ради і Державного

Секретаріату Західної Української Республіки.

Темницький м.п.

Міністер Закордонних Справ
Української Народньої Республіки

ДОДАТОК Ч. 12

НОТА 30 УНР ДО НАЙВИЩОЇ РАДИ В ПАРИЖІ
(1-го червня 1919)

Сприводу наїзду армії Галлера на територію 30 УНР і сприводу заяви, що її склав польський прем'єр міністрів Падеревський перед Сеймом у Варшаві в тій справі і сприводу жорстокостей поповнених тепер польськими військами на території західньо-української держави — Державний Секретаріат 30 УНР пересилає Почвірному Союзові в Парижі слідууючу заяву-протест:

Дня 19-го жовтня м.р. проголошено у Львові, городі українського князя Лева, отож історичному українському городі, що положений посередині чисто українських земель, бувшої Східньої Галичини, а тепер 30 УНР, яка включає замешкалу українцями землю бувшої австро-угорської монархії.

Коли адміністраційні уряди, негайно заведені Українською Національною Радою, були зайняті виконанням плянів нової держави, створено з українських вояків давньої австрійської армії, як і з досвідченого українського легіону, самостійну армію, що від сімох місяців з великим героїством боронить рідний край від поляків і червоною армією.

З ентузіазмом співпрацюють всі здібні носити зброю в творенні тієї армії, бо кожний з нас свідомий, що з одного боку, ідеться про визволення від зненавидженого більш як шістсот-літнього польського ярма і заведення права самовизначення, — для бувших австрійських українців — проголошеного президентом Вилсоном за згодою всіх інших со-

юзників, та з другого боку, хвиля російських большевиків загрожує не тільки існуванню народу, але й урядові та правному станові нової держави.

Ця військова інтервенція з двох фронтів змусила Західню Україну до спротиву проти наїзду й окупації української території на Буковині румунами, що дуже утискали українське населення, як і претензіям заприязнених чехословаків і сусідніх мадярів до чисто українських земель давньої Угорщини.

В надії, що Конференція в Парижі згідно з частими заявами Почвiрного Союзу в своїх кінцевих постановках дасть задовільне рішення всім народам, а в тому українцям, уважали уповноважені державні мужі західньо-української держави за відповідне обмежити ведену оборонну війну проти поляків і вислати свої здисципліновані війська Західньої України на поміч Східній Україні в її боротьбі проти червоної армії.

І, справді, Західня Україна стала єдиною перешкодою до злуки російської червоної армії з угорським большевицьким військом, бо впродовж сімох місяців коли західньо-українські війська самі мусіли боронити бувшу Східню Галичину перед червоною армією так, що вона ніколи не могла вдертись ані на хвилину на нашу територію. І як польський прем'єр Падеревський слушно сказав у своїм останнім звіті в Варшаві, поляки в боротьбі проти большевиків одержали від Антанти значну грошеву поміч, харчі, особливо амуніцію.

Західна Україна, яка напевно не вчинила менше для Антанти на большевицьким фронті, була залишена сама собі, а навіть на східнім фронті була ослаблена в своїй військовій силі одним із союзників Антанти, — поляками.

Західньо-український уряд завжди виявляв свою готовість заключити перемир'я на українському фронті, скільки разів Почвiрний Союз виразив своє домагання і прийняв приготовану ген. Ботою демаркаційну лінію в повнім довір'ю на кінцеве рішення Мирової Конференції, щоб могли ужити всі свої сили в боротьбі з червоною армією.

В противенстві до того, польська сторона зволікала так довго з кожною мировою пропозицією аж доки не була спроведжена на польській землі армія Галлера, що її добре вивинувала Антанта найбільш модерною зброєю. Проти даного Антанті приречення, негайно розпочати боротьбу проти большевиків, вона напала на наш фронт, ослаблений перекиненням наших сил на большевицький фронт.

Згідно з фактами, треба з притиском ствердити, що заява польського прем'єра, за якою нібито західньо-українська армія зачала нову офензиву, не є правдивою, бо перестрілку стеж (мабуть зааранжовану поляками)

під Устриками не можна вважати за офензиву.

Ще 9-го травня Нач. Ком. Укр. Армії згідно з дорученням, переданим їй в порозумінню з представниками Антанти, нашим секретарем закордонних справ, д-ром В. Панейком з Парижа, зробила Нач. Ком. Поль. Армії пропозицію перемиря аж до 15-го травня 6-ої год. вечора під умовиною, що Поль. Нач. Ком. пришло свою згоду на цю пропозицію до дня 14-го травня.

У відповідь на те вона (Польська Нач. Команда) почала 14-го травня широко заплановану офензиву Галлера.

І тільки тому офензива Галлера 14-го травня могла в короткім часі осягнути більші успіхи проти наших геройських, несподівано заскочених військ, що західньо-український уряд ніколи не сподівався, щоб під час мирних переговорів у Парижі між уповаженими Польщі й Зах.-України під проводом генерала (Боти), назначеного Найвищою Радою Мирової Конференції в Парижі, армія заприязненої з Антантою держави (Польщі) нападе на ту країну, яка одержала подібний мандат, (тобто 30 УНР, що боролась за відсунення большевицьких військ), і поведе проти неї офензиву. Також і тому, що мала повне довір'я до Пол. Нач. Ком., яка одержала від Антанти таке саме домагання, заперестати воєнні операції, і що послухає так само, як вчинила наша Начальна Команда.

Тепер польські війська наступають (палячи і мордюючи) на землі Зах.-України. Прем'єр Падеревський в останній своїй мові (у Соймі) кинув клич, до якого стосується тепер польське військо, мовляв, *польські воєнні операції в бувшій Східній Галичині не є війною, але акцією проти тамошніх бандитів, уважаючи наше військо не за правні формації, але обкинув наших героїв призвищем «бандитів».*

Це говорення прем'єра Падеревського, проти якого форми і змісту Державний Секретар ЗУНР оцим претестує перед усім культурним світом з дійсним обуренням, має такий наслідок, що на задах польської армії створено окремі карні відділи, які роблять масові арешти, не виключаючи старців, жінок і дітей, при чому єдиною їх виною є приналежність до української нації. Вони палять села і дома, тому українські селяни вигнані з них, залишають свій дорібок і шукають схоронища в лісах, або доведені до розпуки хапаються середників самооборони, з чого ясно видно, як зле був поінформований прем'єр Падеревський, чванячись, що українське населення з радістю вітало польські війська, як своїх освободителів.

Польська преса подала, що 24-го травня перевезено двісті українських греко-католицьких священників через Краків до табору інтернованих в Західній Галичині. За випробуванним способом румунської окупа-

ції в українській частині Буковини, всюди де появиться польське військо, забороняється уживання української мови і письма, замикається наші культурні і економічні інституції, конфіскується їх майно і забороняється українську пресу. Все це робиться під позором викорінювання большевизму в Західній Україні.

Що большевизм не існував там до наїзду польського війська; що справді на всій території під владою Державного Секретаріату ЗУНР панував взірцевий лад, а населення по містах і по селах на обтяжило свого сумління жадним проступком ані супроти багатой кляси (пощаджено замки і лятифундії польських поміщиків) ані супроти жидів, і про те Висока Конференція в Парижі була належно поінформована різними контактними комісіями, яких наша країна мала честь гостити впродовж останніх сімох місяців. Так само великі запаси нафтових продуктів і всі нафтові інсталяції на нафтовому терені не були порушені. Це є вистачальним доказом, як чужим є большевицький режим населенню Зах. України.

Прем'єр Падеревський у своїй мові на Соймі в Варшаві сказав, що його народ домагається в давній Сх. Галичині свободи, рівноправности і справедливости для всіх.

З угорі представленої справи, що опирається на документальних матеріалах, який посідає Держ. Секретаріат ЗУНР і який кожночасно може перевірити вислана Антантою місія, видно, як поляки уявляють собі застосування тієї засади на всім етнографічним терені Зах. України, заселенім усюди в 70 відсотках українським населенням.

Через те, що в давній Австрії поляки завжди помагали династії і її володінню, давали свої голоси в парламенти, як голосовано за дуже строгими для населення законами, віддано всю Галичину, разом з давньою Сх. Галичиною, під їх заряд. Спосіб, в який була ведена польська адміністрація зі шкодою для більшости сх. гал. українців — поглибив існуючий від віків антагонізм між поляками та українцями так глибоко, що вже не можна його полагодити.

Події, які мали місце від жовтня, відкриті змагання поляків забрати від нас без правного титулу, а тільки з імперіяльних мотивів, приналежні нам історично та етнографічно землі; врешті, не в меншій мірі останній заклик до війни прем. Падеревського і Сойму в Варшаві, вони обидили наш народ. Роблені тепер жорстокості польських військ супроти нашого населення змушують Держ. Секр. ЗУНР заявити Високій Раді Чотирьох на Конференції заприязнених держав, що заклик п. Падеревського, підписаний ним у Соймі в Варшаві щодо анексії бувшої Сх. Галичини до польської держави, з признанням автономії, українське населення з обуренням відкидає.

ЗУНР існує від 19-го жовтня м.р., як державна форма для об'єднаних українських земель давньої австро-угорської монархії має таке саме право самовизначення, як усі інші народи Австрії, тому Державний Секретаріат має надію, що Найвища Рада Чотирьох, на конференції союзників по справджені етнографічного і національного стану речей визнає за нашою державою такі границі що покажуться дійсними при об'єктивній оцінці місцевих відносин.

Аж до хвилі цього рішення Дер. Секр. ЗУНР пропонує Раді Чотирьох вислати на терен бувшої Сх. Галичини, з одного боку, реклямований польською державою, а з другого боку, нами, союзні війська. Адм. Краю була б під контролею Команди тих військ. Те саме прохання маємо відносно земель Буковини, де замешкують українці, але є тепер зайняті румунами. Якби Найвища Рада Чотирьох не могла рішитись вислати туди військо Чотирьох Великих Держав нею репрезентованих, Державний Секретаріат не тільки дає свою згоду, але ввічливо просить, щоб Н. Рада дала Чехо-словацькій Республіці мандат зайняти, їх в імені союзників аж до останнього вирішення Мир. Конференцією границь між Польщею і Україною, з одного боку, і Польщею і Румунією, з другого боку, всіх вище названих мирних теренів.

Державний Секретаріат ЗУНР в імені населення Західньої України вірить і очікує, що В.Р. Ч-ох Союз. Держав у Парижі, опираючись на поданих в тій ноті дійсних відносинах, уділить свою згоду на зроблення нею кінцевої пропозиції.

За Державний Секретаріат ЗУНР президент

Д-р Сидір Голубович.

ДОДАТОК Ч. 13

ПОЛЬСЬКИЙ БАРОН КАПРІ ЗВІТУЄ
ЙОСИФОВІ ПІЛСУДСЬКОМУ ПРО СТАН СПРАВ НА ЗАХІДНІХ
ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (Відень 19-го березня 1919 р.)

1. Загальні завваги

1. (Польські) двори пограбовані. Реквірують без огляду на власні потреби, ординарії і податки. Поквітування видають, але досі ще не заплатили, бо враховують податки за п'ять років. Навіть жадають звороту позик під загрозою продажі ґрунту. Людей без дозволу влади реквірують

і продають забрані речі для приватних цілей. Також урядові реквізиції уживається для приватних цілей. В селян не реквірується, бо лякаються їхнього спротиву. Оповідують, що близько фронту військо реквірує в селян на власну руку під охороною кулеметів. Через таку безоглядну реквізицію поміщицькі двори не можуть господарити. Осінні засіви не були можливі через брак насіння та інвентаря. Є проєкт, щоб поміщицькі незасіяні землі дешево винаймати селянам. З того небаром настане город.

2. Ліси частинно удержавлені, а частинно незаконно витинається і нищиться. Лісову охорону в більшій частині відігнано. В деяких поміщицьких лісах «хлопи» на власну руку продають дерево. Жандармерія заховується пасивно. В деяких випадках власник мусів своє дерево купувати, а часто відмовили йому.

3. Сильна большевицька агітація. Агітатори є серед жандармів. Чимало старшин і багато інтелігенції, — це здецидовані большевики.

4. Велика ненависть про кожного поляка. На кожному кроці шпигуни, інтернування, негідне поступовання і гостре трактування (Городенка). Показові ревізії в домах, реквізиції урядові, примушується працювати в латинські свята.

5. Брак інтелігентних людей (є багато австро-німецьких старшин). 20-літні з юнаки з 3-ою клясою гімназії займають відповідальні становища (напр. начальника жандармерії, станових комісарів тощо) і їх надуживають. Всі дбають про свої особисті інтереси, крадуть, корупція досягла вершка. Хлопи про те знають, недовіряють і гордять. Звідсіль слабкість уряду. Розбиті між собою, заздрісні і сваряться. Кожний повіт, кожна громада для себе республіка. Повітові комісари безсильні, рядить багнет, палиця і топір.

6. Об'яви большевизму зростають! Селяни назначили церквам податок. (Ксьондзи кажуть собі платити за похорони по п'ятсот корон). Грозять ксьондзам викиненням. Сади при приходствах є часто вирубані... На зборах в Коломиї і в інших місцевостях хлопи жадають поділу ґрунтів, а деінде інших речей.

7. В Станиславові ходили комісари від крамниці до крамниці підвищували ціни і за те побирали оплати.

8. Хлопи є вже огірчені пануючими відносинами і кленуть Україні.

9. В багатьох випадках хлопи заховуються пасивно, числячи на вмарш польського війська.

10. Жиди тепер не є по боці українців. Більшість з тугою очікують вмаршу польських військ, бо їх руйнують у рафінований спосіб.

11. Часті ревізії по костьолах є денним явищем (говорячи про «ксьондзів» автор рапорту, барон Капрі, має на думці польських священиків).

2. Становище поляків

Польське населення Сх. Галичини, уважаючи «українців» за ворогів свого народу, стоїть твердо при засаді — безоглядного не підтримування тих же. Через те зреклися своїх урядів і чимало з них в голоді й холоді очікують польської оборони, в яку вірять фантастично. *Поміщицькі двори самі здержали всякі праці* (на полях). *Багато нищать пляново, напр. зайняте українським військом збіжжя і навмисне псують господарські машини.* В наслідок цього їх уважають українці за ворогів і тому вони виставлені на гострі переслідування. Поляки Сх. Галичини — у своєму патріотичному фанатизмі й довір'ю до польської сили — переживають велику мартирологію. Терплять голод, посвячують маєтки в надії на визволення.

Вони всюди зорганізовані, так що з хвилиною вмаршу польських військ, можуть чинно долучитись і влаштувати випаді (Гандштрайхе). Стан такої сильної готовости довго не вдержиться без надії на поміч і визволення.

3. Військові спостереження

Український вояк знеохочений. Рекрутів набирається під загрозою кулететів. Вони тікають, а схоплених доставляють під багнетами. Бунти на порядку дня (Коломия, Тернопіль). Однострої дуже лихі. Тепер одержали дуже багато одностроїв з України. Обува невистачальна, тому крадуть і стягають з людей на дорогах. Дисципліни жадної немає. Большевизм шириться. Тюрми переповнені. Старшин ненавидять через брак інтелігенції і моральної вартости.

Старшини самі кажуть, що в випадку програної їм грозить шнур від власних (вояків)! Останньо кличуть поляків і жидів до служби поза фронтом. Кличуть людей 17-42 року життя. Наймолодші поза фронтом.

Амуніції досить. В Коломій є фабрика гарматніх набоїв. Літаків не мають. Харчі за фронтом добрі, на фронті не вистачальні. Часті грабежі за фронтом.

Запасові частини на вичерпанні. Льокомотиви, вагони, шини зруйно-

вані. Вугілля зовсім немає, палять деревом. Скоро не стане одежі і харчів, бо вже нема що реквірувати. Вояк говорить голосно що з весною піде додому. Тепер є 300-тисяч вояків, а ще 100-тисяч покликали б, якби мали обуву.

4. Висновок

Українська Армія хилиться до упадку. Час весняних засівів буде рішальним. Провадити їх далше буде розпучливим намаганням. Українські старшини самі так думають. Дальша війна впродовж кількох тижнів доведе до розпаду армії, а тим самим — до злуки з большевизмом Великої України.

5. Поради

Використати час весняних робіт і сильно заатакувати. Тут ужиті війська можуть бути після короткого і сильного удару вицофані й ужиті на іншому фронті, бо заломаний ворожий фронт розлетиться сам. Під'їздових нападів нема чого лякатись, бо вояки це селяни, вернуть додому в страху, щоб їх майна не знищено за кару. Крім того, маршуючи вперед, польське військо, як буде мати із собою запас зброї й амуніції, то буде поміч з краю (к. 200 тисяч людей), які є вже в тій цілі зорганізовані і приготовані. Українці мають досить зброї, але не в великій мірі. Вояків посилають на фронт без зброї, де вони ждуть на зброю вбитих, ранених і хворих.

Треба би розкинути по країні (з літаків) відозви упереджуючі, що польське військо не йде як вороги, але з наміром завести порядок і спокій та звільнити селян від несумлінних «проводирів», що окрадають, грабують і нищать людей».

(Ці оповідання барона Капрі списав ротмайстер кінноти Адольф Ценскі).

ЛИСТ ПОСЛА К. МАЦІЄВИЧА З РУМУНІЇ
ПРО ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ (*) (23 листопада 1919 р.)

Високоповажаний Пане После!

Користаючись з нагоди посилаю через милого П. Ноймарка листа, в якому подаю всякі вістки, потрібні у Вашій праці для інформації всього нашого суспільства. Із залученого тексту угоди Галицької Армії з Денікіном побачите, яке нещастя спало на нашу нещасну Україну. Фактично хронологічний хід речей є дуже простий. Непорозуміння між нами і галичанами ніколи не були щиро й відверто зліквідовані, що було конче для скріплення єдності народу.

Лихий стан армії під зглядом санітарним, брак обуви й одєжі, як і амуніції, довели до того, що галичани зачали хилитись до російської орієнтації, а з хвилиною розпочаття боїв з Денікіном такий стан речей унеможливив щирі взаємини і якусь спільну лінію діяння. Наші були за порозумінням з Польщею, а вони з Денікіном. Листи, що приходили з Парижа від Панейка, писані не на основі справджених інформацій, підтримували надії в тому, що Денікін є сильно з Антантою. Маю певні дані, що в тому випадку найбільшу ролю відіграла російсько-німецька інтрига, якої треба шукати в Берліні і вона мала знищити нашу державність, унеможливити відірвання від Росії і тим самим змусити піддатися економічним впливам Німеччини. На основі малих фактів і спостережень тверджу, що агенти німецької політики Берліна брали чинну участь в угоді Денікіна з Тарнавським.

Плян Денікіна ясний і простий. Він іде тепер насліпо. Дорога на Москву є йому надовго замкнена, на Кубані його влада обмежена до пів дня маршу, тому треба було шукати нового терену, на котрому він міг би оперти свою владу і створити державно-територіяльну власть. На наше нещастя він обрав собі за такий терен Україну, край найменше за-

(*) К. Мацієвич, бувший міністер закордонних справ в уряді прем'єра Остапенка, був вислав Бориса Курдиновського до Варшави, який спричинив Україні велику шкоду влітку 1919 року своєю «угодою» з прем'єром Ігнацом Падеревським; і він на основі тієї «угоди» добився дозволу Найвищої Ради в Парижі з 25-го червня 1919 р. окупувати Галичину польськими військами.

Вище поданий лист був, мабуть, написаний до М. Порша в Берліні. Його текст переховався між документами Архіву Ю. Пілсудського: наш текст є перекладом із польської мови.

ражений большевизмом. Він хоче знищити Петлюру, як символ української державности і приєднати собі якусь українську групу. Таку він знайшов у галичан і звернувся до неї. Тут йому пощастило, але гадаю, що це не вийде йому на добро. Передовсім не вдалося йому притягнути жадного галицького політика; ці ж військові, що перейшли до нього скоро переконаються, чого їм ждати від Денікіна. Я сам читав листа галичан, котрі пішли до Денікіна передтим, де жалуються на зневагу і ганебне відношення до всього, що українське.

Тепер є такий стан в Україні: уряд вийшов із Кам'янця, який за нашою згодою зайняли поляки. Поляки подали вістку, що займають той терен часово, залишаючи внутрішню адміністрацію українцям. Наш уряд і Петлюра вийшли до Проскурова, Старо-Костянтинова, Бердичева і Житомира, де мають злучитись із повстанцями і частинами, що прийшли з-під большевиків. Той операційний терен буде розширений до Козятина, Жмеринки, Уманя і Сир. Таращі, звідки повстанці прогнали Денікіна. Справи Денікіна стоять погано.

Він утратив Чернігів, Бахмач, Курськ, а Київ обляжений повстанцями і большевиками, з чого вношу, що недовго вдержиться в районі Могилева-Жмеринки. Чимала частина галичан є нам вірна, бо коли денікінці зачали вагонувати галицьке військо, щоб послати їх до Одеси, вони розбіглися масово. Їх не можна використати на жодному фронті. Стан армії Денікіна, мимо технічної і фінансової помочі Англії — дуже поганий. Його вояки також голі й босі. Такто завжди буває, що менша частина грошей доходить до армії, решту пропивають ув Одесі, Новоросійську і т.д. Кажуть, що під впливом фронтвих невдач є там хаос, дезерція, а в большевиків видно піднесений настрій, бо з ними злучились інші соціалістичні партії.

Зараз ширяться вістки про нашу угоду з большевиками. Є то безстидна неправда. Перед зрадою галичан большевики атакували нас часто. І це приспішило акцію Гарнавського. Здається мені, що здержання воєнної акції між нами і большевиками було наслідком спільної небезпеки, тобто просування військ Денікіна. Це можливе, але тут не може бути мови про якесь порозуміння. Прохаю такі вістки категорично спростувати, подаючи коротку історію останніх боїв, на основі фактів звернути увагу на те, що на чолі тих охочих, що підписали угоду з Денікіном стали німці, як напр. фон Турново-Гарнавський і Ерле. Лякаюсь, що останній пан, котрого я допустив до Петлюри, був головним агентом німецької провокації.

Наше положення є дуже важке, але не безнадійне. І, хто-зна, чи то не наше щастя. Повстанці нам помагають, большевики ідуть на наш бік,

Денікіна бють одні й другі, а при повній ізоляції від свого народу його положення безнадійне.

Узагалі, ця авантюра зникає, як зважити, що існує одне завдання: знищення бувшої Росії, бо можливість відбудови Росії військами Денікіна може міститись тільки в голові ідіотів, що не знають історії заключування договорів Росією.

Бажаю Вам всього найкращого на новім місці і сподіюся, що одержу від Вас докладні вістки щодо нашого положення в Берліні. Я переконаний, що наша спільна дорога буде й там основою Вашої орієнтації. Водночас прохаю держати зв'язок з Марголіном, що назначений до Лондону.

Щиро прихильний Вам

Мацієвич, в.р.

П.С. Прохаю мати на увазі, що відступлення від нашого пляну і заміна його на якийсь інший, повний пригод наразив би нас усіх на велику небезпеку.

ДОДАТОК Ч. 15

ПРОТЕСТ УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ ПРОТИ НАЇЗДУ ДЕНІКІНЦІВ НА КИЇВ (9-го вересня 1919 року)

Державам Антанти і всім Націям світу! Минають два роки, як український народ проголосив усьому світові свою волю жити вільним життям. З того часу він веде безнастанну боротьбу з большевиками, комуністами-москалями незважаючи на всякі міжнародні труднощі. Будучи вповні ізольованою УНРеспубліка продовжає боротьбу проти большевиків, кладучи перешкоду большевицькому походу на захід. Ця війна коштувала їй велике число жертв і сила матеріялу й була успішною, бо більша частина української території була звільнена від їх наїзду.

Здобуття Києва, столиці України, після важких і кривавих боїв, сталося пам'ятного дня 30-го серпня 1919 року в 6-ій год. вечора, і це було світлим завершенням успіхів світлої Української Армії. Наступного дня 31-го серпня в 9-ій год. зранку добровольчі відділи Армії Денікіна під командою ген. фон Бредова ввійшли без бою до Києва.

Війська УНРеспубліки не мали наміру вести вуличні бої в місті Києві проти військ Денікіна і не противилися їх вході до міста, уважаючи можливим урегулювати цю справу в згідливий спосіб із вірою, що війська

Денікіна не мають причини займати міста, з якого були прогнані більшовики українськими військами; але справа вийшла інакше: увійшовши до Києва з більшими силами війська Денікіна із зброєю в руках зайняли зразу вороже становище супроти військ УНРеспубліки.

Вони негайно відкрили вогонь з рушниць і почали розброювати деякі частини і саме тому українські війська в інтересі населення покинули місто, щоб не допустити до вуличних боїв. Таким чином, Денікінська Армія, незважаючи на небезпеку загрози від спільного ворога-більшовиків, відразу виявили намагання цілковитого знищення суверенності УНРеспубліки, як і більшовики воюють (проти нас) з тією самою ціллю. Частини Денікіна ввійшли до Києва без найменшого труду, коли більшовики кинули всі свої сили проти українських військ, відтяжуючи вповні фронт Денікіна.

Добре знаючи, що Армія Денікіна була звернена проти більшовиків і спомогана в тій цілі Державами Антанти Уряд УНР рішився на крок, щоб не допустити до бою, але досягнути стратегічне домовлення з Денікіним в надії, що його ціллю є боротьба проти московського більшовизму, а не проти Української Армії, що дала докази витривалості і рішучості в боях з більшовиками.

Ще перед здобуттям Києва була вислана спеціальна делегація з ген. Омеляновичем-Павленком у проводі для розпочаття розмов з армією Денікіна. Команда групи Ар. Денікіна в околицях Києва не дала змоги розпочати переговори заявляючи, що вважає Армію Петлюри більшовицькою. Таким чином, вона категорично відкинула всяку спробу угоди, грозючи арештом делегації, якби вона пробувала дістатись до Нач. Ком. Доровольчеської Армії. Водночас на території України, зайнятій військами Денікіна, нова денікінська власть почала посилену роботу проти української культури. Вона заборонила вживання української мови в школах, церквах та інституціях урядових і приватних, намагаючись всіма силами здавити в людей національне почування.

Уряд Денікіна звернув проти себе всі маси, створивши атмосферу великого негодування, що стане причиною нових розрухів і нового проливу крові, замість дійти до стратегічного порозуміння. У боротьбі проти більшовиків Денікін властиво помагає більшовикам своєю безоглядною політикою, розбиваючи свої й наші сили і створюючи пригідні умовини для нової пропаганди більшовиків.

Тимто Уряд УНРеспубліки сильно протестує проти такого становища Армії Денікіна в надії, що Держави Антанти в інтересі людськості вплинуть на Денікіна і примусять його порозумітись з Нач. Ком. Української Армії і негайно покинути зайняті ним українські території, а

згодом до ступневої евакуації українських земель в міру як Укр. Армія поступатиме вперед у боротьбі проти большевицької анархії.

Український Уряд є переконаний, що розумне стратегічне домовлення усіх чинних сил у боротьбі проти большевиків єдине може довести до кінцевої перемоги і до повної ліквідації російського комунізму «Кам'янець на Поділлі, 4-го вересня 1919 року. Ісаак Мазепа, През. Ради Міністрів УНР; Андрій Ливицький, міністер закордонних справ».

(Цю радіо-телеграму по-французькому перехопили поляки в Бережанах 9-го вересня, год. 14.49 і переслано її текст Нач. Ком. Пол. Армії на галицькому фронті; до Відділу II, ч. 979 [II] Капітан Ілатті).

ДОДАТОК Ч. 16

Філядельфія, 18 березня 1975 р.

Всесвітліщий Отець
Проф. д-р І. Нагаєвський
Льорейн, Огайо

Всесвітліщий Отче Докторе!

В пресових оголошеннях НТШ в Нью-Йорку я прочитав, що Ви друкуєте нову історичну працю, п.з. «*Нарис Історії Новітньої Української ДЕРЖАВИ*». Я хочу подати Вам одну вістку, що може частинно висвітлити причину трагедії Української Галицької Армії в 1929/20-их роках.

Отож, у 1941/43-их роках я був студентом Української Хемічної Школи у Львові, при Зигмунтівській вулиці, біля т.зв. Єзуїтського парку. На викладах, особливо проф. Андрієвського, я нераз слухав, що у час польсько-української війни в 1929/20 роках, агенти армії Галлера штучно спричинили епідемію тифу між українськими військовими частинами й населенням Галичини, й так Українська Галицька Армія перенесла епідемію тифу на східні українські землі, й восени 1919 року була ним здесятована.

В час моїх дальших студій на Львівській Політехніці, в 1943/44 рр. я знову довідувався від товаришів, що хемічні спеціалісти польської армії ген. Юзефа Галлера, виїжджаючи з Франції до Польщі викрали й привезли з собою тифозну сироватку (серум), й у крадіжці серум їм допоміг якийсь

Воскресінські. Згаданий серум вони мали уживати для боротьби проти большевиків.

Початки розсаджування тифу відбувався так, що додавано тифозну сироватку до молока, й наказувано «вибраним дівчатам» нести молоко до міста, через лінію де стояла наша армія. Звичайно кінчилося тим, що наші військовики забирали молоко, й випивали, а «вибраних дівчат» завертали до дому. Певна частина молока доходила також до міста, до визначних українських діячів.

Літом, 1944 р., я переїхав на дальші студії до Грацу, в Австрії. Проф. Міллер, який у той час сповняв функції ректора Грацької Політехніки поміг мені з вписами на політехніку, як рівнож влаштував мене на працю при університеті, аналізувати харчі, тобто у державній лабораторії контролі харчів, де головним керівником був декан, проф. Йост, а моїм зверхником був д-р Бекер, який підлягав Йостові.

Десь у половині жовтня, 1944 р., проф. Йост завізвав мене до себе, де були ще два інші професори, й якийсь представник цивільної влади. Вони розпитували мене про Львів, чи налітають туди Советські літаки, чи є досить харчів, і т.д. Згаданий представник цивільної влади питав мене чи я бачив колись у Львові, в газетах, щонебудь про епідемію тифу у Галичині, в 1919/20 рр. Я сказав що ні, й тоді між ними нав'язалася дискусія, з якої я довідався що у 1942-му році вислано до губернатора у Львові якийсь висліді дослідів Німецької Наукової Комісії, зроблені на основі автентичних документів, знайдених у архівах Інституту Пастера у Парижі, що агенти армії ген. Юзефа Галлера викрали тифозну сироватку (серум), й в крадіжжі відогравав головну ролью якийсь Воскресінські. По наказу Галлера, тифозна сироватка була ужита на українському фронті, та мабуть також проти большевиків. Є можливість що ті інформації були також переслані до архіву св. Юра, але не були подані до публичного відома.

Д-р Бекер і його заступник д-р Єгер, які були головними працівниками при контролі харчів, мене інформували, що проф. Йост був членом Німецької Наукової Комісії, й знає докладно про викрадення сироватки, агентами Галлера. Про все був також поінформований проф. Міллер. Мені було трохи не зрозуміло, які документи могли існувати про крадіж, й мені пояснив д-р Єгер що ті речі викрила французька тайна поліція, й спеціальне звітження було вислане до самого Клемансо, у наслідок чого він мав бути дуже обурений на Галлера, та цілу польську дипльоматію.

Весною, 1945 р., я переїхав на дальші студії до Інсбруку, де був асистентом у проф. Оппеннауера, при відділі органічної хемії. Там я здобув *Докторандум*, з фізикальної хемії, наділений у червні 1949 р. Проф. Оп-

пеннауер, та директор хемічного інституту, проф. Патат, та інші професори, були також зор'єнтовані про те, що агенти Галлера викрали тифозний серум, й розсаджували його у Галичині, та проти большевиків. Треба згадати, що проф. Палат був також членом Німецької Наукової Комісії, яка провір'ювала наукові архіви інших держав, які окупувала німецька військова влада.

Остаюся з правдивою пошаною до Вас,

Д-р Михайло Диміцький

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Доценко, О., Літопис Української Революції, Київ, 1923-24.
Українська Галицька Армія, Вінніпег, 1958 і слід.
Петлюра Симон, Статті, Листи, Документи, Нью Йорк, 1956.
Скоропадський, Павло, Гетьман, Спомини, в «Хліборобська Україна», 1922-23.
Коновалець, Е., полк., Причинки до історії Української Революції, 1948.
Збірник Пам'яті Симона Петлюри, Прага, 1930.
Винниченко, Володимир, Відродження Нації, Київ-Відень, 1920.
Кузьма, О., Листопадові Дні 1918 Року, Львів, 1931.
Кузьма, О., Бої за Львів, 1931.
Сальський, В., ген.-Шандрук, П., ген., Українсько-Московська війна 1920 року в документах, Варшава, 1933.
Капустянський, М., Ген. Штабу, ген., Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році, Мюнхен, 1946.
Франко, Іван, Матеріяли до культурної історії Галицької Руси, Львів, 1902.
- David Hunter Miller*, My Diary at the Conference of Paris, 20 vols., 1928.
Deutsche Okkupation in der Ukraine. Geheimdokumente, Ed. Prometheus, Strassbourg, 1937.
Dulczewski, Z., Walka o szkole na wsi galicyjskiej w swietle stenografow Sejmu Krajowego, 1861-1914, Warszawa, 1935.
Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe, ed. W.K. Lypynskij East European Res. Inst., Phila, 1966.
The Edward M. House Collection. Yale University Library, New Haven.
Great Events of the Great War. Ch. F. Horne-W.F. Austine, 1923.
Lloyd George David, Memoires of the Peace Conference, New Haven, 1939.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1919, U.S. Department of State, Washington, D.C., 1937.
Official German Documents Relating to the World War, New York, 1923 seq.
Dok. Nacz. Dow. A. Pol. (Arch. J. Pilsudskiego), 1918-1920.
Seymour, Ch., The Intimate Papers of Colonel House, Boston, 1928.
Tyszkiewicz, M., Comte, Documents historiques sur l'Ukraine, Geneva, 1919.

Література

- Андрієвський, В., З минулого, Берлін, 1921.
Андрусяка, Н., Перемишль в історії України до 1918 року, Збірник, Нью Йорк-Філадельфія, 1961.

Антонов-Овсієнко, В.А., Записки о гражданской войне, Москва, 1924 і слід.
Аркас, М., Історія України-Русі, Спб, 1908.

Базар, Збірник, Каліш, 1922.

Барвінський, О., Спомини з мого життя. Образки з громадського і письменського розвитку Русинів, Львів, 1912-13.

Безручко, М., ген., Січові Стрільці в боротьбі за державність, Каліш, 1922.

Біднов, В., проф., Церковна справа на Україні, Гарнів, 1921.

Біднов, В., проф., Православная Церковь въ Польщи и Литвь, Екатеринослав, 1908.

Бородаєвич, В., В чотирикутнику смерти, Київ-Львів, 1921.

Бош, Евгения, Годь борьби, Москва, 1925.

Буденний, С.М., Красная конница, М-Л, 1930.

Будзиновський, В., Аграрні відносини Галичини, ЗНТШ, (4), Львів, 1894.

Будзиновський, В., Москвофільство, його причин і теорії, Львів, 1910.

Будзиновський, В., Як Москва нищила Україну, Відень, 1917.

Велика Революція, Календар, упор. проф. д-р Я. Зозуля, Нью Йорк, 1967.

В.К., Всеукраїнський Ген. Військовий Комітет і Тимчасове Правительство, ЛНВ, 1923.

Василенко, Н., Очерки по истории Зап. Руси и Украины, Київ, 1916.

Велика Історія України, вид. Тиктора, Вінніпег, 1948.

Власовський, І., Нарис історії Української Православної Церкви, Нью Йорк, 1956.

Возняк, М., Просвітні змагання галицьких українців в ХІХ ст., Львів, 1912.

Возняк, М., Українська Державність, Відень, 1918.

Возняк, М., Як пробудилось українське життя за Австрії, Львів, 1924.

Войнаровський, Т., Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси, Львів, 1910.

Войнаровський, Т., мітр., о., Спогади з мого життя, Нью Йорк, 1961.

Галаган, М., З моїх споминів, Львів, 1930.

Гермайзе, Д., Матеріяли до історії українського руху за світової війни, 1936.

Гермайзе, О., Нариси з історії революційного руху на Україні, Київ, 1920.

Гірняк, Н., Останній акт трагедії УГА, Нью Йорк, 1959.

Гірняк, Н., Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців, Філядельфія, 1955.

Гнатюк, В., Національне відродження австро-угорських Українців, 1772-1880, Відень, 1916.

Грушевський, М., Історія України, Київ-Відень, 1921.

Грушевський, М., На порозі нової України, Київ, 1918.

Гольдельман, С., Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за час революції, Відень, 1921.

- Гольдельман, С., Жидівська Національна Автономія на Україні, 1917-1920, Мінхен, 1923.
- Демкович-Добрянський, М., Українсько-польські стосунки в ХІХ ст., Мюнхен, 1969.
- Денник Начальної Команди Української Галицької Армії, Нью Йорк, 1974.
- Долінський, Д., Боротьба українського народу за волю і незалежність, Календар «Просвіти», 1921.
- Дольницький, М., Між молотом і ковалом, Львів, 1923.
- Доманицький, В., Про Галичину, Київ, 1909.
- Донцов, Д., д-р, 1918 Рік у Києві, Торонто, 1954.
- Дорошенко, Д., проф., Історія Української Держави 1917-1923, Ужгород, 1930.
- Дорошенко, Д., Нарис Історії України, Варшава, 1930-32.
- Дорошенко, Д., Мої спомини про недавнє минуле, 1914-1918, Львів, 1923.
- Дорошенко, Д., Галицька Руїна, «Наше минуле», (3), Київ, 1918.
- Драгоманів, М., Літературно-суспільні партії в Галичині до 1880 р., Львів, 1904.
- Доценко, О., Зимовий похід, Варшава, 1932.
- Жук, Д., Пам'яткова книга, СБУ, 1917.
- Зagalна Українська Енциклопедія, Львів-Стан.-Коломия, 1934-35.
- Заславский, Д.И., Поляки в Киеве в 1920 году, Петроград, 1922.
- Зиблікевич, Е., Листопадові події на Великій Україні, Львів, 1929.
- Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1814-1919, Львів, 1926.
- Зубрицькі, Д., Історія древнаго Галичско-Руского княжества, 1-2, Львов, 1852-55.
- Іванис, В., Симон Петлюра, Президент України, Торонто, 1952.
- Історія Українського Війська, Крипякевич, І.-Гнатевич, Б., Львів, 1926.
- Кедрин, І., ред., Берестейський мир, Львів, 1928.
- Кедровський, В., Ризьке Андрусово, Вінніпег, 1926.
- Кедровський, В., 1917 Рік, Вінніпег, 1967.
- Кедровський, В., Боротьба з погромами на Україні, «Свобода», 1933.
- Ковалевський, М., При джерелах боротьби, Інсбрук, 1960.
- Козельський, Б.Б., Шляхом зрадництва і авантюри, Харків, 1927.
- Кордуба, М., Північно-Західня Україна, Відень, 1917.
- Королів, В., Кінець Гетьманату, Кал. «Дніпра», 1928.
- Корпус Січових Стрільців, Воєнно-історичний нарис, Чікаго, 1969.
- Кох, Ганс, Договір з Денікіном, Львів, 1930.
- Кравс, А., ген., За Українську Справу, Львів, 1926.
- Кревецький, І., Справа поділу Галичини в роках 1846-1850, ЗНТШ, 93-97, 1910-11.
- Кревецький, І., Королівство Галичини і Володимирії, 1772-1918, Львів, 1925.
- Крезуб, А., Нарис історії польсько-української війни 1918-1923, Львів, 1923.
- Крипякевич, І., Галичина в другій половині 18-го ст., ЗНТШ, 91, 1910.

Крипякевич, І., 3 історії західньо-українських земель, Київ, 1957-58.

Ласовський, В., Генерал Тарнавський, Львів, 1930.

Лебедович, І., о., Полеві духовники Української Галицької Армії, Вінніпег, 1963.

Левинський, В., Наддніпрянська політична еміграція у Львові в рр. 1904-05.

Левицький, В., Як живеться українському народові в Австрії, Відень, 1915.

Левицький, К., д-р, Історія політичної думки галицьких Українців 1848-1914, Львів, 1926.

Левицький, К., д-р, Історія визвольних змагань галицьких Українців з часів світової війни 1914-1918, Львів, 1928.

Левицький, К., д-р, Великий Зрив, Львів, 1931.

Левицький, О., Галицька Армія на Великій Україні, Відень, 1921.

Лозинський, М., д-р, Галичина в 1918-1920 рр., Відень, 1922. Нью Йорк, 1970.

Лозинський, М., д-р, Кривава Книга: Українська Галичина під Польщею, 1919-1920 рр.

Лозинський, М., д-р, Українська Галичина — окремий коронний край, Відень, 1915.

Лотоцький, О., Сторінки минулого, Варшава, 1933.

Мазепа, І., Україна в огні й бурі революції, 1917-1921, Мюнхен, 1950-51.

Мазепа, І., Большевики і окупація України, Львів-Київ, 1922.

Макух, І., д-р, На народній службі, Дітройт, 1958.

Марголін, А., Украина и политика Антанти, Берлін, 1921.

Мишуґа, Л., Похід українських військ на Київ. Серпень 1919, Відень, 1920.

Михайленко, М., Росія і Україна, 1915

Мудрий, В., Передісторія великого зриву, в «УГАрмія», Вінніпег, 1958.

Нагасвський, І., о., Католицька Церква в минулому і сучасному України, Ф-я, 1950.

Назарук, О., д-р, Рік на Великій Україні, Відень, 1920.

Назарук, О., д-р, Галицька Делегація в Ризі 1920 року, Львів (без дати).

Новосівський, І.М., д-р, Українська державна влада на Буковині, Н.Й., 1964.

Огієнко, І., проф., д-р, Як Москва взяла під свою владу вільну Українську Церкву, 1921.

Оглоблин, О., проф., д-р, Іван Мазепа та його доба, Нью Йорк, 1960.

Оглоблин, О., проф., д-р, Люди Старої України, Мюнхен, 1959.

Омелянович-Павленко, М., ген. пор., Зимовий похід, в «За державність», Каліш, 1929.

Омелянович-Павленко, М., ген. пор., Українсько-польська війна, Прага, 1929.

Петрів, В., Ген. Шт. ген., Спомини з часів Української Революції, 1917-21, Львів, 1927-31.

Полонська-Василенко, Н., Історія України, Мюнхен, I-II, 1972-76.

Прохода, В., Українсько-польська війна 1918-1919, Прага, 1929.

Прохода, В., Вождь та військо, Прага, 1930.

Ріпецький, С., Українське Січове Стрілецтво, Нью Йорк, 1956.

Скоропис-Йолтуховський, О., Мої «злочини», в Хлібороській Україні, 1920.

Солов'єв, С.М., История России, Москва, 1960.

Сохоцький, І. о., Будівничі нової української державности в Галичині, Нью Йорк, 1961.

Стахів, М., Західня Україна та політика Польщі, Росії й Заходу, Скрантон, 1958.

Стахів, М., ЗУкраїна в добі Директорії, УНР, Скрантон, 1963.

Скрипник, М., Статті і промови, Харків, 1931.

Стефанів, З., Українські збройні сили 1917-1921, Коломия, 1934-35.

Стерчо, П., д-р, До питання прилучення Закарпаття до ЧСР в 1919 р., «Свобода», чч. 161-63, 1955.

Терлецький, О., Історія України, 1902.

Терлецький, О., Москвофільство і народовці в 70-их роках, Львів, 1902.

Томашівський, С., Церковний бік української справи, Відень, 1915.

Томашівський, С., Під колесами історії, Берлін, 1922.

Троцьки, Лев, История русской революции, Берлин, 1931-33.

Тютюник, Ю., Зимовий похід 1919-1920, Коломия-Київ, 1923.

Удовиченко, О., ген., Україна в війні за державність, Вінніпег, 1954.

Франко, І., Молода Україна, Львів, 1910.

Холмський, І., Історія України, Мюнхен, 1949.

Хома І., Апостольський Престіл і Україна 1919-1922, Рим 1987.

Хрестоматія з історії Української РСР, 1959, Київ.

Царський в'язень, 1914-1917, Львів, 1918.

Цегельський, Л., Русь-Україна а Масковщина-Росія, Царгород, 1916.

Цегельський, Л., Від легенд до правди, Філядельфія, 1960.

Цьокан, І., Від Денікіна до большевиків, Відень, 1921.

Чериковер, И., Антисемитизм і погроми на Украине, 1917-1918 гг., 1923.

Чубатий, М., Основи державного устрою Зах. Української Республіки, Львів, 1920. (Кал. «Просвіти»).

Шанковський, Л., Українська Армія в боротьбі за державність, Мюнхен, 1958.

Шаповал, М., Велика революція і українська визвольна програма, Прага, 1937.

Шаповал, М., Гетьманська Держава і Директорія, Нью Йорк, 1958 (цикліст.).

- Шараневичь, И.-Смирновъ, М.-Дашкевичь, М.*, Монографии до истории Галицкой Руси, Тернопіль, 1886.
- Шахрай, В.М.*, Революція на Україні, Саратов, 1919.
- Шелухин, С.*, Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою, Торонто, 1947.
- Шухевич, С.*, Спомини, Львів, 1929.
- Ярославин, І.*, Визвольна боротьба на західньо-українських землях 1918-23, Філадельфія, 1956.
- Arlsberg, H.G.*, Situation in the Ukraine, in «Nation» (nr. 109), Nov. 1, 1919.
- Armstrong, John*, Ukrainian Nationalism, 1939-1945, New York, 1955.
- Borschak, E.*, L'Ukraine a la Conference de la Paix, Paris, 1938.
- Borschak, E.*, Le Movement National Ukrainienne au XIXe siècle, in «Le Monde Slave», 11-12, Paris, 1930.
- Brawer, Abraham Jacob*, Galizien. Wie es an Oesterreich kam. Eine historisch-statistische Studie, Leipzig-Wien, 1910.
- Buchanan, George, Sir*, My Mission to Russia, London-New York, Cassel, 1923.
- Bujak, F.*, Galicya, Lwow-Warszawa, 1908.
- Chamberlin, W.H.*, The Ukraine: A Submerged Nation, New York, 1944.
- Choulguine, Alexander*, L'Ukraine contre Moscou, Paris, 1935.
- Czernin, Ottokar*, In the World War, London-New York, 1920.
- Daszynski, I.*, Pamiętniki, Kraków, 1925-1926.
- Desroches, A.*, Le problème Ukrainienne et Simon Petlura, Paris, 1962.
- Dnistrjanskyj, S.*, Ukraine and the Peace Conference, 0000.
- Doroshenko, D.*, Die Namen Rus', Russland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung, Berlin, 1931.
- Doroshenko, D.*, Die Ukraine im Lichte des west-europäischen Literatur, Berlin, 1927.
- Doroshenko, D.*, Ukraine und Reich, Berlin, 1943.
- Doroshenko, D.*, History of the Ukraine, Edmonton, 1939.
- Encyclopedia Britannica*, 14th Edition.
- Fedenko, P.*, Ukraine, Her Struggle for Freedom, Augsburg, 1951.
- Fedenko, P.*, Der nationale und sociale Befreiungskampf der Ukraine, Berlin, 1923.
- Feldman, W.*, Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846-1906, Kraków, 1907.
- Felinski, M.*, Ukraińcy w Polsce odrodzonej, Warszawa, 1931.
- Ficker, A.*, Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, Wien, 1869.
- Grabski, S.*, O kwestyach narodowej polityki państwowej, Lwów, 1925.
- Haller, Józef*, Pamiętniki, Veritas, London, 1964.

- Handelsman, M.*, Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską, Warszawa, 1937.
- Heifetz, Elias, J.U.D.*, The Slaughter of the Jews in the Ukraine 1919, New York, 1921.
- Helfert, J.A. Frh. von*, Geschichte Oesterreichs vom Ausgange der Wiener October Aufstandes 1848, Prag, 1872.
- Hoffmann, M.*, Der Krieg der versäumten Gelegenheiten, Berlin, 1919.
- House, M.E.-Seymour, Ch.*, What Really Happened at Paris, New York, 1921.
- Hrushewskij, M.*, History of Ukraine, Yale Univ. Press, 1941.
- Hupert, W.*, Boje Lwowskie, Lwow, 1926.
- Iwanicki, M.*, Oświata i szkolnictwo w Polsce w latach 1918-1939, Siedlce, 1975.
- Kaczala, S.*, Polityka Polaków względem Rusi, Lwow, 1879.
- Korduba, M.*, Territoire et Population de l'Ukraine, Bern, 1919.
- Korduba, M.*, Der Ukraine Niedergang und Aufschwung, Zschr. f. Osteuropäische Geschichte, IV, Verlin, 1932-33.
- Korostowetz, W.K., von*, Polnische Auferstehung, Berlin, 1929.
- Krupnytskyj, B.*, Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1920, Berlin, 1939.
- Kutschabskyj, W.*, Die West-Ukraine im Kampf mit Polen und dem Bolschewismus, Berlin, 1934.
- Lanf, Ferdinand*, Die Ukrainer Galiziens im Kampf um die Aufrichtung des Ukrainischen Staates, Berlin, 1943.
- Lansing, R.*, The Peace Negotiations. A Personal Narrative, Boston-New York, 1921.
- Lewicki, A.*, Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych, Kraków, 1888.
- Lewicki, E.*, La Guerre Polono-Ukrainienne 1918-1919, Bern, 1919.
- Lewicki, Jan*, Ruch Rusinów Galicyi w pierwszej polowie wieku panowania Austrii 1772-1820, Lwow, 1879.
- Lozinski, B., Dr*, Agenor hr. Goluchowski w pierwszym okresie rządów swoich 1846-1859, Lwów, 1901.
- Lozinski, B, Dr*, Szkice historii Galicyi w XIX w., Warszawa, 1913.
- Ludendorf, E.* Meine Kriegserinnerungen, 1914-1918, Berlin, 1926.
- Maczynski, Czesław*, Boje Lwowskie, Warszawa, 1921.
- Manning, C.A.*, Twentieth Century Ukraine, N.Y., 1951.
- Massie, R.K.*, Nicholas and Alexandra, New York, 1967.
- Moritz, Frh. von Sala*, Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846, Wien, 1867.
- Nahayewsky, I., Rev. Ph.D.*, History of Ukraine, Philadelphia, 1962.
- Nahayewsky, I, Rev. Ph.D.*, History of the Modern Ukrainian State 1917-1923, Ukr. Free Univer. and Academy of Arts and Sciences, Munich, 1966.

- Pidhajny, O.S.*, The Formation of the Ukrainian Republic, Toronto-New York, 1966.
Pogroms in Poland, Nation, (nr. 108), May 31, 1919.
Polish Artocities in Ukraine, New York, 1931.
Prince Max of Baden, Memoires of Pr. Max of Baden, New York, 1928.
- Reshetar, J.S.*, The Ukrainian Revolution 1917-1920, Princeton, 1952.
Ripetskyj, S., Ukrainian-Polish Diplomatic Struggle 1918-1923, Chicago, 1963.
Romanczuk, J., Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien, Wien, 1902.
Romer, E., W obronie Galicyi Wschodniej, Lwów, 1919.
Rudnytskyj, S., Ukraine, Wien, 1916.
Rus' Galicyjska, jej separatyzm. Przez Rusina, Grodek, 1888.
Russian Revolution, The, ed. Szczesniak, Notre Dame Univ., 1959.
Ruthenische Frage, Die, in Galizien, etc. beleuchtet von einem Rusinen, Lemberg, 1850.
- Schmidt, Axel*, Ukraine, Land der Zukunft, Berlin, 1939.
Shoulgine, A., Histoire et la vie, Paris, 1957.
Sciborsky, M., Ukraine and Russia, New York, 1940.
Shandruk, P. Gen., Arms of Valor, New York, 1959.
Simanowski, B., Galicya, Lwów, 1892.
Slowo Rusina do wszek braci szczepu slowianskiego, Paryż, 1849.
Smal-Stocky, R., The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism, Milwaukee, 1952.
Sopotnicki, J., Kampanja polsko-ukraińska, Lwow, 1921.
Stakhovsky, L.I., American Opinion About Russia, Toronto, 1961.
- Tardieu, A.*, The Truth About the Treaty, Indianapolis, 1921.
Tokarz, W. Dr., Galicya w początkach ery Josefinskiej w swietle ankety urzędowej z roku 1783, Kraków, 1909.
Temperley, H.W.V., A History of the Peace Conference of Paris, London, 1920-24.
Tomashivskyj, S., Dr., Die Weltpolitische Bedeutung Galiziens, München, 1915.
Tisserand, R., La vie d'une Peuple: L'Ukraine, Paris, 1933.
Tsolukiddze, M., Die Ukraine, Leipzig, 1939.
Tyszkewicz, M., Comte, L'Ukraine en gace du Congres, Lausanne, 1919.
Tyrowicz, M., Galicya od pierwszego rozbioru Polski do wiosny ludów 1772-1848. Wybór tekstów źródlowych, Kraków-Wrocław, 1956.
- Ukraina*, Terazniejszość i przeszłość, Kraków, 1970.
Ukraine, Die Beitrage von Hofrat Al. Barwinskyj, Prof., Dr. P. Gremer, Dr. E. Lewicki, Dr. Galk Schapp, Berlin, 1916.
Ukraine, A Concise Encyclopedia, Univ. of Toronto Press, 1963.
Ukraine and Its Separate Peace, New York Times C. Hist. Magazine (7), March, 1918.
Ukraine's Claim for Freedom, Articles, New York, 1915.
- Wasilewski, L.*, Ukraina i sprawa ukraińska, Kraków, 1912.

Wasilewski, L., Kwestja ukraińska, jako zagadnienie międzynarodowe, Warszawa, 1934.

Wasilewski, L., Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym, W-K, 1925.

Wheeler-Bennett, J.W., The Forgotten Peace Brest Litowsk, London-New York, 1939.

Widman, K., Franciszek Smolka, jego życie i zawód polityczny, Lwów, 1884.

Winter, E., Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine, 955-1939, Prag, 1944.

Wojnarowskyj, T., von, Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischen Herrschaft, Wien, 1921.

Xydias, J., L'Intervention française en Russie 1918-1919, Paris, 1930.

Yaremko, M., From Separation to Unity, Toronto, 1967.

Yaremko, M., Der Kampf der galizischen Ukraine in den Jahren 1905-1907, Wien, 1944.

Zustände der Rusinen in Galizien. Ein Wort zur Zeit, von einem Rusinen, Leipzig, 1896.

З М І С Т

<i>Впровадження</i>	7-10
---------------------------	------

Перший розділ

Упадок і відродження української державної ідеї

Надніпрянська Україна. Галицькі землі. Доля українських Церков. Проблиски відродження державної ідеї. Від автономістів до Валзеса. Королівство Галичини і Володимирії. Українці в часі «Весни Народів». Початок організації політичної сили: Надніпрянська Україна. Вибух Першої світової війни. Відносини на східних землях. Події на західних землях	11-65
--	-------

Другий розділ

Українська Республіка в часах Центральної Ради

Пробудження народу. Створення Української Центральної Ради. Політичні партії. Всеукраїнський Національний Конгрес і збільшення Центральної Ради. Перший Універсал. Другий Універсал. Українська Народня Республіка і Третій Універсал. Ленін виповідає війну Українській Народній Республіці. Мир з Центральними Державами. Четвертий Універсал. Закінчення періоду Центральної Ради	66-120
--	--------

Третій розділ

Українська Гетьманська Держава

Напередодні путчу. Павло Скоропадський-Гетьман Всієї України. Перший гетьманський кабінет. Гетьман між молотом і ковадлом. Український Національно-Державний Союз і гетьман. Гетьман в обличчі важливих проблем. Федеральна Грамота. Кінець володіння. Громадська війна.	121-173
---	---------

Четвертий розділ

Західня Українська Народня Республіка. Війна з Польщею

Українська Національна Рада. Перебрання влади і перші бої. Перший Уряд 30УНР. Оборона молодої держави. Кров народу і митарства Версальської Конференції	174-261
---	---------

П'ятий розділ

Українська Народня Республіка. Період Директорії

Створення Директорії. Акт Соборности і Трудовий Конгрес. Держави Антанти і Директорія. Персональна автономія жидівської меншини в Україні. Українська Радянська Соц. Республіка. Поворот до старого курсу.	262-299
---	---------

Шостий розділ

Соборним фронтом на Київ

Українська Галицька Армія переходить Збруч. Похід на Київ і його здобуття. Підступ денікінців. Епідемія тифу. Конвенція з Денікіном. Зимовий похід і доля УГА. Варшавський Договір Петлюри з поляками.	300-351
---	---------

Сьомий розділ

Україна на міжнародньому форумі

Антантські дипломати в Україні. Берестейський мир з Центральними Державами. Україна і Франція. Ватикан визнає Українську Державу. Україна та інші європейські держави. Взаємини з Румунією. Взаємини з Московією. Взаємини з іншими державами. Ризький договір. Конференція українських дипломатів у Карльсбаді	352-382
---	---------

Восьмий розділ

Духове й культурне життя

Українська Православна Церква. Українська Католицька Церква. Наука і просвіта. Наддніпрянська Україна. Наддністрянська Україна	383-404
--	---------

Дев'ятий розділ

Українська Держава боронить цілоти своїх земель

Холмщина й Підляшшя в Першій світовій війні. Намагання поляків анектувати Холмщину з Підляшшям. Невірна статистика	405-418
<i>Післяслово</i>	419-427
<i>Документи</i>	429-475
<i>Джерела і бібліографія</i>	476-484

Частина I: Українське християнство між латино-польськими і московськими впливами. (Prof. Nicolaus Čubatyj, De historia Christianitatis in Ruś-Ucraina a. 1353-1458). Рим 1975. \$ 10.

- т. 44. Д-р ПAVЛО СЕНИЦЯ, *Світильник істини*. Джерело до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові (Dr. Pawlo Senycia, *Svitylnyk istynu*. The Light-bearer. The historical sources of the Ukrainian Catholic Theological Academy of Lviv). Том II Vol. Торонто-Чикаго 1976. \$ 20.
- т. 45-47. Митрополит Андрей Шептицький, *Твори* (Metropolita Andreas Szeptyckij, *Opera*). Рим 1978, стор. XX + 493. \$ 15.
- т. 48. о. д-р ІВАН ХОМА, *Київська Митрополія в Берестейському періоді*. (Dr. Joannes Choma, De Metropolia Kioviensi in periodo Berestensi). Рим 1979, стор. 262. \$ 10.
- т. 49-50. ДЖОЗЕППЕ РІЦЦОТТИ, *Життя Ісуса Христа*. (Giuseppe Ricciotti, Vita di Gesù Cristo), переклад о. Лева Гайдуківського. Рим 1979, стор. 720 з ілюстраціями. \$ 10.
- т. 51-52. о. проф. д-р ІСІДОР НАГАЄВСЬКИЙ, *Історія Римських Вселенських Архиєреїв*, частина III. (Prof. Isidorus Nahayewsky, Historia Romanorum Catholicorum Pontificum, pars III). Рим 1979, стор. 521. \$ 20.
- т. 53. Д-р ПAVЛО СЕНИЦЯ, *Світильник істини*. Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові. (Dr. Pawlo Senycia, The Light-bearer. The historical sources of the Ukrainian Catholic Theological Academy of Lviv). Торонто-Чикаго 1983, том III. \$ 20.
- т. 54. BLAZEJOVSKYJ ДМУТРО, *Byzantine Kyivan Rite Metropolitanates, Eparchies and Exarchates Nomenclature and Statistics*. Рим 1980, стор. 171. \$ 10.
- т. 55. о. д-р ІВАН ФІГОЛЬ, *Проповіді для молоді*. Рим 19, стор. 360. \$ 10.
- т. 56-58. Митрополит Андрей Шептицький, *Твори*. Рим 1984. \$ 10.
- т. 59. МИХАЙЛО ДЕМКОВИЧ-ДОБРЯНСЬКИЙ, *Потоцький і Боджинський — цісарські намісники Галичини 1903-1913. Боротьба галицьких українців за демократичний Соїм у Львові й миротворна роля митр. Андрея Шептицького* (Michael Demkowycz-Dobrianskyj, Potocki et Bobrzynski — Vicegerentes imperatoris in Galizia 1903-1913). Рим 1986, стор. 150. \$ 5.
- т. 60. о. д-р ІВАН ХОМА, *Апостольський Престіл і Україна 1919-1922*. (Sac. Dr. I. Choma, Relationes diplomaticae inter S. Sedem et Respublicam Popularem Ucrainae annis 1919-1922). Рим 1986, стор. 150. \$ 5.
- т. 61. о. д-р М.І. ЛЮБАЧІВСЬКИЙ, *Проповіді*. Рим 1984, стор. 284. \$ 19.
- т. 62. *Intrepido Pastori*. Науковий збірник на честь Блаженнішого Патріярха Йосифа в 40-ліття вступлення на Галицький престіл 1.ІІ.1944, приготували до друку о. проф. д-р Іван Хома і о. проф. д-р Іван Музичка. Рим 1984, стор. 712. \$ 25.
- т. 63-64. Dr. ІНОР МОНСАК, *Florentine ecumenism in the Kyjvan Church*. Rome 1987, p. 373.
- т. 65. ВАСИЛЬ ВЕРИНА, *Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 році*. Рим 1990.

- т. 66. *ЕВХОЛОГІОН або ТРЕБНИК митрополита Петра Могили Київ 1646*. Фотопередрук Олексі Горбача, Рим 1988, 1673+IV.
- т. 67. Михайло Демкович-Добрянський, *Росія і Україна*.
- т. 68. Ісидор Нагаєвський, *Історія Української Держави дванадцятого сторіччя*. Рим 1989.
- т. 69. ДМУТРО BLAZEJOWSKYJ, *Ukrainian Catholic Clergy in Diaspora (1751-1988)*. Romae 1988, p. 284.
- т. 70. *НОМОКАНОН Видання 3-є Митрополита Петра Могили Київ 1629*. Фотопередрук Олексі Горбача. Рим 1989, стор. 206.
- т. 71. *Горбач*.
- т. 72. ДМУТРО BLAZEJOWSKYJ, *Hierarchy of the Kyivan Church*. Roma 1990.
- т. 73. Блаж. Кард. Мирослав Іван Любачівський, *Вірую*. Рим 1990.
- т. 74. Іван Хома, *Нарис Історії Вселенської Церкви*. Рим 1990.
- т. 75. д-р Дмитро Степовик, *Храм і духовість*. Рим 1990.
- т. 76. о. Василь Лаба, *Герменевника*. Рим 1990.
- т. 77. о.д-р Ісидор Нагаєвський, *Проровіді*. Рим 1990.
- т. 78. о. Рафаїл Турконяк, *Студит, Літургія Передшеосвячених дарів в Українській Церкві*. Рим 1990.
- т. 79. Блаж. Кард. Мирослав Любачівський, *Проповіді*. Рим 1990.